TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİSLERDE PİŞMANLIK VE TÖVBE

Hasan Hüseyin GÜLLER

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİSLERDE PİŞMANLIK VE TÖVBE

Hasan Hüseyin GÜLLER

Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Nasi ASLAN
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Asım YAPICI
Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Garip AYDIN

DOKTORA TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;
Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan **:** Prof. Dr. Muhammet YILMAZ (Danışman)

Jüri Üyesi **:** Prof. Dr. Nasi ASLAN

Jüri Üyesi **:** Prof. Dr. Fatih Yahya AYAZ

Jüri Üyesi **:** Prof. Dr. Asım YAPICI

Jüri Üyesi **:** Dr. Öğr. Üyesi Garip AYDIN

ONAY
Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
….. / ….. / 2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

Bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 29.09.2022

İMZA

Hasan Hüseyin GÜLLER

ÖZET

HADİSLERDE PİŞMANLIK VE TÖVBE

Hasan Hüseyin GÜLLER

Doktora Tezi, Hadis Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
Eylül 2022, 260 sayfa

Temel yaratılış gayesi Allah Teâlâ'ya kulluk etmek olan insanoğlu, bu gayeye ulaşma noktasında yüce yaratıcı tarafından ilahi vahye muhatap kılınmış, birtakım emir ve yasaklarla sorumlu tutulmuştur. Buna karşılık insan; taşıdığı nefsi, fiziksel ve ruhsal ihtiyaçları, dünya hayatının ve içindeki nimetlerin süslü görünmesi, sosyal çevre ve şeytan gibi bazı uyarıcıların etkisiyle bazen günah ve cürüm işleyerek kulluk çizgisinden uzaklaşabilmektedir.

Günah işlemekten tamamen kaçınması ve hiç günah işlememesi mümkün olmayan insan, işlediği bu olumsuz fiil neticesinde ya bu dünyada ya da ahiret hayatında er ya da geç mutlaka pişmanlık yaşayacaktır. Onun bu duyguyu tatmasının temelinde; işlediği günah sebebiyle kendini kınaması, iyi bir kul olamadığı için Allah ile arasındaki ruhsal bağın zayıfladığı düşüncesi, sosyal statü kaybı ve cezaya çarptırılma korkusu gibi birtakım dünyevî ve uhrevî müeyyideler ile bunların yol açtığı üzüntü, huzursuzluk ve mutsuzluk hissi yatmaktadır. Bu aşamada bireyin, yaşadığı duygusal süreci iyi yönetmesi, salt pişmanlık duygusunun ötesine geçerek eylemde bulunması ve süreci olumlu sonuçlandırması oldukça önemlidir. Bu da ancak, günahı terk ederek Allah'a itaate yönelmek manasına gelen "tövbe" ile mümkün olabilir. Bu sayede birey, kendisinde daha önce var olan huzursuzluk hissinden ve günahkârlık duygusuyla ortaya çıkan korkulardan kurtulacak, bu olumsuz duygular yerini huzura, günahlardan arınmış ve affedilmiş olma hissine bırakacaktır.

Bu noktada insanlığa gönderilen son peygamber olan Hz. Peygamber'in pişmanlık ve tövbe konusunda yaptığı irşat ve uyarılar büyük önem arz etmektedir. Üstlendiği risâlet görevini, kendini toplumdan soyutlayarak değil toplumun içinde ve hayatın olağan akışı içinde yürüten Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumdaki insanların sözlerine ve davranışlarına şahit olmuş, sonu pişmanlık olacak fiiller

konusunda onları sık sık uyarmış, buna rağmen bu fiilleri işleyenlerin nasıl temizlenip arınacağı konusunda da onlara rehberlik etmiştir. Hiç günah işlemediği halde kendisinin bile günde yüz kez tövbe ettiğini, her insanın hata edebileceğini ancak hata edenlerin en hayırlılarının tövbe edenler olduğunu ifade eden Hz. Peygamber, oldukça veciz örnek ve kıssalarla onların akıl ve iradelerine hitap etmiş, Allah'ı en çok sevindirecek amellerin başında tövbenin geldiğini, tövbe kapısının sürekli açık tutulduğunu ve tövbe edenlerin muhakkak bağışlanacağını müjdeleyerek son pişmanlığın fayda vermediği hesap günü gelmeden önce onları tövbe etmeye davet ve teşvik etmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, günah, pişmanlık, tövbe, bağışlanma.

ABSTRACT

REGRET AND REPENTANCE IN THE HADITH

Hasan Hüseyin GÜLLER

PhD Thesis, Department of Hadith
Supervisor: Prof. Dr. Muhammet YILMAZ
September 2022, 260 pages

Mankind, whose main purpose of creation is to serve Allah (swt), has been made the addressee of divine revelation by the supreme Creator and held responsible with some orders and prohibitions to achieve this purpose. Nevertheless, a person sometimes commits sins due to some stimuli such as his nafs, physical and spiritual needs, the seeming beauty of worldly life and the blessings in it, social environment and the devil, and therefore can moves away from the line of servitude.

Since it is impossible to completely avoid sin, the individual will sooner or later experience regret as a result of his evil action, either in this world or in the hereafter. On the basis of his experience of this feeling, there are some worldly and otherworldly sanctions such as his self-condemnation for the sins he committed, fear of loss of social status or punishment, and the thought that he could not be a good servant and his spiritual bond with Allah weakened. There is also the feeling of sadness, uneasiness and unhappiness caused by these sanctions. At this stage, it is very important for the individual to manage the emotional process well, to act beyond mere regret and to conclude the process positively. This can only be possible with "repentance", which means abandoning sin and turning to obedience to Allah. In this way, the individual will get rid of the previously existing feeling of uneasiness and the fears arising from the sense of sinfulness, and these negative feelings will be replaced by the feeling of peace, being free from sin and forgiveness.

At this point, the guidance and warnings of the last prophet sent to humanity, Prophet Muhammad (saws), about regret and repentance are of great importance. The Prophet (saws), who carried out his prophetic duty not by isolating himself from the society, but within the society and within the ordinary course of life, witnessed the words and actions of the people in the society he lived in, frequently warned them about

acts that would result in regret, and guided them on how to cleanse and purify those who committed these acts nevertheless. Even though he never sinned, he stated that he repented a hundred times a day, and that every human being can make mistakes, but the best of those who make mistakes are those who repent. The Prophet (saws) appealed to people's minds and wills with concise examples and stories, and invited and encouraged them to repent before the day of reckoning, when regret will not benefit them. He did this by giving the good news that repentance is the leading deed that will make Allah the most happy, that the door of repentance is always kept open, and that those who repent will certainly be forgiven.

Key words: Hadith, sin, regret, repentance, forgiveness.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi kadar eski olan pişmanlık kavramı ilk kez Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın cennette, kendilerine yasaklanan meyveden tatmaları neticesinde gündeme gelmiştir. Allah Teâlâ tarafından en güzel biçimde yaratılan insanoğlu, kendisini kemal noktaya ulaştırabilecek güç ve potansiyele sahiptir. Diğer yaratılmışlardan farklı olarak kendisine verilen akıl ve irade sayesinde iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırma yeteneğine sahip olan insan, bu yetenekleri sayesinde bir fiili yapıp yapmama noktasında kendi hür iradesiyle hareket edebilir, tercihini dilediği yönde kullanabilir. İnsanın ortaya koyacağı bu tercih onu, işlediği fiillerin sonuçlarına karşı da sorumlu kılacaktır.

Dünya hayatı boyunca fiziksel ve ruhsal alanda sürekli bir değişim ve tekâmül (olgunlaşma) sürecine tabi olan insanın, farklı sâikler ve yaratılıştan gelen birtakım zaafiyetler sebebiyle zaman zaman kulluk çizgisinden ayrılması ve kötü kabul edilen bazı eylemlerde bulunması kaçınılmazdır. İşlediği kötü fiilin akabinde sağlıklı ve dengeli bir pişmanlık hissi yaşaması da gayet doğaldır ve gereklidir. Bu itibarla pişmanlık duygusu ilk bakışta olumsuz bir duygu gibi düşünülse de; kişinin kendini ve eylemlerini kontrol ederek doğruyu bulmasına, yanlışını telafi etmesine, aynı hataya yeniden düşmemek için tedbir almasına olanak tanıdığından ve onu bu yolda motive ettiğinden, sonuç itibariyle olumlu ve önemli bir içsel hareket olarak kabul edilmelidir.

İnsanın, işlediği kötü fiilin ardından hatasının farkına varıp pişmanlık duygusuyla tanışması, hissettiği bu duygunun sağladığı motivasyon ile birlikte tövbeye yönelmesi ve aynı hataları yeniden işlememek için kararlı bir tavır sergilemesi onun için en büyük kazanım olacaktır. Bu noktada insana; ilahî vahyin irşadı yanında bu vahyin mübelliği olan peygamberlerin örnekliği de oldukça önemlidir. Temel görevleri; insanları tevhid dairesinde Allah'a inanmaya, yalnızca O'na kulluk etmeye ve erdemli davranışlar sergileyip kötülüklerden sakınmaya davet etmek olan peygamberler kuru bir tebliğci olmaktan öte; ilahi emirleri bizzat yaşayıp uygulayan ve ahiret hayatında insanların cennete girmesini sağlayacak yolları onlara gösteren bir kılavuz konumundadır. Onlar kendilerine verilen risâlet görevini, kendilerini toplumdan soyutlayarak değil, toplumun içinde ve sosyal hayatın olağan akışı içerisinde yürütmüşlerdir.

Literatürümüzde tövbe konusunda yapılan müstakil çalışmalar bulunmakla birlikte pişmanlık konusunda özellikle hadis alanında böyle bir çalışmanın bulunmayışı bizi "Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe" konusunu çalışmaya teşvik etmiştir.

Giriş dışında iki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, pişmanlık ve tövbe kelimelerinin kavramsal çerçevesi çizilmiş, bu kapsamda öncelikle pişmanlık duygusunun tanımı, fiziksel ve ruhsal analizi, nedenleri, ifade şekilleri ve pişmanlıkta süreç yönetimi konularına değinilmiş; ardından tövbenin tanımı, çeşitleri, şartları ve insan psikolojisi üzerindeki etkileri açıklanmıştır. Birinci bölümde son olarak Kur'an'da pişmanlık ve tövbe kavramları üzerinde durulmuş, Kur'an ayetleri ışığında peygamberlerin ve önceki kavimlerin pişmanlık ve tövbe sahneleri incelenmiştir. "Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe" konusunun ele alındığı ikinci bölümde ilk olarak Hz. Peygamber'in pişmanlık noktasında yaptığı tanımlamalar, uyarılar, ahirette yaşanacak pişmanlık sahneleri ve bir beşer olarak kendisinin yaşadığı pişmanlıklar ortaya konulmuş, ardından tövbe konusunda dile getirdiği uyarı, telkin ve teşvikler incelenmiş, son olarak da asr-ı saadette yaşanan pişmanlık ve tövbe sahnelerine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise hadislerde bahsi geçen pişman ve tövbekâr insan tipleri içerik analiz yöntemiyle tespit edilmiş, aktif bir pişmanlık ve akabinde gerçekleşecek tövbe fiili için gösterilmesi gereken çaba ve gayrete işaret edilmiştir.

Yapılan bu çalışmada, konunun tespitinden tamamlanmasına kadar beni destekleyen ve araştırmamın sonuçlanmasında büyük katkıları bulunan danışman hocam Prof. Dr. Muhammet YILMAZ'a, çalışmanın psikoloji ve sosyoloji bilimleriyle alakalı bölümlerinde rehberliğini esirgemeyen Prof. Dr. Asım YAPICI hocama, çalışma süresince yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen aileme ve tüm sevdiklerime teşekkür ediyorum. Yaptığım bu çalışmayı, 2019 yılının Haziran ayında, Çanakkale'de medfûn bulunan şühedâ ecdâdı ziyarete giderken yaşanan trafik kazasında hayatını kaybederek şehitler kervanına katıldığına inandığım canım kızım Sümeyra GÜLLER'in ruhuna ithaf ediyorum.

Hasan Hüseyin GÜLLER
29 Eylül 2022
Aksaray

KISALTMALAR LİSTESİ

(ra) : Radıyallâhü anhü.
(sav) : Sallallâhü Aleyhi ve Sellem.
(as) : Aleyhi's-Selâm.
b. : İbn
bint. : Bint
Bkz. : Bakınız
c. : Cilt
Çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB. : Diyanet İşleri Başkanlığı
DİBY. : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h. : Hicri
Haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
m. : Miladî
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
No. : Numara
ö. : Ölüm Tarihi
s. : Sayfa
Tahk. : Tahkik eden
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Terc. : Tercüme eden
ts. : Tarihsiz
vd. : Ve diğerleri.
yy. : Yer yok

EKLER

EK 1. Başlıklara Konu Olan Rivayetlerin Arapça Metinleri..... 247

İÇİNDEKİLER

ÖZET IV
ABSTRACT VI
ÖNSÖZ VIII
KISALTMALAR LİSTESİ X
EKLER XI
İÇİNDEKİLER XII

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi 1
2. Araştırmanın Metodu ve Kaynak Değerlendirmesi 3

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Günah ve Günahkârlık Olgusu 6
1.2. Pişmanlık Kavramı 18
1.2.1. Pişmanlığın Tanımı ve Mahiyeti 19
1.2.2. Pişmanlık Duygusunun Nedenleri 20
1.2.3. Pişmanlık ve Suçluluk Duygusu Kavramlarının Anlam İlişkisi 28
1.2.4. Pişmanlığın İfade Şekilleri 30
1.2.4.1. Sözlü İfadeler 31
1.2.4.2. Bedensel/Fiilî İfadeler 33
1.2.5. Pişmanlıkta Süreç Yönetimi 35
1.2.5.1. Pasif Pişmanlık ve Sonuçları 36
1.2.5.2. Aktif Pişmanlık ve Sonuçları 37
1.3. Tövbe Kavramı 38
1.3.1. Tövbenin Tanımı ve Mahiyeti 38
1.3.2. Dinlerde Tövbe'ye Yaklaşımlar 42
1.3.3. Tövbenin Önemi, Çeşitleri, Zamanı ve Şartları 49
1.3.4. Tövbenin Psikososyal Etkileri ve Sonuçları 57

1.3.5. Tövbe Sonrası Davranışları Düzeltme (Islah-ı Hâl) ve Sâlih Amel..... 62
1.4. Kur'an'da Pişmanlık ve Tövbe Kavramı 65
1.4.1. Pişmanlık Vurgusu ve Sebepleri 66
1.4.2. Tövbe ve İstiğfar Kavramları 70
1.4.3. Tövbe ve Hidayet Kavramları 76
1.4.4. Tövbe ve Takva Kavramları 79
1.4.5. Peygamberlerin Pişmanlığı ve Tövbesi..... 81
1.4.6. Önceki Kavimlerin Pişmanlığı ve Tövbesi 101

İKİNCİ BÖLÜM
HADİSLERDE PİŞMANLIK VE TÖVBE

2.1. Hadislerde Pişmanlık Kavramı 115
2.1.1. Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe Kavramları Arasındaki Anlam İlişkisi 116
2.1.2. Pişmanlık Getirecek Fiiller Hakkında Uyarılar 122
2.1.2.1. Yemin Etmenin Sonunun Pişmanlık Olacağını Bildiren Hadis..... 123
2.1.2.2. Bir Yerde Oturup Allah'ı Zikretmeden Kalkanların Pişman Olacağıyla İlgili Hadis..... 126
2.1.2.3. Bakara Suresini Okumayı Terk etmenin Pişmanlık Sebebi Olduğuyla İlgili Hadis 130
2.1.2.4. İdareciliğin Kıyamet Gününde Pişmanlık Sebebi Olacağıyla İlgili Hadis 134
2.1.2.5. İstişare Edenin Pişman Olmayacağını Bildiren Hadis 138
2.1.2.6. Pişmanlık Duyanların, "Bir Müslümanı Kasten Öldürenin Cezası Cehennemdir" Ayetinin Kapsamından İstisna Tutulacağını Bildiren Hadis 140
2.1.3. Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri 143
2.1.3.1. Ahiret Hayatının Ebedi Olmasının, Ateş Ehlinin Üzüntüsünü ve Pişmanlığını Artıracağını Bildiren Hadis..... 145
2.1.3.2. Öldüğünde Pişmanlık Duymayacak Hiç Kimsenin Olmadığıyla İlgili Hadis 147

2.1.3.3. Ateş Ehlinin, Cennetteki Mekânlarının Kendilerine Gösterilmesi Sonucunda Pişmanlık Duyacaklarını Bildiren Hadis 150
2.1.4. Bir Beşer Olarak Hz. Muhammed'in Pişmanlıkları 152
2.2. Hadislerde Tövbe Kavramı 161
2.2.1. Hz. Peygamber'in Kendisini "Tövbe Peygamberi" Olarak Nitelendirmesi 163
2.2.2. Hadislerde Tövbenin Önemi ve Tövbe Etmeye Teşvik 166
2.2.2.1. Kul Tövbe Ettiğinde Allah'ın Çok Sevindiğini Bildiren Hadis 167
2.2.2.2. "Günahına Tövbe Eden, Günahı Olmayan Kimse Gibidir" Hadisi 170
2.2.2.3. Hata Edenlerin En Hayırlılarının Tövbe Edenler Olduğuyla İlgili Hadis 172
2.2.3. Tövbenin Zamanıyla İlgili Hadisler 174
2.2.3.1. Tövbe Kapısının Gece Gündüz Açık Olduğunu Bildiren Hadis 175
2.2.3.2. En Kısa Sürede Pişman Olup Tövbe Edenin Günahının Yazılmayacağını Bildiren Hadis 177
2.2.3.3. Allah, Boğazı Hırlamadıkça Kulunun Tövbesini Kabul Eder Hadisi 179
2.2.4. Günahın Çok Olması Tövbeye Engel Değildir 181
2.2.4.1. Doksan Dokuz Adamı Öldüren Kişinin Tövbe Etmesi 183
2.2.4.2. Hatalar Göğe Ulaşsa da Tövbenin Kabul Edileceğini Bildiren Hadis 186
2.2.4.3. Müşrik Olarak Ölmediği ya da Ne Kadar Çok Günahı Olursa Olsun Şirk Koşmadığı Sürece Kulun Affedileceğiyle İlgili Hadis 188
2.2.5. Sâlih Amellerin Tövbe ve Bağışlanma Vesilesi Olacağını Bildiren Hadisler 191
2.2.6. Mürtedin Tövbesinin Kabul Edilip Edilmeyeceğiyle İlgili Hadis 195
2.2.7. İçki İçenin Tövbe Etmemesi Halinde Namazının Kırk Gün Kabul Edilmeyeceğiyle İlgili Hadis 198
2.2.8. Tövbe Ettikten Sonra Yeniden Günah İşleyen Kimsenin Durumu 200

2.2.9. Bir İnsan Olarak Hz. Peygamber'in Tövbesi 202
2.3. Asr-ı Saadette Sahabenin Pişmanlık ve Tövbe Örnekleri 205
2.3.1. Mâiz b. Mâlik'in Pişmanlığı ve Tövbesi 206
2.3.2. (Zina Ettiğini İtiraf Eden) Cüheyneli veya Ğâmidli Kadının Pişmanlık ve Tövbesi 208
2.3.3. Hırsızlık Yapan Kadının Tövbesi 210
2.3.4. Ka'b b. Mâlik'in Pişmanlığı ve Tövbesi 212
2.3.5. Üsâme b. Zeyd'in Pişmanlığı 219
2.3.6. Cariyesinin Yüzüne Vuran Sahabinin Pişmanlığı 221
2.3.7. Yabancı Bir Kadını Öpen Sahabinin Pişmanlığı 223
2.3.8. Hz. Ebû Bekir'in Söylediği Sözden Duyduğu Pişmanlık 225
SONUÇ 228
BİBLİYOGRAFYA 236
EKLER 247
EK 1. Başlıklara Konu Olan Rivayetlerin Arapça Metinleri 247
ÖZGEÇMİŞ 260

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın konusu, insanın işlediği hata, cürüm ve günahlardan dolayı yaşadığı pişmanlık duygusunu ve bu duygunun olumlu bir sonucu olarak tezahür eden tövbe fiilini hadis merkezli olarak incelemektir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde insanın akıllı ve iradeli bir varlık olduğu kadar cürüm ve günah işleyen bir özelliğe sahip olduğu da vurgulanmaktadır. Bu bağlamda iyiye ve kötüye meyilli olarak yaratılan insanın, yaratılıştan gelen özellikleri ve birtakım zaafiyetleri sebebiyle dinî, hukukî ve ahlakî sorumlulukları ihlal ederek pişmanlık yaşaması söz konusu olabilir. Pişmanlık, ilk bakışta insanın zihninde olumsuz bir çağrışım uyandırsa da takip eden süreçte kişinin kendisini ve eylemlerini sorgulamasına, gerekli tedbirleri almasına ve bu sürecin olumlu bir sonucu olan tövbeye yönelterek hatasını telafi etmesine imkân tanıdığından olumlu ve yapıcı bir duygu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsan, hayatı boyunca pek çok değişimin ve gelişimin odağındadır. Bu gelişim ve değişim diğer alanlarda olduğu gibi dinî alanda da kendini gösterir. Dolayısıyla insanın hayatı boyunca hep aynı istikamette devam etmesi, aynı davranışları sergilemesi ve aynı duyguları yaşaması mümkün değildir. Çünkü insan, yaşadığı süreç içerisinde acı-tatlı, zor-kolay pek çok farklı olayla karşılaşmakta, bu olaylardan olumlu ya da olumsuz şekillerde etkilenmekte, bu etkileşim neticesinde bazen farklı tepki ve tavırlar ortaya koyarak yanlış davranışlar sergileyebilmekte, bunun sonucunda da pişmanlık yaşayabilmektedir. Bu noktada pişmanlık ve tövbe sürecinin iyi yönetilmesi oldukça önemlidir. Zira pişmanlık duygusunun sağlıklı ve dengeli bir şekilde hissedilmesi ve iyi bir süreç yönetimi kişiyi tövbeye yönlendirebilecekken, bu duygunun pasif bırakılması durumunda yeni pişmanlıklara kapı açılacaktır. İşte bu aşamada nübüvvet vasfı yanında beşerî vasıflara da sahip olan Hz. Peygamber'in konuyla ilgili tebliğ ve irşadı büyük önem arz etmektedir. Çünkü O, insanlara tebliğ etmekle görevlendirildiği ilahi vahyi kendi davranışlarına yansıtarak örneklik yaptığı gibi, kendisine tabi olan insanların ilahi vahiy karşısında takındıkları tutum ve davranışlarını, dinî hükümleri yerine getirme noktasında gösterdikleri ihmal ve gayretlerini yakından gözlemekte, onların günlük hayatta karşılaştıkları olaylar karşısında nasıl bir tavır takınmaları gerektiği noktasında kendilerine rehberlik etmekteydi. O bir taraftan, etrafındaki insanları pişmanlık duyacakları işlerden uzak durmaları konusunda uyarırken diğer taraftan tüm uyarılara

rağmen yanlış davranışlarda bulunanların hissettiği pişmanlık duygusuna şahitlik ediyor ve o duygunun muhatabında açtığı yaraları tedavi edebilmek için onlara hayat reçeteleri hazırlıyordu. Bunu bazen müjdeleme, bazen uyarma ve korkutma metoduyla yaparken, bazen de geçmiş kavim ve ümmetlerden örnekleme yapmak ve bunları kıssa ve hikaye tarzında anlatarak onların akıl ve ruhlarına hitap etmek suretiyle yapıyordu.

Son dönemde pişmanlık konusunu inceleyen Handan Arıcı Yalvaç'ın (2015) *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi* isimli yüksek lisans tezi ile Hayri Erenay'ın (2018) *Kur'an'da İtiraf ve Pişmanlık Olgusu* isimli doktora tezi dışında her hangi bir çalışma bulunmamaktadır. Her iki çalışmanın da Tefsir alanında olması ve hadis alanında böyle bir çalışmanın bulunmayışı bizi, pişmanlık duygusunun ve bu duygunun olumlu bir sonucu olan tövbenin hadis merkezli bir şekilde sebepleri, sonuçları ve süreç yönetimiyle birlikte ele alınıp çalışılmasının gerekli olduğu düşüncesine sevk etmiştir.

Tövbe konusunun, Kur'an ve sünnette oldukça fazla yer alması ve bu konuda kaleme alınan; İbn Ebu'd-Dünya'nın (ö. 281/894) *Kitabü't-Tevbe,* İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Kitâbü't-Tevvâbîn,* İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) *Tövbe, Tövbe ve İstiğfar,* Asım Yapıcı'nın (1997) *İslam'da Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü* ve Ahmet Sarraoğlu'nun (1996) *Hadislerde Tövbe* gibi müstakil eserlerin bulunması sebebiyle bu araştırma, mümkün olduğunca pişmanlık ve tövbe konularının birlikte yer aldığı rivayetlerle sınırlı tutulan hadis merkezli bir çalışma olmuştur. Araştırmaya konu edilen rivayetlerin tespitinde öncelikle *Kütüb-i Tis'a* esas alınmış ancak diğer kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bu noktada sahih ve hasen rivayetlere öncelik verilmiş, isnadı zayıf olmakla birlikte kaynaklarda sıkça zikredilen birkaç rivayet de bu noktaya dikkat çekmek adına çalışmaya dâhil edilmiştir.

Araştırmada, Hz. Peygamber'in pişmanlık ve tövbe konusunda yaptığı açıklamalar hadis ilmi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in açıklamalarında takip ettiği metot, kullandığı dil, verdiği örnekler, yaptığı uyarılar, insanı tövbe etmeye yönlendiren nedenler, tövbeye yönelen kişilerde tövbe öncesi ve sonrasında meydana gelen duygu ve davranış değişiklikleri tespit edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada, "İnsan neden pişmanlık duyar?", "Pişmanlık kaçınılmaz mıdır?", "Pişman olacağını bile bile bir davranışta bulunmanın sebepleri nelerdir?", "Pişmanlık duygusunda süreç yönetimi nasıl olmalıdır?", "İnsan neden tövbeye ihtiyaç duyar?", "Tövbenin kabul şartları nelerdir?", "Tövbeden sonra aynı hataya düşmenin sebepleri nelerdir?", "Tövbe öncesi ve sonrasında insanda meydana gelen duygu ve davranış değişiklikleri nelerdir?" gibi pek çok soruya cevap aranmıştır.

Bu çalışma ile insanoğlunun şu ya da bu şekilde yaşadığı pişmanlık duygusu, bu duygunun nedenleri, sonuçları, nasıl ortaya çıktığı, genelde hangi alanlarda yoğunlaştığı, insanda fizyolojik ve psikolojik olarak ne tür etkiler ortaya çıkardığı ve pişmanlığa neden olan yanlış davranışların ruhunda oluşturduğu etkiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak insanın, manevi arınma için gereksinim duyduğu tövbe ve bağışlanma arzusu, tövbeden sonra; kaybettiklerini telafi etme ve aynı hatayı tekrar etmeme adına gösterdiği kararlılık ya da tövbeye rağmen nefsine ve iradesine yenik düşerek aynı hataları işlemeye devam etmesinin nedenleri ve bu durumun insanın şahsiyetinde bıraktığı etkiler sünnet-i nebeviyye etrafında incelenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, pişmanlık ve tövbe ile ilgili hadislerin psikososyal bakımdan incelenmesi hedeflenmiş, bu sayede gerek pişmanlık yaşayan gerekse tövbe eden insan tiplerinin, bireyin pişmanlık yaşamasına sebep olan ve onu tövbe etmeye yönlendiren unsurların tespit edilerek ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu açılardan bu çalışma, pişmanlık ve tövbe konusunu hadis merkezli olarak psikososyal etkileri ve sonuçlarıyla birlikte, interdisipliner bir yaklaşımla günümüz ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek mahiyette yeniden ele alıp inceleyen, başta psikoloji olmak üzere disiplinler arası çalışmalara zemin teşkil edecek akademik hadis çalışmalarının bir parçası olacaktır.

2. Araştırmanın Metodu ve Kaynak Değerlendirmesi

Pişmanlık ve tövbe konusunu hadis rivayetleri ışığında ele alan bu çalışma, bilimsel alanda yapılan tüm çalışmalarda olduğu gibi belirli bir metot dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada, bilimsel güvenilirlik ve geçerlilik ölçülerine uygun olarak kaynak tarama ve betimsel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmaya konu olan pişmanlık kavramının bir duyguya ad olması ve bu duyguyu yaşayan bireyin düşünce ve davranışlarına olumlu ya da olumsuz şekilde yansıyan birtakım sonuçlarının bulunması sebebiyle konu psikoloji, sosyoloji ve ahlak ilimlerini de yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla araştırmada pişmanlık ve tövbe kelimelerinin kavramsal çerçevesi çizildikten sonra öncesi ve sonrasıyla insan psikolojisi ve davranışları üzerindeki etkileri incelenmiş, bu amaçla konuyla ilgili çok sayıda kitap ve makale okuması yapılmıştır.

Bu kapsamda İbn Ebi'd-Dünya (ö. 281/894) ve İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) *Tövbe* isimli eserleri ile İmam Gazâli'nin (ö. 505/1111) *İhyau'l-Ulûmi'd-Dîn* isimli eserinden, Doğan Cüceloğlu'nun *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları,*

Hayati Hökelekli'nin *Din Psikolojisi*, Asım Yapıcı'nın *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü* isimli eserlerinden sıkça istifade edilmiş, Handan Yalvaç Arıcı'nın *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi* isimli basılmamış yüksek lisans tezi ile Hayri Erenay'ın *Kur'an'da İtiraf ve Pişmanlık Olgusu* isimli basılmamış doktora tezine atıflarda bulunulmuştur.

Çalışmada yer alan kavram ve terimler ile bunların semantik tahlilleri için Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. 425 h) *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an* ve *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İbn Manzur'un (ö.711/1311) *Lisânü'l-Arab* isimli eserlerinden ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden sıkça yararlanılmıştır. Psikoloji ve sosyoloji alanındaki terim ve kavramlar için Rasim Bakırcıoğlu'nun *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Gordon Marshall'ın *Sosyoloji Sözlüğü* ve Oğuz Saygın- Şafak Layiç'in *Resimli Beden Dili* isimli eserlerinden istifade edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kütüb-i Tis'a başta olmak üzere temel hadis kaynakları taranarak konuyla ilgili rivayetler tespit edilmiş, bu kapsamda temel hadis kaynaklarını tamamlayıcı nitelikte olan Ebû Avâne'nin (ö. 316/929) *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muharrec alâ Sahîhi Müslim (Müstahrec)*, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-Evsat*, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şuabü'l-İman* isimli eserleri başta olmak üzere diğer kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Tespiti yapılan rivayetlerin Arapça metinleri, çalışmanın akışını olumsuz etkilememesi adına çalışmanın ana metnine dâhil edilmemiş ancak okuyucunun senet veya metne müracaat etme ihtiyacı göz önüne alınarak kolay ulaşılması açısından senetleriyle birlikte ekler kısmına numaralandırılarak yerleştirilmiştir. Rivayetlerin sıhhatinin belirlenmesi ve senet tenkidi aşamasında Elbânî'nin (1914-1999) *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sahiha* ve *Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyii fi'l-Ümme* eserleri başta olmak üzere diğer bazı eserlerinden, Şuayb el-Arnavûd (1928-2016) tahkiklerinden; siyer, tarih, tabakât ve biyografi alanlarında İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Tabakât,* Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarih*, İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'z-Zuafâ ve'l-Metrûkîn* ve *es-Sikât*, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl* ve *Târihu'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm* isimli eserlerinden de sıkça istifade edilmiştir. Çalışmada yer alan rivayetlerin senet itibariyle sahih olanları hakkında her hangi bir senet tenkidi yapılmamış, diğer rivayetlerin senet tenkitleri

çalışmanın akışını olumsuz etkilememesi için metin içerisinde değil dipnot kısmında verilmiştir.

Rivayetlerin metin tenkidi aşamasında ise hadis şerh edebiyatının önde gelen eserlerinden Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meâlimü's-Sünen*, Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim bi Fevâid-i Müslim*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî* ve Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr* isimli eserlerinden sıkça istifade edilmiştir. Çalışma, hadis merkezli olmakla birlikte İslâm'ın birinci temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'den bağımsız olarak yürütülmesi mümkün olmadığından, başta "Kur'an'da Pişmanlık ve Tövbe Kavramı" başlığı altında yer alan konuların işlenmesi aşaması olmak üzere, çalışmada yer alan rivayetlerin açıklanması ve sebeb-i vürûdunun tespiti noktasında Kur'an ayetlerine müracaat edilmiştir. Bu kapsamda ilgili ayetlerin yorumlanmasında Taberî'nin (ö. 310/923) *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebir)*, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* ve İbn Kesir'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim* gibi tefsir eserlerinden de sıkça yararlanılmıştır. Tezin yazılmasında, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım yönergesi esas alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Günah ve Günahkârlık Olgusu

Arapça'da "masiyet"[1] ve "akıbeti kötü sayılan her türlü fiil"[2] anlamına gelen "zenb"; "insanı haktan ayıran kötü davranış"[3] anlamına gelen "cünâh"; "kişiyi sevaptan geri bırakan, hayırdan alıkoyan iş"[4] anlamına gelen "ism" kelimeleriyle ifade edilen "günah" kelimesi, dilimize Farsça'dan geçmiştir.[5] Türkçe'de "dini bakımdan suç sayılan iş, davranış, kabahat, sorumluluk, vebal, dinin ortaya koyduğu kutsallarla ilgili emir ve yasaklar manzumesine aykırı hareket etmek"[6] anlamına gelir. Bu aykırılık bazen emirlerin yerine getirilmemesi şeklinde olabileceği gibi bazen de yasakların çiğnenmesi şeklinde ortaya çıkar.[7] Mâverdî'nin, suç terimi için yaptığı, "Allah'ın had veya ta'zîr ile cezalandırdığı yasak fiillerdir."[8] şeklindeki tarifine baktığımızda, had ve ta'zîr gerektiren ve "suç" olarak nitelendirilen fiillerin aynı zamanda günah olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Günah işleyen kimseye günahkâr, günahkâr olma haline ve durumuna da günahkârlık denir. Daha açık ifadeyle günahkârlık, günah işledikten sonra hissedilen suçluluk duygusudur.[9] Hz. Peygamber de kendisine yöneltilen "İyilik ve kötülük nedir?" sorusuna, "İyilik, kendisi ile kalbinizin inşirah duyduğu, rahat ettiği fiil ve davranışlardır. Kötülük ve günah ise kalbini ve vicdanını tırmalayan şeydir. Bu nedenle

---

1 İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükram, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır, Beyrut, ts., "Znb" Maddesi, I/389.

2 İsfahânî, Rağıb, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, 4. Baskı, Daru'l-Kalem, Dımeşk, 1430/2009, "Znb" Maddesi, s.331.

3 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Cnh" Maddesi, s.207.

4 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "İsm" Maddesi, s.63.

5 Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, yy., ts., s.523

6 Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, 1996, 11. Baskı, "Günah", s.437; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, I-II, TDK (Türk Dil Kurumu), Ankara, 1988, "Günah", I/1464.

7 Harman, Ömer Faruk, "Günah", *DİA*, XIV/278-282.

8 Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, "*el-Ahkâmu's-Sultaniyye*", Çev: Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul, 1976, s. 286.

9 Köse, Ali, "Günah", *DİA*, XIV/285-286.

sana fetva verseler de sen vicdanına ve kalbine danış!"[10] şeklinde cevap vermiş, günah ve kötülüğün insanda doğurduğu huzursuzluğa ve suçluluk duygusuna dikkat çekmiştir. Ayrıca "Onların kazandığı günahlar kalplerini paslandırmıştır."[11] ayeti ile Hz. Peygamber'in bu ayetle ilgili olarak "Kişi günah işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta hasıl olur. Şayet o günahtan el çeker, bağışlanma diler, tövbe edip Allah'a dönerse kalbi cilalanır. Eğer aynı hataya dönerse siyah nokta artırılır ve neticede bütün kalbi kaplar."[12] şeklindeki beyanı da günahın, insanın manevi/psikolojik yapısına zarar verdiği gerçeğine dikkat çekmektedir.

Esasen insanın bu dünyada günahlardan tamamen kaçınması ve hiç günah işlememesi mümkün değildir. Zira bütün ilahi dinlere göre insan, hem iyilik hem de kötülük yapmaya meyilli bir varlıktır.[13] Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "İnsanoğlunun hepsi günah işler. Günah işleyenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir."[14] hadisi ile "Nefsimi elinde tutan Allah'a yemin ederim ki siz günah işlemeyen kimseler olsaydınız Allah sizin yerinize günah işleyen ve ardından tövbe edip bağışlanma dileyen başka bir topluluk yaratırdı da onları bağışlardı."[15] hadisi de bu gerçeğe işaret etmektedir.

Sadece semavi dinler değil, tarih sahnesinde kendine yer bulan beşerî dinler de insanın dünya hayatında kendi safiyetini bozan bir günahla iç içe olduğu konusunda hemfikirdir. Konfüçyanizm ve Taoizm gibi Çin dinleri ile Hinduizm ve Budizm gibi Hint dinlerinde hâkim olan inanışa göre insanlığın saf ve temiz olduğu bir zaman dilimi muhakkak vardır ancak insan zamanla bu konumundan uzaklaşmıştır. Çin dinlerinde "nizam" ve "doğru yol" olarak adlandırılan bu konumdan uzaklaşmak insanı günaha

---

10 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Tahk: Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, Beyrut, 1421/2001, II/527-528, (Hadis No: 18001); Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman et-Temîmî, *Sünen*, I-IV, Daru'l-Muğni li'n-Neşr ve't-Tevzi', Birinci Baskı, Suûdî Arabistan, 1412/2000, "Büyû'", 2, (Hadis No: 2575).

11 el-Mutaffifin 83/14.

12 Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra b. Musa b. Dahhâk, *Sünen*, I-V, Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, İkinci Baskı, 1395/1975, "Tefsiru'l-Kur'an", 74, (Hadis No: 3334); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, I-XIV, Mektebetü'r-Rüşd, Birinci Baskı, Riyad, 1423/2003, IX/373, (Hadis No: 6808); İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sünen*, I-II, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, yy., ts., II/1420, "Zühd", 29, (Hadis No: 4244).

13 Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *DİA*, XLI/278-283.

14 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4251).

15 Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *Sahih*, I-V, Tahk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991, "Tövbe", 9, 10, 11, (Hadis No: 2748, 2749).

sürüklemiştir. Benzer şekilde Hint dinlerinde günah, insanın kendi öz tabiatından veya hakikatinden uzaklaşmasıyla meydana gelir. Bu uzaklaşma ona kendi kendine yetme vehmi verir ve bu sayede kendini hakiki ve bağımsız bir varlıkmış gibi görmeye başlar. Çin dinleri bu durumdan kurtulmak için aklı en üst düzeyde kullanmayı, şefkat, samimiyet, alçak gönüllülük ve sevgi gibi ahlâkî ilkelere uymayı tavsiye ederken, Hint dinleri Atman ile Brahman arasındaki birliği gerçekleştirmek için çaba sarf etmeyi tavsiye etmektedir. Zira erdemli hayat, bu çabadan ibarettir. Bunu sağlamanın yollarından biri de nefsani hevesleri öldürerek nefsi temizlemeyi hedef edinen ve manevi bir eğitim türü olan Yoga'dır.[16]

Yahudilik ve Hıristiyanlıkta günah, Allah'a isyan etmek şeklinde ortaya çıkar. Bu bağlamda ilk günah, Hz. Âdem tarafından işlenmiş, günah olgusu dünyaya onun yüzünden girmiştir. Dolayısıyla ilk günahkâr da odur. Yahudilikte insanoğlunun ölümlü ve günaha meyilli oluşunun, Âdem'in işlediği günahtan kaynaklandığı dile getirilmiş, Âdem'in günahı bütün insanların taşıdığı bir günah olarak görülmekle birlikte onun nesli olan insanoğluna bir sorumluluk yüklenmemiştir.[17] Gerçi Eski Ahit'in Tevrat bölümünde, günahın kuşaktan kuşağa geçtiğine işaret edilse de Hezekiel kitabında geçen, "Oğul babasının suçlarından sorumlu olmadığı gibi, baba da oğlunun suçlarından sorumlu değildir. Doğru kişi kendi doğruluğunun karşılığını alacak, kötü kişi de kötülüğünün cezasını çekecektir."[18] sözleriyle bu durumun Tanrı tarafından değiştirildiği, günahın bireysel olduğu ve kimsenin bir başkasının işlediği günahtan sorumlu tutulmayacağı ifade edilmiştir.

Hıristiyanlıkta günah, insanın arzusunun Tanrı'nın arzusuna muhalefeti olarak takdim edilir.[19] Âdem, günah işleyen ilk insanı, İsa da arındıran yeni insanı sembolize eder. Bu sebeple Hıristiyanlıkta insan, atası Âdem'in işlediği asli günahla doğar ve bu günahtan arınmak için bir aracıya ihtiyaç vardır. Meryem'in rahminde İsa'ya hulûl eden Tanrı, günahsız olan kendi oğlunu dünyaya göndermiş, o da bu günaha kefaret olmak üzere çarmıhta can vermiştir.[20]

---

16 Albayrak, Kadir, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2002, c.4, s.91.

17 Tümer, Günay, "Asli Günah", *DİA*, III/496-497.

18 Hezekiel 18:14-20.

19 Harman, "Günah", s.278-282.

20 Romalılar 5:12-15.

İslam dinine göre ise her insan saf, temiz ve günahsız doğar. Hz. Âdem'in yasak meyveden yemek suretiyle Allah'ın emrine karşı geldiği kabul edilmekle birlikte,[21] onun bu davranışı, "Ant olsun, bundan önce biz Âdem'e (cennetteki ağacın meyvesinden yeme diye) emrettik. O ise bunu unutuverdi. Biz onda bir kararlılık bulmadık."[22] ayetinde belirtildiği üzere ahdi unutmak olarak nitelendirilmiş, ayrıca Âdem'in bu günahta ısrarcı davranmayarak hemen tövbe ettiği ve tövbesinin de kabul edildiği bildirilmiştir.[23] İslam dini, hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenemeyeceğini ifade ederek,[24] Hıristiyanlıktaki asli günah doktrinine temelden karşı çıkar. Kişinin lehine olan sevap da kendi kazandığıdır, aleyhine olan günah da kendi kazandığıdır.[25]

Kur'an ve hadislerde günah kavramını ifade eden oldukça geniş bir kelime yelpazesi bulunmaktadır. Bunlar arasında bir kısmı daha önce zikredilen "ism",[26] "zenb",[27] "vizr",[28] "cünâh"[29] ve "hûb"[30] kelimeleri genel olarak günah kelimesinin yerine kullanılır. Bunların dışında günahla ilgili olarak ayet ve hadislerde yer alan başka kelimeler de vardır. Bunlardan başlıcaları; hukukî suçu veya yanlış ve çirkin fiili anlatan "cürm", "sû' (seyyie)"; bazı manalarıyla "hatâ (hatîe)", "fuhş", "hubs"; haksızlık ve haddi aşma anlamında kullanılan "zulüm", "israf", "tuğyân", "şatat"; günah olup sapma ve bozulmayı ifade eden "dalâlet", "fesad", "fısk", "fücur", "gay", "cenef", "nekb" vb. kelimelerdir.[31]

Yüce Allah, insanoğlunu en güzel biçimde yaratmıştır.[32] Ayette geçen ve "en güzel biçim" diye çevirdiğimiz "ahsen-i takvim" tamlaması, insanın; gerek biçim ve yapı itibariyle, gerekse fizyolojik ve ruhsal özellikleri ve yetenekleri itibariyle en güzel,

---

21 el-Bakara 2/36; el-A'râf 7/19-22.

22 Tâhâ 20/115.

23 el-Bakara 2/37.

24 el-Enam 6/164; el-Fatır 35/18; en-Necm 53/38.

25 el-Bakara 2/286.

26 el-Bakara 2/173, 182, 203, 219; en-Nisâ 4/111-112 vd.

27 el-Mülk 67/11; et-Tekvîr 81/9 vd.

28 el-En'âm 6/164; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38 vd.

29 en-Nûr 24/29, 58, 60, 61; el-Ahzâb 33/5, 51, 55 vd.

30 en-Nisâ 4/2.

31 Bebek, Adil, "Günah", *DİA*, XIV/282-285.

32 et-Tîn 95/4.

en mükemmel ve en seçkin canlı olarak yaratılmış olmasını ifade eder.[33] Diğer taraftan "Allah sizden (yükümlülükleri) hafifletmek istiyor. Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."[34] buyuran Allah Teâlâ, en güzel biçimde yaratılan insanoğlunun, aynı zamanda zayıf yaratılmış olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak bu zayıflık insanoğlunun, yaratılış gayesi olan kulluk imtihanını kazanmasına engel olacak güç, yetenek ve donanımdan mahrum olması manasında değil, tabi tutulduğu imtihanın bir gereği olarak yaratılış itibariyle birtakım zafiyetlerinin bulunması manasındadır. İnsan, nefsini ve kaprislerini kontrol edebilmesinde ya da kötü arzularına, aşırı tutkularına ve ihtiraslarına hemen boyun eğebilmesiyle zayıflık gösterebilir. Hatta çeşitli tesirlerin etkisinde kalarak inandığı dinin, kabul ettiği ahlakın ve içinde yaşadığı toplumun değerlerini hiçe sayabilir.[35] İşte bu zafiyetler sebebiyle insanoğlu günah işlemeye meyilli bir yapıya sahiptir.

Gazâlî günahı, "Allah-ü Teâlâ'nın emrinin hilafına yapılan her şey günahtır." şeklinde tarif ettikten sonra insanın günah işlemesine sebep olan dört vasfının bulunduğunu söylemiş ve bunları özetle şu şekilde açıklamıştır:

Birincisi "rubûbiyet"tir. İnsanı bu vasfa yükselten günahlar kibir, zorbalık, övünme, methedilme, yücelik, zenginlik ve adını ebedileştirme arzusudur. Bu tür kimseler "ben sizin yüce rabbinizim" diyecek kadar ileri giderler. İkincisi "şeytâniyyet"tir. Bu vasıftan da haset, azgınlık, hile, aldatma, kötülük ve bozgunculuğu telkin etmek gibi günahlar doğar. Üçüncüsü "behîmiyyet"tir (hayvanîlik): Bu vasıftan aşırılık, saldırganlık, yemek ve şehvet düşkünlüğü sadır olur. Dördüncüsü ise "sebuiyyet"tir (yırtıcılık): Bundan da gazap, kin, vurup kırmak, öldürmek, sövüp saymak, dövmek gibi kötülükler meydana gelir. Bütün bu vasıflar fıtratta tedricen gelişir. İlk önce gelişen ve hepsine üstünlük sağlayan behîmiyyet vasfıdır. Arkasından sebuiyyet gelir. Bunların ikisi bir araya gelince aklı hile ve aldatma yolunda kullanırlar ki bu da şeytânî vasıftır. En son ise rubûbiyyet vasfı gelir ki bu kendini beğenmek, böbürlenmek, kibirlenmek, üstünlük taslamak ve herkesi tahakkümü altına almak isteğidir. İşte günahların ana kaynakları bunlardır ve günahlar bütün azalara bu kaynaklardan akar.[36]

---

33 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, V/647.

34 en-Nisâ 4/28.

35 Yapıcı, Asım, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s.70-73.

36 Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *İhyau Ulumi'd-Din*, I-IV, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2002, IV/31-34.

Gazâlî ayrıca günah kavramını farklı açılardan kısımlara ayırmıştır. Bunların ilkini kulun Allah'a ve kullara karşı işlediği günahlar olarak taksim etmiş, Allah'a karşı işlenen günahları ibadetleri terk etmek veya haramları işlemek şeklinde; kullara karşı işlenenleri ise zekât vermemek, gasp etmek, adam öldürmek ve hakaret etmek şeklinde açıklamıştır. Bunlardan en büyüğünün kul hakkına tecavüz eden günahlar olduğunu, Allah'a karşı işlenen günahların şirk derecesine yükselmediği sürece diğerlerine nispetle affedilmesi umudunun daha çok olduğunu belirtmiştir. Bir başka açıdan günahı büyük ve küçük günahlar olarak taksim eden Gazâlî, hangi günahların büyük, hangilerinin küçük olduğunu belirlemenin imkânsız olduğunu, bu konuda peygamberin kesin bir ayrım yapmadığını, önceki din adamlarının büyük günah olarak saydıkları fiillerin de yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bu durumda günahın üç kısma ayrılması gerektiğini söyleyen Gazâlî, bunları büyük günahlar, küçük günahlar bir de ikisinin arasında şüpheli olan, büyük veya küçük günah olduğu belli olmayan günahlar olarak zikretmiş, bu konuda kesin bir tarif ya da ayrım yaparak sayı belirlemeyi, bulunması mümkün olmayan bir şeyi aramaya benzetmiştir.[37]

İnsanın günah işlemesine sebep olan hususlar, insan kaynaklı ve dış kaynaklı olmak üzere iki ana sınıfta toplanabilir.

İnsanı günah işlemeye ve kötülük yapmaya sevk eden insan kaynaklı en büyük etken, ondaki nefis olgusudur. Sözlükte "ruh, can, hayat, kan, bir şeyin tamamı, kendisi, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular" gibi manalara gelen[38] "nefs" kelimesi Kur'an'da "ruh" anlamında kullanıldığı gibi "zat ve öz varlık" anlamında da kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de nefsin farklı özellikleri zikredilmiş, genellikle onun kötülüğe ve günaha meyilli hatta kötülüğü ve günahı emredici (emmâre)[39] özelliği ön plana çıkarılmıştır. Buna karşılık nefsin eğitilebilir ve terbiye edilebilir olduğuna dikkat çekilerek, günah işlediğinde kendisini kınayan (levvame)[40] ve rızâ-i Hak'ta huzur bulan (mutmainne)[41]

---

37 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/35-41.

38 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Nfs" Maddesi, VI/233-235.

39 "(Yûsuf) dedi ki: "Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir"" Yûsuf 12/53.

40 "(Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)." el-Kıyame 75/2.

41 "Ey huzur içinde olan nefis! Sen O'ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir." el-Fecr 89/27-30.

nefislere, yani dizginlenmiş ve eğitilmiş, iyilik yapmayı kabullenmiş nefislere ulaşılması önerilmiştir.[42]

Nefsin farklı özellikleri vardır ve eğitilip terbiye edilmesi durumunda güzel ve iyi olana kanalize edilmesi mümkündür. Arap asıllı Hıristiyan filozof Yahya b. Adî (ö. 364/975) ve İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) gibi düşünürler, nefsin mahiyeti hususunda Platon'un (MÖ. 427-347) yaptığı taksimatı benimsemişler, nefsin; şehvânî (arzu), gazabî (öfke) ve nâtık (düşünen) şeklinde üç gücünün bulunduğunu söylemişlerdir. Yahya b. Adî, nefsin güçlerinden en önemlisinin nâtık güç olduğunu, insanın bu güç sayesinde diğer canlılardan ayrıldığını ve bu güç sayesinde insanın ahlâkî yetkinlik sağlayabileceğini söyler. Zira insan iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlışı, güzeli ve çirkini kavrayıp idrak edebilme ve nefsin diğer iki gücü olan arzu ve öfke güçlerini kontrol edebilme yetilerine ancak bu güç sayesinde ulaşabilir.[43]

İnsan kaynaklı ikinci amil ise onun fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarıdır. Kur'ân-ı Kerim, "Hani Rabbin meleklere: 'Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın' demişti."[44] ayetinde de belirtildiği üzere insanoğlunun beden ve ruh olarak iki farklı yönüyle yaratıldığından bahseder. Hadislerde de insanın önce madde olarak yaratıldığı, ardından da kendisine ruh verildiği belirtilir. Abdullah b. Mes'ud'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sizden birinizin oluşumu anne karnında kırk günde toplanır. Sonra benzer bir sürede (embriyo halinde) asılı kalır. Sonra benzer bir sürede bir çiğnem et haline gelir. Sonra melek gönderilir ve kendisine ruh üfürülür."[45] Bu durumda insanın oluşumu, madde ve ruh sıfatlarından müteşekkildir. Ancak insan ne sadece ruhtur ne de sadece bedendir. O, bu iki unsurla, ruh ve bedenle beraber insandır. Bu iki unsur arasında sarsılmaz bir bağ ve etkileşim mevcuttur. Bu bağ yapay bir eklenti değil, bir bütündür.[46]

İnsanın yaşamını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmesi için her iki yönlü (fiziksel ve ruhsal) ihtiyaçları ve güdüleri vardır. İnsan, bu ihtiyaç ve güdülerin temini için gayret gösterir. Bu güdülerin bir kısmı yaşamın devam etmesi için, bir kısmı da

---

42 Geniş bilgi için bkz. Uludağ, Süleyman, "Nefs", *DİA*, XXXII/526-529.

43 Yahya b. Adî, Ebû Zekeriyyâ, *Tehzibü'l-Ahlak*, Çev. Harun Kuşlu, Editör. İlhan Kutluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Birinci Baskı, İstanbul, 2013, s.22.

44 Sâd 38/71-72.

45 Müslim, "Kader", 1, (Hadis No: 2643).

46 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.71-72.

insanın güven ve huzurunu sağlaması için zorunlu olan güdülerdir.[47] Bunların normal düzeyde ve helal yollardan temini mubah sayılmış, doyumsuzluk gösterilmesi, aşırıya kaçılması ve gayri meşru yollarla temin edilmesi ise haram, dolayısıyla günah kabul edilmiştir. Bu ihtiyaç ve güdülerin başında, yeme-içme ve cinsellik güdüleri gelmektedir. Bunun yanında insanın uzun yaşama, çok kazanma, beğenilme, takdir edilme, makam ve mevki sahibi olma arzusu gibi güdüleri de vardır. İşte insanoğlu bu güdüleri temin etme yolunda kimi zaman yaratılışının asli gayesi olan kulluk görevini ve bunun gereklerini ihmal ve terk etmek suretiyle, kimi zaman da ihtiyaç ve güdülerinin gayri meşru yollarla temini suretiyle kulluk çizgisinden saparak günah işleyebilmektedir.

İnsanı günaha sevk eden dış amillere gelince, bunlardan başlıcaları; dünya hayatının ve içindeki nimetlerin süslü görünmesi, sosyal çevre ve şeytan olarak zikredilebilir. Dünya hayatı insan için, ebedi olan ahiret hayatını kazanma sahası, dolayısıyla imtihan alanıdır. O halde insan, Allah'a iman edip sâlih amel işlemeli, dünyanın bir imtihan yeri olduğunun farkında olarak dünyayı ve içindeki nimetleri, cenneti kazandıracak bir vesile olarak görmelidir. Ancak yukarıda sayılan hususlar sebebiyle insanoğlu kimi zaman inkâr ederek, kimi zaman da ihmalkâr davranarak kulluk görevini yerine getirmekte acziyet göstermektedir. Allah Teâlâ'nın, "Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve(ya) Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldanış metaından başka bir şey değildir."[48] ve "Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır."[49] şeklindeki uyarılarına rağmen insana, yakın ama geçici olan dünya hayatının nimetleri, uzak ama kalıcı olan ahiret hayatının nimetleri karşısında daha cazip ve çekici gelmektedir.

---

47 Necati, Muhammed Osman, *Hadis ve Psikoloji*, Çev. Mustafa Işık, Fecr Yayınları:68, Üçüncü Baskı, Ankara, 2016, s.19.

48 el-Hadid 57/20.

49 Âl-i İmran 3/14.

Bir diğer dış etken sosyal çevredir. Esasen insan, fıtrat itibariyle iman etmeye meyilli ve yatkın olarak yaratılır. Ancak ailesi ve içinde yaşadığı toplum, insanın fıtratına olumlu ya da olumsuz şekilde etki edebilir. Ebû Hüreyre'den rivayet edilen "Dünyaya gelen her insan fıtrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecûsî (farklı bir rivayete göre hatta müşrik) yapar."[50] hadisi de bu gerçeğe işaret etmektedir.

İslam bilginleri, hadiste geçen "fıtrat" kelimesi üzerinde farklı görüşler beyan etmişlerdir. İbn Abdülberr konu etrafında zikredilen görüşleri uzun bir şekilde zikretmiş, bazılarının bu kelimeyle kastedilen şeyin İslâm dini olduğunu; bir kısım ulemanın, Allah'ın değişmesi mümkün olmayan takdiri olduğunu; bir kısmının da, elest bezminde Hz Âdem'in neslinden alınan misak ve akit olduğunu söylediklerini nakletmiştir.[51] Çoğunluğun benimseyip kabul ettiği görüşe göre ise fıtrat; "ilk yaratılış sırasında Allah'ın insan tabiatına bahşettiği yaratanını tanıma eğilimi; ruh temizliği vb. olumlu yetenek ve yatkınlıklar" olarak açıklanmıştır.[52] Bu açıklamalar ışığında fıtrat kavramını, "yaratılışta insana verilen yaratanını tanıma ve ona boyun eğme, iyi veya kötüyü yapabilme, iyi özelliklerini koruduğu ve devam ettiği sürece iyiliğe; kötü davranışlara devam ettiği sürece de kötülüğe yakın olabilme kabiliyeti" şeklinde tarif etmek mümkündür.[53] Yaratılıştan gelen bu yeteneğin ortaya çıkması ve gelişmesi, eğitim, öğretim ve düzenlemeye muhtaçtır. Bazen çocuk, kendisinde bulunan bu yetenekle çatışan, fıtratından saptıran, yanlış davranmaya sevk eden aile ve çevre tesirleriyle karşı karşıya kalabilir. Tüm bu tesirlerin etkisiyle çocuk, hakkı tanıma ve güzel işler yapma konusunda yaratılıştan gelen bu yeteneğini/fıtratını bozmaya, yok etmeye ve kötü işler yapmaya da kabiliyetlidir.[54]

İnsanı günah işlemeye sevk eden dış amillerden biri de şeytan olgusudur. Sözlükte, "nûn" harfi kelimenin aslından kabul edildiğinde "uzaklaşmak" manasına gelen "şatn" (şütûn) kökünden; "nûn" harfi zaid kabul edildiğinde "öfkesinden yanıp

---

50 Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahih*, I-IX, Dâru Tavkı'n-Necât, yy., 1422/2001, "Cenâiz", 80, 93 (Hadis No: 1358, 1385); Müslim, "Ḳader", 22-25, (Hadis No: 2658).

51 İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî, *et-Temhîd*, I-XVII, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, Londra, Birinci Baskı, 1439/2017, XI/329-359.

52 Geniş bilgi için bkz. Hökelekli, Hayati, "Fıtrat", *DİA*, XIII/47-48.

53 Kurt, Yaşar, "Kur'an'da Fıtrat Kavramı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V (2005), Sayı: 2, s. 71-104.

54 Necati, *Hadis ve Psikoloji*, s.211-212.

tutuşmak" manasındaki "şeyt" kökünden türediği ileri sürülen[55] şeytan; "hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mâruz kalmış varlık" demektir.[56]

Kur'ân-ı Kerim'deki bilgiler ışığında insandan daha önce yaratıldığını anladığımız şeytanın, aynı zamanda ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'e karşı nefret ve düşmanlık içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu düşmanlığın temelinde, şeytanın Hz. Âdem'e secde etmekten yüz çevirmesi;[57] yüz çeviriş ve başkaldırışın arka planında ise şeytanın insandan daha üstün olduğu yönündeki iddiası ve büyüklük taslama tavrı vardır.[58] Bu başkaldırışın ardından şeytan ve insanın birbirine düşman bir şekilde yeryüzüne indirildiği,[59] bu esnada şeytanın, insanı saptırmak ve Allah'a kulluktan uzaklaştırmak için Allah'tan izin istediği, Allah'ın da kendisine izin verdiği bildirilir. "Şeytan dedi ki: '(Öyle ise) bana insanların tekrar diriltilecekleri güne kadar süre ver.' Allah da, 'Sen süre verilenlerdensin' dedi. Şeytan dedi ki: '(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın.' Allah: 'Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Ant olsun, onlardan sana kim uyarsa sizin hepinizi cehenneme doldururum.' dedi."[60]

Zikredilen ayette şeytanın, insana pusu kuracağı, ona önünden, arkasından, sağından ve solundan sokulacağı ve onları saptıracağından bahsedilmektedir. Bu ifadesiyle şeytan, insanı doğru yoldan çevirip saptırmak ve şaşırtmak için bir düşmanın hücum edebileceği her yönü ve her şekli kullanacağını söylemek istemiştir.[61] Konuyla ilgili kadim tefsir müellefatında, İbn Abbas'tan rivayetle şu açıklamaya yer verilir: Şeytanın önünden yanaşmasından kastı ahiret hayatıyla ilgilidir. Bu sayede onu öldükten sonra dirilme, ahiret, cennet ve cehennem konusunda şüpheye düşürerek inkâr

---

55 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Ştn" Maddesi, s.454-455.

56 Çelebi, İlyas, "Şeytan", *DİA*, XXXIX/99-101.

57 el-Bakara 2/34; Ayrıca Bkz. el-A'râf 7/11; el-İsra 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116.

58 "Allah, 'Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?' dedi. (O da), 'Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın' dedi. Allah, 'Şimdi in aşağı oradan. Çünkü senin orada büyüklük taslamak haddine değil! Hemen çık! Çünkü sen aşağılıklardansın' dedi." el-A'râf 7/12-13.

59 "Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde bulundukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, 'Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır' dedik." el-Bakara 2/36.

60 el-A'râf 7/14-18.

61 Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Sadeleştirme: Kurul, I-X, ts., Ankara, III/514-515.

ettirmeye çalışır. Arkasından yanaşmasından kastı dünya hayatıdır. Bu sayede dünya hayatını süslü ve güzel gösterir, onun ebedi ve sonsuz olduğunu düşündürür, onu sevdirmeye ve peşinden koşturmaya çalışır. Sağından yanaşmasından maksat, güzel ve sâlih amellerdir. Şeytan bu taraftan yanaşarak güzel davranışlarını ve sâlih amellerini küçümsetmeye, kötülemeye ve onları terk etmeye davet eder. Solundan yanaşmasından maksat ise çirkin ve kötü amellerdir. Şeytan bu taraftan yanaşarak çirkin ve kötü amellerini süslemeye, övmeye ve onları işlemeye devam etmeye davet eder.[62]

Fahreddin Râzî de İslam filozoflarınca yapılan ve kendisince kıymetli olan farklı bir yorum nakletmiştir. Bu yoruma göre bedende, ruhani birtakım saadet ve mutluluk kuvvetlerini meydana getiren dört kuvvet bulunmaktadır. Birinci kuvvet, duyularla hissedilen şeylerin şekil ve suretlerini toplayan hayal gücüdür ki bu kuvvet, beynin ön boşluğuna yerleştirilmiştir. İkinci kuvvet, duyu organlarıyla algılanabilenler dışındakilere yani hislere tahakküm eden vehmî kuvvettir ki bu da beynin arka boşluğuna yerleştirilmiştir. Üçüncü kuvvet, şehvettir. Bu, ciğere yerleştirilmiştir ki ciğer de vücudun sağ tarafındadır. Dördüncü kuvvet, gazaptır. Bu da kalbin sağ karıncığına konulmuştur. İşte bu dört kuvvet ruhsal mutlulukların yok olmasına sebep olan birtakım hallerin doğup geliştiği kuvvetlerdir. Harici şeytanlar, bu dört kuvvenin herhangi birisinden herhangi bir şekilde yardım görmediği müddetçe insanlara vesvese vermeye güç yetiremezler. İşte bu dört yönün tayin ve tespit edilmesindeki hikmet ve sebep budur.[63]

Kur'ân-ı Kerim'de şeytanın çok nankör ve aldatıcı olduğu,[64] Allah'a isyan ettiği[65] ve O'nun lanetine uğradığı,[66] onun insana apaçık düşman olduğu,[67] insanı yolundan saptırmak,[68] ayağını kaydırmak[69] ve kulluktan uzaklaştırmak için çaba sarf

---

62 Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, I-XX, Daru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Kahire, 1964, XII/176.; Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Meâlimü't-Tenzil*, I-V, Tahk. Abdurrezzak el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1420/1999, II/183; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, I-VIII, Dâr Tîbe, İkinci Baskı, Riyad, 1420/1999, III/394-395; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, Daru't-Terbiye ve't-Türas, Mekke, ts., XII/338.

63 Râzî, Ebû Abdullah Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hasan b. El-Huseyn et-Teymî, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebir)*, I-XXXII, Üçüncü Baskı, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1420/2000, XIV/214.

64 el-Enfal 8/48; el-İsra 17/27; el-Furkân 25/29; Lokman 31/33; el-Haşr 59/16.

65 Meryem 19/44.

66 en-Nisâ 4/118; en-Nahl 16/98; et-Tekvir 81/25.

67 Yûsuf 12/5; el-İsra 17/53; el-Kasas 28/15; el-Fatır 35/6; el-Zuhruf 43/62.

68 el-A'râf 7/27; el-İsra 17/64.

ettiği,[70] ona kötülük işletmek için sürekli telkin ve vesveselerde bulunduğu[71] bildirilmiştir. Bu sebeplerden ötürü insanoğlu, ona asla uyulmaması,[72] ondan korkulmaması,[73] onun dost edinilmemesi[74] ve ona karşı sürekli bir mücadele içinde bulunulması gerektiği[75] konularında uyarılmıştır.

Kur'an'ın bu açıklamalarından çıkan sonuç şudur: Şeytan, insanların duygu ve düşüncelerine etki ederek onları isyana, günaha ve kötü davranışlarda bulunmaya sevk eden veya bu hususlarda onları harekete geçiren önemli bir faktördür. Ne var ki bugün modern psikolojide şeytan mefhumu, insan davranışı üzerine etki eden bir dış uyarıcı olarak kabul edilmemektedir. Ancak bu durum, psikolojinin şeytanı inkâr ettiği manasına gelmez. Çünkü insan, bir şeyin varlığına inanıyorsa o şey onun için psikolojik bir gerçek olarak vardır ve var olduğuna inanılan şeyin, insan davranışlarına tesir etmesi de gayet doğaldır. Hatta kötülüğün kaynağı ve gücü olarak nitelendirilen şeytana karşı insanların kendisini korumaya yönelik aldığı tedbirler düşünüldüğünde, şeytanın var olduğu yönündeki inanışın bile insan fiillerine etki ettiğini ortaya koymaktadır.[76]

Şeytanın insan üzerindeki en büyük etkisi; insanın fiziksel ve ruhsal ihtiyaçlarını veya nefsinin aşırı isteklerini temin etme konusundaki zafiyet ve hırsından faydalanarak ona vesvese vermesi şeklinde gerçekleşir. Bu da üç yolla olur. Birincisi, şeytanın kişiye kötü bir davranışı güzel göstermesi; ikincisi, güzel bir davranışta bulunmaya niyet eden kişiyi bu davranıştan alıkoyması; üçüncüsü de bir insanı çeşitli güdüleriyle motive ederek hataya ve günaha sürüklemesidir.[77]

Tatmin edilemeyen ya da doyuma ulaşmayan arzular, ölümsüzlük isteği, mutlu ve müreffeh bir yaşam, iktidar ve şöhret arzusu, bugün ve gelecekle ilgili endişeler, insanın iç dünyasında set vurma ve çatışmaların yaşanması gibi durumlarda şeytanın vesveseleri ferdi derinden etkilemekte, onun kolayca kötülük yapmasına ve günah

---

69 Âl-i İmran 4/155.

70 el-Kehf 18/63.

71 el-En'am 6/121, 112; el-A'râf 7/20; el-A'râf 7/200-201; el-Enfal 8/11; Tâhâ 20/120; el-Fussilet 41/36; el-Mücadele 58/10.

72 el-En'am 6/142; el-A'râf 7/175; İbrahim 14/22; el-Hac 22/3; el-Nur 24/21; eş-Şuarâ 26/223; Yasin 36/61; Muhammed 47/25.

73 el-Âl-i İmran 4/175.

74 en-Nisâ 4/119; el-A'râf 7/30; en-Nahl 16/63; Meryem 19/45; ez-Zuhruf 43/36; Kâf 50/27; el-Mücadele 58/19.

75 en-Nisâ 4/76.

76 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.34-35.

77 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.38-39..

işlemesine zemin hazırlamaktadır. Kişinin imânî yönden zayıf olması durumu ise bu etkiyi daha da hızlandırmakta ve tesirini artırmaktadır. İmânî açıdan kemale ermiş, Allah'a bağlılığı kuvvetli olan fertlerde şeytanın vesveselerinin tesiri ya hiç yoktur ya da oldukça sınırlıdır. Kur'an'daki şu ayet bu gerçeğe dikkat çekmektedir. "Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur. Şeytanın hâkimiyeti, sadece onu dost edinenler ve Allah'a ortak koşanlar üzerindedir."[78] Dolayısıyla şeytan, Allah'a imanı, bağlılığı ve güveni tam olanlara bazı hatalar işletmeyi başarsa da onları inkâr ve şirk gibi affedilmez bir günaha saptıramayacaktır.[79]

1.2. Pişmanlık Kavramı

Pişmanlık, insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Hz. Âdem (as) ile eşi Hz. Havva, Allah Teâlâ tarafından cennete yerleştirilmelerinin ardından oradaki nimetlerden istifa edebilecekleri ancak bir ağaca yaklaşmamaları gerektiği konusunda uyarılmalarına rağmen şeytanın vesvesesiyle o ağaçtan tadarak Allah'ın emrine ilk muhalefeti onlar sergilemişler dolayısıyla pişmanlık duygusunu da ilk onlar tatmışlardır. Onların yaşadığı pişmanlık ve af talebi Kur'an'da şu şekilde yer almıştır. "Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"[80] Kur'an'da anlatılan bu sahne, insanoğlunun ilk imtihanı olarak karşımıza çıkmaktadır.[81] Allah'a kulluk etme gayesiyle yaratılan insanoğlu için dünya hayatı, kimin amel ve davranış yönüyle daha iyi olduğunu belirlemek için[82] hem iyiliklerle hem de kötülüklerle denendiği,[83] kullukta samimiyetinin test edildiği, şükrünün ve sabrının sınandığı[84] bir imtihan alanıdır.

İnsanın yukarıda zikredilen sâiklerin etkisiyle Allah'ın emir ve yasaklarına uymayıp muhalif hareket etmesi, onun günah işlemesi anlamına gelir. Bazen bu fiiller

---

78 en-Nahl 16/99-100.

79 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/439.

80 el-A'râf 7/19-23.

81 Yiğit, Yaşar, "İslam Ceza Hukukunda Af ve Pişmanlığın (Tevbe) Cezalara Etkisi", *Diyanet İlmi Dergi*, 2001/3, c.37, s.61-74.

82 "Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır." el-Mülk 67/2.

83 "Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz." el-Enbiya 21/35.

84 "Ant olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız. Sabredenleri müjdele!" el-Bakara 2/155.

hukukî ya da ahlâkî alanda cereyan edebilir ki o durumda işlenen fiilin adı suç veya ayıp olarak karşımıza çıkar. İşlenen her günahın/suçun, cezaî/hukukî bir yaptırımı vardır. İnsan günah işlerken, işlediği bu günahın muhakkak bir cezasının olduğunu bildiği halde bu bilgiyi zihninde geri plana atarak, düşünmeyerek, daha sonra tövbe edince affedileceğini umarak ya da kendince mantıklı olduğuna inandığı birtakım mazeretlerin ardına sığınarak ve hatta belki de o cezayı göze alarak o günahı işlemeye devam eder. İşte pişmanlık duygusu bu aşamadan sonra devreye girer. Çünkü insan bir suçu/günahı işlerken, bunun karşılığında çarptırılacağı cezayı görmezden gelse de ya da göze alırmış gibi görünse de daha sonra bu cezaya çarptırılacak olmanın pişmanlığını yaşar. Ferdin yaşadığı bu pişmanlık duygusunun miktarı, onun işlediği günahın cinsine, çeşidine ve büyüklüğüne bağlı olarak değişiklik gösterebilir.

1.2.1. Pişmanlığın Tanımı ve Mahiyeti

Etimolojik olarak kökü Sanskritçe'ye dayanan pişman kelimesi, Farsça "peşîmân"[85] kelimesinden dilimize geçmiş olup "yaptığı bir şeyden ötürü üzülen, nâdim"[86] anlamına gelir. Pişmanlık ise "pişman olma hali, nedamet" demektir.[87] Arapça'daki karşılığı "ndm" (ندم) kökünden türeyen "nedm" veya "nedâmet" kelimesidir ki "bir şeye veya yaptığı bir işe üzülmek, üzüntü duymak",[88] "geçmişte yaptığı bir iş hakkındaki görüşünün değişmesi neticesinde üzülmek"[89] manasına gelmektedir.

Pişmanlık (regret), bireyin yaşadığı duygusal bir durum olup psikoloji ilminin ilgi alanına girmektedir. Psikolojide pişmanlık, "Kişinin, geçmiş yaşantıları başka türlü olabilirdi diye özlemle, acınma, üzülme ve yakınma biçiminde duygusal tepkide bulunması" şeklinde tarif edilmiştir.[90]

Pişmanlığı, kalpte oluşan acı olarak tanımlayan Gazâlî'ye göre tövbenin ilk şartı ilim ve bilgidir. O, Allah ile kul arasındaki ilişkiyi sevgili olma durumuna benzetmiş, ilimden kastını ise "günahın büyük zararlarını ve o günahın kul ile sevgili arasında bir

---

85 Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lugat*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1994, s.488.

86 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Pişman", s.906.

87 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Pişmanlık", s.906.

88 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Ndm" Maddesi, XII/572-573.

89 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Ndm" Maddesi, s.796; *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Mekke, ts., "Ndm" Maddesi, s.628-629.

90 Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayınları, Ankara, 2012, "Pişmanlık" Maddesi, s.994.

perde olduğunu bilmek" şeklinde açıklamıştır. Kul bu bilgiye sahip olduğunda, sevgilisini kaybettiği için içinde bir elem ve acı duyar. Bu kaybedişin sebebi kendinden kaynaklanıyorsa, üzüntüsü daha da çoğalır. Sevgilisini kaybetmesine neden olan bu işinden dolayı duyduğu acıya nedamet (pişmanlık) denir. Pişmanlık duygusu kişiyi üç yönden harekete geçirir: Geçmiş, şimdiki hal ve istikbal (gelecek). Geçmiş; yaptığı iş sebebiyle kaybettiğini, iyilik ve kaza ile telafiye çalışmaktır. Şimdiki hal; yapmış olduğu kusuru hemen terk etmesidir. İstikbal ise; sevgilisinden kendisini ayıran bu işi ebediyyen yapmamaya azmetmektir. Bütün bunları yapabilmek için gereken ilk şey ilimdir ki bundan maksat da iman ve yakîndir. İman; günahların öldürücü bir zehir olduğunu tasdik etmek, yakîn ise; bu tasdiki kuvvetlendirerek kalbe onu iyice yerleştirmektir. İmanın nuru kalpte parladığı an orada nedamet ateşini yaktırır. Kalp, imanın nuru ile sevgilisinden uzaklaştığını anlayınca buna üzülür.[91]

1.2.2. Pişmanlık Duygusunun Nedenleri

İnsanda pişmanlık duygusunun oluşmasının temel nedeni, kişinin yaptığı bir fiilin neticesinde mutsuzluk duyması, üzülmesi veya korkuya kapılmasıdır. İşlenen fiilden sonra hissedilen pişmanlık ve üzüntünün şiddeti, o fiilin durumuna ve kişinin sorumluluk duygusundaki hassasiyetine göre değişiklik gösterir. Pek büyük cinayetler kimilerinin gözünde çok önemsiz ve küçük bir kusurmuş gibi görünürken, kimileri de en küçük hatalarının akabinde ciddi üzüntüler ve pişmanlıklar yaşayabilirler.[92] Dolayısıyla insanı pişmanlık yaşamaya sevk eden asıl husus, fertlerin muhatap oldukları sorumluluklardır. Bunları; dinî, hukukî ve ahlâkî sorumluluklar şeklinde üç ana grupta toplamak mümkündür. Bu alanlarda ortaya konulan kaide ve kuralların amacı, toplum içinde yaşayan fertlerin, birbirlerine, topluma ve Allah'a karşı hareket tarzlarını ve ilişkilerini düzenlemek, böylece toplum nizamını temin etmektir. Esasen İslam dininde bu üç terimin birbirinden bağımsız kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü birçok dinî kuralın, hukukî ve ahlâkî sonuçları olduğu gibi hukukî ve ahlâkî kuralların da din ile bağlantısı olabilir.[93]

---

91 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/9.

92 Yalın, Sâlih, "Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlâkî Sorumluluk", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:38, 2015/1, s.209-225.

93 Din, Hukuk ve Ahlak kurallarının birbirleriyle olan ilişkileri konusunda bkz. Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, I/ 9-13.

Dini alanda yaşanan pişmanlıklar, insanların inandıkları dinin kurallarına ve değerlerine uygun hareket etmemesi neticesinde gerçekleşir. Dinî kurallara uymama durumu, insanın, Allah'ın emirlerini yerine getirmemesi ve yasaklarını çiğnemesi şeklinde ortaya çıkar. İnsanın dünya hayatında yapıp ettiği fiillerden, belli bir gayeye matuf olarak bilinçli bir şekilde yapılanlar "amel" olarak isimlendirilmiştir. Bir başka deyişle, neticesinde insanı ceza veya mükâfata muhatap kılan fiillere amel denir.[94] Ameller, dinin emir ve ilkeleriyle uyuşup uyuşmaması bakımından genel olarak "tâat", "ma'siyet" ve "mubah" şeklinde üç kısma ayrılır. Dinin, yapılmasını emir veya tavsiye ettiği iyi, doğru, faydalı ve sevap kazanmaya vesile olan işler tâat kapsamına girer ve "sâlih amel" olarak nitelendirilir. Din tarafından yapılması yasaklanan veya hoş karşılanmayan kötü, yanlış, zararlı olan ve günaha yol açan davranışlar ma'siyettir ve bunlar "gayr-i sâlih ameller" olarak nitelendirilmiştir. Mubahlar ise yukarıdaki olumlu veya olumsuz değerlerden birini taşımayan ve dinin yapılması ya da terk edilmesi yönünde herhangi bir hüküm koymadığı amellerdir.[95] İnsanın, sonunda günah kazandığı, bu sebeple de dünyevi ya da uhrevi birtakım ceza ve müeyyidelerinin olduğu filleri işlemesi, bu fiilleri işledikten sonra onun vicdanını rahatsız eder, mutsuzlaştırır, cezaya çarptırılma korkusu yaşar ve tüm bu hususlar onun pişmanlık yaşamasına sebebiyet verir. Hz. Peygamber'in, eşi Hz. Âişe'ye hitaben, "Bir günah sebebiyle üzülüp acı çektiğinde, Allah'a istiğfarda bulun. Çünkü günahın tövbesi, pişman olmak ve istiğfarda bulunmaktır."[96] hadisi, kişinin günah işledikten sonra pişmanlık yaşayacağına işaret etmektedir.

---

94 Uludağ, Süleyman, "Amel", *DİA*, III/13-16.

95 İnsan fiillerinin hükümleri konusunda geniş bilgi ilgi için bkz. Şatıbî, Ebû İshak, İbrahim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvafakat (İslami İlimler Metodolojisi)*, Çev. Mehmet Erdoğan, I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, I/101-182; Zeydan, Abdulkerim, *el-Veciz fî Usuli'l-Fıkh*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1421/2000, s.29-49; Şaban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkh)*, Çev. İbrahim Kafi Dönmez, TDVY/45, Ankara, 1996, s.235-255; Öğüt, Salim, "Ef'âl-i Mükellefîn", *DİA*, X/452.

96 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIII/314, (Hadis No: 26279). Şuayb el-Arnavud rivayetin tahkikinde "…Çünkü günahın tövbesi, pişman olmak ve istiğfarda bulunmaktır" kısmı hariç sahih olduğunu, bu rivayetin senedinde yer alan Sufyan b. Uyeyne hakkında ihtilafların bulunduğunu bildirmiştir. Elbânî ise rivayetin sahih olduğunu belirtmiştir. Bkz. Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsıru'd-Dîn, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî, yy., ts., I/302, (Hadis No: 1433). Rivayetin farklı bir varyantı İfk olayını anlatan uzunca bir rivayet içinde geçmektedir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in (sav) Aişe'ye hitaben: " وإن كنت ألممت بذنب. فاستغفري الله وتوبي إليه. فإن العبد إذا اعترف بذنب ثم تاب، تاب الله عليه" "Ey Aişe! Bir günah sebebiyle üzülüp acı çektiğinde, Allah'a istiğfarda bulun ve O'na tövbe et. Çünkü kul günahını itiraf ederek tövbe ederse Allah da onun tövbesini kabul eder." buyurduğu bildirilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLII/404, (Hadis No: 25623); Müslim, "Tevbe", 53, (Hadis No: 2769).

Hukukî alanlarda yaşanan pişmanlıklar ise daha çok dünyevi kural, kaide ve kanunların çiğnenmesi suretiyle gerçekleşir. Toplum içinde yaşayan her bireyin hukukî sorumlulukları vardır. Hukuk; "toplum hayatını ve dışa akseden şekliyle beşerî ilişkileri cebrî müeyyidelerle düzene koyan kurallar bütünü"[97] olarak tarif edilmiştir. Tarif içinde geçen "cebrî müeyyideler" sözüyle kastedilen husus, devletin cebir ve zoru, yani hukuka riayet etmeyenlere karşı kullanılan devlet kuvvetidir.[98] Toplum hayatını düzenleyen ilk kaideler, dinî kaideler olmuştur. Hukuk içinde yer bulan kanun ve kuralların büyük çoğunluğu, dinî kurallardan neşet etmiştir ve kaynak itibariyle din ile bağlantısı vardır. Sadece laik sistemlerde hukuk alanında oluşturulan kanunlar, tamamen insanlar tarafından yazılmış olup, kaynakları arasında din yoktur.[99]

İnsanın, hukuku ilgilendiren alanda kanunlarca uygun görülmeyen bir fiil işlemesi suçtur ve sonucunda cezâî bir müeyyideyi gerektirir. "Suç" Türkçe bir kelime olup sözlükte, "adet ve usule aykırı hareket, kabahat, hata, kanunun yasakladığı fiil, cürüm";[100] "bir toplumda haksız sayılıp yazılı veya yazısız kurallarla yasaklanan ve yaptırıma bağlanan eylem"[101] şeklinde tarif edilirken, Sosyoloji literatüründe, "kişisel alanı aşıp kamusal alana giren, yasak olan kural ya da yasaları çiğneyen, buna bağlı olarak meşru cezaların ya da yaptırımların uygulandığı ve kamusal bir otoritenin (devlet ya da yerel bir kuruluş) müdahalesini gerektiren fiiller"[102] şeklinde tanımlanmıştır. Hukuk literatüründe ise suçun farklı tarifleri yapılmış, kısaca "kanunun cezalandırdığı fiiller" suç kabul edilmiştir. İslam hukukçularına göre suç, "Allah'ın had veya ta'zir ile cezalandırdığı yasak fiiller ve terklerdir." Bu durumda yapılması haram kılınmış/yasaklanmış bir şeyi yapmak veya yapılması emredilmiş bir fiili terk etmek suçtur. Bununla birlikte karşılığında cezaî bir müeyyidenin bulunmadığı fiil veya terk ise suç kabul edilmemiştir.[103]

Fakihler nezdinde insan fiillerinin sonucunda terettüp eden hüküm ve müeyyideler diyânî ve kazâî olarak iki kısımda incelenmiştir. Daha çok niyetle alakalı olan bu ayrımda, konunun hukuk bağlamında ve zahirî yönüyle ele alınarak

---

97 Bardakoğlu, Ali, "Hak", *DİA*, XV/139-151.

98 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I/10.

99 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I/10-11.

100 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Suç", s.1001.

101 Boynukalın, Mehmet, "Suç", *DİA*, XXXVII/453-457.

102 Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.702.

103 Geniş bilgi için bkz. Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I/205-209.

değerlendirilmesi sonucunda ulaşılan hükümler kazâî hüküm kapsamına girer. Böylece yargı önünde zâhire göre verilen kazâî hükümden ayrı olarak müftü tarafından gerçek irade araştırılıp ona göre diyânî bir hüküm de verilebilmektedir.[104] Ayrıca suç sayılan bir fiili yapan kişinin cezalandırılması ya da kendisine herhangi bir yaptırım/müeyyide uygulanabilmesi için o suçun tespit edilmesi gerekmektedir. Kanun uygulayıcıları tarafından tespit edilemeyen ya da kendilerine ulaşmayan, bu sebeple de soruşturulamayan suçlar cezasız kalır ki bunlar gizli suç olarak isimlendirilmiştir.[105] İşlenen suçlar ister gizli ister açık olsun, başkaları tarafından görülsün ya da görülmesin ve kişi işlediği suçun neticesinde cezalandırılsın ya da cezalandırılmasın, suçu işledikten sonra pişmanlık yaşayabilir. Bunun sebebi bazen ceza, bazen toplum nezdinde küçük düşme ve itibar kaybı, bazen de dinî duygularının ağır basması neticesinde yaratıcı ile olan ilişkisinin bozulacağı korkusu olabilir.

İnsanın bir diğer sorumluluk alanı ise ahlakla ilgilidir. Hz. Peygamber'in, imanî olgunluğun bir göstergesi olarak tarif ettiği ahlak;[106] yaratılışın, basiretle idrak edilebilen batınî kuvvet ve özellikleri için kullanılır.[107] Ahlak kelimesi terim olarak; "İnsanın yaratılışından gelen hususiyetler ile Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet-i Şerif'te sınırları çizilen, insanların iyiliğini ve mutluluğunu hedef alan kaidelerin hayata geçirilmesiyle kazanılan iyi ve güzel davranışlar bütünü;[108] bir toplum içinde kişilerin benimsedikleri, uymak zorunda bulundukları davranış biçimleri ve kuralları; belli bir toplumun belli bir döneminde bireysel ve toplumsal davranış kurallarını tespit eden ve inceleyen bilim; iyi nitelikler, güzel huylar"[109] şeklinde tarif edilmiştir.

Literatürde "hulk" ve "ahlâk" terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve rezîletleri ifade etmek için kullanılmıştır. İyi huylar ve faziletli davranışlar için hüsnü'l-huluk, mehâsinü'l-ahlâk, mekârimü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene, el-ahlâku'l-hamîde gibi terimler kullanılırken; kötü huylar ve fena hareketler ise sûü'l-huluk, el-ahlâku'z-zemîme, el-ahlâku's-seyyie gibi terimlerle ifade edilmiştir.[110] Bu terimler çok eski

---

104 Dönmez, İbrahim Kafi, "Amel", *DİA*, III/16-20.

105 Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s.702-704.

106 "Müminlerin iman bakımından en olgun olanları, ahlakı en güzel olanlarıdır." Tirmizî, "Radâ", 11, (Hadis No: 1162)

107 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hlk" Maddesi, s.296-297; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Hlk" Maddesi, XI/372-380.

108 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Ahlak", s.23.

109 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Ahlak", I/31.

110 Çağrıcı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, II/1-9.

zamanlardan beri cemiyet içinde insanların kendilerine ve diğer insanlara karşı kendilerini birtakım vazifelerle mükellef kılmaları neticesinde gelişmiştir. Bu vazifeler, toplum içinde kökleşmiş olan birtakım örf, adet ve gelenekler ile bazı hareketlerin iyi, bazılarının kötü olduğuna dair dinî telkinlerden ibarettir.[111]

Konu insan fiil ve davranışları olunca, ahlak konusu birçok ilim dalının ilgisini çekmiş, özellikle felsefe, psikoloji ve sosyoloji alanlarında derin araştırmalara konu olmuş ve birçok tarifi yapılmıştır. Onlardan birinde ahlak, "İnsanların toplum içindeki davranışlarını ve birbirleriyle ilişkilerini düzenlemek amacıyla uydukları kurallar sistemi; başka insanların davranışlarını olumlu ya da olumsuz biçimde yargılamakta kullanılan ölçütler bütünü; moralite, etik, törebilim"[112] şeklinde tarif edilir. Ahlak, sadece uyulması gereken kuralları değil, aynı zamanda yapılması gereken ya da beklenilen görevleri de belirtir. Bu bağlamda devlet, siyaset, ticaret, hukuk ve medya gibi birçok alanda özel ahlak ilkeleri gelişmiş, bazı bilim adamları bu ilkeleri, ferdî ahlak ve sosyal ahlak şeklinde tasnif etmiştir. Psikolojinin alanına giren ferdî ahlak insanın kendi kendisine karşı ödevleri olarak açıklanmışken; sosyolojinin alanına giren sosyal ahlak ise insanın diğer fertlere karşı olan ödevlerini belirtir.[113]

Gazâlî, insanların ahlak konusunda çokça konuştuklarını ancak hakikati üzerinde durmayıp sadece semere ve neticesinden bahsettiklerini dile getirmiştir. Hz. Ali (ö. 40/661), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ebû Said el-Harrâz (ö. 277/890), Sehl-i Tüsterî (ö. 283/896), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Vasitî (ö. 320/932) ve Ebû Osman el-Mağribî'nin (ö. 373/983) ahlak terimi hakkında yaptıkları tanımları zikrettikten sonra kendisi de ahlak terimini, "Nefiste yerleşmiş bir şekil ve heyetten ibarettir. Düşünüp taşınmaya lüzum görmeden bütün işler sühuletle bundan sadır olur." şeklinde tarif eder. Tanımda geçen "nefiste yerleşmiş" ibaresini ise, "Malını herhangi bir sebeple ihtiyaç ve zaruret anında ve nadiren sarf eden kimseye cömert denemez. Cömert olması için malını infak etme keyfiyeti kendisine yerleşmiş ve kendinde tabiat haline gelmiş olması lazımdır."[114] şeklinde açıklamıştır.

Aslında ahlak kaideleri, dinî ve hukukî kaidelerin birçoğuyla örtüşür ve onlarla uygunluk arz eder. Zira hukuk kurallarının benimsediği, din veya devletin müeyyide

---

111 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* I/11.

112 Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, "Ahlak", s.29.

113 Kobya, Murat, *Sosyal Bilimlerin Davranış Kuramları İle Dini İlimlerin Amel Nazariyelerinin Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s.96

114 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/125.

uyguladığı birçok esas aynı zamanda ahlâkî esastır. Dolayısıyla dinî ve hukukî kurallara uymak aynı zamanda ahlâkî bir sorumluluktur. Ancak her ahlâkî esas, sonucunda hukukî bir müeyyide doğurmaz. Açlıktan ölme tehlikesi geçiren bir kimseye yardım etmeyen, ona ekmek vermeyen bir kişi hukuken suçlu sayılmaz. Çünkü böyle birine ekmek vermemek hukukî değil ahlâkî bir suçtur. "Komşusu açken kendisi tok yatan mümin olamaz."[115] hadisi, dinî ve ahlâkî bir müeyyidedir.[116] Dolayısıyla bu insan hukuken olmasa da dinî ve ahlâkî açıdan yanlış bir davranış sergilemiştir ve bu davranışı neticesinde pişmanlık yaşayabilir.

Bu noktada gerek hukukî gerekse dinî ve ahlâkî alanda insanın pişmanlık duygusunu harekete geçiren vicdan konusuna da kısaca değinmek gerekir. Sözlükte, "Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç;[117] iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırmayı sağlayan iç duygu, ahlak şuuru"[118] şeklinde tarif edilen "vicdan" kavramı psikolojide, "Kişinin tasarladığı ya da yapmakta olduğu davranışlarının uygun olup olmadığını kestirmesini sağlayan içselleştirilmiş ahlak ilkelerinin toplamı; törel bilinç, bulunç"[119] şeklinde tanımlanmıştır.

Ahlâk ve din psikolojisi alanında yapılan çalışmalarda vicdan, Allah tarafından kişinin içine yerleştirilen, iyiyi kötüden ayırt etmeyi sağlayan bir güç olarak düşünülmüştür. Bu ahlâkî yetenek fıtrîdir ve iyi bir eğitimle, düşünme kabiliyetinin gelişmesini ve dinî duyarlılığın güçlenmesini sağlayabilir. Bu sayede niyet ve eylemler üzerinde sorgulayıcı ve yargılayıcı bir güç halini alır. Nitekim fıtratı bozulmamış her insan iyi davranışlarından dolayı mutluluk ve huzur, kötü davranışlarından dolayı da üzüntü, suçluluk ve pişmanlık duyar. Sonuçta vicdan kişinin davranışlarında tutarlı olmasını, kendi kendini denetlemesini sağlayan bir otoriteye dönüşür.[120]

---

115 Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *el-Edebü'l-Müfred*, Tahk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1409/1989, s.52, (Hadis No: 112).

116 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I/11-12.

117 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Vicdan", II/1561.

118 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Vicdan", s.1117.

119 Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, "Vicdan", s.1407.

120 İnsanda bulunan bu yetenek, tarihsel süreçte farklı isimlendirmelerle gündeme gelmiştir. "*Antik Yunan'da Sokrat'ın 'daimonion' dediği insanın içindeki ahlâkî uyarıcı; Ortaçağ skolastik felsefesinde her bireyin içinde var olan ilâhî ses; Aydınlanma çağında ise insana özgü ahlâk duygusu veya aklî yetenek diye nitelendirilmiştir. Kant'ın ahlâk yasaları, Freud'un süper ego, Piaget'in özerk ahlâk kavramları da vicdanla benzerlik gösterir. Modern Batı felsefesinde vicdanın mahiyeti, oluşumu, ahlâk ve dinle ilişkisi, beden üzerindeki etkileri, vicdan terbiyesi vb. konular ele alınmış, insana etkisi bakımından vicdan; psikoloji ve ahlâk yönünden ikiye ayrılmıştır. Psikolojik*

Cumhuriyet dönemi İslam âlimlerinden Ahmet Hamdi Akseki vicdanı; iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırt etme yeteneği olarak tarif etmiş ve bu yeteneğin fıtratta yerleşik olduğunu söylemiştir. Ona göre, bu yeteneğin talim ve terbiye ile olgunlaşması mümkün olduğu gibi, kötü alışkanlıklar ve çevreden gelen kötü telkinler sebebiyle körleşmesi hatta tamamen yok olması da mümkündür. Bu yeteneğin herkeste aynı şekilde cereyan etmemesi, bunun en büyük delilidir. İyi vicdana sahip olabilmek için iyi bir din terbiyesi almış, ahlaken çok yükselmiş ve terbiyeli muhitlerde yaşamış olmak lazımdır. İnsanın fıtratında bulunan vicdanın; hayır ve şerri ayırt etmede, insana yaratılış gayesini ve gideceği yolu göstermede tek başına yeterli olamayacağını söyleyen Akseki, vicdanın, dalâlete düşmemek ve yolunu şaşırmamak için kendisine yol gösterecek bir rehbere ihtiyaç duyduğunu, bu rehberin de ilâhî vahiy olduğunu belirtir. Vicdan, ancak iyi bir din terbiyesi alması ya da bu terbiyeden az çok istifade etmesi durumunda kendini fenalıktan alıkoyarak fazilet yoluna sevkedebilir.[121]

Kur'ân-ı Kerîm'de vicdan kelimesi geçmemekle birlikte birçok ayette insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ızdırap duyan bir ahlâkî melekeden söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayıldığı görülür.[122] İslâmî kaynaklarda insan tabiatında ahlâkî şuura sahip bir yeteneğin bulunduğu kaydedilmiş, farklı kelimelerle anılan bu gücün niteliği ve işlevleri üzerinde durulmuştur. İslam düşünürlerinde vicdanın doğuştan getirilen fıtrî bir yetenek olduğu düşüncesi hâkimdir. Onlar, Kur'ân-ı Kerim'de geçen, "Ant olsun, nefse kötü ve iyi olma kabiliyetlerini verene."[123] ayeti ile Allah Rasûlü'nün ashaptan Vabisa'ya (ra) yaptığı, "Ey Vabisa! Kendine danış, kalbine danış (üç kez). İyilik, nefsin ve kalbin tatmin olduğu şeydir. Kötülük ise nefsin bahane bulmaya çalıştığı, kalbin de tereddüt yaşadığı şeydir. İnsanlar sana fetva verseler bile

---

vicdan, "canlının kendisinde meydana gelen bütün psikolojik etkinlikleri algılamasını sağlayan şuur hali"; ahlâkî vicdan ise "insana mahsus olup onun niyet ve eylemlerini ahlâkî ölçülere göre değerlendiren denetleme sistemi" diye tanımlanmıştır. Ahlâkî vicdan insana özgü olması bakımından fiilden önce iyilik ve kötülüğü ayırt edebilen, fiilden sonra ise niyet ve davranışlarından dolayı ahlâkî fâili yargılayan, sonuçta ahlâkî tutumun değerine göre sevinç veya elem şeklinde bir tür yaptırım uygulamak suretiyle insanın ahlâkî gelişimini sağlayan manevî güçtür." Bkz. Demir, "Vicdan", *DİA*, XLIII/100-102.

121 Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, DİBY, No. 31/16, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, Yedinci Baskı, 1969, s.10.

122 Demir, "Vicdan", s.100-102.

123 eş-Şems 91/8.

sen böyle yap."[124] şeklindeki tavsiyesinin, insanda bulunan bu yeteneğin yani vicdanın doğuştan geldiğine işaret ettiğini savunmuşlardır.[125]

Vicdan, bireyin özellikle iç hesaplaşma yaşadığı anlarda devreye giren, onun fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yaptığında sevinç, kötülük işlediğinde de ızdırap duymasını sağlayarak pişmanlık duygusunu harekete geçiren içsel bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Suç sayılan fiili hiç kimse görmeden gizli işleyen bir kişi, bu fiilin gerektirdiği dünyevî cezaya çarptırılmamış olur. Ancak kişinin, işlediği suçun gizli kalması sebebiyle cezalandırılmamış olması, onun pişmanlık duymayacağı anlamına gelmez. İşte bu durumda, insanda fıtrî olarak bulunan vicdan devreye girer ve kişi işlediği fiilin yanlış ve dolayısıyla suç olduğu bilincine sahipse vicdanen rahatsızlık duymaya başlar. Çünkü yukarıda ifade edildiği üzere dinî veya hukukî kaidelere uymak aynı zamanda ahlâkî bir sorumluluktur. Mesela, hırsızlık yapmak dinen ve hukuken suç olduğu gibi, ahlaken de ayıp bir davranıştır. Suç işleyen birey, işlediği suçun tespit edilmesi durumunda cezalandırılmaktan ya da toplum nezdinde küçük düşmekten korkarak pişmanlık yaşarken, işlediği suç kimse tarafından görülmediği ve bu sebeple de cezalandırılmadığı durumda ise vicdan azabı çekerek pişmanlık yaşamaya başlar.

Bu noktada son olarak hayâ yani utanma duygusuna da kısaca değinmek gerekir. Hz. Peygamber'in, imanın bir şubesi olarak isimlendirdiği hayâ duygusu,[126] inanan bireyi günah ve kötülük işleme noktasında engelleyen en önemli hususlardan biridir. "Eğer utanmıyorsan istediğini yapabilirsin."[127] hadisi de hayânın, inanan insanın değer ölçülerini belirlemede önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir. Hayânın üç çeşidinden bahseden Mâverdî bunları; insanın Allah'tan utanması, insanlardan utanması ve kendi nefsinden utanması şeklinde açıklamıştır.[128] Bireyin, her an Allah'ın gözetimi altında olduğu bilinciyle hareket edip günah ve suç sayılan fiillerden uzak durması esastır. Ancak kulun bunu her zaman uygulayabilmesi ve günah işlemekten tamamen uzak durması mümkün değildir. Bu durumda birey, işleyeceği kötü fiilin hiç değilse insanlar tarafından görülüp bilinmemesini arzu eder ve bu fiili gizli olarak işlemeye çalışır. Hz.

---

124 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/527-528, (Hadis No: 18001); Dârimî, "Büyû'", 2, (Hadis No: 2575).

125 Ceylan, Davut, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 2017, Sayı 3, s.185-199.

126 Müslim, "İman", 57, (Hadis No: 35).

127 Buhârî, "Enbiyâ'", 54 (Hadis No: 3483-3484), "Edeb", 78 (Hadis No: 6120); Ebû Dâvûd, "Edeb", 7, (Hadis No: 4797).

128 Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, yy., 1986, s.248.

Peygamber'in "Günah; kalbini tırmalayan ve insanların muttali olmasından hoşlanmadığın şeydir."[129] şeklindeki tarifi de bu arzuya işaret etmektedir. Birey, işlediği fiilin insanlar tarafından görülüp bilinmesini istemediği halde arzusu gerçekleşmez ve bu durum açığa çıkacak olursa; günahkârlık, suçluluk, huzursuzluk, Allah ile arasındaki manevi bağda zayıflık ve O'nun tarafından cezalandırılma korkusu gibi duygular yanında toplum tarafından kınanma, boykot edilme, dışlanma ve sosyal statü kaybı gibi endişeler de yaşar. Ortaya çıkan bu endişelere eşlik eden pişmanlık duygusu da, onun sosyal ilişkilerinde gerilim yaşamasına sebebiyet verir.[130]

1.2.3. Pişmanlık ve Suçluluk Duygusu Kavramlarının Anlam İlişkisi

Pişmanlık ve suçluluk duygusu birbiriyle bağlantılı olmakla birlikte ayrı ayrı ele alınması gereken iki farklı kavramdır. Suçluluk duygusu; "Yasanın ya da dinin yasakladığı veya ahlaksal açıdan ayıp sayılan bir şey yapıldığı; toplumun ahlaksal normlarını ya da kişinin kendi standartlarını çiğnediği düşüncesinin yarattığı pişmanlık ve rahatsızlık duygusu"[131] şeklinde tarif edilmiştir.

Eğer kişi dînî, hukukî veya ahlâkî alanda ortaya konulan normları içselleştirmiş ve bu kapsamda yaptığı davranışın yanlışlığını kabul etmişse bu durumda suçluluk duygusundan söz edilebilmektedir. Pişmanlıkla birlikte hissedilen bu duygu, kişinin kendisine istem dışı verdiği bir cezadır. Bazı kişilerde bu duygunun olmaması ya da aşırı olması durumunda kişilik bozukluğundan bahsedilmektedir. Öyle kimseler vardır ki davranışlarıyla toplum düzenini bozduğu ve çok sayıda kişiye zarar verdiği halde suçluluk ve pişmanlık hissi duymazlar. Bencildirler, kendi çıkarlarından ve anlık zevklerinden başka hiçbir şeyi düşünmezler, hiç kimseye bir bağlılık ve sorumluluk göstermezler. Bu kişiler aklına geldiği gibi hareket eden kimselerdir. Engellenmeye tahammülleri yoktur. Yaptıkları davranışın sonucunda başkalarının ne büyük zararlara girdiği kendilerine gösterildiği zaman da, katiyen suçluluk ve pişmanlık duymazlar. Bu durumda onların verdiği cevap, "Dünyanın düzeni bu, büyük balık küçük balığı yutar; herkes gücünün yetebildiğini kazıklıyor, bende gücümün yettiğine vuruyorum" olacaktır. Bu tür kimseler psikopat ya da sosyopat olarak bilinen "antisosyal kişilik"

---

129 Müslim, "Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb", 15, (Hadis No: 2553); Tirmizî, Zühd, 52, (Hadis No: 3383).

130 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.324.

131 Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, "Suçluluk Duygusu", s.1200.

olarak tarif edilmektedir.[132] Diğer yandan suçluluk duygusunu abartılı bir şekilde yaşayan, alakasız konularda bile kendisini suçlu hisseden bireyler de vardır. Hastalıklı suçluluk duygusu olarak tarif edilen bu durumda birey, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen deprem, sel veya yangın gibi afetlerden kendisini sorumlu tutacak kadar paranoid tepkiler gösterebilmektedir. Psikanalizde bu duygular benlik ile ahlaksal otorite olan üst benlik arasındaki çatışmayla açıklanmaktadır.[133] Her insanın hayatında olması normal gözüken suçluluk duygusu, insanın yaşamını sürekli olumsuz etkiliyor ve yoğun bir şekilde yaşanıyorsa nevrotik boyuta ulaşması mümkün gözükmektedir.[134]

Suçluluk duygusu, yalnızca dinî, hukukî veya ahlâkî normların çiğnenmesi neticesinde yaşanan bir durum değildir. Bireyin kendi standartlarını çiğnediği düşüncesinden kaynaklanan pişmanlık da kişinin suçluluk duygusu yaşamasına sebep olabilir. Maddi durumunun yetersiz olması sebebiyle çocuklarına iyi bir eğitim imkânı sağlayamayan, evine yeteri kadar yiyecek götüremeyen kişi bu durumdan kendisini sorumlu tutarsa suçluluk duygusu yaşar. Çünkü o, belki de kendisine eğitim imkânı sunulduğu halde bunu değerlendirmemiş, iyi bir iş teklifi aldığı halde sorumluluk almaktan kaçınarak bunu kabul etmemiş, geleceğini düşünmeden arkadaş ve dost çevresiyle gününü gün etmiş biri olduğundan, içinde bulunduğu fakirlikten kendisini sorumlu tutmakta ve suçluluk duygusu yaşamaktadır. Onun yaşadığı bu suçluluk duygusu kendine kızgınlığa, kızgınlık da duygusal çöküntüye dönüşebilir.[135]

Pişmanlık ve suçluluk duygusu arasındaki en büyük fark, suçluluk duygusunda pişmanlığın ceza korkusundan kaynaklanmaması gerektiğidir. Kişinin işlediği yanlışın farkına vararak duyduğu salt pişmanlık aynı zamanda suçluluk duygusu yaratabilir. Ancak işlenen fiilin yanlışlığı sebebiyle değil de bu suç akabinde cezaya çarptırılma korkusuyla yaşanan pişmanlıkta, suçluluk duygusundan bahsedilemez. Yakalanmayacağından emin olduğu için suç işleyen ve bunu alışkanlık haline getiren kimseler genelde suçluluk duygusunu yaşamazlar. Bu kimseler yakalandıklarında cezaya uğrayacaklarını anladıkları için pişman olduklarından bahsederler. Ancak bu pişmanlık, işledikleri fiilin günah, suç ya da ayıp olduğunu kavramış olmalarından değil cezaya çarptırılma korkusundan kaynaklanmaktadır.

---

132 Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, 25. Baskı, İstanbul, ts., s.469-470.

133 Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, "Suçluluk Duygusu", s.1200.

134 Özdemir, Nida, *Suçluluk ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s.13.

135 Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, s.458.

Pişmanlık ve suçluluk duygusu arasındaki bir diğer fark, bu duyguların insanın benliğinde ortaya çıkardığı etkilerdir. Pişmanlık duygusu bireyde daha yapıcı ve olumlu etkiler ortaya çıkarırken, suçluluk duygusu yoğun yaşandığı dönemlerde bireyi gerginleştirir, kendine duyduğu güveni ve özsaygısını yitirmesine sebep olabilir. Pişmanlık duygusu bireyin kendisine değil, eylemine odaklanmasını sağlarken; suçluluk duygusu bireyin kendisini hedef alır. Pişmanlık duygusunda birey kendi özsaygısını yitirmeden eylemlerini ve bu eyleme götüren düşüncelerini değerlendirme ve analiz etme fırsatı bulur, doğruyu bulma yolunda çaba sarf eder.[136] Pişmanlık duygusu bireyi içinde bulunduğu durumdan daha iyi bir duruma ulaşması yolunda motive eder. Bu aynı zamanda kendi süreçlerini değerlendiren kişi için kendini anlamada ve anlamlandırmada entelektüel bir çabadır.[137] Suçluluk duygusu ise daha çok bireyin eylemini değil kendisini hedef alır. Bu noktada suçluluk duygusu, bilinçli ve iradeli olarak ele alınıp süreç iyi yönetilir ve bireyin suç işlemesine sebep olan durumlar üzerine dikkatini vermesini sağlarsa, kişilerarası ilişkilerde geliştirici bir işlev görebildiği gibi sonraki dönemlerde yanlış eylemlere karşı itici ve caydırıcı bir tecrübe de olabilir. Ancak süreç iyi yönetilmez ve birey eyleminden daha çok kendini hedef alırsa suçluluk duygusunun ders verici yönü ve ilişkileri geliştirmesi daha az olmaktadır. Bu durumda suçluluk duygusu bireyin kendini değersiz görmesine, özsaygısını yitirmesine, kızgınlığa, gerginliğe ve duygusal çöküntüye sebebiyet verebilir.[138]

1.2.4. Pişmanlığın İfade Şekilleri

Pişmanlık, bireyin iç dünyasında yaşadığı bir duygu halidir. Özlem, acınma, üzülme ve yakınma biçiminde duygusal tepkilerle ifadesini bulan pişmanlığın, diğer birçok duygu yaşanımlarında olduğu gibi söze ve davranışlara yansıyan ifade şekilleri de vardır. Sevinen insanın gülmesi ve sevinç çığlıkları atması, utanan insanın yüzünün kızarması, öfkelenen birinin suratını asması ve bağırıp çağırması gibi, pişmanlık duygusunu yaşayan kişide o esnada yaşadığı fiziksel ve ruhsal reaksiyonların yanında bu duygunun onun söz ve davranışlarına yansıması olacaktır. Zira duyguların bedensel tezahürü, içgüdü veya refleks sonucu ortaya çıkmaktadır. Hatta "mutluyken mi gülüyoruz yoksa gülmek mi mutlu ediyor?" sorusuyla yola çıkılarak yapılan bazı

---

136 Arıcı, Handan Yalvaç, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 8-9.

137 Arıcı, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, s.122.

138 Özdemir, *Suçluluk ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi*, s.12.

araştırmalarla, insanda oluşan duyguların bu bedensel tepkilerden sonra ortaya çıktığı öne sürülmüşse de bu iddianın doğruluğu tespit edilememiştir.[139]

İnsan, yanlış bir davranış sergilediğinde yaşadığı pişmanlık duygusunu farklı söz ve hareketlerle ifade edebilir. Bu bağlamda gerek gündelik hayatta gerekse Kur'an ve sünnet ışığında bireyin yaşadığı pişmanlık duygusunu ifade eden söz ve fiillerden yaygın olanlarını şu şekilde zikredebiliriz.

1.2.4.1. Sözlü İfadeler

Pişmanım: Pişmanlık kelimesi, bireyin yaşadığı duyguya ad olması sebebiyle, yaptığı bir işe üzülen kişinin yaşadığı bu duyguyu ifade etmek için kullandığı kelimelerin başında gelmektedir.

Keşke: Dilek anlatan cümlelerin başına getirilerek "ne olurdu" gibi özlem veya pişmanlık anlatır.[140] Arapça'daki karşılığı "leyte" (ليت) kelimesidir ki özlem ve temenni anlamında kullanılmaktadır.[141] İnsan yanlış bir davranış sergilemesi neticesinde pişmanlık duyduğunda, bu duygusunu genellikle "keşke yapmasaydım" sözüyle ifade eder.

Yazıklar olsun: Şiddetli kınama ifade eder.[142] Genellikle başkalarını kınamak için kullanılır. Ancak "Bunu nasıl yaptım? Yazıklar olsun bana!" şeklinde bireyin kendisi için kullanması durumunda, işlediği fiil sebebiyle kendini kınadığını ve pişmanlığını ifade eder. Arapça'daki karşılığı "veyl" (ويل) kelimesi olup üzüntü, pişmanlık ve hayret ifadesi anlamındadır. Sonundaki "lâm" (ل) harfinin hazfedilerek "vey" (وي) şeklinde kullanıldığı da görülmektedir.[143]

Dilimizde kullanılan "tuh/tüh" kelimesi de "yazıklar olsun" anlamında kullanılan bir kelime olarak kabul edilebilir.[144]

Üzgünüm: Üzüntü duyma, teessür anlamına gelmektedir.[145] Arapça'daki karşılığı "hsr" (حسر) kelimesi olup "hasret" (الحسرة) mastarı, "geçmişe dair üzüntü ve pişmanlık duymak" manasına gelmektedir.[146]

---

139 Er, Nurhan, "Duygu Durum Sıfat Çiftleri Listesi", *Psikoloji Çalışmaları*, 2012, c.26, s.21-44.

140 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Keşke", II/845.

141 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Leyte" Maddesi, s.749.

142 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Yazıklar olsun", s.1138.

143 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Vey" Maddesi, s.888.

144 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Tuh", II/1493.

Zarar-ziyan ettim, kaybettim, mahvoldum, hüsrana uğradım: Zarar ve ziyan kelimeleri, "Bir şeyin, bir olayın yol açtığı çıkar kaybı veya olumsuz, kötü sonuç, dokunca, ziyan, mazarrat" manasına gelmektedir.[147] Bu zarar ve ziyanın neticesinde büyük kayba uğrayan, varını yoğunu kaybeden, çaresiz kalan kişinin durumunu ifade eden mahvolmak ve hüsrana uğramak kelimeleri de pişmanlık ifade eden kelimelerdendir. Mahvolmak; "yok olmak, bozulup yararsız duruma gelmek, onulmaz duruma gelmek, boşa gitmek, perişan olmak, heba olmak" [148] manalarını ihtiva ederken, hüsrana uğramak; "beklenilen sonucun elde edilmemesi sebebiyle çok üzülmek, acı çekmek" [149] manasına gelmektedir. Arapça'daki karşılığı "hsr" (خسر) kelimesi olup "ana malın azalması" manasına gelir. Genellikle kazanılan maddi malların kaybedilmesi için kullanılsa da dünyalık itibar, sağlık, esenlik, akıl, iman ve sevap gibi manevi kazanımlar için de kullanılır.[150]

Eyvah: Beklenmedik, kötü, hoşa gitmeyen bir haber veya olay karşısında duyulan acınmayı anlatır.[151] İstenmeyen arzu edilmeyen bir duruma karşı duyulan üzüntünün, endişenin, korkunun belirtisi olarak kullanılır.[152] İnsan, yaptığı bir davranışın yanlışlığını anlayıp pişmanlık duyduğunda, bu duygusunu "eyvah" kelimesiyle ifade edebilir. Arapça'da, yukarıda zikrettiğimiz "hsr" (حسر) ve "veyl" (ويل) kelimeleri, yukarıda belirttiğimiz manalarının yanında "eyvah" manasını da ihtiva edebilir.

Dilimizde, "Sesin tonuna göre pişmanlık, öfke, özlem, beğenme, sevgi gibi duyguları anlatan "**ah**" kelimesi ile;[153] pişmanlık ve üzüntüsünü dile getirmeyi[154] ifade eden "**ah vah etmek**" deyimi de bu madde altında zikredilebilir.

---

145 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Üzülme", II/1545.

146 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hasret" Maddesi, s.235.

147 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Zarar", II/1664.

148 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Mahvolmak", s.730; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Mahvolmak", II/979.

149 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Hüsrana Uğramak", s.507; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Hüsrana Uğramak", I/660.

150 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hsr" Maddesi, s.281-282.

151 Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Eyvah", I/481.

152 Hacızade, Naile, *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*, Çizgi Kitabevi, Birinci Baskı, Konya, 2012, s.42.

153 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Ah", s.21; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Ah", I/28.

154 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Ah vah etmek", s.21.

Başını taştan taşa vurmak: Kişinin işlediği bir hatadan ötürü "çaresiz kalması, yaptığı bir işten dolayı çok pişman olması"[155] manasında kullanılan bir deyimdir.

Dizini dövmek: Yaptıklarından çok pişman olmak, ah vah etmek anlamında kullanılan bir deyimdir.[156]

Soru Üslubu: Türkçemizde gerek "eyvah" kelimesi ile birlikte gerekse yalın olarak kullanılan "ne yaptım ben?" sorusu da kişinin pişmanlığını ifade etmek için kullanılan kelimeler arasındadır.

Dua Üslubu: Kişinin özellikle dinî alanda işlediği hata ve günahtan ötürü dua ederek bağışlanma dilemesi, onun pişmanlığının bir ifadesidir. Bu durumda kişi duasında bağışlanma talebinin yanında, yaptığı yanlışı telafi edip iyi işler yapabilmek için ömrünün uzatılması, sâlih amel yapabilmek için cehennemden çıkarılması ve kendisine yeni bir fırsat verilmesi gibi taleplerde de bulunabilir. Yaşanan pişmanlık duygusunun dua üslubu ile anlatımına en güzel örnek, Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Âdem (as) ile eşi Hz. Havva validemizin dualarıdır. Allah Teâlâ tarafından cennete yerleştirilmelerinin ardından şeytan tarafından kandırılan Hz. Âdem ve Havva, yasaklanan ağacın meyvesinden yedikleri anda, avret mahallerinin açıldığını fark ettiler. Telaş ve endişe içinde, cennet ağaçlarının yaprakları ile hayâ yerlerini örtmeye başladılar.[157] Allah Teâlâ'nın uyarısına rağmen onların şeytanın vesvesesiyle o ağaçtan tatmaları neticesinde yaşadıkları pişmanlık ve af talebi Kur'an'da şu şekilde yer almıştır: "Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"[158]

1.2.4.2. Bedensel/Fiilî İfadeler

İnsanın diğer insanlarla olan iletişiminde duygu ve düşüncelerini sözle ifade etmesi, onu diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. İnsanlar arası iletişimde, duygu ve düşüncenin ifade edilmesinde dil/sözlü anlatım daima ön planda olsa da bunun yanında beden dili diye tanımlanan bir başka iletişim ve ifade aracının olduğu da bir gerçektir. Hatta kimi zaman beden dili, sözlü iletişimden çok daha etkilidir. Beden dili aynı zamanda iletişimde kullanılan ilk dil olma özelliğine sahiptir. Zira sözlü

---

155 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Baş", s.116; Parlatır, İsmail, *Atasözleri ve Deyimler II Deyimler*, Yargı Yayınları, Ankara, 2010, s.161; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, "Baş", I/151.

156 Parlatır, *Atasözleri ve Deyimler II Deyimler*, s.306.

157 el-A'râf 7/19-22.

158 el-A'râf 7/23.

iletişim öncesi, bu dilin insanlar arasındaki iletişimi sağlamada yegâne araç olduğu iddia edilir. İnsan için beden dili, konuşma yeteneğine kavuşuncaya kadar iletişimi sağlamada yine ilk dil olma özelliğini hâiz demektir.[159] Kimi zaman istem ve irade dışı bir refleks, kimi zaman da bilinçli olarak ortaya çıkan bedensel tepki ve hareketler, birçok duygu ve düşüncede olduğu gibi pişmanlık duygusunu ifade için de kullanılabilir.

Alına vurmak: Hata yapan bir kişinin pişmanlığını ifade etmek için kullandığı bir eylemdir. Kişinin kendini cezalandırma isteğini anlatır.[160]

Dudakları ısırmak: Kişinin dil ya da dudaklarını ısırması yanlış yaptığı veya pişman olduğu bir konuda kendini uyarması ya da cezalandırmasının bedensel bir ifadesidir.[161]

Dizlerini dövmek: Kişinin yaptıklarından çok pişman olup, ah vah etmesidir.[162]

Dizleri üstüne oturmak: Kişinin yaptığından pişman olup af dilemesinin, yardım istemesinin bedensel bir ifadesidir.[163]

Omuz ve kollarını aşağıya doğru düşürmek: Hayal kırıklığı ya da pişmanlık yaşayan bir kişinin omuz ve kollarını aşağı doğru düşürmesidir. Kendini kötü hisseden kişi duygusunu omuz ve kollarını aşağı doğru düşürerek beden diliyle ifade etmiş olur.[164]

Ele/eline düşmek: Genellikle Araplar tarafından kullanılan bir deyimdir. Kullanım şekli "سُقِطَ فِي يَدِهِ" veya "سُقِطَ فِي يَدَيْهِ" olup pişman olmak manasına gelmektedir.[165] Kur'an'da tek bir yerde; Hz. Musa'nın Tur Dağı'na gidişinin ardından İsrailoğulları'nın bir buzağıyı tanrı edinmeleri ve akabinde yaşadıkları pişmanlığı ifade etmek için kullanılmıştır. A'râf sûresi 149'uncu ayette geçen "وَلَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ" ifadesi,[166] müfessirler tarafından "pişman olduklarında" şeklinde açıklanmıştır.[167]

---

159 Kavaklıoğlu, Mahmut, "Sergilediği Beden Dili Açısından Hz. Peygamber", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c.III, Sayı: 6, s.49-80.

160 Saygın, Oğuz - Layiç, Şafak, *Resimli Beden Dili*, 4x4 Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.77.

161 Saygın - Layiç, *Resimli Beden Dili*, s.102.

162 Parlatır, *Atasözleri ve Deyimler II Deyimler*, s.306.

163 Saygın - Layiç, *Resimli Beden Dili*, s.167.

164 Saygın - Layiç, *Resimli Beden Dili*, s.139.

165 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Se-ka-ta" (سقط) Maddesi, s.415.

166 "Pişman olup kendilerinin gerçekten sapmış olduklarını anlayınca da: "Eğer Rabbimiz, bize acımaz ve bizi bağışlamazsa mutlaka ziyana uğrayanlardan olacağız!" dediler." el-A'râf 7/149.

"وَلَمَّا سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ"

Zemahşerî, *Keşşâf*'ında, çok pişman olup hayıflanan kimsenin genelde üzüntüsünden elini ısırdığını, böylece elinin "düşülen bir şey" gibi olduğunu, çünkü ağzının elinin üzerine düştüğünü ve bunun bir tür kinaye olduğunu söylemiştir. O ayrıca Ebû İshak ez-Zeccâc'ın ayetteki bu ifadeye, "ne zaman ki ellerine yani kalplerine ve gönüllerine pişmanlık düştü" şeklinde mana verdiğini nakleder. Zira "hasale fi yedihi mekrûhün" "elinde kötü bir şey hâsıl oldu" denilir. Oysa kötü şeyin elde olması imkânsızdır. Bu ifadede kalpte ve gönülde hâsıl olan şey, elde hâsıl olan ve gözle görülen şeye benzetilmiştir.[168]

1.2.5. Pişmanlıkta Süreç Yönetimi

Pişmanlık, kişinin kendisini daha sonra rahatsız edip mutsuzlaştıran bir etkenle başlayan, ardından acınma, üzülme ve yakınma biçiminde tepkilerle devam eden duygusal bir süreçtir. Sevinç, hüzün, öfke, korku vb. diğer duygu durumlarında olduğu gibi pişmanlık duygusunun ortaya çıkması da bir etkene bağlıdır. Bu etken; dinî, hukukî ya da ahlâkî açıdan yasak veya ayıp kabul edilen bir fiilin işlenmesi ya da kişinin kendi standartlarını çiğnemesi gibi eylem türünden olabileceği gibi, gerektiği gibi davranmama ya da herhangi bir tercihte bulunmama gibi eylemsizlik türünden de olabilir.

Bireyin, yaşadığı bu pişmanlığın ardından kendi özsaygısını yitirmeden eylemlerini ve bu eyleme götüren düşüncelerini bilinçli bir şekilde değerlendirip analiz etmesi oldukça önemlidir. Zaten pişmanlık duygusunun insan üzerinde beklenen en önemli etkisi de budur. Çünkü pişmanlık bir duygu olsa da salt duygudan ibaret değildir. Onun bilişsel ve davranışsal süreçleri de içine alan bir yapısı vardır.[169] Pişmanlık duygusunun; bireyi, doğruyu bulma yolunda çaba göstermeye sevk etmesi ve içinde bulunduğu durumdan daha iyi bir duruma ulaşması yolunda motive etmesi beklenir. Tabii bu beklenti, yaşanan pişmanlık duygusunun ardından sürecin iyi yönetilmesi durumunda mümkündür. Bu da bireyin yaşadığı pişmanlık duygusunun yoğunluk ve şiddetiyle doğru orantılıdır. Fıtratı bozulmamış her insan, iyi davranışlarından dolayı mutluluk ve huzur; kötü davranışlarından dolayı da üzüntü, suçluluk ve pişmanlık duyar. Ancak bu duygudaki yoğunluk ve şiddet, işlenen fiilin

---

167 Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*, I-IV, Dârul-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1407/1986, II/160; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XV/369; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, II-235.

168 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/160.

169 Özdemir, *Suçluluk ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi*, s.2.

durumuna, kişinin bu alandaki bilgisine, ahlâkî ve vicdani sorumluluk duygusundaki hassasiyetine göre değişiklik gösterir. Kimileri vardır ki işledikleri fiiller sebebiyle büyük zararlara yol açtıkları halde suçluluk ve pişmanlık duymazken, kimileri de en ufak olumsuzluklar sonucunda yoğun bir pişmanlık ya da suçluluk duygusu yaşarlar. Olumlu bir sosyalleşme süreci yaşayan kişilerin, dinî, hukukî ya da ahlâkî açıdan kötü kabul edilen bir eylemi işlediklerinde, sağlıklı ve dengeli bir pişmanlık hissi yaşamaları gayet doğaldır ve gereklidir.[170] Bu itibarla pişmanlık duygusu ilk bakışta olumsuz bir duygu gibi düşünülse de sürecin iyi yönetilmesi durumunda kişinin doğruyu bulmasına, kendini ve eylemlerini kontrol ederek yanlışını telafi etme yolunda çaba sarf etmesine, aynı duruma yeniden düşmemek için tedbir almasına imkan tanıdığından ve onu bu yolda motive ettiğinden sonuç itibariyle olumlu ve önemli bir içsel hareket olarak kabul edilmelidir.

Bu aşamada yaşanan pişmanlık duygusunda süreç birey tarafından iyi yönetilmez ya da hissedilen pişmanlık duygusu zayıf kalırsa, bu duygu kendinden beklenen etkiyi gösteremez ve bu pişmanlık pasif pişmanlık olarak değerlendirilir. Buna karşın pişmanlık duygusundaki süreç birey tarafından iyi yönetilir ve birey kendisini pişmanlık duygusunu yaşamaya sevk eden sebepleri irdeleyip yeniden pişman olmamak için düşünmeye ve gerekli tedbirleri almaya yönelirse bu pişmanlık aktif pişmanlık olarak değerlendirilir.[171]

1.2.5.1. Pasif Pişmanlık ve Sonuçları

İnsanın, yanlış bir fiil işlediğinde ya da kendisini mutsuz eden bir durumla karşılaştığında bu yanlışı telafi etme ve kendisini mutsuz eden durumun sebebini tespit ederek tedbir alma yönünde arayışa girmesi ve çaba sarf etmesi onun fıtratının bir gereğidir. Bu fıtrî yöneliş kimi zaman oldukça kuvvetli ve etkin bir şekilde ortaya çıkarken kimi zaman da zayıf ve durağan bir yapı arz eder. Bu durum pişmanlığın yaşanma yoğunluğu, kişinin hatayı algılayışı, hataya yüklediği anlam, sosyal çevre ve hayat tarzı gibi pek çok şeyin etkisiyle farklılık göstermektedir.

Birey, işlediği bir fiilin yanlış olduğunu kabul ettiği ve pişmanlık duyduğu halde bu yanlışı telafi etme ve aynı fiili yeniden işlememe konusunda kararlı bir duruş ortaya koymuyorsa duyduğu pişmanlık kuru bir hayıflanmadan öteye geçmeyen pasif bir

---

170 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.288.

171 Arıcı, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, s. 123-124.

pişmanlıktır. Bu durum, hissedilen pişmanlık duygusunun hafif bir şekilde tezahür etmesinden kaynaklanır. Pişmanlığı bu şekilde hafif yaşayan birey, işlediği fiilin kötü olduğunu kabul etse de bu kötü fiilin Allah ile arasındaki ruhi iletişime zarar verdiğini kavrayamadığından, bu fiili terk edilmesi gereken bir fiil olarak görmeyebilir ve tövbe etmeyi düşünmez. Tövbe etse bile bu tövbesi ya dil ucuyla yaptığı samimiyetten yoksun bir tövbe olur ya da tövbesinde azim ve kararlılık gösteremez. Çünkü onun pişmanlığı işlediği fiil üzerinde yoğunlaşmamış, bu sebeple de günahkârlık hissini ciddi olarak içinde hissetmemiştir.[172]

Pişmanlık duygusunu pasif yaşayan birey, bu duyguyu yaşamasına sebep olan eylemlerini ve bu eyleme götüren düşüncelerini bilinçli bir şekilde değerlendirip analiz etmekten uzak durur. Buna bağlı olarak, ortaya çıkan olumsuz durumu telafi etme, doğruyu bulma yolunda çaba sarf etme ve aynı hataya yeniden düşmemek için gerekli tedbirleri alma gibi bu duygunun kendisinde göstermesi gereken olumlu etkilerden de mahrum kalır. O, pişmanlık yaşadığı halde aynı hatayı işleme noktasında vurdumduymaz ve umursamaz bir tavır takınır. Zamanla, işlediği yanlışı artık yadırgamaz hale gelir ve pişmanlık hissi her geçen gün azalarak kaybolur. Özellikle dinî ve ahlâkî alanlarda bireyin günah ve ayıp olarak isimlendirilen fiilleri işlemeye devam etmesi, zaman içerisinde onun bu konulardaki hassasiyetinin azalmasına, kalbinin kararmasına ve Allah'ın hidayetinden mahrum kalmasına sebebiyet verecektir. Hz. Peygamber bu konuyu şu sözlerle örneklendirmiştir. "Kul, bir hata işlediği zaman kalbine siyah bir nokta vurulur. Şayet el çeker, mağfiret diler ve tövbe ederse kalbi cilalanır. Eğer tövbe etmezse siyah nokta artırılır ve neticede bütün kalbini istila eder. İşte Allah'ın, "Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları şey, kalplerini paslandırmıştır"[173] ayetinde zikrettiği pas budur."[174]

1.2.5.2. Aktif Pişmanlık ve Sonuçları

Birey, pişmanlık duygusunu sağlıklı ve dengeli bir şekilde yaşıyor; bu duygunun kendisinde oluşturduğu huzursuzluğa kulak verip onu bertaraf etmek için gayret gösteriyor; pişmanlık yaşamasına sebep olan davranışını irdeliyor; onun üzerinde yoğunlaşıyor; aynı hataya düşmemek için o fiili işlememe ve gerekli tedbirleri alma

---

172 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.287.

173 el-Mutaffifîn 83/14.

174 Tirmizî, "Tefsirul-Kur'an", 44, (Hadis No: 3334).

noktasında kararlı bir tavır sergiliyorsa, duyduğu bu pişmanlık aktif pişmanlık olarak değerlendirilir.[175]

Burada birey, işlediği kötü fiilin farkındadır ve bu fiilin Allah ile arasındaki ruhsal ilişkiye zarar verdiğini kavramıştır. O, aynı zamanda hem kendi içinde hem de sosyal hayatta uyum problemi yaşamakta ve işlediği eylem sebebiyle kendini kınamaktadır. Bu yüzden huzursuzdur ve telafi etmek için çaba sarf etmektedir. Bu çaba; Hz. Peygamber'in, "Nerede olursan ol Allah'tan kork, bir kötülükten sonra onu yok edecek bir iyilik yap ve insanlara güzel ahlakla muamelede bulun."[176] hadisi gereği, işlediği kötülüğün ardından iyilik yapmak şeklinde olabileceği gibi, o kötülüğü bir daha işlememek üzere kendisine söz verip Allah'ın bağışlamasını talep etmek için tövbe etmek şeklinde de olabilir. Burada önemli olan husus, bireyin pişmanlık duygusunu ciddi fakat dengeli bir şekilde yaşaması ve salt pişmanlık duygusunun ötesine geçerek eylemde bulunmasıdır. Bireyin pişmanlık duymasına sebep olan husus; içki içmek, kumar oynamak, zina etmek, adam öldürmek, faiz vb. gibi kötü bir fiili işlemekten kaynaklanıyorsa bireyin o fiili terk etmesi; namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek vb. gibi işlemesi gerektiği halde işlemediği bir fiilden kaynaklanıyorsa bu durumda da o fiili işlemek için harekete geçmesi beklenir.

Bu tür pişmanlığın en önemli sonucu, bireyin tövbe etmesi ve aynı hataya düşmemek için söz verip kararlı bir tavır sergilemesidir. Zira bu şekilde duyulan pişmanlık hissi, kişiyi tövbe etmeye sevk eden veya tövbenin oluşumunu hazırlayan en önemli unsurdur. Nitekim Hz. Peygamber'in "Pişmanlık duymak tövbenin ta kendisidir."[177] şeklindeki tarifi, pişmanlığın tövbe için hem vazgeçilmez bir ruhsal duygu hem de olmazsa olmaz bir şart olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.3. Tövbe Kavramı

1.3.1. Tövbenin Tanımı ve Mahiyeti

Tövbe, Arapça "tâbe" (تاب) fiilinin mastarı olup, "günah ve isyandan en güzel şekilde geri dönmek ve Allah'a itaate yönelmek" manasına gelmektedir. "İlâ" (الى) harf-i ceri ile kullanıldığında "günahtan tövbe edip Allah'a yönelmek" manasına gelirken;

---

175 Arıcı, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, s. 123-124.

176 Tirmizî, "Birr", 55, (Hadis No: 1987); Dârimî, "Rikak", (Hadis No: 2833).

177 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/37, (Hadis No: 3568), VII/113, (Hadis No: 4012); İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4252).

"alâ" (على) harf-i ceri ile kullanıldığında ise "Allah'ın kişiye tövbe etmeyi nasip etmesi, kişinin tövbesinin de Allah tarafından kabul edilip, affedilmesi" manasına gelmektedir.[178] Râğıb el-İsfahânî *Müfredât*'ında tövbenin şer'î manasını şu şekilde tarif eder. "Tövbe; kötülüğünden dolayı günahı terk etmek, bu fiilinin ortaya çıkardığı kötü sonuçlar sebebiyle yaptığına pişman olmak, bir daha günaha dönmeyeceğine dair kesin karar vermek ve düzeltilebilecek olan davranışlarını dönüş yaparak düzeltmektir. Bu dört şart bir araya geldiğinde tövbenin şartları tamamlanmış olur."[179] Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen ve "nevb" (نوب) kökünden türeyen "inâbe" (إنابة) kelimesi[180] ile "evb" (أوب) kökünden türeyen "evbe" (أوبا), "iyâb" (إياب) ve "meâb" (مآب) kelimeleri de tövbe anlamında kullanılmıştır.[181]

Şüphesiz ki bir kimsenin bu dünyada sergileyeceği hata ve günahların en büyüğü iman etmemek yani küfür, şirk ve nifaktır. Kur'ân-ı Kerim'de bunlardan vazgeçip Müslüman olmak da tövbe olarak isimlendirilmiş ve şöyle buyrulmuştur: "Ama tövbe ederlerse ve namazlarını kılıp zekâtlarını verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilmek isteyenler için ayetlerimizi ayrıntılarıyla açıklıyoruz."[182] "… Eğer pişman olup tövbe ederlerse bu kendilerinin iyiliğine olur; yüz çeviririlerse Allah onları dünyada da ahirette de elem verici bir azaba uğratır; artık yeryüzünde onlara ne bir dost ne de bir yardımcı bulunur."[183] İlk ayetin müşriklerden, ikinci ayetin ise münafıklardan bahsettiği dikkate alındığında, bu iki ayette geçen tövbe kelimesinin, İslam'a girmek ve iman etmek manasında kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda tövbe, gayrimüslimler için "inkârdan dönerek iman etmek"; Müslümanlar için ise "işlediği günahtan dönerek Allah'a yönelmek, iyi ve erdemli işler yapmak" manasını taşımaktadır.

Tövbe kelimesi ve türevleri, Kur'ân-ı Kerim'de seksen yedi yerde geçmekte olup bunlardan otuz dört tanesi Allah Teâlâ'ya, geriye kalan elli üç tanesi ise insanlara

---

178 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Tvb" Maddesi, s.169; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Tövbe" Maddesi, I/233.

179 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Tvb" Maddesi, s.169.

180 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Nevbe" Maddesi, I/775; İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Nvb" Maddesi, s.827. İsfahânî inâbe kelimesini "tövbe ederek samimi davranışla Allah'a yönelmek" şeklinde açıklamıştır.

181 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Evb" Maddesi, s.97.

182 et-Tevbe 9/11.

183 et-Tevbe 9/74.

nispet edilmiştir.[184] Aynı manada kullanılan "nevb" kelimesi ve türevleri on sekiz kez,[185] "evb" kelimesi ve türevleri ise on yedi kez[186] zikredilmiştir.

İnsanlığın atası olan Hz. Âdem (as), işlediği hatanın ardından pişmanlık duyarak tövbe etmiş ve Allah'ın affına mazhar olmuş, onun bu davranışı daha sonra kendi sulbünden gelecek insanoğlu için de güzel bir örneklik teşkil etmiştir. İnsanoğlunun, işlediği hatanın farkına varıp pişmanlık içerisinde Allah'a yönelmesi ve af dilemesi, onun âdemiyet nesebini tescil eden önemli bir ayrıcalıktır. Aksi halde hatasında ısrar etmesi, onun şeytâniyet vasfını öne çıkaracaktır. Daha açık ifadeyle insanın hatasız ve günahsız olmasının kabul edilmesi onun insan olma vasfıyla bağdaşmadığı gibi hata eden kimsenin hatasından dönmeyip ısrarcı davranması da insanlıkla bağdaştırılamaz.

İşlenen günahın akabinde hissedilen pişmanlık duygusunun ve suçluluk psikolojisinin ortaya çıkardığı refleks tepkiler, insanda günahtan arınma psikolojisini tetikler. Şartlarına uygun olarak yapılan tövbe, nefsin günah ile kirlenip kararmasına ve neticede kalbin katılaşmasına engel olur. Tövbesiz günah ise Allah Rasûlü'nün: "Kul, bir hata işlediği zaman kalbine siyah bir nokta vurulur. Şayet el çeker, mağfiret diler ve tövbe ederse kalbi cilalanır. Eğer tövbe etmezse siyah nokta artırılır ve neticede bütün kalbini istila eder. İşte Allah'ın, "Hayır hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları şey, kalplerini paslandırmıştır"[187] ayetinde zikrettiği pas budur."[188] sözünde de işaret edildiği gibi kalbin kararıp kirlenmesine yol açar.[189]

Gazâlî'nin ifadesiyle; kul bir günah işlediğinde o günahın büyük zararlarının bulunduğunu, Allah ile arasında bir perde oluşturduğunu ve sevgilisini kaybetmesine sebebiyet verdiğini bilir. Bu sebeple içinde bir elem ve acı duyar ki bunun adı pişmanlık duygusudur. Bu duyguyla birlikte kul, işlediği günahın ortaya çıkardığı zararı telafi etmeye çalışır. Bu aşamada kulun, işlediği kötü fiil sebebiyle pişmanlık duyması, o fiili hemen terk edip Allah'tan af dilemesi ve aynı fiili ebediyen yapmamaya dair sergileyeceği çaba, azim ve gayret tövbe olarak isimlendirilir.[190]

---

184 Abdulbaki, *El-Mu'cem*, "Tvb" Maddesi, s.156-158.

185 Abdulbaki, *El-Mu'cem*, "Nvb" Maddesi, s.97.

186 Abdulbaki, *El-Mu'cem*, "Evb" Maddesi, s.722.

187 el-Mutaffifîn 83/14.

188 Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 74, (Hadis No: 3334); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/373, (Hadis No: 6808); İbn Mâce, "Zühd", 29, (Hadis No: 4244).

189 Aydın, Ali Rıza, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), Sayı: 3, s.87-99.

190 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/9.

Tövbe, inanan kimseyi düşünce ve davranış bazında çepeçevre kuşatan bir ameldir. Hiç kimsenin telkinine ihtiyaç duyulmadan tamamen içten gelerek ve gönüllü olarak yapıldığından insanı içinden fetheder ve samimiyet içerir. Samimiyet ise, ibadet ve kulluğun temelidir. Dolayısıyla tövbe etmek, Allah'ın bizden istediği kulluk çizgisinde durmaya sebat göstermek demektir.[191] Bu noktada mahiyet itibariyle tövbe, bütün noksanlıklarına rağmen insanın Allah'a olan inancının bir tezahürü, yüce yaratıcısının karşısında acziyetini itiraf edişi, elest bezminde ona verdiği ahdi hatırlayarak tazelemesi, Allah'ın affına mazhar olabilmek amacıyla kişinin nefsini günah ve kirlerden arındırma çabası[192] ve Allah ile kul arasındaki dostluğun devamını sağlayan bir vasıtadır.[193]

İnsanoğlu, kulluk görevini en güzel şekilde yerine getirerek ebedi olan ahiret hayatında Allah'ın kendisine vadettiği nimetlere nail olmayı hedefler. Ancak şu gerçek unutulmamalıdır ki; kulun ebedi olan ahiret hayatında Allah'ın vadettiği nimetlere ulaşması için onun fiilleri yani sâlih amelleri ve ibadetleri tek başına yeterli değildir. Daha açık bir şekilde ifade etmemiz gerekirse bir kul farzları yerine getirme ve belirgin maddî günahlar başta olmak üzere yasaklardan kaçınma noktasında elinden geleni yaptığında tüm bunların cennete girmek için kendisine yeterli olduğu düşüncesine kapılarak diğer insanları küçümserse, Allah'a muhtaç olmadığı zannına kapılabilir. Zira ehl-i sünnete göre bir kimsenin cennete girmesi amel ve ibadetle değil Allah'ın kerem ve lütfu sayesindedir. Hz. Peygamber de bir hadisinde; "Amel, hiçbir kimsenin cennete girmesini temin etmez." buyurmuş, yanındakiler; "Senin de mi ey Allah'ın Rasûlü?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber; "Evet, benim de. Ben de ancak Allah'ın bana rahmet edip koruması durumunda girebilirim." cevabını vermiştir.[194] Amel ve ibadet tek başına cennete girmenin garantisi olmamakla birlikte oraya girmek için bir vesiledir. Bundan dolayı müslüman kendi ameline ve ibadetine değil Allah'ın lütuf ve ihsanına güvenir. Bu yüzden yaptığı kötü amellere pişman olup tövbe eden günahkâr, Allah katında, ameline güvenen ve ibadetiyle kibirlenen âbidden daha hayırlıdır.[195] Bu açıdan tövbe,

---

191 Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", s.87-99.

192 "Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyan etmiştir." eş-Şems 91/9-10.

193 Topaloğlu, "Tövbe", s.278-283.

194 Buhârî, "Rikâk", 18, (Hadis No: 6467); Müslim, "Sıfatü'l-Münâfikîn", 77-78, (Hadis No: 2817-2818).

195 Uludağ, "Amel", s.13-16.

kulun her daim Allah'ın rahmetine ve korumasına muhtaç olduğunu aklında tutması, bu sayede imanını ve kulluğunu olgunlaştırma çabasıdır.

1.3.2. Dinlerde Tövbe'ye Yaklaşımlar

Tövbe, insanlık tarihi boyunca gerek beşerî gerekse semâvî dinlerin üzerinde durduğu ve bu hususta birtakım açıklamalar yaptığı bir kavramdır. İnsanın dünyada mutluluğunu, ahirette ise nihai kurtuluşunu esas alan dinler, ona yapması ve yapmaması gereken birtakım davranışlar belirlemiştir. Ancak insan, fıtratı gereği hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli olması sebebiyle bazen dinlerin kendisine önerdiği kurtuluş sağlayıcı davranışlar yerine yanlış davranışlar sergileyerek kurtuluş fırsatını tehlikeye atmıştır. Bu noktada dinler, insanın işlediği hatalar sebebiyle yaratıcı ile arasındaki sorunları düzeltmek, bu davranışların olumsuz sonuçlarını gidermek ve kendisini affettirmek için yanlış davranışları terk ederek hatalarını telafi edecek güzel işler yapmasını telkin etmektedir. Bu yaklaşım, İslâmî terminolojide tövbe olarak isimlendirilmiştir.

Hemen her dinde geleneksel manada tövbe anlamı taşıyan ritüeller bulunmakla birlikte, bunların hepsi aynı türden bir tövbe anlayışını benimsememektedir. Semavi dinler genellikle işlenen yanlışı terk etme, bir daha işlememek için gayret gösterme ve Allah'tan af dileme şeklinde bir tövbe anlayışını benimserken, Çin ve Hint coğrafyasında yaygın olan dinler ise genel itibariyle, işlenen kötü fiilin olumsuz sonuçlarını gidermeyi hedefleyen kefaret türü davranışlara önem vermektedir.[196] Bunun yanında bazı dinler günahtan kurtulmak için, dünya hayatını değersiz görerek ondan tamamen veya kısmen uzaklaşıp erdemli bir hayat sürmeyi, bazıları din kurucularını ve önderlerini örnek alarak ahlaken olgunlaşmayı, bazıları da katı bir zühd hayatına bürünüp bedene eziyet verme gibi ritüelleri benimsemişlerdir.[197]

M.Ö 500'lü yıllarda Çin'de ortaya çıkan, temel felsefesini ideal insan ve ideal toplum düşüncesi üzerine inşa eden ve Çin'in geleneksel dinî olan Konfüçyüsçülük'te, kişisel ibadet, dua, kefaret ayini, günah itirafı, çile gibi dinî ve mistik uygulamaları görmek mümkün değildir.[198] Onlar, işlenen her günahın bir karşılığının olduğunu ancak bu karşılığın ölüm sonrasında ve öteki âlemde değil bu dünyada uygulanacağını kabul

---

196 Katar, Mehmet, "Tövbe", *DİA*, XLI/285-288.

197 Albayrak, Kadir, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2002, c.4, s.87-107.

198 Güç, Ahmet, "Konfüçyüsçülük", *DİA*, XXVI/167-170.

ederler. Bu sebeple günah işleyen kişi, günahının karşılığını ödeyip olumsuz sonuçlarını telafi etmek için gayret göstermelidir. Bunun için de önce oruç tutup dinen temiz hale gelmeli, ardından da işlediği günahın affedilmesi için kurban kesmelidir.[199]

M.Ö. 300-M.S. 300 yılları arasında ortaya çıkan ve M.S. 300-500 yılları arasında olgunlaşarak hemen hemen günümüzdeki halini alan Japon dini Şintoizm'de, dinî içerikli hemen her türlü ayin, kutsal mekânların bir köşesinde bulunan su havuzlarındaki arınma ritüeliyle başlar. Bu anlamda öncelikle el ve ağız yıkanarak bedenî ve rûhî arınma gerçekleştirildikten sonra tapınakta yanan ateşin dumanı baş üstünde gezdirilir. Bu şekilde kişinin, günahlarından arınmış ve kutsanmış bir şekilde, ataların ruhlarıyla ilişkilendirdikleri tabiatüstü varlıklar veya güçler olarak tanımlanan "kami" nin huzuruna çıkmaya hazır hale gelmesi amaçlanır.[200] Şintoizm'de kötülük ve günah ahlâkî bir sorun olmaktan çok bir kirlenme şeklinde görüldüğünden, bu dinde kirlilikten arınmaya yönelik başka birçok ritüel vardır. Bunların en önemlisi, MS VIII. yüzyıldan itibaren geleneksel bir kefaret töreni haline gelen ve "oho-harahe" ismi verilen ayindir. Altı ayda bir yapılan bu âyinde kişi birkaç gün önce tapınaktan aldığı beyaz bir kâğıdı gömlek şeklinde keser ve üzerine kimlik bilgilerini yazar. Ardından bu kâğıdı bütün vücuduna sürüp ona üflemek suretiyle günahını ona geçirir ve kâğıdı tapınağa götürür. Bu kâğıtlar tapınaktaki ayin sırasında siyah bir masada toplanır, ardından bir kayığa konularak denize atılır, böylece arınma töreni tamamlanmış olur.[201]

Hint yarımadasının en yaygın ve en eski dini olan ve tarihsel süreç içerisinde ciddi derecede değişim ve gelişim yaşayan Hinduizm'in temeli milattan önce XV. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Temel felsefe olarak "yeniden doğuşu belirleyen sebep-sonuç yasası" (karma) üzerine inşa edilen Hinduizm'de insan, "samsara" adı verilen sonsuz ölüm ve yeniden doğuş zincirine mahkûmdur.[202] Hint dinlerinde kurtuluşun gayesi, kurtulma ihtiyacını gündeme getiren günahtan ve dünyevî ıstırabın sebebi olan samsara (ruh göçü, tenâsüh) ve karmadan kurtuluş olarak algılanır.[203] Hindular, işlenen her günahın hem tenâsüh çemberinin süresini uzatacağına hem de başlarına gelen hemen her türlü sıkıntının günahtan kaynaklandığına inanırlar. Bu sebeple günahtan

---

199 Katar, "Tövbe", s.285-288.

200 Demirci, Kürşat, "Şintoizm", *DİA*, XXXIX/177-179.

201 Katar, Mehmet, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", *Dini Araştırmalar*, 1998, c.1, Sayı: 1, s.44-58.

202 Yitik, Ali İhsan, *"Tenasüh*", *DİA*, XL/441-443.

203 Aydın, Fuat, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Yıl:1, c.1, Sayı: 1, s.71-101; Karaali, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

kurtulmak için at kurban etmek, kökeninin göklerde olduğuna inandıkları Ganj Nehri'nin sularında yıkanmak, dolunay orucu tutmak, bazı mekânları ziyaret etmek, fakirlere yardımda bulunmak, kutsal bilinen hayvanlara hizmet etmek ve bir ay süreyle inek çobanlığı yaparak inek idrarıyla banyo yapmak gibi çeşitli kefaret yöntemlerine başvururlar.[204]

Hindistan'da toplumsal kast anlayışına ve çok tanrıcılığa tepki olarak ortaya çıkan Jainizm ve Budizm'de kastsız, tanrısız ve duasız bir din anlayışı savunulmuştur. Her iki dinin de temel amacı; Hint dinlerinin ortak karakteri olan tenâsühten kurtulmaktır. Bu noktada Jainizm dünyaya değer vermeyen ve manastıra hasredilmiş bir zühd hayatına önem verirken, Budizm ise dünya hayatında aşırılıklardan uzak durmak, orta yolu takip etmek, bu sayede karma ve tenasühten kurtularak Nirvana'ya[205] ulaşmayı hedeflemektedir. Jainizm'de günahın sebep olduğu karma inancından kurtulmak için manastırlarda günah itiraflarında bulunulmakta ve çeşitli kefaret uygulamaları gerçekleştirilmektedir. Budizm'de, işlenen her günahın karşılığı mutlaka görülecektir ve bundan kaçış asla mümkün değildir. Bu noktada geleneksel anlamda tövbenin de bir manası yoktur.[206]

İran'daki Zerdüştîliğin devamı olan ve günümüzde Hint coğrafyasında varlığını sürdüren Parsîlik'te de tövbe anlamındaki uygulamalara büyük önem verilmekte, tövbe edilmeyen günahların her geçen gün biraz daha büyüyerek kişiyi Ahura Mazda'nın karşısında zor duruma düşüreceğine, tövbe ve kefaretin ise bütün günahları bir anda yok edeceğine inanılmaktadır. Bunun için de öncelikle bir rahibe veya rahibin olmadığı durumlarda sâlih bir kişiye günah itirafında bulunulması ve rahibin belirlediği kefaretin yerine getirilmesi gerekir. Bu kefaretler, bedenî bazı meşakkatler olabileceği gibi çoğunlukla ibadet veya toplum yararına çalışma türünden uygulamalar da olabilir.[207]

Tövbe, ilahi dinlerin kutsal kitaplarında da geniş anlamda yer bulan bir husustur. Yahudilik ve Hıristiyanlıkta insanoğlu, ilk insan ve ilk peygamber olan ataları Hz. Âdem'in işlediği günah sebebiyle dünyaya kirlenmiş bir şekilde gelir ve öncelikle bu kirden arınmalıdır. Yahudilikte Âdem'in günahı bütün insanların taşıdığı bir günah olarak görülmekle birlikte onun nesli olan insanoğluna bir sorumluluk yüklenmezken,

---

204 Katar, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", s.44-58.

205 Nirvana: "Arzuların sona ermesi", "iç dinginliğe erişme" anlamına gelir. Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", s.71-101.

206 Katar, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", s.44-58; Katar, "Tövbe", s.285-288.

207 Katar, "Tövbe", s.285-288.

Hıristiyanlıkta insan, atası Âdem'in işlediği asli günahla doğar, bundan sorumludur ve bu günahtan arınmak için bir aracıya ihtiyaç vardır. [208]

Yahudilikte, bir rahibin huzurunda günah itiraf etme uygulaması olmadığı gibi, günahtan arınmak için bir aracıya veya inayete de ihtiyaç yoktur. Günahtan arınmak ancak dua, sadaka ve kişisel tövbe ile mümkün olabilir.[209] Yahudilikte günah, dünyevi birçok sıkıntı ve felaketin kaynağı olarak görülmekte bu sebeple de bir an önce ondan kurtulmak gerektiğine inanılmaktadır.[210] Yahudi kutsal kitabının birçok bölümünde İsrailoğulları tövbe etmeye davet edilmiş, bu sayede ne kadar çok günahı olursa olsun kötülük yapanların tamamen affedileceği, günahlarının anılmayacağı ve ölümden kurtularak yaşatılacakları vaat edilmiştir.[211] Yahudilikte Tanrı'nın, kulların tövbelerini kabul edeceği özel bir zaman dilimi vardır. Bu özel zaman dilimi, Yahudi yeni yılının ilk gününden başlayarak, tövbe ve kefaret günü diye adlandırılan Yom Kipur ile sona erer. On gün devam eden bu sürecin ilk gününde Tanrı kulların bir yıllık kaderini belirler ama mühürlemez. Onlara tövbe döneminin sonuna kadar müsaade eder. Bu süre içinde tövbe edenlerin kaderi Tanrı tarafından değiştirilir. Buna bağlı olarak Yahudiler bu on günlük süreyi günah itirafı, oruç ve dua ile geçirmeye gayret ederler.[212]

Hıristiyanlıkta tövbe anlayışı ve uygulaması Yahudiliktekinden farklılık arz eder. Hıristiyanlıkta tövbe, Hz. İsa'nın mesajının temelini oluşturur.[213] Tövbe ve kefaretin temel hedefi, işlenen kişisel ve toplumsal günahların affedilme arzusu yanında, Âdem'den gelen aslî günahın Hz. İsa tarafından ortadan kaldırılması olarak görülmektedir. İnsanlığın atası olan Âdem'in, Tanrı'ya karşı gelerek işlediği günah ve onun cezası olan ölüm tüm insanlığa sirayet etmiştir. İnsanlık, Âdem'den gelen bu aslî

---

208 Tümer, "Asli Günah", s.496-497.

209 Albayrak, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", s.87-107.

210 Katar, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", s.44-58.

211 "Onlara de ki: Varlığım hakkı için diyor Egemen Rab, ben kötü kişinin ölümünden sevinç duymam, ancak kötü kişinin kötü yollarından dönüp yaşamasından sevinç duyarım. Dönün! Kötü yollarınızdan dönün! Niçin ölesiniz, ey İsrail halkı! Sen, ey insanoğlu, halkına de ki: Doğru kişi Tanrı'ya başkaldırırsa, doğruluğu onu kurtarmaz. Kötü kişi kötülüğünden döndüğü zaman kötülüğü yıkımına neden olmaz. Doğru kişi Tanrı'ya başkaldırırsa, doğruluğu yaşamasını sağlamaz. Doğru kişi için, kesinlikle yaşayacak desem, ama o doğruluğuna güvenip de kötülük yapsa, yaptığı doğru işlerin hiçbiri anımsanmayacak. Yaptığı kötülükten ötürü ölecek. Kötü kişiye, kesinlikle öleceksin desem, ama o günahından dönüp adil ve doğru olanı yapsa, aldığı rehini geri verse, çaldığını ödese, yaşam veren kurallar uyarınca davranıp günah işlemese kesinlikle yaşayacak, ölmeyecektir. İşlediği günahlardan hiçbiri ona karşı anımsanmayacaktır, adil ve doğru olanı yapmıştır; kesinlikle yaşayacaktır." Hezekiel 33:11-16.

212 Katar, "Tövbe", s.285-288.

213 Katar, "Tövbe", s.285-288.

günahtan kurtulmak için gayret göstermiş ancak bunu başaramamıştır. Tanrı'ya karşı işlenen bu günahın bir beşer tarafından temizlenmesi mümkün değildir, bunu ancak Tanrı'nın kendisi yapabilir. Bu sebeple Tanrı adalet, rahmet ve muhabbet sıfatlarını bünyesinde toplayan, insanlar gibi yaşayan, Tanrı'nın insan şeklini alan "biricik oğlu" İsa'yı yeryüzüne göndermiştir. Geleneksel izaha göre baba, oğul ve kutsal ruh olmak üzere üç unsurdan oluşan teslis inancında babanın görevi sevgisi dolayısıyla insanlığı yaratmak, oğulun görevi insanlığı kurtarmak, kutsal ruhun görevi ise insanlara inayet bahşetmektir. Birbirleriyle bağlantılı çalışan her üç unsur tek bir Tanrı'yı (Godhead) oluşturmaktadır.[214] Yeryüzüne gönderilen oğul İsa, tüm insanlığı asli günahın tasallutundan kurtarmak için kefaret olarak kendisini kurban sunmuş, bu sayede Tanrı ile insanlık arasında barış tesis etmiştir.[215]

Hıristiyanlıkta tövbenin günahları temizleyeceği zikredilmekle birlikte, Tanrı'ya ulaşmak için tövbe tek başına yeterli değildir. Kul günahının farkına vardıktan sonra işlediği kötülüklerden dolayı kendini kınamalı ve günah işlemeyi terk ederek Tanrı'nın rızasına uygun bir hayat yaşamaya yönelmeli,[216] tanrının inanç ve ibadet alanındaki emirlerinin tamamını, içinden gelerek halis bir niyetle ve gösterişten uzak olarak yerine getirmelidir. Bu konuda ikiyüzlü davranmamalı ve gerçek manada arınabilmek için hem inanç hem de ibadet alanında ortaya konulan esasları, olumlu ve verimli bir şekilde hayatına yansıtmalıdır.

Hıristiyanlıkta tövbe, ilk dönemlerde rahibin huzurunda aleni günah itirafı şeklinde icra edilirken, XII. yüzyıldan itibaren günah itirafında bulunan kişiyle rahibin birbirini görmelerini engelleyen bir ortam hazırlanarak gizli itiraf geleneği uygulanmaya başlamıştır. XIII. yüzyıldan itibaren herkesin yılda en az bir kez tövbe uygulamalarına katılmaları zorunlu tutulmuş ve bunun "Lent" döneminde yapılması benimsenmiştir. Paskalya öncesindeki kırk günlük süreyi ifade eden bu dönemde, oruç tutma, günah itirafında bulunma ve bazı yiyeceklere yönelik perhiz yapma gibi birtakım tövbe ve kefaret uygulamaları icra edilir.[217]

Hıristiyanlıktaki tövbe anlayışı, belirli dönemlerde kademeli olarak değişime uğramış, her türlü günaha tövbe imkânı tanıyan gelişmelerden sonra kilise, kefaret

---

214 Bayram, Abdullah, "Ehl-i Kitaba Yaklaşımı Temelinde Kur'an'ın Allah İnancı Açısından Hıristiyanlığa Yaptığı Diyalog Çağrısı ve Bunun Dünya Barışına Katkısı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c.2, Sayı: 4, s.196-232.

215 Katar, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", s.44-58.

216 Katar, "Tövbe", s.285-288.

217 Katar, "Tövbe", s.285-288.

meselesine el atarak bunu sistematik bir yapıya kavuşturmuştur. Bu manada kilise, İsa'nın havarilerine verdiği cezalandırma ve af yetkisinin kendilerine geçtiğini savunmuş, kefaretle birlikte günahları affetme yetkisini de ele geçirmiştir. İlerleyen dönemlerde kilise kefaretleri ağırlaştırmış, eline aldığı bu yetkiyi, günahı telafiden ve affetmeden çok bir cezalandırma vasıtası haline dönüştürmüştür.[218]

İslam dininin tövbe konusuna yaklaşımı Yahudilik ve Hıristiyanlıktakinden farklılık arz eder. Öncelikle İslam, Hz. Âdem'in işlediği günahtan insanoğlunun sorumlu olacağı düşüncesini "Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez."[219] düsturuyla temelden reddeder. İslam'a göre kişinin lehine olan sevap da kendi kazandığıdır, aleyhine olan günah da kendi kazandığıdır.[220] Buna ilave olarak Hıristiyanlıkta olduğu gibi tövbe etmek için bir aracıya ihtiyaç olmadığı gibi gizli ya da aleni günah itirafı da yoktur. İslam, işlenen günahın gizli tutulmasını, asla ifşa edilmemesini emreder. Allah Rasûlü'nden rivayet edilen şu hadis, İslam dinin bu konudaki tutumuna işaret etmektedir. "Günahlarını açıklayanlar hariç bütün ümmetim affedilmiştir. Geceleyin bir günah işleyen ve Allah da yaptığı bu günahı örtmüşken sabahleyin kalkıp, "Akşam şöyle şöyle yaptım" diyen kişi, günahını açıklayan kimselerdendir. Rabbi geceleyin suçunu örttüğü halde o, sabahleyin kalkıp Allah'ın örttüğü bu örtüyü kaldırmıştır."[221] Bir başka hadiste Hz. Peygamber, kulun işlediği günahı başkalarına anlatmayıp gizli tutması durumunda Allah'ın da o günahı gizli tutacağını ve onu bağışlayacağını şu sözlerle haber vermiştir. "Allah Teâlâ mümin kulunu yanına çağırır, onu kucağına basar ve gizleyerek: "Ey kulum! Söyle bakalım. İşlediğin şu günahları hatırlıyor musun?" diye sorar. Kul: "Evet Yarabbi" cevabını verir. Bütün günahlarını itiraf edinceye kadar sormaya devam eder. Kul (işlediği günahların Allah'tan gizli kalmadığını ve O'nun hepsini bildiğini görünce) helak olacağını zanneder. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Dünyadayken ben bu günahları gizlemiştim. Bugün de seni affediyorum" der. Sonra kulun eline iyiliklerinin yer aldığı amel defteri verilir. Kâfirlere ve münafıklara gelince, sözüne güvenilir birisi onlar için: "Bunlar Allah'ı yalanlayan kimselerdir. Allah'ın laneti zalimlerin üzerinedir" diye seslenir."[222]

---

218 Katar, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", s.44-58.

219 el-Fatır 35/18.

220 el-Bakara 2/286.

221 Buhârî, "Edeb", 60 (Hadis No: 6069); Müslim, "Zühd", 52 (Hadis No: 2990).

222 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IX/318, (Hadis No: 5436); Buhârî, "Mezalim", 3, (Hadis No: 2441); Müslim, "Tevbe", 52, (Hadis No: 2768).

İslam dinine göre insanoğlunun temel yaratılış gayesi, "Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." [223] ayetinde ifade edildiği üzere Allah'a kulluk etmektir. Kur'an-ı Kerim'de insanın başıboş yaratılmadığı ifade edilmiş[224] ve insandan ölünceye kadar kulluk görevini yerine getirmesi istenmiştir.[225] Bu yolda insanoğlunu birtakım emir ve yasaklarla mükellef tutan Allah Teâlâ, aynı zamanda insanoğlunu ebedî kurtuluşa ya da hüsrana götürecek iyilik ve kötülük yollarını ona tanıtmış,[226] bu dünyanın geçici ve aldatıcı olduğunu,[227] asıl ve ebedi olanın ise ahiret yurdu olduğunu bildirerek[228] insandan ahiret yurdunu kazanacak amellerde bulunmasını istemiştir. Bu zorlu ve çetin yolda insanoğlu, her ne kadar kendisine doğruluk üzere yaşaması emredilmiş olsa da[229] başta nefis ve şeytan olmak üzere birçok dâhili ve harici etki sebebiyle her zaman bu emir doğrultusunda yaşama hususunda başarılı olamamış, kimi zaman yanlış işler yapmak suretiyle bu emre muhalif tavırlar sergilemiştir.

İşte bu noktada Allah Teâlâ insanoğlu için yeni bir fırsat vermiş, işlediği kötülüğün ardından pişmanlık duygusuyla tövbe etmesi durumunda tövbesini kabul edeceğini, günahını affedeceğini[230] ve kötülüklerini iyiliklere tebdil edeceğini bildirmiş; kulun bu fiilini de Allah'a yönelme olarak nitelendirmiştir.[231] "Ey kendi aleyhlerine günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."[232] buyurarak tövbe etmek için işlenen günahların çokluğunun veya azlığının çok da önemli olmadığını, kulun ne kadar günahı olursa olsun yine de tövbe kapısının açık olduğunu haber vermiştir. İslam, insanoğluna günahlarının affedilebileceği konusunda ümit

---

223 ez-Zariyat 51/56.

224 "İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder?" el-Kıyame 75/36.

225 "Ölüm sana gelinceye kadar Rabbine ibadet et." el-Hicr 15/99.

226 "Biz ona iki yolu da göstermedik mi?" el-Beled 90/10. Ayette geçen "iki yol" genellikle "iyilik ve kötülük yolları" olarak açıklanmış olup bu ifade insanın, olgular ve eylemler üzerine "doğru-yanlış, iyi-kötü" şeklinde hüküm verme ve tercihte bulunma yetenekleriyle donatıldığı anlamına gelir. (Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, V/626-627); "Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik; artık o isterse şükreden olur, isterse nankör." el-İnsan 76/3.

227 Âl-i İmran 3/14; el-Enam 6/32; el-Ankebût 29/64; el-Hadid 57/20.

228 el-Mümin 40/39; el-A'lâ 87/16-17.

229 "O halde sen ve beraberinde tövbe edenler, emrolunduğunuz şekilde, doğru yolu tutun. Allah tarafından konulmuş sınırları aşmayın; çünkü O yaptıklarınızı görmektedir." Hûd 11/112.

230 "O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir." eş-Şûrâ 42/25.

231 "Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapanın durumu başkadır; Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Evet, kim tövbe edip erdemli davranırsa bu durumda gerektiği şekilde Allah'a yönelmiş olur." el-Furkân 25/70-71.

232 ez-Zümer 39/53.

vermekle birlikte, diğer yandan onun günahlardan kaçınma noktasında hassas davranmasını, dünyanın cazibesine kapılmamasını ve şeytanın, Allah'ın affedici vasfıyla kandırmaya çalışmasına karşı uyanık olmasını istemiş, uyarılarda bulunmuştur.[233] Bu ayetler ışığında İslam'ın tövbe ve af konusunda insanoğluna korku ile ümit arasında orta yollu bir tavır takınmalarının tavsiye edildiği görülmektedir.

1.3.3. Tövbenin Önemi, Çeşitleri, Zamanı ve Şartları

İnsanoğlunun dünya ve ahiret mutluluğunu hedefleyen İslam dininde tövbe oldukça önemli bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır. Tövbe etmenin gerekliliği ayet ve hadislerle sabittir. Kur'ân-ı Kerim'de, Yüce Allah'ın önceki ümmetlere gönderdiği peygamberler aracılığıyla onları tövbe etmeye davet ettiği gibi[234] Hz. Peygamber aracılığıyla İslam ümmetini de tövbeye davet ettiği[235] görülmektedir. Müfessir Fahreddin Râzî, "Ey Müminler! Hepiniz Allah'a tövbe ediniz. Umulur ki bu sayede kurtuluşa erersiniz."[236] ayetini tefsir ederken, zayıf yaratılışlı kulların kendilerine hakim olup gayret etseler bile Allah'ın her hususta emir ve yasaklarını gereği gibi yerine getiremeyeceklerini, böylece kendilerinin sebep olduğu kusur ve kabahatlerden de uzak duramayacaklarını belirtmiş; Yüce Allah'ın bundan dolayı tövbe ve istiğfar etmeyi inananların hepsine emir ve tavsiye ettiğini, böyle yaptıkları zaman kurtuluşa ulaşıp saadete ereceklerini ümit etmelerini de öğütlediğini bildirmiştir.[237]

İnsanları tövbe etmeye teşvik eden ayetlerde, Allah Teâlâ'nın tövbeleri kabul eden ve çokça merhamet eden olduğuna da sık sık dikkat çekildiği görülmektedir.[238] Hz. Peygamber de, esirler arasında çocuğunu kaybeden, aklını kaybetmişçesine bir sağa bir sola koşan ve neticede kendi çocuğunu bulunca onu bağrına basıp emziren bir kadını işaret etmiş, "Şu kadının çocuğunu ateşe atacağını düşünür müsünüz? Allah'ın kullarına olan merhameti, bu kadının çocuğuna olan merhametinden daha fazladır."[239] buyurarak

---

233 "Ey insanlar! Rabbinize saygısızlıktan sakının; hiçbir babanın evlâdından fayda göremeyeceği, evlâdın da babasından hiçbir yarar sağlayamayacağı bir günden korkun. Allah'ın vaadi gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın; o, yoldan çıkarıcı da (şeytan) Allah hakkında sizi ayartmasın." Lokman 31/33.

234 el-Bakara 2/54; Hûd 11/52, 61, 90.

235 Hûd 11/3; en-Nur 24/31; et-Tahrim 66/8.

236 en-Nur 24/31.

237 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII/367.

238 el-Bakara 2/37, 54, 128, 160, 222; et-Tevbe 9/104, 118; en-Nisâ 4/16, 64; el-Hucurat 49/12.

239 Buhârî, "Edeb", 18, (Hadis No: 5999); Müslim, "Tövbe", 22, (Hadis No: 2754)

bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Allah Teâlâ'nın Rahim, Ğafûr, Ğaffâr ve Tevvâb isimleri de O'nun acıyan, bağışlayan ve tövbeleri kabul eden vasfına işaret etmektedir.

Kur'an'da âlemlere rahmet olarak gönderildiği belirtilen Hz. Peygamber kendisini tövbe ve merhamet peygamberi olarak nitelendirmiş,[240] ashabını ve ümmetini ümitsizliğe kapılmadan tövbe etmeye davet ve teşvik etmiştir. "Eğer siz günah işlemeyen bir topluluk olsaydınız, Allah sizin yerinize günah işleyip ardından da tövbe eden bir topluluk yaratır ve onların günahlarını bağışlardı."[241] sözüyle insanın günahtan uzak kalmasının mümkün olmadığını belirten Hz. Peygamber, günahkâr bir kul tövbe ettiğinde Allah Teâlâ'nın bundan mutluluk duyacağını haber vermiştir.[242]

İslam dinine göre, tövbe etmek için işlenen günahların çokluğu veya azlığı çok da önemli görülmemiş, ne kadar günahı olursa olsun yine de tövbe kapısının açık olduğu bildirilmiştir.[243] Bu noktada birçok hadis kitabında zikredilen ve bizim de ileride yer vereceğimiz, doksan dokuz kişiyi öldüren kişinin hikâye edildiği rivayet, günahı ne kadar çok olursa olsun yine de tövbe kapısının açık olduğuna ve bu fırsatın muhakkak kullanılması gerektiğine işaret etmektedir.[244]

Tövbe etmek aynı zamanda "Allah tövbe edenleri sever."[245] ayetinde belirtildiği üzere, Allah'ın sevgisini kazanmaya vesile olur. Çünkü tövbe eden insan, kalbini günahın kirlerinden arındırmış ve nefsini tezkiye etmiştir. Allah'a verdiği sözü tazelemiş, kulluğunu yeniden hatırlamış ve Rabbiyle olan bağını kuvvetlendirme yolunda kararlılığını beyan etmiştir. Hz. Peygamber de, işlenen günahın ardından yapılacak tövbenin o günahı temizleyeceğini açıklamış, tövbe edilmemesini hoş görmemiş ve bu durumun kalbi karartıp paslandıracağına dikkat çekmiştir.[246]

Müminin en önemli vasıflarından ve kendisine en çok yakışan davranışlardan biri olan tövbe, müminin âdemiyet vasfını ortaya koyma ve şeytâniyet vasfını izale etme çabasıdır. Kur'ân-ı Kerim'de takva sahiplerinin özelliklerinden bahsedilirken, "Onlar

---

240 Müslim, "Fezail", 126, (Hadis No: 2355).

241 Müslim. "Tövbe", 9, 10, 11, (Hadis No: 2748, 2749).

242 Müslim, "Tövbe", 7, (Hadis No: 2747).

243 ez-Zümer 39/53.

244 Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiya", 51, (Hadis No: 3470); "Müslim", Tövbe, 8, (Hadis No: 2766); İbn Mâce, "Diyet" 2, (Hadis No: 2622); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII/245, (Hadis No: 11154); Nesâî, "Cenâiz", 9, (Hadis No: 1833).

245 el-Bakara 2/222.

246 Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 74, (Hadis No: 3334); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/373, (Hadis No: 6808); İbn Mâce, "Zühd", 29, (Hadis No: 4244).

çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler."[247] buyrulmuştur. Bu durumda, işlenen bir günahın ardından hemen Allah'ı hatırlayıp O'nu anmalı, O'na yönelmeli ve yapılan bu kötü işlerden dolayı utanıp korku duyarak günahlarının affedilmesi için dua ve tövbe etmelidir.

İslam dininde tövbe kavramının mahiyeti ana hatlarıyla bu şekilde çizilmekle birlikte, tövbenin tanımı, kısımları, şartları ve sonuçları konusunda özellikle fakihler ve mutasavvıflar arasında küçük ayrıntılar ve farklılıklar olduğu görülmektedir.

Hukukçular tövbeyi genel olarak içsel (batınî) ve hukuksal (hükmî) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Birincisi; kul hakkını ihlal etmiş olmamak ve kendinden başkasına zararı dokunmamak şartıyla içki içmek, yalan söylemek; namaz ve oruç gibi bedenî ibadetleri terk ve ihmal etmek gibi günahlar için Allah ile kul arasında yapılan tövbedir. Bu çeşit günahlar için önce tövbe etmeli, ardından da yerine getirilemeyen ibadetler kaza edilmeli ya da bazı durumlarda fidye verilerek telafi yoluna gidilmelidir. İkincisi ise kul hakkının ihlal edildiği dolayısıyla hukukî sonuçları bulunan günahlara yapılan tövbedir. Bu kısma giren tövbede, ihlal edilen hakkın ödenmesi ve varsa zararın tazmini yanında, durumuna göre farklı müeyyidelerin yerine getirilmesi gerekir. Fakihler, tövbenin cezalara etkisi konusunu da tartışmış, büyük çoğunluk, tövbenin kul hakkının ihlal edildiği suçlarda değil de Allah'a karşı işlenen suçlarda söz konusu olabileceğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber, "Kimin üzerinde din kardeşinin ırzı, namusu veya malıyla ilgili bir zulüm varsa altın ve gümüşün bulunmayacağı kıyamet günü gelmeden önce o kimseyle bugün helalleşsin. Aksi halde kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı zulüm miktarınca sevaplarından alınır (hak sahibine verilir). Şayet iyilikleri yoksa zulmettiği kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yükletilir."[248] buyurarak, kul hakkının ihlali durumunda mutlaka helalleşmek gerektiğine işaret etmiştir.

Sûfi gelenekte ise tövbe, sadece günahtan dönüşü değil aynı zamanda hayatı ciddi manada dönüşüm ve gelişime uğratacak bir içsel ihtida sürecini ifade etmektedir. Mutasavvıf Ebû Talip el-Mekkî'ye göre tövbe, İslam'a giren biri için olmazsa olmaz bir

---

247 Âl-i İmrân 3/135

248 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/337, (Hadis No:10573); Buhârî, "Mezalim", 11, (Hadis No: 2449), "Rikâk", 48, (Hadis No: 6534).

zorunluluktur.[249] Bu sebeple tövbe, tasavvufî makamların ve menzillerin ilk basamağı kabul edilmiş ve "bâbü'l-ebvâb" olarak isimlendirilmiştir. Tasavvufa tövbe kapısından girilir; takva, zühd, sabır, tevekkül ve sabır gibi makamlarda tövbenin önemi daha da artar ve bu durum sâlik son nefesini verinceye kadar devam eder. Tövbe, Allah'ın "Tevvâb" ismiyle de doğrudan bağlantılıdır. Allah bu ismi sayesinde kuluna tövbe etmeyi kolaylaştırır, ona af ve mağfiret kapısını açar.[250]

Tasavvufçuların tövbe konusuna yaklaşımları oldukça dikkat çekicidir. Sehl et-Tüsterî'nin "tövbe kulun günahını unutmamasıdır" tarifine karşılık, Cüneyd-i Bağdâdî "tövbe kulun günahını unutmasıdır" tarifini yapmıştır. Birinci tarifin, henüz sülûkün başında olan müritlerle, ikinci tarifin ise hakikat ehli ve ariflerle ilgili olduğu dile getirilmiştir.[251] Günahları unutma ya da hatırlama konusunda Ebû Talip el-Mekkî, eğer günahları hatırlamak onlara karşı bir arzuyu besleyecekse hatırlamamak gerektiğini, çünkü bu hatırlayışın, pişmanlık konusundaki niyetimizi yenilgiye uğratabileceğini söyler. Ancak bu kanaatinin yüksek derecedekiler için daha uygun olduğunu, yeni başlayanlar için uygun olmadığını ifade eder.[252] Kuşeyrî, Zünnun'a "tövbe nedir?" diye sorulduğunda, "Avâmın (halkın) tövbesi günahlardan; havâsın (hasların) tövbesi ise gafletten olur." şeklinde cevap verdiğini nakleder.[253] Hücvîrî tövbeyi; hatadan doğru olana, doğrudan daha doğru olana ve nefisten hakka yönelme şeklinde üç kısma ayırmış, birincisine günah işleyen insanların tövbesini; ikincisine Hz. Musa'nın tövbesini; üçüncüsüne de Hz. Peygamber'in tövbesini örnek göstermiştir. Ardından, hatayı bırakıp doğruya yönelmenin güzel bir davranış olduğunu ve bu tövbenin avâmın tövbesi olduğunu belirten Hücvîrî, doğrudan daha doğruya yönelmenin himmet ehli mertebesinde olacağını bildirmiş ve bu tövbenin de havâsın tövbesi olduğunu söyleyerek, "Bu mertebede bulunanların günah sebebiyle tövbe etmesi düşünülemez." açıklamasını yapmıştır. Üçüncü sırada zikrettiği nefisten hakka yönelme tövbesini ise muhabbet ehlinin tövbesi olarak açıklamıştır.[254] Bazı mutasavvıfların, Allah'ın

---

249 Aksöz, Tuncay, "İnsan Benliğinin Arınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c.XVII, Sayı: 31, s.81-101.

250 Uludağ, Süleyman, "Tövbe", *DİA*, XLI/284-285.

251 Uludağ, "Tövbe", s.284-285.

252 Aksöz, Tuncay, "İnsan Benliğinin Arınması", s.81-101.

253 Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risale (Tasavvufun İlkeleri)*, Terc. Tahsin Yazıcı, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1978, s.175.

254 Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân el-Kazvînî el-Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, I-II, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekafe, Kahire, 2007, II/539-540.

azabından korkan kulun tövbesini "inâbe", O'nun kereminden hayâ eden kulun tövbesini de "isticabe" tövbesi olarak isimlendirdikleri, bazılarının da Allah'ın azabından korkma halini "tövbe", azabından korkmakla birlikte affını umma halini "inâbe", sadece emrini gözetme halini de "evbe" terimiyle ifade ettikleri görülmüştür.[255]

Tövbe konusunda büyük İslam düşünürü, kelamcı ve aynı zamanda mutasavvıf olan Gazâlî ile bu hususta müstakil eseri bulunan selefî âlim ve müçtehit İbn Teymiye'nin görüşleri de önem arz etmektedir. Gazâlî'ye göre tövbe, sırasıyla birbirini takip eden üç şeyin birleşme ve intizamından meydana gelen bir manadan ibarettir ki bunlar; ilim, hâl ve fiildir. İlimden maksat, günahların ve büyük zararlarının, kul ile Allah'ın rahmeti arasına girip onları birbirinden ayıran bir perde oluşturduğunun bilinmesidir. İnsan bunu böylece kavrayınca, yüce Rabbini yani sevgili Mevla'sını kaybettiği için bir elem ve acı duyar. Hele kusur ve kabahat kendi tarafında ise, bu üzüntüsü daha da artacaktır. İşte Rabbini kaybedip O'ndan uzak kalmasına sebep olan bu kusur ve kabahatinden dolayı duyduğu acı ve çektiği eleme nedâmet (pişmanlık) denir. Bu acı ve elem kalbini ve gönlünü iyice kapladığı zaman, yeni bir hâl, yeni bir durum ortaya çıkar ki, bu hal; şimdiki, geçmiş ve gelecek zamanla alakalı olan bir işi, bir fiili tasarlayıp onu yapmaya yönelmek ve niyet etmektir. Dolayısıyla; (1) ilim, (2) pişmanlık duyarak şimdiki ve gelecek zamanda bu işi yapmamaya azimli olmak ve (3) geçmişteki zararı telâfiye çalışmak, birbirini takip eden üç unsurdur ki bunların hepsine birden tövbe denir. Çoğunlukla yalnız geçmişe pişman olmaya tövbe dense de ilim onun evveli ve öncesidir. Suçu ve günahı bırakıp terk etmek ise onun neticesidir.[256]

İbn Teymiye ise tövbeyi vacip ve müstehap olmak üzere ikiye ayırmıştır, vacip tövbeyi, kendisine emredilenleri terk etmek, yasaklananları da işlemek sebebiyle yapılan tövbe; müstehap tövbeyi ise hoş ve güzel görülen fiillerin terk edilmesi, hoş görülmeyen mekruh fiillerin de işlenmesi sebebiyle yapılan tövbe olarak nitelendirdikten sonra şu açıklamaları yapmıştır:

Sadece vacip tövbe ile yetinenler, orta yolu takip eden iyi kimselerdir. Her iki tövbeyi de yapanlar, mukarreb melekler gibi dereceleri yüksek olanlardır. Vacip tövbeyi terk edenler ise ya kâfir ya da fasık olarak zalim kimselerdir. …Tövbe, tövbe ettiği (kötü) şeyden dönmek; tövbe ettiği (iyi) şeye yönelmektir. Meşru tövbe, emredildiği şeyi yapmak; yasaklandığı şeyi de terk etmek suretiyle Allah'a yönelmektir. Tövbe,

---

255 Uludağ, "Tövbe", s.284-285.

256 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/9.

cahil kimselerin birçoğunun zannettiği gibi sadece kötü fiillere yönelik değildir. Onlar tövbeyi sadece, kulun işlediği fuhşiyyat ve kötü muamele gibi çirkin işlerden dönmek olarak tasavvur ediyorlar. Oysaki kulun emredildiği güzel işleri terk etmesi sebebiyle yaptığı tövbe, yasaklandığı fiilleri işlemesi sebebiyle yaptığı tövbeden daha önemlidir. Halkın büyük çoğunluğu Allah'ın gerek kalbin gerekse bedenin söz ve fiilleri bağlamında emrettiği şeyleri genellikle terk ediyorlar. Onlar ya bununla emrolunduklarını bilmiyorlar ya da gerçeği bildikleri halde yerine getirmiyorlar. Böylelikle ya doğru bilgiye sahip olmadıkları için dalalete düşüyorlar ya da bildikleri halde inatla gerçeğe aykırı hareket ederek Allah'ın gazabını celbediyorlar.[257]

Tövbe etmenin zamanıyla ilgili olarak İslam dininin herhangi bir tahsis veya sınırlama koymadığı görülmektedir. Ancak konuyla ilgili bazı ayet ve hadislerin, günah işlenir işlenmez en kısa sürede tövbe edilmesi gerektiğine dair ipuçları sunduğu hatta tavsiye ettiği görülür. Çünkü Allah'ın emir ve yasaklarına muhalefet etmenin imanı sarsacağı ve ortaya çıkan günahların kalbin kararmasına ve paslanmasına sebep olacağı açıktır. Bu durumda tövbenin, günah işledikten hemen sonra, en kısa sürede yapılması oldukça önemlidir. Günahın ardından hemen tövbe ederek yüce Allah'ı hatırlayan kimse nefsini arındırmış ve imanını kuvvetlendirme yolundaki gayretini ortaya koymuş olur.[258] Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de, "Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra en yakın zamanda tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[259] buyrulmaktadır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Nerede olursan ol, Allah'tan kork! Bir kötülük işlediğinde ardından bir iyilik yap ki onu temizlesin ve insanlara güzel ahlakla muamelede bulun."[260] hadisi de bu gerçeğe dikkat çekmektedir.

İslam dininin tövbenin zamanı hususundaki genel tavsiyesi bu olmakla birlikte, ölüm hali gelmeden önce yapılan tövbelerin de kabul edilebileceği belirtilmiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Bir kul can çekişmeye başlamadığı sürece, Allah Teâlâ onun tövbesini kabul eder."[261] ve "Kim güneş batıdan doğmadan (kıyamet kopmadan)

---

257 İbn Teymiye, Şeyhu'l-İslam Takiyyüddin Ahmed, *Tövbe*, Mektebetü't-Türasi'l-İslami, Kahire, ts., s.13-15.

258 Tunç, Cihad, "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.24, Sayı: 1, Ocak 1981, s.389-412.

259 en-Nisâ 4/14.

260 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV/248, (Hadis No: 21354).

261 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X/300, (Hadis No: 6160).

önce tövbe ederse, Allah onun tövbesini kabul eder."[262] rivayetleri bu gerçeğe işaret etmektedir. Buna karşılık tövbeyi, "acaba aynı günahı tekrar işler miyim? Eğer işlersem bu durumda tövbem kabul edilmeyebilir" gibi bir düşünceyle geciktirmek, hele hele ömrünün son anına kadar beklemek asla doğru bir davranış değildir. Allah Teâlâ böylelerin tövbesinin kabul edilmeyeceğini şu sözlerle haber vermiştir: "Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle, kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır." buyurmaktadır.[263]

Kulun özrünü ifade etmesinin en güzel yolu olan ve Allah ile kul arasındaki manevi bağı ve muhabbeti kuvvetlendiren tövbenin geçerli olması ve Hak Teâlâ katında kabul görmesi için birtakım şartları ihtiva etmesi gerekir. Yapılan tövbe tanımlarından da ortaya çıktığı üzere tövbede bulunması gereken şartlardan üç tanesi öne çıkarılmış ve bunlar; işlenen günahtan pişmanlık duymak, o günahı terk etmek ve bir daha aynı günahı işlememeye söz vermek şeklinde belirlenmiştir.[264] Râğıb el-İsfahânî ve Gazâlî gibi âlimler buna dördüncü şart olarak, günah sebebiyle uğradığı zararları telafi etmeye çalışmak için sâlih amel işlemek, düzeltilebilecek davranışlarını dönüş yaparak düzeltmek (ıslah) şartını eklemişlerdir.[265] Bu durumda tövbenin ilk şartı, Hz. Peygamber'in "Pişmanlık duymak tövbenin ta kendisidir."[266] hadisinde de işaret edildiği gibi işlenen günahtan ötürü pişmanlık duymaktır. Günahın terk edilmesi ve Allah'ın affına mazhar olabilmek için yeniden işlenmemesi hususu[267] ile dördüncü madde olarak zikrettiğimiz ıslah[268] ve sâlih amel[269] şartları da Kur'an'da zikredilmiştir. Bunlardan başka tövbenin kabul edilebilmesi için zikredilen iki şart daha vardır. Onlardan biri, tövbenin halis bir niyet ve samimi bir duygu ile yapılması diğeri de ölüm

---

262 Müslim, "Zikir", 43, (Hadis No: 2703).

263 en-Nisâ 4/18.

264 Topaloğlu, "Tövbe", s.278-283.

265 İsfahânî, Rağıb, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Tvb" Maddesi, s.169; Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/9.

266 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/37, (Hadis No: 3568), VII/113, (Hadis No: 4012); İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4252).

267 "Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler." Âl-i İmran 3/135.

268 "Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir." el-Mâide 5/39.

269 "Şu da bilinmeli ki, ben tövbe edip yürekten inanan ve sâlih amel işleyen, sonra da doğru yolda sebat eden kimselere karşı çok bağışlayıcıyım." Tâhâ 20/82.

anı gelmeden yapılmış olmasıdır. Halis niyet ve samimiyet, bütün ibadetlerde zaten bulunması gereken ortak bir özellik olup Kur'ân-ı Kerim'de "tövbe-i nasuh" olarak karşılığını bulmuştur.[270] Arapça "Nsh" (نصح) kökünden gelen nasuh kelimesi, nasihat ve öğüt veren manasına geldiği gibi, samimiyet ve halis niyetle yapılan şey manasına da gelmektedir.[271] Zemahşerî ilgili ayetin tefsirinde her iki manaya da işaret etmiş ve nasuh tövbenin, kişinin nefsine nasihat edip öğüt veren bir tövbe olmasının yanında samimiyet ve içtenlikle yapılması gerektiğine işaret etmiştir.[272] Tövbenin ölüm anı gelmeden yapılması gerektiği hususu da Kur'ân-ı Kerim'de: "Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle, kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır." Şeklinde açıklanmış,[273] hayatın son deminde yapılan tövbelerin kabul görmeyeceği bildirilmiştir.

Abdullah b. Mübarek'in de gerçek bir tövbede altı işaretin bulunması gerektiğini söyleyerek bunları şu şekilde açıkladığı nakledilmektedir. Birincisi, geçmişte işlediği günaha yönelik pişmanlık; ikincisi, o günaha bir daha dönmemek için azmetmek; üçüncüsü, farzlara riayet etmek ve yerine getiremediği farzları telafi etmek; dördüncüsü, kul hakkına riayet etmek ve hakkına tecavüz ettiği kimselerin hakkını ödemek; beşincisi, uygunsuz işler ve haramlarla geliştirilen bedenin, eti kemiğine yapışıncaya kadar hüzün ve tasalarla eritilmesi ve böylece yeniden temiz bir şekilde neşet etmesi; altıncısı, günahın lezzetini tadan bedenine, ibadet ve taatin zorluğunu da tattırmak.[274]

Tövbe, yukarıda zikredilen şartlar yerine getirilerek yapılsa da kabul edilmesi ilahi iradeye bağlıdır. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şu şekilde ifade edilmiştir: "… Allah dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[275] "Sonra Allah, bunun ardından yine dilediği kimsenin tövbesini kabul eder. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[276] "Bunun böyle olması Allah'ın, doğruları, doğrulukları sebebiyle mükâfatlandırması, dilerse münafıklara azap etmesi

---

270 "... يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُوا اِلَى اللهِ تَوْبَةً نَصُوحاً" "Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin…" et-Tahrim 66/8.

271 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Nsh" Maddesi, s.808.

272 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/569-570.

273 en-Nisâ 4/18.

274 İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî, *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1423/2003, X/80-81.

275 et-Tevbe 9/15.

276 et-Tevbe 9/27.

yahut onların tövbesini kabul etmesi içindir. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[277]

1.3.4. Tövbenin Psikososyal Etkileri ve Sonuçları

Tövbe, inanan bireyin sıklıkla başvurduğu ve ardından rahatlama hissettiği bir ritüeldir.[278] Tövbeden sonra ortaya çıkan bu rahatlama hissi, bireyin kendisi, sosyal çevresi ve yaratıcısı ile olan düşünce ve ilişkilerindeki değişim ve gelişimle alakalıdır. Bireye bu hissi tattıran temel husus, onda tövbe öncesinde var olan huzursuzluk hissi ve günahkârlık duygusunun yerini huzura ve günahlardan arınıp affedilmiş olma hissine bırakmasıdır. Bu durumda tövbenin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek için öncelikle onun tövbe öncesinde yaşadığı ruh halinin analiz edilmesi ve onu tövbe etmeye sevk eden ruhi fonksiyonların ortaya çıkarılması isabetli olacaktır.

İnsanın, işlediği günah sebebiyle dünyevi veya uhrevi birtakım ceza ve müeyyidelerle muhatap olacağının farkına varması, onun vicdanını rahatsız etmekte, onu mutsuzlaştırmakta ve pişmanlık yaşamasına sebep olmaktadır. Birey; dinî, hukukî ya da ahlâkî açıdan günah, yasak veya ayıp kabul edilen bir fiili işlediğinde, dinî duygularının ağır basması neticesinde yaratıcı ile olan ilişkisinin bozulması ve cezalandırılma korkusu gibi dinî ve uhrevî müeyyidelerle; toplum nezdinde küçük düşme, itibarını kaybetme, dışlanma ve boykot edilme gibi sosyal müeyyidelerle veya kendi standartlarını çiğnemesi sebebiyle süper ego ya da üst benliğin baskılaması ile psişik acılarla/vicdânî müeyyidelerle karşı karşıya gelebilir.

İnanan insanı tövbe etmeye sevk ve motive eden en önemli husus dinî duygularıdır. Bu duygu, fani ve sınırlı olan insanoğlunun, ebedi ve mutlak güç sahibi olan yaratıcıya sığınma, ona yakınlaşma ve onu ruhunda yaşama arzusunu ortaya çıkarır.[279] Bu duyguya sahip olan insan, en büyük kutsal olarak kabul ettiği Allah ile arasındaki ruhi bağ ve iletişimi kuvvetlendirmek için çaba sarf eder. Ancak o, fıtrattan gelen zaaflarıyla, çeşitli iç ve dış uyarıcıların etkisinde kalarak, inandığı yüce varlığın kendisinden istediği ve beklediği davranışları yapmamış veya onun günah olarak gösterdiği fiilleri işlemiş olabilir. Bu durumda birey, işlediği bu kötü davranış neticesinde Allah ile olan iletişiminin ve ruhi bağın zayıfladığını ya da koptuğunu

---

277 el-Ahzâb 33/24.

278 Aydın, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", s.87-99.

279 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.214.

hisseder. Bu hissiyat, akabinde Allah'a layık bir kul olamama, O'nun sevgisinden ve rahmetinden mahrum kalma, O'ndan utanma ve öldükten sonra ebedi olan ahiret hayatında O'nun tarafından cezalandırılma gibi başka his ve korkuları ortaya çıkarır. Zihninde ölüm ve ölüm ötesi hayat, kabir hayatı, hesap ve mizan, cennet ve cehennem konularında oluşan birçok soruya cevap bulma arayışına girer. Neticede insan, sahip olduğu inancının ve zihninde beslediği bağışlayıcı ve affedici Allah tasavvurunun desteğiyle, içinde bulunduğu günahkârlık halinden ve korkularından kurtulmayı, Allah ile olan ilişkisini düzene koyarak O'nunla arasındaki manevi bağı kuvvetlendirmeyi arzu eder. Bu arzunun temelinde inanan insanın Allah'a karşı duyduğu korku yanında, O'na olan sevgisi de yatmaktadır. Çocukluk ve gençlik döneminde içselleştirdiği bu iki duygu bireyin Allah ile olan ilişkisinde, havf ve recâ yani korku ve ümit duygularında dengeyi sağlamasına yardımcı olur. İşlediği günahla korkuya kapılan ve pişmanlık duyan kul, kendini Allah'tan uzaklaşmış gördüğü için bu kopukluğu tövbe, istiğfar ve bağışlanma talebiyle onarmaya çalışır.[280] Allah'ın rahmetine sığınarak affedilme ümidiyle tövbeye yönelir.

Bireyi tövbe etmeye yönlendiren bir diğer etken ondaki ahlak anlayışıdır. Esasen hem dinî hem de hukukî kurallarla bağlantılı olan ahlak kavramı, toplum içinde kökleşmiş olan birtakım adet, örf ve gelenekler ile bazı hareketlerin iyi, bazılarının kötü olduğuna dair dinî telkinlerden ibarettir.[281] İnanan bireyin vicdanı, sahip olduğu inanç ve bu inançla uyumluluk arz eden ahlâkî yargılar aracılığıyla onu, işlediği davranışların iyi ya da kötü olduğu konusunda bir değerlendirme ve nefis muhasebesi yapmaya davet eder. Birey, hem dinî değerleri hem de ahlâkî yargıları açısından muhasebesini yaptıktan sonra kötü bir fiil işlediği sonucuna ulaşırsa vicdanı onu sıkıştırır. Bu durum onda günahkârlık duygusuyla birlikte suçluluk, utanma, huzursuzluk ve stres gibi psikolojik haller yanında, toplum tarafından kınanma, boykot edilme, dışlanma ve sosyal statü kaybı gibi endişeler ortaya çıkarır. Bu noktaya gelen birey, vicdanını rahatsız eden bu kötü fiilinin ortaya çıkardığı sosyo-psikolojik baskılardan kurtulmak için olumsuz ahlâkî yaşantısından vazgeçerek, olumlu ve üstün kabul edilen ahlâkî değerleri yaşamaya ve tövbeye yönelebilir.[282]

---

280 Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDVY, Üçüncü Baskı, Ankara, 1998, s.227.

281 Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku,* I/11.

282 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.214.

İnsanı tövbeye yönelten hususlardan bir diğeri de onun kendi varlığına dair anlam arayışı ve ideal insan olma arzusudur. Her insan bu dünyada varoluşunun nedenini, hayatına anlam veren değerleri ve idealleri zaman zaman sorgulayarak cevap bulma arayışına girer. Bu arayış aynı zamanda insanın kendini tanıma ve özüne ulaşma çabasıdır. Kendini tanıyan birey, varlığının nedenini ve sınırlarını kavrar, hayatına anlam veren değerleri keşfeder, idealler belirler ve hayatını varlık nedenine uygun olarak bu değerler ve idealler doğrultusunda devam ettirmeye çalışır. Var oluşuna bir anlam ve hayatına bir gaye bulamayan insan ise hayatı anlamsız, kendini değersiz, varlığını da bir hiç ya da saçma olarak değerlendirebilir. Çünkü o, bu haliyle kendisini sanki bir boşluktaymış gibi hisseder. Nasıl ki kendisine bir anlam yüklenmeyen nesneler değersiz kabul edilirse, var oluşuna ve hayatına bir anlam bulamayan insan da varlığını ve yaşamını değersiz görebilir. Kendini tanıma ve anlamlandırma yolunda sergilediği çaba sonucunda insan, geçmişini ve geleceğini sorgulama ve nefsini muhasebe etme gereği hisseder. Nefis muhasebesi neticesinde birey, sergilediği davranışların varlık sebebine, hayatına anlam veren değerlere ve bu doğrultuda kendisi için belirlediği hedeflere ve ideallere ters düştüğünün farkına vardığında, kişinin davranışlarında tutarlı olmasını ve kendi kendini denetlemesini sağlayan bir otorite olan vicdan devreye girer ve onu yaptığı bu kötü fiil sebebiyle cezalandırır.[283] Çünkü birey, işlediği kötü fiil ve günah sebebiyle, varlığının anlamını, yaşamına anlam veren değerleri, belirlediği hedeflerini ve ideallerini dolayısıyla kendi standartlarını çiğnemiş olur. Vicdanın vereceği ceza; pişmanlık, ızdırap, utanma, kendisini kınama, ayıplama ve suçluluk duygusu şekillerinde ortaya çıkar. Bununla birlikte işlediği kötü fiilden tiksinme ve nefret etme duygusu gelişir. Bu duyguların en uç noktası ise suçluluk duygusudur. Pişmanlık, utanma ve ızdırap gibi duygular bireyde daha yapıcı ve olumlu etkiler ortaya çıkarırken, benlik ile ahlaksal otorite olan üst benlik arasındaki çatışmayla ortaya çıkan suçluluk duygusu[284] yoğun yaşandığı dönemlerde bireyi gerginleştirir, kendine duyduğu güveni ve özsaygısını yitirmesine sebep olabilir.[285] Birey varlık sebebini, hayatına anlam veren değerleri ve ideallerini yeniden sorgulamaya başlar. Bu dünyada hiçbir işe yaramadığını, varlığının anlamsız, hayatın da gereksiz ve değersiz olduğu hissine

---

283 Demir, "Vicdan", s.100-102.

284 Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, "Suçluluk Duygusu", s.1200.

285 Arıcı, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, s.8-9.

kapılabilir. İşte bu noktada birey varlığının kendisiyle anlam kazandığı değerleri, hedeflerini ve ideallerini korumak için tövbe etmeye ihtiyaç duyar.

Tüm bu duygular neticesinde tövbeye yönelen birey, tövbe ettikten sonra bir rahatlama hisseder. Tövbeden sonra ortaya çıkan bu rahatlama hissi, bireyin kendisi, sosyal çevresi ve yüce yaratıcısı ile olan düşünce ve ilişkilerindeki değişim ve gelişimle alakalıdır. Çünkü tövbe eden birey bu hareketiyle, tövbe öncesi sergilediği düşünce, tavır ve davranışlarında ciddi bir gelişim ve değişim gerçekleştirmiştir. Bireydeki bu gelişim ve değişim, onun ruhsal yapısına kendisi, rabbi ve içinde yaşadığı toplum şeklinde izah edebileceğimiz üç farklı açıdan etki edecek, onda bir rahatlama, ferahlık ve özgüven sağlayacaktır.

Tövbe eden birey, öncelikle işlediği kötü fiil sebebiyle irtikâp ettiği günahkârlık sıfatından kurtularak temizlenmiş olduğu duygusunu yaşayacaktır. Çünkü o, işlediği kötülüğün ardından pişmanlık duygusuyla tövbe etmesi durumunda, "O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir." [286] ayeti gereğince, yüce yaratıcı Allah Teâlâ tarafından tövbesinin kabul edilip günahının bağışlanacağına, "Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapanın durumu başkadır; Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir. Evet, kim tövbe edip erdemli davranırsa bu durumda gerektiği şekilde Allah'a yönelmiş olur."[287] ayeti gereğince de kötülüklerinin iyiliklere tebdil edileceğine inanır. Birey, Hz. Peygamber'in, kalp üzerinde oluşan bir pas ve kir olarak tarif ettiği günah kirini[288] tövbe ile temizlemiş, o kir sebebiyle kalbinin ve ruhunun derinliklerinde duyduğu manevi ağırlıktan kurtulmuş ve "Günahına tövbe eden, hiç günah işlememiş gibidir."[289] hadisinin sırrına mazhar olmuştur. Birey yapmış olduğu tövbe ile sadece iç dünyasını günahın manevi kirinden arındırmış olmakla kalmaz, aynı zamanda yaşadığı iç çatışmalarından da kurtulmuş olur. İşlediği günah sebebiyle devreye giren ve bir anlamda otokontrol mekanizması görevi gören vicdanının baskısından tövbe ederek kurtulmuş, benlik ve üst benlik arasında ortaya çıkan çatışmada tercihini, üst benlik yani "ideal ben" yönünde kullanmıştır. O bu sayede, vicdanının bir cezalandırma yöntemi olarak uyguladığı pişmanlık, ızdırap, utanma, kendisini kınama, ayıplama ve suçluluk

---

286 eş-Şûrâ 42/25.

287 el-Furkân 25/70-71.

288 İbn Mâce, "Zühd", 29, (Hadis No: 4244); Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 74, (Hadis No: 3334); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/373, (Hadis No: 6808).

289 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4250).

hissi gibi duygulardan yavaş yavaş sıyrılmaya, hissî ve fikrî olarak yaşadığı iç hesaplaşmalarından, duygusal ve bilişsel çelişkilerinden ve bunların ortaya çıkardığı huzursuzluk ve stres halinden kurtulmaya başlamıştır. Tüm bu gelişmeler kişiyi oldukça mutlu eder, ona huzur ve rahatlama hissi sunar. İçinde fırtınalar koparan bu iç çatışmalarının ardından tövbeyle ulaştığı ruhsal dinginlik ve sükûnet sayesinde, varlık sebebini, hayatına anlam veren değerleri ve bu doğrultuda kendisi için belirlediği hedefleri ve idealleri yeniden hatırlar. Kendisini küçük ve değersiz görme hislerinden sıyrılıp, inanç ve idealleri doğrultusunda yeni bir yaşama ve ideal ben olma arzusuna doğru çoktan yelken açmıştır.[290]

Tövbe eden bireyin benliğinde meydana gelen bu değişim ve gelişim onun sosyal yaşantısına ve toplumla ilişkilerine de olumlu katkı sağlayacaktır. Toplum tarafından içselleştirilen ve büyük çoğunluğunun din ve hukukla bağlantısı bulunan ahlâkî kurallar, sosyal hayatta birey üzerinde en etkili kontrol mekanizmalarından biridir. Birey, toplum tarafından genel kabul gören değer yargılarını ve ahlak ilkelerini çiğneyip bu ilkelere muhalefet ettiğinde, bir başka ifadeyle günah, suç ya da ayıp sayılan bir fiil işlediğinde, hem vicdanı tarafından hem de toplum tarafından baskıya maruz kalır. Böyle durumlarda vicdanı onu, günahkârlık duygusuyla birlikte suçluluk, utanma, huzursuzluk ve stres gibi psikolojik hallerle cezalandırmaya çalışırken, bireyde bu duygularla birlikte toplum tarafından kınanma, boykot edilme, dışlanma ve sosyal statü kaybı gibi endişeler ortaya çıkarır. Kimi zaman bunlar endişe olmaktan çıkıp toplum tarafından icraata konulabilir. Bu noktada birey, olumsuz ahlâkî yaşantısından vazgeçerek, olumlu ve üstün kabul edilen ahlâkî değerleri yaşamaya yönelip tövbe ettiğinde, vicdanını rahatsız eden bu kötü fiilinin ortaya çıkardığı sosyo-psikolojik baskı ve uygulamalardan kurtulabilecek, içinde yaşadığı toplumla ve toplumun değer yargılarıyla yeniden bütünleşme imkânı bulacaktır.[291]

Tövbe sayesinde inanan birey üzerinde psikolojik manada asıl ve en önemli değişim ve gelişim ise onun dinî duygularında ve Allah ile olan ilişkilerinde yaşanır. Bunun nedeni, inanan insanı tövbe etmeye sevk ve motive eden en önemli hususun, dinî duygularından kaynaklanıyor olmasıdır. İşlediği günahtan sonra birey, dinî duygularında ve ibadet etme arzusunda sorumsuzluk, hayatını inancı ve ahlâkî değerleri doğrultusunda yaşama gayretinde gevşeklik ve inandığı varlık olan Allah ile arasındaki

---

290 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.324.

291 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.324.

iletişimde zayıflık hissetmeye başlar. İşlediği günahın, Allah ile arasında bir perde oluşturduğunu ve sevgilisini kaybetmesine sebebiyet verdiğini bilir ve bu sebeple içinde bir elem ve pişmanlık duygusu hisseder.[292] Bu duyguların akabinde kul, bir taraftan işlediği günahın ortaya çıkardığı zararı telafi etmek, diğer taraftan da Allah ile arasında oluşan perdeyi kaldırmak, zayıflayan iletişimi ve ruhî bağı kuvvetlendirmek, onunla barışmak, onu yeniden kazanmak, onun sevgisine ve eşsiz rahmetine yeniden ulaşabilmek ve ahiret hayatında affına mazhar olabilmek amacıyla tövbeye yönelir. Yapılan tövbe bireyde, olumlu bir gelişim ve değişim meydana getirir. Tövbeden önce, Allah'a layık bir kul olamama, O'nun sevgisinden ve rahmetinden mahrum kalma, O'ndan utanma ve öldükten sonra ebedi olan ahiret hayatında O'nun tarafından cezalandırılma gibi birçok his ve korku yaşayan, zihninde ölüm ve ölüm ötesi hayat konusunda birçok sorular beliren birey, tövbeyle birlikte bu his ve korkularından sıyrılmaya, Allah ile arasındaki bağı güçlendirmeye, ibadetlerini sorumluluk bilinciyle yapmaya, hayatını da dinî ve ahlâkî değerleri doğrultusunda yönlendirmeye başlar. Günahtan sonra kalbinde ve zihninde oluşan cezalandırıcı Allah tasavvuru, yerini bağışlayıcı ve affedici Allah tasavvuruna bırakır. O'na karşı hissettiği korku, azabına duçar olma korkusundan evrilip, rahmetinden mahrum kalma korkusuna dönüşür. Yüce yaratıcıya duyduğu saygıyla birlikte gelişen bu korku ve sevgi hissi onda, ilahi affa mazhar olma ümidini yeniden canlandırır.

1.3.5. Tövbe Sonrası Davranışları Düzeltme (Islah-ı Hâl) ve Sâlih Amel

Tövbenin insana verdiği rahatlama hissinin kalıcı olması ve insan psikolojisi üzerindeki olumlu etkisinin devam etmesi, bireyin düşünce ve davranışlarıyla doğru orantılıdır. Tövbeden sonra kulun düşeceği en büyük hata; günahlarından arındığı düşüncesiyle rehavete kapılmak, bu duygunun verdiği rahatlıkla tövbe öncesi yaşadığı sıkıntı, stres ve pişmanlığı unutarak yeniden günaha dalmaktır.

Gazâlî tövbeden sonraki insan tiplerini davranışlarına göre tahlil etmiş, bunları dört sınıfa ayırmış ve her bir sınıfı nefsin bir mertebesiyle tavsif etmiştir. Birinci kısımda, tövbesini ölünceye kadar devam ettirenleri zikreden Gazâlî bunların tövbesini nasuh tövbe, bu tövbeyle sükûnete eren nefsi de "nefs-i mutmainne" olarak adlandırmıştır. Tövbeden sonra istikamet üzere yaşamak için gayret gösterenler ve imkânı olduğu halde sırf Allah korkusuyla yeniden günah işlememek için mücahede

---

292 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/9.

edenler bu sınıftandır. Gösterdikleri bu çetin mücadele sebebiyle günahları sevaplara tebdil edilecek olanlar da işte bunlardır. İkinci kısımda, ana vazifelerini yerine getirme ve büyük günahları terk etme konusunda tövbesinde istikamet gösteren ancak kasıtsız olarak bazı tesirler altında birtakım kusurlar işleyen fakat her defasında işlediği hatadan dolayı kendisini kınayıp bir daha işlememeye dair azimli davranan tövbekârları zikreden Gazâlî, bu şekilde davrananların nefsini de "nefs-i levvâme" olarak isimlendirmiştir. Çünkü bu nefis, kötü davranışlarından dolayı sahibini kınar ve ayıplar. Gazâlî üçüncü kısımda, tövbesinde bir müddet sebat ettikten sonra şehvet ve arzularının artması sebebiyle bilerek ve isteyerek bazı günahlara geri dönen, bununla birlikte mümkün olduğu kadar diğer günahları terk edip ibadete devam edenleri zikretmiştir. Bu kimseler, günah imkânı bulduğunda şehvetine hâkim olamayıp nefsine yenik düşenlerdir. Buna rağmen günah işlerken "keşke elime böyle fırsat geçmeseydi" diye hayıflanırlar, günahtan sonra da "keşke işlemeseydim, ben bu günahımdan tövbe edeceğim" diyerek pişmanlık duyarlar. Bunlar, nefisleriyle mücadele edeceklerini ve onu yenmeye çalışacaklarını söylerler ancak her defasında nefisleri onları türlü günaha ve isyana sürükler. İşte bu şekilde davranan kişinin nefsi, "nefs-i müsevvile"[293] dir. Dördüncü ve son kısımda ise tövbesinde bir müddet devam edip sebat gösterdikten sonra tövbesini unutup şehvetine uyarak günahlara dalan kimseyi zikreden Gazâlî, bunların nefsini de "nefs-i emmâre" olarak adlandırmıştır. Bunlar, nefsinin her emrini yerine getirir, tövbesini hatırlamaz, günahta ısrar eder ve işlediği günahtan dolayı herhangi bir üzüntü ve pişmanlık da duymazlar. Nefisleri onları her geçen gün iyilik ve taatten uzaklaştırır ve onlara kötülüğü emreder.[294]

Gazâlî'nin tövbeden sonraki insan tiplerini tahlil neticesinde yaptığı bu taksimat, tövbeden sonra ıslah-ı hal yapmanın gerekliliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Pişmanlık duygusu ve ardından gelen tövbe birbirini takip eden bir süreçten ibarettir. Bireyi tövbeye sevk eden bu sürecin başlangıç noktası bireyin işlediği hata ve günah,

---

293 Nefsin mertebeleri ve sıfatı konusunda yapılan tartışmalarda genel olarak üç mertebeden bahsedilir ki bunlar emmâre, levvâme ve mutmainne sıfatlarıdır. Esma tariki denilen tarikatlarda nefsin mertebe ve sıfatları; emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râzıye, marziyye, zekiyye/kâmile olmak üzere yediye kadar çıkarılır. (Bkz. Uludağ, "Nefis", s.526-529) Gazâlî'nin zikrettiği bu sıfat ise kendisine özel olup diğer alimlerce yapılan taksimatta bulunmamaktadır. "Müsevvile" kelimesi Arapça'da "nefsin isteyip arzu ettiği ihtiyaç" manasına gelen (سُؤْلٌ) kökünden türemiştir. "Tesvîl" babından ism-i fail olan "müsevvil" kelimesi ise "nefsin arzu ettiği şeyleri süsleyen, kötü fiilleri de güzel gösteren" manasına gelmektedir. Kur'an-ı Kerimde " الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ " "Şeytan onlara (yaptıkları kötü işi) güzel gösterdi" (Muhammed 47/25) buyrulmuştur. (Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, "Svl" Maddesi, s.437)

294 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/78-84.

tövbeyi tetikleyen ana unsur hissedilen pişmanlık duygusu, bu duygunun sebebi ise yukarıda belirtildiği üzere bireyin yaşadığı iç çatışmalar, Allah ile olan iletişiminde yaşadığı sorunlar, cezalandırılma korkusu ve sosyo-psikolojik baskılardır. Bütün bu durumlar günah işleyen bireyin huzursuzluk ve korku yaşamasına, neticede de pişmanlık hissetmesine sebebiyet verir. Akabinde gerçekleşen tövbe sonucunda birey bir rahatlama hissedecektir. Burada asıl önemli ve gerekli olan nokta ise hissedilen bu rahatlama duygusunun kalıcı, en azından uzun süreli olmasıdır. Bunun için de süreç içerisindeki pişmanlık duygusunun ve bu duygunun sebebi olan günah işleme halinin tekrar etmemesi, özellikle tövbe sonrasında ıslah (davranışların düzeltilmesi), nefiz tezkiyesi ve sâlih amel noktasında bireyin pozitif adımlar atması büyük önem arz etmektedir.

Arapça "Slh" (صلح) kökünden türeyen ıslah kelimesi, "bir şeyi doğrultmak düzeltmek" manasına gelir. Kur'ân-ı Kerim'de "salah" kelimesi bazen "fesat" kelimesinin bazen de "seyyie" kelimesinin zıttı olarak kullanılmıştır.[295] Dinî literatürde insanın belli bir gayeye matuf olarak yaptığı güzel davranışlar "amel-i sâlih"; kötü davranışlar ise "amel-i ğayri sâlih" olarak isimlendirilmişlerdir. Bu anlamda "ıslah-ı hâl" kavramı, insanın yanlış davranışlarını düzeltip güzel işler yapmaya başlaması olarak anlaşılmalıdır.

İşlediği günahın ardından pişmanlık duyarak tövbe eden insanın, tövbesinde samimi ve kararlı olduğunu göstermesi, tövbesinin Allah katında kabul görmesi ve O'nun sevgisine ve bağışlamasına mazhar olabilmesi için geçmişte işlediği yanlış davranışlarını düzeltmesi, kendisine çeki düzen vermesi ve doğru yol üzere sebat ederek güzel işler yapmaya gayret etmesi esastır. Bu da kulun öncelikle Allah'ın emrettiği farzları yerine getirmesi, haramlardan kaçınması, bununla birlikte O'nun sevgisini ve rahmetini celbedecek davranışlarda bulunmasıyla mümkün olabilir. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de şu ayetlerle ifade edilmiştir: "Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."[296] "Şu da bilinmeli ki ben, tövbe edip yürekten inanan ve sâlih amel işleyen, sonra da doğru yolda sebat eden kimselere karşı çok bağışlayıcıyım."[297] "Sonuç olarak senin Rabbin cahillikle kötülük işleyen, ama bunun

---

295 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Slh" Maddesi, s.489-490, "Fsd" Maddesi, s.636; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Slh" Maddesi, II/516-517, "Fsd" Maddesi, III/335-336.

296 el-Mâide 5/39

297 Tâhâ 20/82.

ardından tövbe edip kendilerini düzeltenlerin yardımcısıdır. Onların bu dönüşünden sonra bilesin ki artık Rabbinin mağfiret ve rahmeti de çok geniştir."[298] Hz. Peygamber de kulun bu davranışının, Allah'a yakınlaşmasına ve O'nun sevgisini kazanmasına vesilesi olacağını belirtmiş ve şöyle buyurmuştur: "Yüce Allah: "… Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaşmaya devam eder, neticede ben onu severim. Onu sevdiğimde de artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona istediğini veririm. Bana sığınırsa muhakkak onu korur ve kollarım…" buyurmuştur."[299]

1.4. Kur'an'da Pişmanlık ve Tövbe Kavramı

Pişmanlık ve tövbe, insanlık tarihi boyunca bütün insanların az ya da çok muhakkak yaşadığı ve kaçınılması mümkün olamayan iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de, ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'dan başlamak suretiyle, bazı peygamber ve kavimlerin pişmanlığından bahsetmiş, örnekler sunmuş, bu örneklerle hem Hz. Peygamber'e hem de insanlığa teselli ve uyarılarda bulunmuştur. Yaptıkları hatanın farkına vararak pişmanlıklarını bu dünyada yaşayan ve akabinde tövbe ederek kendisine yönelenlerden övgüyle bahsetmiş, onların tövbelerini kabul ettiğini bildirmiştir.[300] Bunun yanında kendisinin Rahman, Rahim, Ğafûr ve Tevvâb sıfatlarına vurgu yapmış, son pişmanlığın fayda vermeyeceği ahiret hayatından önce insanlığı, samimiyet, kararlılık ve içten gelerek tövbe etmeye davet etmiştir.[301] Tüm uyarılara rağmen, inkârları ve yaptıkları kötülükler karşısında pişmanlık duymayan ve tövbe etmeyenlerin, ahiret hayatında mutlak bir pişmanlık yaşayacaklarını ama bunun da kendilerine bir fayda sağlamayacağını canlı örneklerle çok veciz bir dille açıklamıştır. Bu duruma dikkat çekmek için de hesap gününü, "yevmü'l-hasret"[302] ve "yevmü't-teğâbün"[303] yani "pişmanlık ve yanıldığını anlama günü" olarak isimlendirmiştir.[304]

---

298 en-Nahl 16/119.

299 Buhârî, "Rikâk", 38, (Hadis No: 6502).

300 en-Nisâ 4/146; el-En'âm 6/54; Hûd 11/90; en-Nahl 16/119; Tâhâ 20/82; en-Nur 24/5; el-Furkân 25/70-71; Âl-i İmran 3/89.

301 Hûd 11/3; en-Nur, 24/31; et-Tahrim 66/8.

302 "وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ ۚ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" "Onları, gaflet içinde bulunup iman etmezlerken işin bitirileceği o pişmanlık günüyle uyar." Meryem 19/39.

Kur'an'da anlatılan pişmanlık ve tövbe sahneleri, iyi anlaşılıp kavranması durumunda insanlık için dünü, bugünü ve yarını daha da değerli ve anlamlı kılacaktır. Kur'an'da etkili bir üslupla anlatılan bu sahneler, anlatılarak yerine getirilmiş bir amaç olmaktan öte, ibret ve ders almak için dünün, sâlih amel işleme fırsatı için bugünün, büyük hesaba hazırlık yapmak ve dönülmez pişmanlıklara düşmemek için de yarının çok değerli olduğunu kavrama hedefine götürmede bir vasıta olarak görülmelidir.

1.4.1. Pişmanlık Vurgusu ve Sebepleri

Kur'ân-ı Kerim'de, pişmanlık duygusunu ifade etmek için çoğunlukla "nedamet", "keşke", "Yazıklar olsun", "Üzülmek" (tahassür) ve "hüsrana uğramak" gibi kelimeler kullanılmıştır. Bu ifadelerinin geçtiği ayetlerde genellikle bu dünyada hakkı inkâr eden, iman etmeyen, kendileri iman etmediği gibi ailesine ve etrafındaki insanlara da küfrü ve kötülüğü salık verenlerin, gerek bu dünyada gerekse ahiret yaşayacakları pişmanlıklar konu alınmıştır.[305] Bunun yanında Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın ve buzağıyı tanrı edinmeleri neticesinde İsrailoğulları'nın yaşadıkları pişmanlık duygusunu dua üslubuyla ifade ettikleri görülür.

Dünya hayatında yaşanan pişmanlık sahnelerine yer veren ayetlerde, insanoğlunun Allah Teâlâ'nın emirlerini yerine getirmeme, yasak kıldığı fiilleri işleme, verdiği nimetlere şükretmeme, dünya hayatına ve zenginliklerine bağlılık ve peygamberlerin çağrısına kulak vermeme gibi davranışları neticesinde başlarına gelen musibetler sebebiyle kendilerini kınamalarına ve yaşadıkları pişmanlıklara vurgu yapılmaktadır. Bu çerçevede Kâbil'in, kardeşi Habil'i öldürdükten sonra onu nasıl gömeceğini kendisine göstermek üzere gönderilen kargayı görünce "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?"[306] sözleriyle hayıflanması; Semûd kavminin, Sâlih peygamberin tüm uyarılarına rağmen deveyi kesmeleri sonucunda yaşadıkları pişmanlık;[307] Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeyen, yoksulun hakkını vermekten uzak duran müşriklerin, bir sabah ürünlerini

---

303 "…يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِّ" "Toplanma vakti için Allah'ın sizi toplayacağı günü düşün. O gün aldanışın ortaya çıkacağı gündür…" et-Teğabün 64/9.

304 Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-Ulûm (Tefsiru Semerkandî)*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1413/1993, III/370.

305 Erenay, Hayri, *Kur'an'da İtiraf ve Pişmanlık Olgusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Sivas, 2018, s.65.

306 el-Mâide 5/31.

307 eş-Şuarâ 26/157.

hasat etmek üzere bahçelerine gittiklerinde bütün ürünlerinin yok olduğunu görmeleri ve akabinde birbirlerini kınayarak "Yazıklar olsun bize. Gerçekten biz azmış ve sapmıştık."[308] şeklinde dile getirdikleri pişmanlık; Hz. Âdem ile eşi Hz Havva'nın şeytanın vesvesesi neticesinde yasak meyveden yemeleri sonrasında hissettikleri pişmanlık[309] ve İsariloğullarının buzağıyı tanrı edinmeleri neticesinde hissettikleri pişmanlık[310] buna örnek gösterilebilir. Bununla birlikte Allah Teâlâ'nın vadettiği kıyamet zamanı yaklaşıp Ye'cüc ve Me'cüc dört bir koldan inkârcıları kuşatmaya başladığında, onların büyük bir şaşkınlık içerisinde ve gözleri yerinden fırlamış olarak "Vay halimize! Gerçekten biz, bu konuda gaflet içindeymişiz. Daha da ötesi büsbütün zulme batmışız."[311] şeklindeki yakınmaları ve bu yakınma eşliğinde yaşayacakları pişmanlık da dünyada yaşanacak bir pişmanlık sahnesi olarak vurgulanmıştır.

Ahiret hayatına ait pişmanlık sahnelerini anlatan ayetlere gelince, bu ayetlerin hemen hemen tamamında, dünyada iman etmeyip küfrü tercih edenlerin ahirette yaşayacakları pişmanlığa vurgu yapılmaktadır. Bu kapsamda Allah'ı ve ahiret gününü inkâr eden, cennet ve cehennemi kabul etmeyen, peygamberleri yalanlayan ve şeytanı kendilerine dost edinenlerin ahiret hayatında büyük pişmanlıklar yaşayacağına dikkat çekilmiştir. Bu pişmanlık sahnelerinin ilkinin, ahiret hayatının ilk ayağı olan kıyametin kopması ve ardından gerçekleşecek ba's (yeniden diriltilme) ile birlikte başlayacağı, ikinci aşamanın amel defterlerinin dağıtılmasıyla, üçüncü aşamanın da cehennem azabıyla karşılaşıldığında gerçekleşeceği bildirilmiştir. Dünya hayatının sona erişini ifade eden kıyamet anı Kur'ân-ı Kerim'de; "يوم الحسرة" yani "pişmanlık günü" olarak isimlendirilmiş; "Sen onları pişmanlık günü hakkında uyar, o gün onlar bir gafletin içine dalmış oldukları halde ve henüz iman etmemişken iş olup bitecektir."[312] emriyle Hz. Peygamber'in insanları "pişmanlık günü" hakkında uyarması istenmiştir. Allah'ın huzuruna çıkmayı yalan sayanların, kıyamet vakti ansızın gelip çattığında; "Dünyada iyi amelleri terk etmemizden dolayı vah halimize!"[313] diyerek hayıflanacağı; sûra ikinci kez üfürülüp yeniden diriltildiklerinde de; "Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı? Rahmân'ın vadettiği işte bu! Peygamberler gerçekten doğru

---

308 el-Kalem 68/31.

309 el-A'râf 7/23.

310 el-A'râf 7/149.

311 el-Enbiya 21/97.

312 Meryem 19/39

313 el-En'am 6/31.

söylemişler!”[314] sözleriyle itirafta bulunacakları, ardından da; “Eyvah, İşte hesap günü!”[315] diyerek büyük bir korkuya kapılacakları belirtilmiştir. Amel defterlerinin dağıtılmasıyla başlayacak ikinci aşamada, amel defterlerine bakan insanların büyük bir korku ve endişe içerisinde; “Vay halimize! Bu nasıl kitapmış! Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş!”[316] diyerek hayretler içinde kalacakları, amel defteri solundan verilenlerin ise “Keşke bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiçbir fayda sağlamadı. Güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.”[317] diyerek pişmanlıklarını gizleyemeyecekleri ifade edilmiştir. Ahiret hayatında yaşanacak pişmanlık sahnelerinin en ağır ve acı evresi olan üçüncü aşamasında ise Allah’ı inkâr edip ona şirk koşan, peygamberlere tabi olmayıp şeytanı dost edinen, sâlih amel işlemek yerine günah işleyip haksızlık yapan kimselerin cehennem ateşiyle karşılaştıklarında; “Keşke Allah’a itaat etseydik, Rasûl’ü dinleseydik.”,[318] “Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim!”,[319] “Keşke (ahiret) hayatım için daha önce bir şeyler yapmış olsaydım!”[320] şeklinde hayıflanacakları bildirilmiştir. Bu hayıflanmanın ardından büyük bir pişmanlıkla; “Ne olurdu, bize ikinci bir fırsat verilseydi de şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!”,[321] “Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak.”,[322] “Rabbimiz! Gördük ve işittik; bizi geri gönder de rızana uygun işler yapalım, artık kesin olarak inandık!”[323] diyerek yeniden dünyaya döndürülmeleri için yalvaracakları belirtilmiş ancak; “Bu gününüzle karşılaşmayı unutmanız sebebiyle cezayı tadın bakalım! İşte şimdi biz de sizi unuttuk. Haydi, yaptıklarınızın bedeli olarak ebedî azabı

---

314 Yasin 36/52.

315 es-Saffât 37/20.

316 el-Kehf 18/49.

317 el-Hakka 69/25.

318 el-Ahzâb 33/66.

319 el-Furkân 25/28.

320 el-Fecr 89/24.

321 el-Bakara 2/167.

322 el-En’am 6/27.

323 es-Secde 32/12.

tadın şimdi!"[324] denilerek bu yalvarışlarının kendilerine bir fayda sağlamayacağı, onların ateşten çıkarılmayacağı[325] ve sürekli bir azaba duçar olacakları[326] bildirilmiştir.

Kıyamette ve ahiret hayatında yaşanacak pişmanlık sahnelerinin Kur'ân-ı Kerîm'de bu şekilde haber verilmesi, Allah Teâlâ'nın sonsuz rahmetinin ve sınırsız merhametinin bir tezahürüdür. Allah Teâlâ bu bildirimlerde bulunmakla pişmanlığın, dövünmenin, "keşke" ile başlayan temenni cümlelerinin hiçbir fayda sağlamayacağı güne karşı bütün tedbirlerin alınmasını istemiş, Müslümanların böyle sahneler yaşamaması için üzerinde tedebbür ve tefekkür edilmesi gereken harika öğütler vermiştir.[327] İlahi vahyin son halkasını oluşturan Kur'ân-ı Kerim'de dünya ve ahiret hayatında yaşanacak pişmanlık sahnelerine bir öğüt mahiyetinde yer veren bu ayetlerin yanında, ilahi emre tabi olmayanların, gerek bu dünyada gerekse ahiret hayatında mutlaka pişmanlık yaşayacaklarına dair açık uyarılara yer veren ayetler de vardır. Allah Teâlâ bu uyarılarla bir anlamda, dünya ve ahirette yaşanacak pişmanlık sahnelerinin kuru bir senaryo ve hikâyeden ibaret olmadığına vurgu yapmış, ilahi emre tabi olmazlarsa, yukarıda anlatılan sahnelerin aktörü olacaklarını ve mutlaka pişmanlık yaşayacaklarını haber vermiştir. Bu uyarıların bir kısmında; "Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın."[328] ve "Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak (üzülerek pişmanlık duyacak) duruma düşersin!"[329] ayetlerinde olduğu gibi dünya hayatıyla alakalı pişmanlık uyarılarına yer verilmiş, bir kısmında da ahiret hayatıyla alakalı uyarılar yer almıştır. Bu ayetlerde Allah Teâlâ; "Azap size gelip çatmadan önce Rabbinize yönelip O'na teslim olun; sonra kimseden yardım göremezsiniz. Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmeden önce Rabbinizden size indirilen en güzel hükümlere uyun ki sonra hiç kimse, 'Allah'a itaat hususunda gerekeni yapmadığım için yazıklar olsun bana! Ben gerçekten de (İslâm ile) alay edenler arasında yer almıştım' diyerek (kendi kendini kınamasın); yahut 'Eğer Allah bana hidayet nasip

---

324 es-Secde 32/14.

325 el-Bakara 2/167.

326 el-Mâide 5/37.

327 Durmuş, Zülfikar, "Kur'ân-ı Kerîm'de Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri", *Umde Dini Tetkikler Dergisi,* c.2, Sayı: 1, Temmuz 2019, s.9-47.

328 el-Hucurat 49/6

329 el-İsra 17/29

etseydi günahtan sakınanlardan olurdum' diyerek; ya da azabı gördüğünde, 'Keşke bana bir fırsat daha tanınsa da iyilerden biri olsam!' diyerek hayıflanmasın."[330] "Biz insanın önceden yapıp ettiklerine bakacağı, inkârcının da, 'Ah, Keşke toprak olsaydım!' diyerek dövüneceği gün gerçekleşecek olan yakın bir azaba karşı sizi uyardık."[331] buyurarak insanın aklına, vicdanına ve düşüncesine hitap etmiş, sunduğu pişmanlık sahneleriyle muhatap olmaması için onu, henüz vakit varken ve fırsat elden gitmeden gerekli tedbirleri alması konusunda uyarmış, iman edip sâlih amel işlemeye davet etmiştir.

1.4.2. Tövbe ve İstiğfar Kavramları

Tövbe ve istiğfar kavramları anlam bakımından birbirine oldukça yakın kelimelerdir. Aralarındaki anlam yakınlığının etkisiyle bu iki kelimenin gündelik kullanımda bazen birbirine karıştırıldığı ve hatta birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

İstiğfar, kelime manası itibariyle "kir bulaşmaması için bir şeyi örtmek, gizlemek" manasına gelen "ğfr" (غفر) kökünden türemiştir. Râğıb el-İsfahânî, aynı kökten türeyen "ğufran" ve "mağfiret" kelimelerini Allah'a isnat etmiş ve "Allah'ın kulunu azap görmekten koruması" şeklinde açıklamıştır. İstiğfarı; "kişinin, kusurunu bağışlaması için hem dil hem de fiil ile Allah'tan af talep etmesi" şeklinde yorumlayan İsfahânî, fiil olmaksızın yalnız dil ile af talep etmenin yalancıların işi olduğunu söylemiştir.[332]

Fıtratı gereği hata ve günahlardan tamamen uzak kalması mümkün olmayan insanoğlu, bir günah işlediğinde pişmanlık duyarak telafi yolları aramaya başlar. Birey, işlediği günah sebebiyle rabbiyle arasındaki iletişimin ve ruhi bağın zayıfladığını görür, cezaya çarptırılma korkusu yaşamaya başlar. Bu duygular onu, hem günahın vebalinden kurtulup affedilme hem de günah işleyerek kendisine büyük saygısızlık ettiği rabbi ile ruhi bağı güçlendirerek bozulan ilişkisini yeniden düzeltme arzusuna sevk eder. Bu aşamada birey duaya yönelerek günahının affedilmesini ister. Onun bu çabasının temelinde, kendini temize çıkarma arayışı yani günahlarının bağışlanabileceği duygusu ve ümidi vardır. Zaten bireyi dua ve istiğfara sevk eden husus da bu ümit ve arzudur.[333]

---

330 ez-Zümer 39/54-58.

331 en-Nebe 78/40

332 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Ğfr" Maddesi, s.609.

333 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.216.

Bu açıdan bakıldığında Allah Teâlâ'nın kendisine karşı işlenen hataları affetmesi kişinin hayata bağlanmasını sağlamakta, ebedî âlem hususunda ümitsizliğe kapılmasını önlemekte ve onu yapıcı bir psikolojiye yükseltmektedir.[334]

İstiğfar, Hz. Peygamber'in hayatında da geniş yer bulmuştur. O'nun hem kendisi hem aile fertleri hem de ashabı ve ümmeti için istiğfarda bulunduğu rivayet edilmiş hatta Hz. Peygamber, günahlardan korunmuş olduğu halde bazen kalbine çöken gaflet sebebiyle günde yüz defa istiğfar ettiğini haber vermiştir.[335] Ashabına da sık sık istiğfar etmelerini tavsiye eden Allah Rasûlü onlara "seyyidü'l-istiğfar" olarak isimlendirdiği "Allah'ım, benim Rabbim sensin, senden başka ilâh yok. Beni sen yarattın ve ben senin kulunum. Ben gücüm yettiğince sana verdiğim söz üzereyim ve senin vaadine de güveniyorum. Yaptıklarımın şerrinden sana sığınırım. Bana olan nimetini itiraf ediyorum. Günahlarımı da itiraf ediyorum. Günahlarımı bağışla, çünkü günahları senden başka bağışlayacak hiç kimse yoktur." şeklindeki duayı öğretmiş ve "Her kim, bu seyyidü'l-istiğfâr'ı sevâbına ve faziletine bütün kalbiyle inanarak gündüz okur da o gün akşam olmadan ölürse, o Cennet ehlindendir. Yine her kim, sevâbına ve faziletine gönülden inanarak gece okur da sabah olmadan ölürse, o kişi de cennet ehlindendir." müjdesini vermiştir.[336]

İstiğfar kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de bazılarında mükerrer olmak üzere otuz yedi ayette kırk kez zikredilmiş, yirmi sekiz ayette müstakil olarak,[337] sekiz ayette tövbe ve türevleriyle birlikte,[338] bir ayette ise tövbe anlamına gelen "enâbe" (أَنَابَ) fiiliyle birlikte kullanılmıştır.[339] İstiğfar kelimesinin tövbe ve inâbe kelimeleriyle birlikte kullanıldığı ayetlere bakıldığında, dokuz ayetin sekizinde istiğfar kelimesinin takdim yapılarak tövbe kelimesinden önce kullanıldığı görülür. Hud suresinde geçen ayetlerin tamamında her ikisi de emir sigasında olmak üzere "istiğfar edin" kavramı "tövbe edin" kavramından önce kullanılmış,[340] Nisa ve Nasr surelerinde, istiğfar edilmesi durumunda

---

334 Bebek, Adil, "Mağfiret", *DİA*, XXVII/313-314.

335 Müslim, "Zikir", 41, (Hadis No: 2702).

336 Buhârî, "Deavât", 2, (Hadis No:6306); Nesâî, "İstiâze", 57, (Hadis No:5519); Tirmizî, "Deavât", 15, (Hadis No: 3393).

337 el-Bakara 2/199; Âl-i İmran 3/135, 159; en-Nisâ 4/106, 110; el-Enfal 8/33; et-Tevbe 9/80, 113-114; Yûsuf 12/29, 97-98; el-Kehf 18/55; Meryem 19/47; en-Nur 24/62; en-Neml 27/46; el-Mümin (Ğafir) 40/55; el-Fussilet 41/6; eş-Şura 42/5; Muhammed 47/19; el-Fetih 48/11; ez-Zariyat 51/18; el-Mümtehine 60/4, 12; el-Münafikun 63/5-6; Nuh 71/10; el-Müzzemmil 73/20.

338 en-Nisâ 4/64; el-Mâide 5/74; Hûd 11/3, 52, 61, 90; el-Mümin (Ğafir) 40/7; en-Nasr 110/3.

339 Sâd 38/24.

340 Hûd 11/3, 52, 61, 90

Allah'ın tövbeleri kabul edeceğine vurgu yapılmış,[341] Mümin (Ğafir) suresinde meleklerin iman edenler için istiğfarda bulunarak; "Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azabından koru."[342] şeklinde dua ettikleri bildirilmiş, Sâd suresinde ise Hz. Dâvûd (as) için "…Bunun üzerine Rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O'na yöneldi." şeklindeki kullanımla istiğfar kelimesi, tövbe manasına gelen "enâbe" (أَنَابَ) kelimesinden önce kullanılmıştır.[343] Maide suresinde Meryem'in oğlu Mesih'i Allah yerine koyan ve Allah'ın üç unsurdan biri olduğunu söyleyen İsrailoğulları'nın inkârcı oldukları dile getirilerek; "Hâlâ Allah'a tövbe edip O'nun bağışlamasını dilemeyecekler mi?..."[344] şeklindeki kullanımda ise tövbe kelimesinin istiğfar kelimesinden önce zikredildiği görülmektedir.

İstiğfar ve tövbe kavramlarının tanımı ve Kur'an'daki kullanımına baktığımızda, iki kavramın birbirine benzemekle birlikte aralarında bazı farklılıkların bulunduğu görülmektedir. İsfahânî'nin, işlenen günahın affedilmesi talebinin yani istiğfarın hem sözlü hem de fiilî olması gerektiği[345] yönündeki tespitine bakıldığında bu eylem, kötü fiilleri terk edip sâlih amel işleme hususunda bir azim ve gayret gerektiren tövbe ile benzerlik arz etmektedir. Bu durum aynı zamanda her iki kavram için de samimiyetin bir göstergesidir.

İki kavram arasındaki bir diğer benzerlik, bireyin hata işledikten sonra hatasının farkına varması, bu şuur ve bilincin etkisiyle bireyde vicdanî rahatsızlığın ve pişmanlık duygusunun oluşmasıdır. Esasen kişinin kendi günahlarını ve kusurlarını kabul etmesi, hayatının yeniden yapılanması gerektiğinin zımnî bir tasdikidir. Bu noktaya gelen birey, ideal bir arayış sürecine girer.[346] İşlediği hatadan duyduğu pişmanlığı azaltmak, vicdanını rahatlatabilmek için telafi yolları aramaya başlar. Bu da iki şekilde tezahür eder. Birincisi işlediği günahın affedilerek cezai sorumluluktan kurtulma ve bağışlanma arzusu yani istiğfar, diğeri de işlediği günahı bir daha işlememek ve aynı hataya düşmemek için söz verip iyi işler yapmaya yönelmesi yani tövbedir. Hatasının farkına varmayan veya hatasını kabullenmeyen bireyin vicdanen rahatsız olması ve pişmanlık

---

341 en-Nisâ 4/64; en-Nasr 110/3.

342 el-Mümin (Ğafir) 40/7

343 Sâd 38/24.

344 el-Mâide 5/74

345 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Ğfr" Maddesi, s.609.

346 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.184.

duyması düşünülemeyeceğinden, bireyde affedilme arzusunun ve tövbe etme ihtiyacının gelişmesi de beklenemez.

İki kavramın benzerliğini ortaya koyan ve gündelik kullanımda birbiriyle karıştırılmasına sebebiyet verdiğini düşündüğümüz bir diğer nokta da bu kavramların bazı ayetlerdeki kullanım şeklidir. Gerek "istiğfar" gerekse "tövbe" kavramının yer aldığı bir kısım ayetlerin devamında cevabi nitelikte, aynı köklerden türeyen "ğafûr"[347] ve "tevvâb"[348] sıfatlarının karşılıklı kullanımlarının yer aldığı görülmektedir. Mesela Nisa suresinde geçen "Biz her bir peygamberi, Allah'ın izniyle, ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde sana gelip Allah'tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileseydi (istiğfar etseydi), elbette Allah'ı ziyadesiyle affedici (tevvâb) ve esirgeyici bulurlardı."[349] ayeti ile Nasr suresinde geçen "Rabbine hamdederek şanının yüceliğini dile getir ve O'ndan af dile (istiğfar et); şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir."[350] ayetinde, "istiğfar" kelimesine cevap mahiyetinde Allah Teâlâ'nın "Tevvâb" vasfına işaret edilmiştir. Diğer yandan Âli İmran suresindeki; "Ama yaptıklarının ardından tövbe edip kendilerini düzeltenler başka; çünkü Allah çok bağışlayıcı (ğafûr) ve merhametlidir."[351] ayeti ile Nahl suresindeki; "Sonuç olarak senin Rabbin, cahillikle kötülük işleyen, ama bunun ardından tövbe edip kendilerini düzeltenlerin yardımcısıdır. Onların bu dönüşünden sonra, bilesin ki, artık Rabbinin mağfiret ve rahmeti de çok geniştir."[352] ayetinde ise "tövbe" kelimesine cevap mahiyetinde Allah Teâlâ'nın "ğafûr" vasfına yer verilmiştir. Bu kullanımlarda sanki "istiğfar" ve "tövbe" kavramları aynı anlamda değerlendirilmiş, "istiğfar edilmesi durumunda Allah tövbeleri kabul eder" ya da "tövbe edilmesi durumunda Allah ğafûrdur (bağışlayıcıdır)" gibi bir mana ortaya çıkmıştır.

İki kavram arasındaki farklılıklara gelince onlardan ilki ve en dikkat çekici olanı; tövbenin, sadece bireyin kendisi için yapılabilmesi söz konusu iken istiğfarın, hem kendisi hem de bir başkası için yapılabilir olmasıdır. Çünkü istiğfar, günahların Allah Teâlâ tarafından affedilmesi için yapılan bir duadır. Bu durumda fert kendi günahlarının affedilmesi için dua edebileceği gibi bir başkasının günahlarının affedilmesi için de dua

---

347 el-Bakara 2/199; Âl-i İmran 3/135, 159; en-Nisâ 4/106, 100; et-Tevbe 9/80.

348 el-Bakara 2/160; en-Nisâ 4/16.

349 en-Nisâ 4/64.

350 en-Nasr 110/3.

351 Âl-i İmran 3/135.

352 en-Nahl 16/119.

edebilir. Tövbe ise af içerikli bir duadan ibaret olmayıp günah işleyen bireyin, fikrî, hissî ve fiilî açıdan günah işlemekten vazgeçip Allah'a itaate yönelişini ifade eder.[353] Dolayısıyla bir kimsenin başkası adına tövbe etmesi düşünülemez. Kur'ân-ı Kerim'de arşı yüklenen meleklerin rablerini hamd ile tesbih etmeleri yanında müminlerin bağışlanmasını diledikleri ve "Ey Rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!"[354] diyerek dua ettikleri, ayrıca Hz. İbrahim'in de babası için istiğfarda bulunup affedilmesi için dua ettiği[355] bildirilmiştir. Benzer anlatımlar Hz. Muhammed (as) için de kullanılmış[356] hatta; "Bil ki, Allah'tan başka tanrı yoktur. Kendi günahın için, erkek ve kadın müminler için Allah'tan af dile. Ne yapacağınızı ve yerinizin neresi olacağını Allah bilir."[357] emriyle Hz. Muhammed'in (as) hem kendisi hem de müminler için istiğfarda bulunması istenmiştir.

İki kavram arasındaki farklar ve Hud suresindeki kullanımda istiğfar kelimesinin tövbe kelimesinden önce zikredilmesinin sebep ve hikmeti konusunda âlimlerin farklı izah tarzlarını zikreden Fahreddin Râzî bunları özetle şu şekilde maddeleştirmiştir.

Birincisi: Allah Teâlâ önce; "Rabbinizin günahlarınızı bağışlamasını isteyin." emriyle istiğfarı zikretmiş, sonra da "tövbe edin" emriyle istiğfardan kastedilen asıl hususu açıklamıştır. Çünkü tövbeye teşvik eden şey, günahların bağışlanması talebinden ibaret olan istiğfardır. Bu da Allah katında bağışlanmanın yolunun ancak tövbeden geçtiğine işaret etmektedir. Bu durumda tövbe, istiğfarın mütemmim bir cüzü kabul edilmelidir. İkincisi: Geçmiş günahlarınız için af dileyin, gelecekte işleyebileceğiniz günahlar için de tövbe edin demektir. Üçüncüsü: Şirk ve günahlar sebebiyle Allah'tan af dileyin, sonra da bu tür batıl işleri bırakıp tövbe ile Allah'a dönün demektir. Dördüncüsü: İstiğfar, uygun görülmeyen bir şeyin giderilmesini Allah'tan istemek manasına gelirken tövbe, uygun görülmeyen şeyin giderilmesi için insanın bizzat kendisinin azim ve gayret göstermesi demektir.[358]

Râzî 'nin dört madde halinde zikrettiği görüşlerin her biri değerli olmakla birlikte birinci maddede izah edilen görüşün, hem iki kavram arasındaki farkı hem de

---

353 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s.57.

354 el-Mümin (Ğafir) 40/7.

355 el-Mümtehine 60/4.

356 en-Nisâ 4/64.

357 Muhammed 47/19

358 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII/315.

istiğfar kelimesinin takdim sebebini açıklama konusunda yeterli ve tercih edilebilir olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca İsfahânî'nin istiğfar kavramı hakkında yaptığı "Kişinin, kusurunu bağışlaması için hem dil hem de fiil ile Allah'tan af talep etmesidir." şeklindeki açıklamasının da bu izahla uyuştuğunu görüyoruz. Şöyle ki; birey öncelikle istiğfar ederek işlediği günahı affetmesi için diliyle Allah'tan talepte bulunmalı, ardından da bu talebine olumlu cevap verilebilmesi için fiilî talep olan tövbeye sarılmalı, işlediği günahı terk edip, sâlih amel işlemek suretiyle Allah'a itaate dönüş yapmalıdır.

Konu hakkında Gazâlî'nin yaptığı tespitler de oldukça dikkat çekicidir. Hz. Peygamber'in "bir kötülük yaptıktan sonra ardından bir iyilik yapılmasını" tavsiye eden hadisinden[359] yola çıkan Gazâlî, günah işleyen bireyin ilk olarak tövbe etmesi ardından da o günahı yok edecek bir iyilik yapması gerektiğini söylemiştir. O, ilk etapta tövbeye öncelik verse de bunun oldukça zor olabileceğini, çünkü insanın nefsinin kendisine galebe çalması durumunda şehvetine mahkûm olacağını bunun da birinci vazifesi olan tövbeyi zorlaştıracağını belirtmiş, bu durumda hiç olmazsa ikinci vazifesi olan bir hasene yapması yani bir iyilikte bulunması gerektiğini söylemiştir. İyiliğin kalp, dil ve azalar ile olmak üzere üç şekilde yapılabileceğini hatırlatan Gazâlî, kalp ile yapılan iyiliği; Allah'a yalvarmak, O'ndan af dilemek, efendisinden kaçan köle gibi mahcup olmak, dil ile yapılan iyiliği; günahları itiraf edip "Allah'ım kendime zulmettim, sen beni bağışla, günahlarımı mağfiret et" diye dua etmek, azalarla yapılan iyiliği de; ibadetleri artırmak ve bolca sadaka vermek şeklinde açıklamıştır.[360] Dikkat edildiğinde Gazâlî'nin iyilik olarak saydığı hususların aslında "hem sözlü hem de fiilî olarak af talep etmek" şeklinde açıkladığımız "istiğfar" kavramıyla bire bir örtüştüğü görülmektedir. Hatta o, istiğfarla birlikte tövbeyi de kalbin iyiliklerinden zikretmiştir.[361] Gazâlî'nin yaptığı bu açıklamalar ışığında şöyle bir sonuca ulaşmamız mümkündür. Kişi günah işlediğinde onun yapması gereken ilk şey tövbe etmesidir. Ancak o, günahtan sonra gerçek manada pişmanlık yaşamamış ve nefsi de günahın lezzetini unutamamışsa tövbe etmesi oldukça zordur. Bu durumda bireyde tövbe etme arzusu oluşmayacaktır çünkü günahı terk etme konusunda kararlı değildir. Buna rağmen birey, işlediği günahın cezasından kurtulmayı ve bağışlanmayı arzu eder. Dolayısıyla istiğfar

---

359 Tirmizî, "Birr", 55, (Hadis No: 1987); Dârimî, "Rikak", (Hadis No: 2833).

360 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/84-85.

361 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/85.

etmesi daha kolay olacaktır. Bu durumda istiğfar edip Allah'tan af dilemesi, onun tövbe etmesine de zemin hazırlamış olacaktır.

1.4.3. Tövbe ve Hidayet Kavramları

Arapça "Hdy" (هدي) kökünden türeyen "hüdâ" (هُدَى) ve "hedy" (هَدْيُ) mastarları "doğru yola girmek, doğru yolu göstermek, amaca ulaştırmak için kılavuzluk etmek" manalarına gelir. Kısaca "dalâlet" kelimesinin zıttı olarak da açıklanır. Esmâü'l-Hüsnâ'dan olan "el-Hâdî" ismi de "rububiyetini kabul etmeleri için kullarına kendisini tanıma yollarını gösteren; her yaratığı bekası ve varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan şeylere sevk eden" şeklinde açıklanmıştır.[362] İsfahânî "hüdâ" (هُدَى) ve "hidayet" (الهداية) kelimelerinin aynı manaya geldiği bildirerek "güzel ve yumuşak bir şekilde yol göstermek" şeklinde açıklamış, "ihtida" (الاهتداء) mastarını ise "insanın gerek dünyevî gerek uhrevî konularda seçme özgürlüğünü kullanarak bir şey hakkında doğru olanı bulmak için inceleme ve araştırma yapması; hidayeti arayıp talep etmesi" olarak tarif etmiştir.[363] Dilimizde sözlük anlamı itibariyle hidayet: "Doğru ve hak yol, doğru yolu arama, doğru yola ulaşma arzusu ve yol gösterme"; ihtida ise "hidayete erme, doğru yola girme ve Müslüman olma" manalarına gelmektedir.[364] Kullanım açısından incelendiğinde ise hidayet kelimesinin "din dışı, günahkâr, samimiyetsiz ve yüzeysel bir dinî hayat tarzının terk edilerek bütünüyle dinî bir yola girilmesi"; ihtida kelimesinin ise "başka bir dine mensup, putperest ya da dinsiz bir kimsenin İslam'a bağlanması ve hayatına bu şekilde yön vermesi" anlamlarını ihtiva ettikleri görülmektedir.[365]

Kur'ân-ı Kerim'de hidayet kelimesinin yer almadığı, buna karşılık çoğunluğu hüdâ, hâdî ve mühtedî şeklinde isim olarak yüz kırk civarında, çeşitli fiil sîgalarında ise üç yüzden fazla kullanıldığı[366] ve bu kullanımların büyük çoğunlukla Allah'a izâfe edildiği görülmektedir. Bunun yanında mutlak manada ilâhî vahye; başta Kur'an olmak üzere semâvî kitaplara, meleklere; genel anlamda peygamberlere ve ismen Hz. Muhammed'e, İbrâhim'e, Dâvûd'a, Mûsâ'ya ve peygamberlerin ümmetlerine de nispet

---

362 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "Hdy" Maddesi, XV/353.

363 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hdy" Maddesi, s.835.

364 Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, "Hidayet", s. 491; "İhtida", s.527.

365 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.290.

366 Abdulbaki, *El-Mu'cem*, "Hdy" Maddesi, s.731-736.

edilmektedir.[367] Nispet edildiği mercilerin çeşitlilik arz etmesi sebebiyle müfessirlerin ve Kur'an lügatiyle meşgul olan âlimlerin, Kur'ân-ı Kerim'de geçen hüdâ kelimesinin hangi anlamlara gelebileceği üzerinde durdukları ve kullanıldıkları yerlere göre farklı manalar verdikleri görülmektedir. Diğer yandan konu, özellikle dalâlet kelimesiyle birlikte zikredildiği ayetler çerçevesinde ilk dönemlerden itibaren kelam âlimlerinin de dikkatini çekmiş, Allah'ın dilediğini hidayete erdireceği, dilediğini de saptıracağı anlamına gelen ayetler,[368] kulların fiilleri ve kader meselesi bağlamında izah edilmeye çalışılmıştır.

Biz burada konu hakkında yapılan kelâmî tartışmalara girmeden, Kur'an'da yer alan hidayet kavramının, içinde bulundukları ayetlerin genel kompozisyonu itibariyle hangi manalara geldiği konusunda Râgıb el-İsfahânî'nin, diğer görüşleri de kapsayacak şekilde yaptığı doyurucu açıklama ve taksimata kısaca değinmek istiyoruz. Allah'ın insanlara sunduğu hidayetin dört merhaleden oluştuğunu belirten İsfahânî, her bir merhaleyi ayetlerden örnekler sunarak şu şekilde izah etmiştir: Birincisi; Allah Teâlâ'nın her mükellefe, hayatını devam ettirebilmesi için zaruri bilgiler olan akıl ve idrak yeteneği lutfetmesidir. Kur'an'ı Kerim'de, "Mûsâ: 'Bizim Rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir' diye cevap verdi."[369] ayetinde geçen hidayet bu anlama gelmektedir. İkincisi; Allah Teâlâ'nın, peygamberler ve başta Kur'an olmak üzere ilahi vahiy yoluyla insanlara yaptığı davettir. "Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler kıldık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik. Onlar bize hep kulluk ettiler."[370] ayetinde bu manaya işaret edilmektedir. Üçüncüsü; Allah'ın yaptığı davete icabet etmek suretiyle hidayeti benimseyip talep edenlere lutfettiği tevfiktir. Bu mananın kastedildiği ayetlerden bazıları şunlardır: "Doğru yolu bulanlara gelince Allah onların bu yolda devam etmelerini sağlar ve kendilerine takva şuurunu bahşeder.";[371] "Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir.";[372] "İman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlara rableri, inanmaları sebebiyle yol

---

367 Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidayet", *DİA*, XVII/473477.

368 el-Bakara 2/26; İbrahim 14/4; en-Nahl 16/37, 93; el-Fatır 35/8; el-Âraf 7/178, 186; el-Kehf 18/17; ez-Zümer 39/23, 36; er-Rûm 30/29.

369 Tâhâ 20/50.

370 el-Enbiya 21/73.

371 Muhammed 47/17.

372 et-Tegâbün 64/11.

gösterir."[373] Dördüncüsü; Ahirette cennetin yolunu gösterip onunla mükâfatlandırmadır. "Allah onlara (Allah yolunda öldürülenlere) doğru yolu gösterecek, durumlarını düzeltecek ve onları kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır.";[374] "(Cennete girenler) Bizi bu nimete kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bize bahşetmeseydi biz kendiliğimizden elde edemezdik" derler."[375] ayetlerinde de bu mana kastedilmiştir. İsfahânî'ye göre bu hidayet türleri sırasıyla birbirine bağlı olup, bir sonraki hidayetin gerçekleşmesi için bir öncekinin meydana gelmesi şart olmasına karşılık, birinci merhaledeki hidayet gerçekleştiği halde ikincisinin ve ona bağlı olarak diğerlerinin gerçekleşmesi şart değildir. Bu kapsamda Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de zalimlere ve kâfirlere hidayet verilmeyeceğini bildirdiğinden, ikinci merhalede zikredilen hidayeti benimsemeyen yani peygamberler ve ilahi vahiy aracılığıyla yapılan davete icabet etmeyen kimseye müteakip hidayetleri de vermeyecektir. Çünkü onlar hidayeti değil, sapıklık ve küfür yolunu seçtikleri için tevfik ve cennete ulaşma hidayetinden mahrum kalacaklardır. İsfahânî ayrıca, insana nispet edilen hidayetin, sadece ikinci kısımda yer alan "çağrıda bulunmak ve yol göstermek"ten ibaret olduğunu söylemiş; "akıl vermek", "tevfik (başarı)" ve "cennetle mükâfatlandırmak" gibi diğer hidayet türlerine Allah'tan başka hiç kimsenin gücünün yetmeyeceğini belirtmiştir.[376]

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar ışığında hidayet ve tövbe kelimeleri, dine uygun olmayan hayat tarzının terk edilerek dinî bir yola girilmesi ve o yolda sebat gösterilmesi anlamını ifade ettiklerinden, çok yakın bir anlam bütünlüğü içerisindedir. Yukarıda tövbe kavramının, gayrimüslimler için İslam'a girmek; Müslümanlar için ise günahı terk edip Allah'a yönelmek manası taşıdığı ifade edilmişti. Hidayet ve ihtida kelimelerinin de kullanım açısından büyük oranda aynı manayı ifade ettiği dikkate alınacak olursa, aralarındaki anlam bütünlüğü daha bariz bir şekilde ortaya çıkacaktır. Ayrıca hidayet kelimesinin, tövbe veya inâbe kelimeleriyle birlikte kullanıldığı ayetlere[377] baktığımızda, hidayete ermenin tövbe edip Allah'a yönelmekten geçeceği, tövbe eden kimseye de Allah Teâlâ'nın hidayeti kolaylaştırıp lutfedeceği ifade

---

373 Yûnus 10/9.

374 Muhammed 47/5-6.

375 el-A'râf 7/43.

376 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hdy" Maddesi, s.835-840.

377 "İnkârcılar, "Ona rabbinden bir mûcize indirilseydi ya!" diyorlar. De ki: "Allah dilediğini saptırır; kendisine yöneleni de hidayete ulaştırır."" er-Ra'd 13/27; "Şu da bilinmeli ki, ben tövbe edip yürekten inanan ve iyi işler yapan, sonra da doğru yolda sebat eden (mühtedi) kimselere karşı çok bağışlayıcıyım." Tâhâ 20/82; "Sonra rabbi onu (Âdem'i) seçkin kıldı, tövbesini kabul etti ve doğru yola yöneltti." Tâhâ 20/122.

edilmiştir. Bununla birlikte Tâhâ suresinde geçen, "Şu da bilinmeli ki, ben tövbe edip yürekten inanan ve iyi işler yapan (sâlih amel işleyen), sonra da doğru yolda sebat eden (mühtedî) kimselere karşı çok bağışlayıcıyım."[378] ayeti, şirk ve küfür batağından kurtuluşun, tövbe edip inandıktan sonra sâlih amel işlemek ve bu yolda sebat göstermekle (ihtida) mümkün olabileceğine işaret etmektedir. Zemahşeri, Beydâvî, Nesefî ve Nisabûrî ayette geçen ihtida kelimesini, "istikamet üzere olmak ve ayette 'tövbe', 'iman' ve 'sâlih amel' şeklinde zikredilen hidayet üzere sebat göstermek" şeklinde açıklamış; Zemahşerî ayrıca "sümme" (ثم) edatının, ihtida kelimesinin anlamının diğer kelimelerden (tövbe, iman ve sâlih amel) farklı olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.[379] Diğer birçok tefsirde de ihtida kelimesi; "istikamet göstermek", "ölünceye kadar imana ve sâlih amele sarılmak, sebat etmek", "imanında şüpheye düşmemek", "Hz. Peygamber'in sünnetine ittiba etmek" ve "yaptığı iyiliklerin ve kötülüklerin ne gibi sonuçlar doğuracağının bilincinde ve şuurunda olmak" gibi manalarla tevil edilmiştir.[380]

1.4.4. Tövbe ve Takva Kavramları

İnanan bireyin inandığı değerlere bağlı kalması, bu değerlere uygun olmayan söz ve davranışlardan sakınması gerekir. Bu davranış İslam dininde "takva" kelimesi ile karşılık bulmuştur. Terim olarak takva; "İnsanın korktuğu şeylerden kendisini sakındırmasıdır." şeklinde tarif edilmiş, bunun da günah işlemekten sakınmak suretiyle gerçekleşeceği belirtilmiştir.[381] Kur'ân-ı Kerim'de takva, genel manada günahların ve kötülüklerin terk edilerek iyi ve sevap olan davranışlara yönelmenin manevi müeyyidesi

---

378 Tâhâ 20/82.

379 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/80; Beydâvî, Nasıru'd-Din Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-V, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Birinci Baskı, 1418/1998, IV/35; Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, Birinci Baskı, 1419/1998, II/377; Nisabûrî; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec en-Nîsâbûrî, *Ğarâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân*, I-VI, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1416/1995, IV/563.

380 Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIIX/347-348; Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, I-X, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Birinci Baskı, 1422/2002, VI/256; Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Mervezî, *Tefsiru'l-Kur'an,* I-VI, Dâru'l-Vatan, Riyad, Birinci Baskı, 1418/1997, III/346; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, V/271-272; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Yemenî, *Fethu'l-Kadîr*, I-VI, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, Birinci Baskı, 1414/1993, III/448-450.

381 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Vgy" Maddesi, s.881.

olarak gösterilmiş,[382] bu kapsamda af,[383] akrabalık bağı,[384] adalet,[385] dürüstlük,[386] doğru sözlü olmak,[387] şükür,[388] merhamet[389] ve iyilik[390] gibi güzel davranışlar ile "takva" kelimesi arasındaki anlam ilişkisine dikkat çekilmiştir. Bu açıdan takva, günah ve isyandan geri dönüp Allah'a itaate yönelmek anlamına gelen tövbe ile büyük bir benzerlik arz etmektedir. Hattâ Hucurât Sûresi onikinci ayetinde; "وَاتَّقُوا اللهَ" "Allah'a karşı gelmekten sakının." emrinden hemen sonra zikredilen "إِنَّ اللهَ تَـوَّابٌ رَحِيمٌ" "Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir." cümlesinde takva kelimesi, tövbe etmek anlamında kullanılmıştır.[391] Ahzâb sûresinde geçen "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki Allah sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve Rasûlüne itaat ederse, muhakkak büyük bir başarıya ulaşmıştır."[392] ayetinde ise takva, tıpkı tövbe fiilinde olduğu gibi günahların bağışlanmasına bir vesile olarak gösterilmiştir.

Hz. Peygamber de; "Ey Allah'ım! Senin rahmetini umuyorum, beni göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa nefsimle baş başa bırakma. Hâlimi tümüyle düzelt, senden başka ilah yoktur."[393] "Allah'ım! Acizlikten, tembellikten, cimrilikten, ihtiyarlayıp ele avuca düşmekten ve kabir azabından sana sığınırım. Allah'ım! Nefsime takva nasip et ve onu her türlü günahtan temizle. Onu en iyi temizleyecek sensin. Ona yardım edip eğitecek sadece sensin. Allah'ım! Faydasız ilimden, ürpermeyen gönülden, doymak bilmeyen nefisten ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım."[394] şeklinde dualar

---

382 Uludağ, "Takva", s.484-486.

383 el-Bakara 2/189.

384 en-Nisâ 4/1.

385 el-Mâide 5/8.

386 el-Bakara 2/177; ez-Zümer 39/33.

387 el-Ahzâb 33/70.

388 Âl-i İmrân 3/123.

389 el-En'âm 6/155; Yâsîn 36/45.

390 el-Bakara 2/189.

391 Zemahşerî, ilgili ayetin tefsirinde; "Allah'ın sizden sakınmanızı istediği şeyleri terk etmek ve işlediklerinize pişmanlık duymak suretiyle Allah'tan sakının. Eğer siz O'ndan sakınırsanız O da sizin tövbenizi kabul eder; müttakilerin ve tövkârların sevabıyla size nimetlerini sunar" açıklamasını yapmıştır. Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/374.

392 el-Ahzâb 33/70-71.

393 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXIV/75, (Hadis No: 20430); Ebû Dâvûd, "Edeb", 110, (Hadis No: 5090).

394 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII/61, (Hadis No: 19308); Müslim, "Zikir", 73, (Hadis No: 2722); Nesâî, "İstiâze", 12, (Hadis No: 5458);

ederek, bulduğu her fırsatta kötü fiillerden sakınma noktasında Allah'tan yardım istemiş ve O'na sığınmıştır. Hz. Peygamber bu sözleriyle; "Her bir nefse ve onu düzenleyene, sonra da ona hem kötülüğü hem de ondan sakınmayı ilham edene yemin olsun."[395] ayetine işaret buyurmakta ve Allah Teâlâ'dan nefsine takva nasip etmesini, yani onu daima emirlerini yapmaya ve yasaklarından sakınmaya yöneltmesini istemektedir. Hz. Peygamber'in yaptığı sakınma duaları sadece nefsin sakınması noktasında olmamış, kişiyi günaha götüren uzuvların işleyeceği kötü fiillerden sakınmak için de; "Kulağımın kötülüğünden, gözümün kötülüğünden, dilimin kötülüğünden, kalbimin kötülüğünden, avret yerimin kötülüğünden sana sığınırım."[396] şeklinde dua etmiştir.

Sakınma genel olarak kişinin, Allah'a karşı gelmekten kendini koruması, kulluk görevinde sebat göstermesi ve sorumluklarını yerine getirmesi olarak anlaşılmalıdır. Bununla birlikte insan, kendisine korku veren şeylerden uzak kalmak ve kendisini korumak için de dua, sâlih amel ve tövbe gibi farklı vesilelerle sakınmada bulunabilir. Nitekim Hz. Peygamber, "Yarım hurmayla bile olsa kendinizi ateşten koruyun. Bunu bulamayan güzel bir sözle (bunu yapsın)."[397] buyurarak ashabını ve ümmetini, sadaka vermek ya da güzel söz söylemek gibi sâlih amel cinsinden davranışlarda bulunmak suretiyle cehennem ateşinden sakınmaya davet etmiştir. Kendisinden öğüt isteyen Süleym b. Câbir el-Hüceymî'ye yaptığı, "Allah'a karşı gelmekten sakın. (Kuyudan) su çekmek isteyenin kabına kendi kovandan su boşaltman, ya da kardeşinle güler yüzle konuşman dâhil hiçbir iyiliği küçük görme. Elbiseni yere sarkıtıp sürümekten sakın. Çünkü bu kibirdendir ve Allah kibri sevmez. Eğer bir kimse sende bildiği bir kusurla seni ayıplarsa, sen onda bildiğin bir kusurla onu ayıplama. Bırak onu, yaptığının günahı ona sevabı sana olsun. Hiçbir şeye de sövme."[398] şeklindeki tavsiyeler de, inanan bireyin takva yani sakınma noktasında yapabileceklerine ışık tutmaktadır.

1.4.5. Peygamberlerin Pişmanlığı ve Tövbesi

Peygamberlerin temel görevi insanlara Allah'tan başka ilah olmadığını tebliğ etmek ve insanları sadece O'na ibadet etmeye davet etmektir. Onlar aynı zamanda Allah'tan aldıkları emirleri insanlara açıkladıktan sonra o emirleri bizzat yaşayıp

---

395 eş-Şems 91/7-8.

396 Nesâî, "İstiâze", 3, (Hadis No: 5444).

397 Buhâri, "Edeb", 34, (Hadis No: 6023); Müslim, "Zekat", 68, (Hadis No: 1016).

398 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXIV/234, (Hadis No: 20632); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s.403, (Hadis No: 1182).

uygulayarak onlara örnek olan bir rehber ve bu dünyada erdemli bir hayat şekli kurarak, ebedi olan ahiret hayatında insanların cennete girmesini sağlayacak yolları onlara gösteren bir kılavuz konumundadırlar. Tüm bu görevleri kendilerini toplumdan soyutlayarak değil, tam aksine toplumla bütünleşmiş bir şekilde yerine getiren peygamberler, dünya hayatı serüveninde insanoğluna bizzat eşlik ederler. Çünkü onlar da insandır ve onların bu yönü bir eksiklik değil aksine yüklendikleri risâlet görevinin ve örneklik vasfının insanlar tarafından kabul edilmesine daha uygundur.

Peygamberler, mucize göstermek ve Allah'tan vahiy almak gibi kendilerini normal insanlardan farklı kılan özelliklere sahip olmakla birlikte ulûhiyet vasfı taşımazlar. Kur'an'a göre onlar beşerdir[399] ve her beşer gibi doğar, yaşar ve ölürler. İnsanoğlunun gereksinim duyduğu ihtiyaçlar, arzular ve hazlar onlar için de geçerlidir. Peygamberler ayrıca, "günah işlemekten korunmuş olmak" manasına gelen "ismet" sıfatına sahiptirler. Ancak bu korunmuş olma durumu, "Allah'ın peygamberde günah işleme gücü ve iradesi yaratmaması" şeklinde değil; "Allah'ın peygamberi, kendi iradesiyle itaat etmeye yöneltip günah işlemekten sakındıracak lütfuna mazhar kılması" şeklinde anlaşılmalıdır.

Bu çerçevede peygamberlerin gerek nübüvvet öncesinde gerekse sonrasında büyük günah veya önemli sayılabilecek küçük günahı kasten işlemediği, buna karşılık unutarak veya yanılarak "zelle" olarak isimlendirilen hataları işledikleri kabul edilmektedir.[400] Bu durum onların insan olmasının ve dolayısıyla insanların ortak vasfı olan acziyet sıfatının bir ürünüdür. Onlar, bazı yönleriyle normal insanlardan farklılık arz etse de beşer olma yönüyle diğer insanlardan bir farkı yoktur. Bu manada onlar için zelle olarak adlandırılan bazı fiillerin, "hasenâtü'l-ebrâr seyyiâtü'l-mukarrabîn" yani "iyilerin yaptığı güzel davranışlar, Allah'a yakın olan kimseler için günah sayılabilir" kabilinden anlaşılması da mümkündür. Dolayısıyla onlar da hata yapabilir, pişmanlık yaşayabilir. Pişmanlık, peygamberler dâhil beşer vasfına sahip olan her varlığın yüzleştiği bir duygudur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de bazı peygamberlerin yanlış tasavvur, bilgi eksikliği, sûi zan, haddi aşan merak, öfke ve sabırsızlık gibi davranışları sebebiyle yaşadıkları pişmanlık sahnelerine yer verilmiş, bu pişmanlıkların tövbeyle nasıl aktif hale getirildiği ve onların tövbe sonrasında yaşadıkları değişimler gözler

---

399 "De ki: "Ben de sadece sizin gibi bir beşerim; bana tanrınızın tek tanrı olduğu vahyedilmiştir, doğruca O'na yönelin, O'ndan bağışlanma dileyin. Allah'a ortak koşanların vay haline!" el-Fussilet 41/6.

400 Yavuz, Yusuf Şevki, "Peygamber", *DİA*, XXXIV/257-262.

önüne serilmiştir. Kur'an'da yer alan bu anlatımlar hem insanlığa verilen eğitimin bir parçası olmuş hem de bu anlatımlar aracılığıyla insanlık için her konuda örnek ve rehber konumunda olan peygamberlerin bu konuda da örnekliği ortaya konulmuştur. Peygamberlerin farkındalık içeren bu yaklaşımları insanları hatalar konusunda dikkatli olmaya çağırmış, böylelikle pişmanlığın tövbeyle aktif olacağı yegâne menzilin dünya hayatı olduğu, ahirette yaşanacak pişmanlıkların insana bir fayda sağlamayacağı vurgulanmıştır.

Hz. Âdem:

Kur'ân-ı Kerim ilk olarak Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın tövbesinden bahseder. Bu aynı zamanda insanlık tarihinde yaşanan ilk tövbe olayıdır. Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yarattıktan sonra meleklerden ona secde etmelerini istemiş, hepsi secde ettikleri halde iblis secde etmekten imtina etmiş ve bu davranışı sebebiyle huzurdan kovulmuştu.[401] Daha önceden Âdem'in yaratılma haberini aldığı anda ona karşı gizli bir düşmanlık ve kıskançlık beslemeye başlayan şeytan, bu olayla birlikte insanoğluna karşı içinde gizlediği düşmanlığı açığa çıkarmış, Âdem ve neslini saptırmak için insanların yeniden diriltileceği güne kadar Allah Teâlâ'dan mühlet istemişti.[402]

İblisi huzurdan kovan Allah Teâlâ, diğer yandan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'yı içerisinde açlık ve açıklığın, susuzluk ve bunaltıcı sıcağın bulunmadığı[403] cennete yerleştirmiş, orada diledikleri nimetlerden yiyip içebileceklerini haber verdikten sonra bir ağaca yaklaşmamaları, aksi halde zulmedenlerden olacakları konusunda kendilerini uyarmıştı.[404] Allah Teâlâ ikinci bir uyarıyı da iblis konusunda yapmış, onun kendisinin ve eşi Havva'nın düşmanı olduğunu, kendilerini cennetten çıkarmasına izin vermemelerini, aksi halde cennet nimetlerinden ve mutluluğundan mahrum kalacaklarını kendilerine bildirmişti.[405] Hz. Âdem'e secde emriyle sınanan iblisten sonra sınanma sırası bu sefer Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'ya gelmişti. Allah Teâlâ, onlar için ortaya koyduğu bu sınırlama ve sınamayla aynı zamanda onların Allah'ın koyduğu sınırları çiğnediklerinde bu davranışın kendilerine yakışmayacağının ve günah işlemiş olacaklarının eğitimini de vermişti.

---

401 Hz. Âdem'in yaratılışı ve akabinde cereyan eden olaylarla ilgili haberler Kur'an-ı Kerim'de farklı yerlerde müteaddid defalar zikredilmiştir. Konuyla ilgili olarak bkz. el-Bakara 2/30-39; el-A'râf 7/11-26; Tâhâ 20/116-122.

402 el-A'râf 7/14-18.

403 Tâhâ 20/118-119.

404 el-A'râf 7/19; el-Bakara 2/34.

405 Tâhâ 20/117.

Hz. Âdem ve nesline düşmanlığını açıkça ortaya koyan iblis, onu ve eşini cennette rahat bırakmamış, Allah'ın yasakladığı ağacın meyvesinden tatmalarını sağlamak için büyük bir gayretin içine girmişti. Bulduğu ilk fırsatta onlara yaklaşıp vesvese vermiş, Allah'ın bu ağacı sırf melek olacakları ya da ölümsüzlüğe ulaşarak ebedi yaşayanlardan olacakları için yasakladığını söyleyerek kafalarını karıştırmıştı. Ardından onların güvenini kazanmak için bir de yemin etmiş ve onların iyiliklerini istemekten başka bir amacının olmadığını söylemişti.[406]

Hz. Âdem ve eşi nefislerinin hevâ ve hevesine kapılarak, iblisin yeminine ve onun dillendirdiği melek olma ya da ölümsüzlüğe ulaşma nimetlerinin cazibesine aldanmışlar, iblisin kurduğu tuzağa düşmüşlerdi. Çünkü onlar bir kimsenin Allah'ın adını kullanarak yalan yere yemin etmesine ihtimal vermemişlerdi.[407] Böylece şeytan ikisini birden aldatmış ve onlar da Allah'ın yasakladığı ağaca yaklaşıp meyvesinden tatmışlardı. O anda avret mahallerinin açıldığını fark ettiler. Allah'a isyan etmiş olmanın verdiği korku ve telaş içinde cennet ağaçlarının yaprakları ile ayıp yerlerini örtmeye başladılar. Ardından Allah Teâlânın, "Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylemedim mi?"[408] sorusuna muhatap oldular. Bu soru karşısında, iblisin secde emri verildiğinde gösterdiği yüz çevirme, itiraz etme ve bahane uydurma tavrının aksine, kendi aleyhlerine de olsa derhal hatalarını ve günahlarını itiraf ederek, duydukları büyük pişmanlığı ortaya koydular. İkisi birden tövbe ve istiğfara yönelerek ilahî rahmete sığındılar ve dediler ki: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz!"[409] Konuyla ilgili başka ayetlerde, Hz. Âdem'in Rabbinden bazı kelimeler aldığı, o kelimelerle Allah'a tövbe ettiği,[410] Allah'ın da O'nu seçkinlerden kılarak tövbesini kabul ettiği ve doğru yola ilettiği[411] bildirilmiştir.

Daha sonra Allah Teâlâ, "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır. Orada yaşayacaksınız,

---

406 el-A'râf 7/20-21.

407 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, III/9.

408 el-A'râf 7/22.

409 el-A'râf 7/23.

410 el-Bakara 2/37.

411 el-Bakara 2/37; Tâhâ 20/122.

orada öleceksiniz ve oradan diriltilip çıkarılacaksınız."[412] buyurarak onları cennetten çıkarmış, böylece Hz. Âdem ve neslinin dünya hayatı serüvenini başlatmıştır.

İnsanlığın atası ve anası konumundaki Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva'nın karşı karşıya kaldığı bu imtihanla başlayan ve cennetten çıkarılma ile devam eden süreç; insanlık için ahlâkî bakımdan bir düşüşü değil, adına "insan" denen varlığın özgür davranma ve yanlışlık yapma iradesine karşılık, yanlışlarının farkına vararak tövbe etme ve iyiliğe yönelme bilinç ve iradesini de gösterebilen bir varlık olarak ahlâkî yükselişi ifade etmektedir.[413] Diğer yandan bu süreç aynı zamanda âdemoğlu için etkili bir eğitim vesilesi de olmuştur. Allah Teâlâ Kur'an'da bu olayı sadece anlatmakla yetinmemiş, "Ey Âdemoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için, elbiselerini soyarak ana babanızı cennetten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmasın. Çünkü o ve kabilesi, onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz şeytanları, iman etmeyenlerin dostları kılmışızdır."[414] sözleriyle atıfta bulunmak, örnek göstermek ve hatırlatma yapmak suretiyle insanoğluna aynı hataya düşmemeleri noktasında açıkça uyarıda bulunmuştur.

Hz. Nuh

Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerinde farklı detayları verilen[415] ve Hz. Nûh'un yaşadığı pişmanlığı konu alan Tûfan hadisesi, Kur'an kıssaları arasında en uzun ve en teferruatlı olanlarından biridir. Gerek Tevrat'ta[416] gerekse İslami kaynaklarda bildirildiğine göre Hz. Nuh, Hz. Âdem'in oğlu Şit'in (as) soyundan gelen Lâmek'in oğlu, aynı zamanda İdris'in de (as) torunudur.[417] Kur'an'da 950 yıl yaşadığı bildirilen[418] Hz. Nuh'un 600 yıllık ömrü tufan öncesinde,[419] 350 yıllık ömrü de tufan sonrasındadır. Âdem'in yaratılışından 1056, vefatından 126 yıl sonra doğmuştur.[420]

---

412 el-A'râf 7/24-25.

413 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/511-512.

414 el-A'raf 7/27.

415 el-A'raf 7/59-69; Yûnus 10/71-73; Hûd 11/25-49; el-Müminun 23/23-30; eş-Şuarâ 26/105-122; el-Ankebût 29/14-15; es-Saffât 37/74-79; el-Kamer 54/9-16; Nûh 71/1-28.

416 Tekvin 5:1-31.

417 Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I-XIII, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996, I/3.

418 el-Ankebût 29/14.

419 Tekvin 7:6.

420 Harman, Ömer Faruk, "Nuh", *DİA*, XXXIII/224-227.

Hz. Nuh, zalim, azgın ve yoldan çıkmış olan kavmini uyarmak,[421] onları bir olan Allah'a iman ve ibadet etmeye davet etmek ve elem dolu bir azabı kendilerine haber vererek onları kurtarmak üzere peygamber olarak gönderilmişti.[422] Ancak kavminden çok azı ona iman etmiş,[423] büyük çoğunluğu onu yalanlamış ve delilikle yaftalamıştı.[424] Hz. Nuh, bütün engellemelere rağmen tebliğ görevine devam ediyor, buna karşılık herhangi bir karşılık istemediğini, ecrini yalnızca Allah'tan beklediğini ısrarla vurguluyor, kendisine tabi olanların imanları sayesinde rablerine kavuşacaklarını, inanmayanların ise bilgisizliğe düşmüş bir topluluk olduğunu ifade ediyordu.[425] Onun bu kararlı duruşu karşısında kavmi azgınlıkta bir adım daha ileri giderek onu tartışmayı uzatmakla itham etmişler, eğer doğru söylüyorsa kendilerini tehdit ettiği azabı bir an önce getirmesini istemişler,[426] aksi halde kendisini taşlayacaklarını söyleyerek[427] küstahça bir tavır takınmışlardı. Kavmini gece gündüz imana davet ettiği halde[428] onların kendisini yalanladığını söyleyerek[429] Rabbine iltica eden Nuh (as), kendisini yalanlamalarından dolayı kavmine karşı Allah'tan yardım istemiş[430] ve kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakmaması için dua etmişti.[431]

Hz. Nuh'un bu duası üzerine Allah Teâlâ, "Bizim gözetimimiz altında ve tarif ettiğimiz şekilde o gemiyi yap."[432] diye emir buyurdu ve Nuh (as) gemiyi inşa etmeye başladı.[433] Derken vakit gelip çatmıştı. Göğün kapıları açılmış, yerden sular fışkırmaya

---

421 ez-Zariyat 51/46; en-Necm 53/52.

422 Nûh 71/1; Yûnus 10/71; el-Mü'minûn 23/23; el-A'râf 7/59; Hûd 11/25.

423 Hûd 11/40.

424 eş-Şuarâ 26/105; el-Kamer 54/9.

425 Hûd 11/29.

426 Hûd 11/32.

427 eş-Şuarâ 26/116.

428 Nûh 71/5.

429 eş-Şuarâ 26/117.

430 el-Mü'minûn 23/26.

431 Nûh 71/26.

432 el-Mü'minûn 23/27.

433 Kur'an'da, Hz. Nuh'un gemiyi kendisine gönderilen vahiyde bildirildiği şekilde yapması gerektiği zikredilmiş ama geminin hangi evsafta olduğu belirtilmemiştir. Tevrat'ta geçen bilgilere göre Hz. Nuh'tan yapması istenilen gemi reçineli ağaçtan yapılmalı, dışı ziftle kaplanmalı, geminin uzunluğu üç yüz, genişliği elli ve yüksekliği de otuz arşın olmalıdır. Üç katlı olması istenen gemide bir ışıklık bulunmalı ve geminin kapısı yan tarafta olmalıdır. (Tekvin 6:14-16.) Rivayete göre Nuh (as) gemi yapma emrini dört yüz seksen yaşındayken almış, bu emirden sonra geminin yapılacağı sedir ağaçları dikilerek büyümüş ve ancak 120 yıl sonra gemi tamamlanmıştır. (Bkz. Harman, "Nuh", s.224-227.)

başlamış, bardaktan boşanırcasına yağan yağmur ve yerden fışkıran sular birleşip yükselmeye başlamıştı.[434] Sular iyice coşup kabarmaya başladığında Allah Teâlâ Nuh'a, her cins canlıdan erkekli-dişili birer çift ile kendileri aleyhinde daha önce hüküm verilmiş olanlardan başka aile fertlerini gemiye alması için emir buyurdu ve onu, "Zulmeden kimseler hakkında bana hiç yalvarma! Şüphesiz onlar suda boğulacaklardır."[435] diye uyardı.

Hz. Nuh, Rabbinin emrini yerine getirip her canlıdan erkekli-dişili birer çift ile kendisine tabi olan insanları ve ailesini gemiye aldı. Ancak oğlu kendisine iman edip tabi olmadığı için gemiye binmekten yüz çevirdi. Her geçen dakika biraz daha yükselen sular gemiyi yüzdürmeye başlamıştı. Gemi, dağlar kadar yüksek dalgaların arasında ilerlerken, Hz. Nuh ayrı bir yere çekilmiş olan oğluna bir baba şefkatiyle bir kez daha seslendi ve ona inkârcılarla birlikte olmamasını tavsiye ederek gemiye binme davetini yineledi. Ancak oğlu, "Ben kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım." diyerek babasının davetini geri çevirdi. Hz. Nuh, "Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, onun azabından korunacak hiç kimse yoktur." dedi. Derken aralarına bir dalga giriverdi ve oğlu o dalgada boğulup helak oldu.[436] Geçen günler içinde sular iyice yükselmiş, en yüksek dağların boyunu aşmış ve iman etmeyen inkârcıların tamamı boğularak helak olmuştu.[437]

Gemi, kavmi tarafından inkâr edilen Hz. Nuh'a bir mükâfat olarak ilahi gözetim altında dev dalgalar arasında günlerce yüzdü.[438] Daha sonra Allah Teâlâ toprağa suyunu yutması, göğe de suyunu tutması için emir vermiş ve sular yavaş yavaş çekilmeye başlamıştı. Derken gemi, Cudi dağının üzerine oturdu.[439] Yağmur dinmiş, yüksek sular ve azgın dalgalar yerini sakinliğe bırakmıştı. O an Hz. Nuh'un gözü önüne, dalgalar arasında boğularak helak olan oğlu geldi. Her ne kadar kendisine iman etmemiş olsa da baba yüreği bu acıya daha fazla dayanamamış, Allah Teâlâ kendisini daha önce "Zulmeden kimseler hakkında bana hiç yalvarma! Şüphesiz onlar suda

---

434 el-Kamer 54/11-12.

435 el-Mü'minûn 23/27; Hûd 11/40.

436 Hûd 11/42-43.

437 Tevrat'ta, kuvvetli yağışların kırk boyunca devam ettiği (Tekvin 7:12) ve yeryüzünün yüz elli gün boyunca sular altında kaldığı bildirilmektedir. (Tekvin 7:24)

438 el-Kamer 54/14.

439 Hûd 11/44.

boğulacaklardır."[440] diye uyardığı halde, ölüp giden oğlunun hiç olmazsa affedilmesi için dua etmeye karar vermişti. Ellerini açtı ve Rabbine seslenip şöyle dua etti: "Rabbim! Şüphesiz oğlum da ailemdendir. Senin vaadin elbette gerçektir. Sen de hükmedenlerin en iyi hükmedenisin."[441] Bu duanın ardından Allah'tan olumlu bir cevap bekleyen Hz. Nuh, tam aksi bir cevapla karşılaşmış, Rabbi tarafından, "Ey Nûh! O asla senin ailenden değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir. O halde hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi benden isteme. Ben sana cahillerden olmamanı öğütlerim." sözleriyle ikinci kez ve daha şiddetli bir şekilde uyarılmıştı.[442] Hz. Nuh, Allah Teâlâ kendisini daha önce uyardığı halde oğlunun affedilmesi için dua etmek suretiyle ikinci kez hata yaptığının farkına vardı. Üste çıkmak ve bahane uydurmak yerine tıpkı Hz. Âdem ve eşi Havva gibi hemen ilahi rahmete sığınarak, "Rabbim! Şüphesiz ben, hakkında bilgim olmayan şeyi senden istemekten yine sana sığınırım. Eğer beni bağışlamaz ve bana acımazsan, şüphesiz ziyana uğrayanlardan olurum."[443] diye dua ve tövbe etti.

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Nuh'un bu tövbesinin kabul edildiğine dair açık bir bilgi bulunmamakla birlikte, "Ey kendilerini Nûh ile birlikte (gemide) taşıdığımız kimselerin çocukları! Gerçek şu ki: O çok şükreden bir kuldu."[444] mealindeki ayet, onun tövbesinin kabul edildiğine işaret etmektedir.

Hz. Musa

İsrailoğulları'na kendi içlerinden bir peygamber olarak gönderilen Hz. Musa, Yakub peygamberin soyundan gelmektedir. Taberî, Hz. Musa'nın şeceresini, Musa b. İmran (Amram) b. Yesher b. Kahes b. Lavi b. Yakub şeklinde zikretmiştir.[445] Hz. Musa (as), Kur'ân-ı Kerim'de ismi en çok zikredilen peygamberdir. Semavi kitaplar içinde kendisinin en fazla zikredildiği kitap ise Tevrat'tır. Hatta Tevrat'ın neredeyse tamamı, Hz. Musa (as) ve İsrailoğulları'nın tarihiyle doludur. Hz. Musa ile ilgili olarak Tevrat'ta geçen bilgilerin büyük kısmı Kur'ân-ı Kerim'deki bilgilerle benzerlik arz etmektedir. Bununla birlikte aralarında çelişki bulunan ya da birinde zikredildiği halde diğerinde

---

440 el-Mü'minûn 23/27; Hûd 11/40.

441 Hûd 11/45.

442 Hûd 11/46.

443 Hûd 11/47.

444 el-İsra 17/3.

445 Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarih*, I-XI, Dâru't-Türâs, Beyrut, İkinci Baskı, 1387/1968, I/385.

zikredilmeyen bilgiler de mevcuttur. Hayatı büyük mücadelelerle geçen Hz. Musa (as), kavmini Firavun'un elinden kurtarıp özgürlüğüne kavuşturan bir peygamber olarak tarihe geçmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa'nın hayatının anlatıldığı bölümlerde üç farklı pişmanlık ve tövbe sahnesinden bahsedilir. Bunlardan birincisi, Hz. Musa'nın bir Mısırlıyı hata ile öldürmesi; ikincisi, Tûr dağında Allah Teâlâ'yı görmek istemesi; üçüncüsü de kendisinin kırk gün boyunca Tûr dağında kaldığı süre içinde kavminin bir buzağı heykelini tanrı edinmesi olaylarının hemen akabinde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilk ikisi bu bölümde; üçüncüsü ise "Önceki Kavimlerin Pişmanlığı ve Tövbesi" bölümünde incelenecektir.

Kur'an'da bildirildiğine göre Hz. Musa, kavmi ile birlikte Mısır'da yaşarken, Mısır sınırları içinde yer alan bir şehre, halkın fark edemeyeceği bir vakitte girmiş, orada biri kendi halkından diğeri düşman taraftan olan iki adamın birbiriyle kavga ettiğini görmüştü. Kendi halkından olan kişi düşmanına karşı kendisinden yardım isteyince Musa kavgaya müdahil olmuş ve karşı taraftaki kişiye bir yumruk atarak onun ölümüne sebep olmuştu. Yumruk attığı adamın öldüğünü gören Musa biraz hayret ve biraz da korkuyla, "Bu şeytanın işidir. O gerçekten ayartıcı ve apaçık bir düşmandır." diyerek yaptığı hareketin ne kadar yanlış olduğunu kavramış ve şeytanın oyununa gelerek kendisine yakışmayan bir iş yaptığını itiraf etmiştir. Hemen ardından yaşadığı pişmanlık duygusuyla atası Hz. Âdem'in dua ve tövbesine benzer bir şekilde, "Rabbim! Doğrusu kendime zulmettim, beni bağışla!" sözleriyle Allah'ın ğafûr ismine sığınarak tövbe etmiş, Allah da onu bağışlamıştır.[446]

Devam eden ayetler incelendiğinde, Hz. Musa'nın yaşadığı bu olayın kendisine henüz peygamberlik görevi verilmeden en az sekiz ya da on yıl önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu olaydan sonra korkuyla oradan kaçan ve Medyen'e doğru yola çıkan Musa, Medyen suyuna vardığında orada iki kadının hayvanlarını sulayamadığını görmüş, onlara yardım ederek hayvanlarını sulayıvermişti. Bu kadınlar durumu yaşlı babalarına anlatmışlar, babaları da onlardan Musa'yı çağırmalarını istemişti. Kaynaklarda Hz. Şuayb olduğu bildirilen[447] yaşlı adam, kızlarının da talebi doğrultusunda Musa'nın kendilerinin yanında çalışmasını istemiş, sekiz yıl çalışması karşılığında kızlarından birini kendisiyle evlendirmek istediğini, dilerse on yıl da

---

446 el-Kasas 28/15-16.

447 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIV/590.

kalabileceğini söylemiştir. Hz. Musa bu teklifi kabul etmiş, süreyi tamamladıktan sonra oradan ayrılmış ve yolda giderken Tur dağı civarında da kendisine peygamberlik görevi verilmiştir.[448]

Râzî, tefsirinde, bu ayetler ışığında, peygamberlerin ismet sıfatı konusunda geniş tartışmalar yaşandığını haber vererek uzun açıklamalar yapmışsa da burada bu ayrıntılara değinilmeyecektir. Râzî, kitabında, yukarıda zikri geçen konu etrafında yaşanan tartışmaları aktardıktan sonra, Hz. Musa'nın tövbe etme sebebiyle ilgili olarak birkaç ihtimali zikretmiştir. Birincisi, ölümüne sebep olduğu adamın kâfir ve kanının da mubah olduğunu belirten Râzî, her ne kadar kâfiri öldürmek mubah ise de onu hemen öldürmeyip ertelemenin mendup olduğunu, Hz Musa'nın bu mendubu terk etmek sebebiyle şeytan işi bir amel işlediğini düşünerek tövbe etmiş olabileceğini bildirmiştir. Bir başka ihtimal de Hz. Musa'nın, yaşanan kavga sahnesinde kimin haklı kimin haksız olduğunu bilmeden ve anlamadan kavmiyetçi bir tavır takınarak kendi kabilesinden olan insana yardım etmesidir. Devam eden ayette Hz. Musa'nın, "Rabbim! Bana lutfettiğin nimetler hakkı için suçlulara asla arka çıkmayacağım."[449] şeklinde hayıflanması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Her iki ihtimal için de geçerli olan gerçek şudur ki: Hz. Musa'nın ölümüne sebep olduğu kişi, Firavun'un adamı olması itibariyle iman etmiş bir kişi değildi. Bu sebeple bir kâfirin öldürülmesi büyük günah değil, zelle kabilinden küçük bir günah olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Şuarâ suresinde, kendisini nankörlükle suçlayan Firavun'a karşı Hz. Musa'nın, "Ben o işi, (sonunun ölüme varacağını) bilmeden yaptım."[450] şeklindeki cevabından anlaşıldığına göre Hz. Musa adamı bilerek ve kasten öldürmemiş, hata ile ölümüne sebebiyet vermiştir.[451]

Hz. Musa'nın ikinci pişmanlık ve tövbe sahnesi peygamberliği dönemindedir. O, kendisine verilen görev gereği Firavun'u defalarca iman etmeye davet etmiş ama Firavun her defasında bu daveti reddetmiş, İsrailoğulları'na karşı baskı ve zulmünü daha da artırmıştı. Derken Allah Teâlâ Hz. Musa'ya kavmiyle birlikte geceleyin yola çıkmasını emretmiş, Firavun ve ordusu da onları takibe koyulmuştu.[452] Kızıldeniz kıyılarına vardıklarında Hz. Musa Allah'ın emriyle asasını denize vurmuş,[453] denizde

---

448 el-Kasas 28/20-35.

449 el-Kasas 28/17.

450 eş-Şuarâ 26/20.

451 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIV/584-586.

452 Tâhâ 20/77-78.

453 eş-Şuarâ 26/63.

koskoca bir yol açılmış, İsrailoğulları denizden geçtikten sonra Firavun ve ordusu denizde boğularak helak olmuştu.[454] Firavun'dan kurtulan Hz. Musa ve İsrailoğulları, Tur Dağı civarına ulaşmışlardı. Burada Allah Teâlâ Hz. Musa'yı otuz gün ve ilave on gün olmak üzere toplamda kırk günlüğüne Tur Dağı'na davet etmiş, o da yerine kardeşi Hz. Harun'u bırakarak Tur Dağı'na çıkmıştı. Orada Allah kendisiyle konuşunca, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım." diye bir istekte bulundu. Allah, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak. Eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin." buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti, Musa da bayılıp düştü. Kendine gelince, "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim, ben inananların ilkiyim." diyerek, pişmanlığını dile getirmiş ve tövbe ederek Rabbine sığınmıştır.[455] Esasen hemen her insanın zihninde var olan "Acaba Allah'ı görebilir miyim?" sorusunu Hz. Musa, düşünce boyutundan çıkararak aktiviteye dönüştürmüş ve merakını gidermek için cesaretini toplayarak böyle bir talepte bulunmuştu. Nasıl ki Hz. İbrahim, inandığı halde sırf kalbinin mutmain olması için ölüleri nasıl dirilttiğini merak edip, Allah'tan bunu kendisine göstermesini istemişse,[456] Hz. Musa da böyle bir talepte bulunmuştu. Ancak akabinde karşılaştığı manzara karşısında bu talebinin yersiz, anlamsız ve bir nevi haddi aşmak olduğunu anlayınca da hemen pişmanlığını dile getirmiş ve tövbe ederek Rabbinden kendisini affetmesi duasında bulunmuştu. Bu duaya karşılık Allah Teâlâ, "Ey Mûsâ! Ben, vahiylerimi göndermek ve seninle konuşmakla, sana insanlar arasında seçkin bir yer verdim. Sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol!"[457] buyurarak, şükretmesi için kendisine verdiği nimetlerin yeterli olduğunu ve daha fazla bir talepte bulunmaması gerektiğini kendisine hatırlatmıştır.

Hz. Dâvûd

Kur'ân-ı Kerim'de tövbe ettiği bildirilen peygamberlerden olan ve Hz. İbrahim'in sulbünden gelen Hz. Dâvûd (as), Hz. Süleyman'ın babası olup,[458] nesebiyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kur'ân-ı Kerim, kendisi hakkında çok az bilgi verdiği Hz. Dâvûd'u güçlü bir kul olarak tanıtmış ve yönünün hep Allah'a dönük olduğunu haber vererek Hz. Muhammed'in sabır noktasında onu hatırlaması

---

454 el-Bakara 2/50; el-A'râf 7/136; el-Enfal 8/54; Yûnus 10/90-92; el-İsra 17/103; Tâhâ 20/77-78; eş-Şuarâ 26/52, 53, 60-66; el-Kasas 28/40; ed-Duhan 44/23; ez-Zariyat 51/40.

455 el-A'râf 7/142-143.

456 el-Bakara 2/260.

457 el-A'râf 7/144.

458 İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Tabakât (et-Tabakâtü'l-Kebîr)*, I-XI, Mektebetü'l-Hânci, Kahire, Birinci Baskı, 1421/2001, I/37.

tavsiyesinde bulunmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de ayrıca ona; demiri işleme gücü ve yeteneği verildiği,[459] zırh yapımının öğretildiği,[460] onun Allah'ı çokça zikrettiği ve bu zikrine dağların ve kuşların eşlik ettiği, güçlü bir hükümdar olduğu, kendisine hikmet ve anlaşmazlıkları bitiren bir konuşma yeteneği verildiği bildirilir.[461]

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Dâvûd hakkındaki diğer bilgilerde olduğu gibi tövbesi hakkında da oldukça kısıtlı bir bilgiye yer verilmiş ve şöyle buyrulmuştur: "Davacıların hikâyesi sana ulaştı mı? Bu adamlar mâbedin duvarına tırmanıp Dâvûd'un yanına girmişlerdi. Dâvûd onları görünce telâşlanmıştı. "Korkma!" dediler, "Birimizin diğerini haksızlık etmekle suçladığı iki davacıyız biz. Aramızda âdil bir hüküm ver, doğruluktan sapma, bize de doğru yolu göster. Şu adam benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu, benim ise bir tek koyunum var. Buna rağmen "Onu da bana ver" dedi ve bu tartışmada bana baskın çıktı." Dâvûd şöyle dedi: "Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler. Yalnız iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapmakta olanlar böyle değildir ama onlar da o kadar az ki!" Dâvûd kendisini (böyle bir temsil ile) sınadığımızı düşündü (anladı). Bunun üzerine Rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı ve bütünüyle O'na yöneldi. Sonra bu tutumundan dolayı onu bağışladık. Kuşkusuz yanımızda onun yüksek bir makamı, güzel bir geleceği vardır. Ona: "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. Onun için insanlar arasında adaletle hükmet, nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır" dedik."[462]

Söz konusu ayetlerde Hz. Dâvûd'un, kendisinin sınandığını düşündüğü ya da anladığı belirtilmiş, bu sebeple Rabbinden kendisini bağışlamasını talep ederek secdeye kapandığı haber verilmiştir. Hz Peygamber, Hz. Dâvûd'un secdeye kapanışının tövbe maksatlı olduğunu bildirmiş, kendisi de Sâd suresindeki secde ayetini[463] okuduktan sonra secdeye kapanmış, "Dâvûd, tövbe etmek için secde etmişti, biz ise şükretmek için secde ediyoruz." açıklamasını yapmıştır.[464] Ayette Hz. Dâvûd'un tüm benliğiyle Allah'a

---

459 es-Sebe 34/10.

460 el-Enbiya 21/80.

461 Sâd 38/17-20.

462 Sâd 38/21-26.

463 Sâd 38/24.

464 Nesâî, "İftitah", 48, (Hadis No: 957).

yönelerek tövbe ettiği bildirilmiş ancak onu tövbe etmeye sevk eden hatasının ne olduğu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Buna karşılık Tevrat'ta Hz. Dâvûd hakkında bir peygamberle asla bağdaştırılamayacak ve kabul edilmesi mümkün olmayan uydurma bilgilere hatta zinaya varan ithamlara rastlanmaktadır. Buna göre Hz. Dâvûd bir gün sarayın damında gezerken yıkanan bir kadın görür. Kadın çok güzeldir ve onun kim olduğunu öğrenmek için bir adam gönderir. Kadın, Hititli bir asker olan Uriya'nın karısı Bat-Şeva'dır. Kadını getirten Dâvûd onunla beraber olur ve kadın hamile kalır. Dâvûd Uriya'yı çağırtır, birkaç gün dinlenmesini sağlar. Ardından Uriya aracılığıyla ordu komutanına bir mektup gönderir ve Uriya'nın en çetin çarpışmada ordunun en önünde yerleştirilmesini ve böylece ölüp gitmesi talimatını verir. Öyle de olur. Uriya öldükten sonra kadın bir müddet yas tutar. Daha sonra Dâvûd kadınla evlenir ve kadın bir erkek çocuk doğurur. Dâvûd'un bu hareketinden hoşnut olmayan Rab, kendisine Natan'ı elçi olarak gönderir ve Natan ona Kur'an'da geçen kıssayla benzerlik arz eden bir kıssa anlatır. Kıssaya göre bir kentte sığırları ve koyunları olan zengin biriyle, sadece bir dişi kuzusu olan yoksul biri yaşamaktadır. Günlerden bir gün zengin adama bir yolcu uğrar. Adam gelen konuğa yemek hazırlamak için kendi hayvanlarından birini kesmeye kıyamadığı için yoksulun kuzusunu alıp yolcuya yemek olarak ikram eder. O an Dâvûd araya girerek zengin adama çok öfkelenir ve zenginin ölümü hak ettiğini, yaptığı bu kötü fiile karşılık olarak da dört katını ödemesi gerektiğini söyler. Bunun üzerine Natan Dâvûd'a, "O adam sensin!" diyerek yaptığı fiilin kötülüğünü anlatmaya çalışır. Dâvûd hatasının farkına varır ve Rabb'e karşı günah işlediğini anlar.[465]

Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekir ki, gerek tahrif edilmiş metinlerde zikredilen gerekse daha sonradan değişik vesilelerle İslamî kaynaklarda kendisine yer bulan bu tür asılsız ve uydurma haberler; Allah Teâlâ hakkında tecsîm ve teşbîh gibi hususları içermesi, O'nu kemâl ve celâline yakışmayan vasıflarla nitelendirmesi, peygamberlerden ismet sıfatını kaldırması, onları şehvet düşkünü, arzularının esiri gibi göstermesi, sıradan insanlara bile layık olmayan birtakım çirkinlik ve iğrençlikleri onlara nispet etmesi sebebiyle Müslümanların inançlarını olumsuz etkilemiştir. Hz. Peygamber dönemi de dâhil olmak üzere İslam'ın ilk birkaç asrında Müslümanların, kendileriyle en fazla temas kurdukları kavim Yahudiler olmuştur. O'nun vefatından sonra İslam toplumu içinde ortaya çıkan bazı ihtilafları fırsat bilen Yahudiler; İslam inançlarını bozmak, Kur'an ve sünnete olan güveni zayıflatmak, kutsal kabul edilen

---

465 II. Samuel 11:1-26; 12:1-13.

değerleri ve şahsiyetleri itibarsızlaştırmak amacıyla ciddi çalışmalara başlamışlar, İslam'dan uzak oldukları halde İslam'ı kabul etmiş gibi gözükmüşlerdir. Gerçekte kin ve nefretle dolu oldukları halde ehl-i beyt'e karşı göstermelik yakınlık ve sevgi tezahüründe bulunmuşlar, onlara zulmedildiği iddiasıyla hüzünlü ve kederli görünüp timsah gözyaşları dökmüşler, çoğu Yahudi kaynaklarına dayanan acayip kıssalar düzmüşlerdir. Bu gelişmelerin yanında, ilerleyen dönemde İslam topraklarının genişlemesi, başta Yahudiler olmak üzere başka dinlere mensup kimselerin İslam'a girmesi, bu kimselerin kendi dinlerinde anlatılan bazı haber ve hikâyeleri anlatmaları, Müslümanların bunlara ilgi göstermeleri ve bu tür bilgileri öğrenmeye dair aşırı istekleri, bu tür israilî bilgilerin hızlı bir şekilde yayılmasına ve İslamî kaynaklara girmesine sebep olmuştur. Bu tür İsrailî haberler, genel manada din olgusuna ve kutsal kabul edilen değerlere zarar verdiği gibi özel manada İslam dinine de ciddi zararlar vermiş, bu dinin sapık zihinlerin ve sapıtmış kimselerin ürünü; aslı astarı olmayan yalanlarla, uydurma haberlerle, batıl inanç ve haberlerle dolu bir din olarak algılanmasına sebep olmuştur.[466]

Tevrat'ta geçen ve yukarıda özet olarak aktardığımız olay da İsrailiyat türünden bir haber olup, burada geçtiği gibi olmasa da farklı şekillerde yorumlanarak ve biraz da hafifletilerek ne yazık ki bazı İslami kaynaklarda kendine yer bulmuştur. Gerçi birçoğu bu bilgileri kitabına alırken, bunların asla doğru olmadığını ve İsrailiyat türünden bilgiler olduğunu belirtmiş olsa da, benzer yorumlar ortaya koymaktan kaçınamamışlardır. Râzî tefsirinde, konuyla alakalı olarak başlıca üç farklı yorumun yapıldığını bildirir ve onları özetle şu şekilde açıklar:

Birinci yoruma göre Hz. Dâvûd'a büyük günah isnadında bulunulur ve zina etme olayı hariç Tevrat'ta geçen bilgilerle benzerlik arz eder. Hz. Dâvûd, Uriya'nın karısına âşık olur ve türlü hilelerle Uriya'yı öldürterek karısını kendisine alır. Râzî bu hikâyenin tamamen yalan ve uydurma olduğunu birçok delil ortaya koyarak ispat ve izah etmeye çalışır. İkinci yorumda Hz. Dâvûd'a küçük günah isnadında bulunulur ki bu da üç farklı ihtimali ortaya koyar. Birinci ihtimal, Hz. Dâvûd'un görüp beğendiği kadını ilk olarak Uriya istemiş ve onunla nişanlanmıştır. Daha sonra aynı kadına Hz. Dâvûd talip olunca ailesi nişanı bozmuş ve onu Dâvûd'a nişanlamıştır. Burada Hz. Dâvûd'un hatası, kardeşinin nişanlısına göz koymasıdır. İkinci ihtimal, Hz. Dâvûd kadını görmüş, süzmüş ve beğenmiştir. Daha sonra kadının kocası tesadüfen (Dâvûd'un müdahelesi

---

[466] Yılmaz, Muhammet, "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2002, s.155-189.

olmaksızın) savaşta ölünce Dâvûd kadını kendine nikâhlamıştır. Burada Dâvûd'un hatası, kadının kocası öldüğünde bundan üzüntü duymadan kadını nikâhlamasıdır. Üçüncü ihtimal, Hz. Dâvûd, Uriya'nın karısını görüp beğenince ondan karısını boşamasını istemiş ve kendisinin evlenmek istediğini söylemiştir. Uriya da hükümdarın bu talebini geri çevirmemiş, karısını boşamış, ardından da Dâvûd kadını kendisine nikâhlamıştır. Bu uygulama esasen o dönemde var olan ve ayıp sayılmayan bir uygulama olmasına rağmen, bir peygambere yakışmayacak bir davranıştır. Çünkü iyi kullarca güzel kabul edilen şeyler mukarreb olanlara günahtır denilmiştir. Üçüncü yorum ise Hz. Dâvûd'a herhangi bir günah isnadında bulunmayıp tam aksine onun methedilip övülmesi gerektiğine işaret eder. Rivayete göre Hz. Dâvûd'un Rabbine ibadet etmek için ayırdığı bir günde düşmanlarından bazıları bu durumu fırsat bilerek onu öldürmek için mabedin duvarından tırmanmışlar ve içeri girmişlerdi. Ne var ki içeride Hz. Dâvûd'un yalnız olmadığını görünce niyetlerini gerçekleştirmeye cesaret edemediler ve oracıkta uydurma bir misal ortaya atarak iki hasım olduklarını söylediler ve kendisinden aralarında hüküm vermesini istediler. Hz. Dâvûd da ayette geçtiği şekliyle aralarında hüküm verdi. Burada Hz. Dâvûd'un hata işlediğine işaret eden şu dört husus vardır: Birincisi, "Dâvûd kendisini (böyle bir temsil ile) sınadığımızı düşündü (anladı)." kısmı; ikincisi, "Bunun üzerine Rabbinden kendisini bağışlamasını diledi." kısmı; üçüncüsü, "O'na yöneldi." kısmı; dördüncüsü de, "Sonra bu tutumundan dolayı onu bağışladık." kısmıdır. Bu ifadelerden hiçbiri Hz. Dâvûd'un o uydurma haberlerde geçen kötü fiilleri işlediğini göstermez. Bu durumda şu şekilde izahlar yapmak mümkündür: Birincisi, düşmanları onu öldürme niyetiyle odasına girince Hz. Dâvûd onların niyetini anlamış ve onlardan intikam alma düşüncesine sahip olmuştur. Ancak daha sonra bunun bir fitne ve imtihan olduğunu düşünerek intikam almaktan vazgeçip affetmeyi tercih etmiştir. İşte Dâvûd'un tövbe etmesine sebep olan husus, kalbinde beliren bu intikam alma arzusudur. İkincisi, adamlar Hz. Dâvûd'un yanına girince onların kendisini öldürmek istedikleri zannına sahip olmuş ancak buna işaret eden bir emare ve delil olmadığından bu zannından vazgeçmiş, bu kötü zannı sebebiyle de Rabbinden bağışlanma talep etmiştir. Üçüncüsü, ayette geçen bağışlanma talebi Hz. Dâvûd'un kendisi için değil, onu öldürmek kastıyla gelen düşmanları içindir. Onlar böylesine kötü bir niyetle geldiklerinden, Hz. Dâvûd onların bağışlanması için onlar adına tövbede bulunmuştur. Dördüncüsü de Hz. Dâvûd bu iki hasımdan sadece birini dinleyip diğerini dinlemeden bir hüküm vermeye çalışmıştır. Oysaki doğru olan, tarafların her ikisini de dinleyerek hüküm vermektir. Bu durumda Hz. Dâvûd, yaptığı

yanlışın farkına varmış ve Rabbinden bağışlanma talebinde bulunmuştur. Râzî bütün bunları zikrettikten sonra, Hz. Dâvûd'a günah isnadında bulunulan ilk iki yorumun kabul edilmesinin mümkün olmadığını, onların yalan ve iftiradan ibaret olduğunu, bu durumda ayetin manasının üçüncü yorum altında zikredilen dört izahtan biri üzerine hamledilmesinin daha uygun olacağını söylemiştir.[467]

Hz. Süleyman

Yahudilik'te ve Hıristiyanlık'ta sadece kral; İslam'da ise hem hükümdar hem de peygamber kabul edilen Hz. Süleyman Hz. Dâvûd'un oğludur.[468] Kur'ân-ı Kerim'de kendisinin Hz. Dâvûd'un varisi ve iyi bir kul olduğu, ona kuşdili öğretildiği,[469] hızlı rüzgârın onun emrine verildiği, bakırın onun için eritilip akıtıldığı, cinlerin ona hizmet ettiği ve onun için yüksek binalar yaptığı,[470] kendisine; ilim,[471] davaları iyi tahlil etme ve doğru hüküm verme yeteneği[472] verildiği bildirilmiştir.

Kur'an'da Hz. Süleyman'ın pişmanlığı ve tövbesiyle ilgili olarak oldukça sınırlı olan şu bilgilere yer verilir: "Ant olsun biz Süleyman'ı bir sınavdan geçirmiş, tahtının üstüne bir ceset koymuştuk. Sonra o bize yöneldi ve "Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir hükümranlık ver. Lütfu sınırsız olan yalnız sensin" dedi. Bunun üzerine, emriyle dilediği yöne doğru tatlı tatlı esen rüzgârı, bina kuran ve dalgıçlık yapan bütün şeytanları ve zincirlerle bağlanmış diğer yaratıkları onun buyruğuna verdik."[473]

Ayette geçen "enâbe" (أَنَابَ) kelimesi, "tövbe ederek samimi davranışla Allah'a yönelmek" manasına gelmektedir. Bu durumda Hz. Süleyman'ın, bir sınava tabi tutulduğu, bu kapsamda sınav esnasında ya da sonunda tahtına bir ceset bırakıldığı, akabinde de Hz. Süleyman'ın tövbe ederek samimi bir davranışla Allah'a yöneldiği ifade edilmiş, hemen arkasından da "rabbiğfirlî" (رَبِّ اغْفِرْ لِي) yani "Ey Rabbim! Beni bağışla." diyerek affedilme talebinde bulunduğu bildirilmiştir. Kur'an'da geçen bilgiler bu kadarla sınırlı kalmış; onun hangi konuda sınavdan geçirildiği, tahtının üstüne ceset konulmasının ne anlama geldiği, Allah'tan bağışlanma dilemesine sebep olan hatasının

---

467 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI/377-386.

468 Harman, Ömer Faruk, "Süleyman", *DİA*, XXXVIII/56-60.

469 en-Neml 27/16; Sâd 38/30.

470 es-Sebe 34/12-13; en-Neml 27/17; el-Enbiya 21/81.

471 en-Neml 27/15.

472 el-Enbiya 21/79.

473 Sâd 38/34-38.

ne olduğu konularına değinilmemiştir. Tefsirlerde, diğer bazı konularda olduğu gibi bu konuda da İsrâiliyat türünden bazı rivayetler ve bir peygamberin kişiliğine yakışmayan uydurma hikâyeler bulunmaktadır.[474] Fahreddin Râzî, "haşiv ehli"ne isnat ettiği bu rivayetleri kesinlikle asılsız saymış, kendisinin de katıldığı tahkik ehlinin bu rivayetlere yönelttiği eleştirileri zikrettikten sonra onların kabul edilebilir gördükleri ihtimalleri özetle şöyle açıklamıştır:

Birincisi, Hz. Süleyman'ın bir çocuğu doğmuş, ardından şeytanlar, babası gibi kendilerine musallat olur diye onu öldürmek için plan yapmışlardı. Hz. Süleyman bunun farkına varınca, o da çocuğunu korumak için karşı planlar yapmış ancak Allah'a tevekkül etmeyi unuttuğu için korktuğu başına gelmişti. Nitekim, çocuğun cesedini tahtında görünce hatasının farkına varıp Allah'tan af dilemiştir. İkincisi, bir hadise göre Hz. Süleyman, Allah yolunda savaşacak yiğit ve cengâver evlatlar doğması için bir gecede yetmiş (farklı rivayetlerde doksan veya yüz) eşiyle yatacağını söylemiş fakat "inşallah" demediği için sadece bir eşi hamile kalmış, o da engelli bir çocuk doğurmuş, böylece beklentisi gerçekleşmemişti. Hz. Peygamber, Hz. Süleyman eğer inşallah deseydi, bütün eşlerinin hamile kalacağını ve Allah yolunda cihat eden savaşçı cengâverler doğuracaklarını bildirmiştir.[475] İşte Süleyman'ın imtihanı bu olay olabilir. Buna göre onun Allah'tan af dilemesinin sebebi "inşâallah" demeyi unutmasıdır. Tahtına ceset bırakılması ise temsilî bir anlatım olup doğan engelli çocuğa işaret eder. Üçüncüsü, Hz. Süleyman bir hastalıkla imtihan edilmiş, hastalık yüzünden çok zayıflayıp tahtında âdeta ceset gibi görünmüştü. "Sonra inâbe etti" (ثم أناب) sözünden kastedilen de; "daha sora sağlıklı haline kavuştu" şeklinde anlaşılabilir. Dördüncüsü, Süleyman'ın burada büyük bir felâket beklentisi içine girdiği, böyle bir kaygı ve korku yüzünden zayıflayıp âdeta cesede döndüğü de uzak bir ihtimal değildir. Daha sonra Allah onun kalbinden bu korkuyu gidermiş ve onu eskisi gibi kuvvetli ve salim kalpli haline kavuşturmuştur. Sonraki ayette Allah'tan bağışlanma dilemesine gelince, her ne kadar bazıları bu ayeti delil göstererek onun günah işlediğini, aksi halde bağışlanma istemesinin yersiz olduğunu söyleseler de biz deriz ki, insan bazen efdal ve evlâ olanı yapamayabilir. Bu halde o kişi bağışlanma talebinde bulunur. Bu durum, Allah

---

474 Bkz. Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXI/196-198; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, VIII/199-210; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI/392-393.

475 Buhârî, "Enbiyâ", 40, (Hadis No:3424); Müslim, "Tövbe", 23, (Hadis No: 1654).

Rasûlü'nün günah işlemediği halde "Ben günde yetmiş kez istiğfar ederim." demesi gibidir.[476]

Bazı tefsirlerde Hz. Süleyman'ın "Rabbim beni bağışla." diye dua etmesinin, peygamberlerin ve sâlih insanların âdeti olduğu, onların Allah'tan bir talepte bulunacakları zaman taleplerinin kabul edilmesi için önce istiğfar edip ardından istek ve taleplerini zikrettikleri belirtilmiştir.[477]

Hz. Süleyman'ın sınavının içeriğinden ve onun niçin bağışlanma talebinde bulunduğundan ziyade, bu ayetlerde verilen mesaj daha önemlidir ki o mesaj da şudur: Bir peygamber ve çok güçlü bir hükümdar bile bazı sıkıntılarla imtihan edilebilir ve edilmiştir. Şu halde Allah katındaki manevî mertebesi ve dünyadaki gücü ne olursa olsun her insan Allah'ın yardımına, himayesine, affına ve keremine muhtaçtır. Hiç kimse maddî gücüne, hatta manevî mertebesine güvenerek kendisini Allah'tan bağımsız hissetmemeli, bu anlama gelebilecek bir tutum içerisine girmemelidir.[478]

Hz. Yûnus

Kur'ân-ı Kerim'de kendisinden "Yûnus"[479] ismi yanında "Zünnûn"[480] ve "Sâhibü'l-hût"[481] lakaplarıyla da bahsedilen Hz. Yûnus'un; kendisine vahiy indirilen[482] bir peygamber,[483] doğru yola sevk edilenlerden, âlemlere üstün kılınanlardan[484] ve sâlihlerden[485] olduğu bildirilir. Kur'an'da, kendilerine azap geleceği bildirildikten sonra iman eden hiçbir kavme imanlarının bir fayda sağlamadığı ve helak oldukları, ancak Yûnus peygamberin kavminin bundan istisna tutulduğu bildirilmiştir. Onların, kendilerine haber verilen azap gelip çattığında iman ettikleri ve bu imanlarının kabul edildiği, bu sayede dünya hayatındaki zillet azabının üstlerinden kaldırıldığı ve belirli bir süre daha yaşatıldıkları haber verilmiştir.[486]

---

476 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI/393-394.

477 Nesefî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, III/156; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, V/30.

478 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, IV/581-582.

479 en-Nisâ 4/163; el-En'âm 6/86; Yûnus 10/98; es-Saffât 37/139.

480 el-Enbiya 21/87.

481 el-Kalem 68/48.

482 en-Nisâ 4/163.

483 es-Saffât 37/139.

484 el-En'âm 6/86.

485 el-Kalem 68/50.

486 Yûnus 10/98.

Kur'an'da geçen bilgilere göre Hz. Yûnus (as) bir kızgınlık haliyle[487] kavmini terk edip bir gemiye binmiş, gemide çekilen bir kurayı kaybederek denize atılmış, daha sonra kendisini bir balık yutmuş, balığın karnındayken Allah'a dua ederek yalvarmış ve tövbe etmiştir. Allah Teâlâ da onun tövbesini kabul etmiş, sağlığı bozulmuş bir şekilde ıssız bir kıyıya ulaştırmış, orada kendisini gölgelemesi için kabak türünden bir bitki yaratmış, sağlığına kavuştuktan sonra yüz bin veya daha fazla kişiye elçi olarak gönderilmiş, onlar da iman etmişler ve belli bir süre daha yaşatılmışlardır.[488]

Ana hatlarıyla yukarıda zikrettiğimiz bilgilerde Hz. Yûnus'a peygamberlik görevinin, balığın kendisini yutmasından önce mi yoksa sonra mı verildiği ve onu kızdırıp öfkelendiren durumun ne olduğu tam olarak zikredilmemiştir. Konuyla ilgili olarak Tevrat'ta ve diğer Yahudi kaynaklarında birbirine benzeyen ama çelişkileri de içeren bazı bilgiler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Yûnus, kavmi Ninova'ya peygamber gönderilmiş fakat o, bu görevi kabul etmeyip öfkeyle bir gemiye binerek oradan uzaklaşmıştır.[489] Yapılan yoruma göre bir Asur şehri olan Ninova halkına peygamber olarak gönderilen Yûnus onları iman etmeye davet etmiş aksi halde kendilerini bir azabın yakalayacağını haber vermişti. İbrani asıllı olan Yûnus, Ninova halkının son anda iman ettiğini ve azaptan kurtulduklarını görünce bu durumdan hoşlanmamıştı. Çünkü Asurluların varlığı İsrailoğulları için büyük bir tehditti. Bu sebeple Yûnus kızgın ve öfkeli bir şekilde bir gemiye binerek oradan ayrılmıştır. Farklı bir rivayete göre de Yûnus, Elişa peygamberin en başarılı öğrencisidir. Elişa onu, Kudüs halkına helak edileceklerini haber vermek üzere görevlendirir. Ancak sonrasında Kudüs halkı tövbe edince helak edilmekten kurtulurlar ve Yûnus'u yalancı peygamber olmakla suçlarlar. Yûnus da buna öfkelenerek bir gemiye biner ve oradan uzaklaşır.[490]

İslami kaynaklarda geçen bilgiler de Tevrat'ta geçenlerle benzerlik arz etmektedir. Bir rivayete göre Hz. Yûnus kavmine peygamber olarak gönderilmiş, uzun süre onlara tebliğde bulunduğu halde kendisine çok az sayıda insan inanmıştır. Bu durumdan rahatsız olan ve kavminden de ümidini kesen Hz. Yûnus, kavmine kızarak onları terk etmiş ve bir gemiye binmiştir. Başka bir rivayete göre ise kavmine azap geleceğini haber vermiş ama bu haberden sonra onlar iman edince affedilmişler ve azaptan kurtulmuşlardır. Bu durum Yûnus'un zoruna gitmiş Rabbine kızıp öfkelenerek

---

487 el-Enbiya 21/87.

488 es-Saffât 37/139-148.

489 Yûnus 1:4.

490 Harman, Ömer Faruk, "Yûnus", *DİA*, XLIII/597-599.

bir gemiye binmiş ve oradan uzaklaşmak istemiştir.[491] Bu anlatılanlar ışığında Hz. Yûnus'a peygamberlik görevinin, onu balık yutmadan önce verildiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Kalem suresinde geçen "Sen Rabbinin hükmüne sabret, balığın yoldaşı (Yûnus Peygamber) gibi olma. Hani o, öfkeli olarak seslenmişti. Rabbinin lütfu imdadına yetişmeseydi o mutlaka kınanmayı hak etmiş olarak ıssız bir sahaya atılacaktı. Fakat Rabbi onu seçip sâlihlerden eyledi."[492] denilmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Hz. Yûnus'un pişmanlığı ve tövbesi Kur'an'da, "Zünnûn'u da (Yûnus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti. Sonunda karanlıklar içinde, "Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!" diyerek yalvardı."[493] şeklinde haber verilmiştir. Kavmine peygamber olarak gönderilen Hz. Yûnus, bütün emek ve gayretlerine rağmen onların kendisine inanmadığını görünce ümitsizliğe kapılmış, bu durum zoruna gitmiş ve kavmine duyduğu kızgınlıkla onları kendi hallerine bırakarak oradan ayrılmaya karar vermişti. Yaptığı bu davranış bir peygambere uygun olamazdı. Ayette geçen, "Bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti." ifadesi, Hz. Yûnus'un risâlete devam etmesi için Rabbi tarafından yapılan uyarılara kulak vermediği ve bu uyarılara rağmen risâlet görevini bırakmak istediği şeklinde yorumlanabilir. Kur'an'da Hz. Yûnus'un bu tavrının yanlış olduğu, "Doğrusu o kınanacak bir iş yapmıştı."[494] sözüyle haber verilmiştir. Yaptığı bu yanlış davranış neticesinde bir imtihana tabi tutulmuş, bir balık tarafından yutularak bir süre balığın karnında hapsolunmuştu. Sonrasında Hz. Yûnus yaptığı yanlışın farkına varmış, balığın karnındayken karanlıklar içinde pişmanlığını itiraf ederek, "Senden başka hiçbir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!" sözleriyle tövbe ederek Rabbinden kendisini bağışlamasını talep etmişti. Allah da onu bağışlamış, sâlihlerden eylemişti. Kur'an'da Hz. Yûnus'un, eğer tövbe edip bağışlanma dilemeseydi, kıyamete kadar balığın karnında kalacağı haber verilmiştir.[495]

---

491 Geniş bilgi için Bkz. Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVIII/511-518; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII/179-182; Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, VI/301-304.

492 el-Kalem 68/48-50.

493 el-Enbiya 21/87.

494 es-Saffât 37/142.

495 "Eğer o, Allah'ı tespih edip yüceltenlerden olmasaydı, mutlaka insanların diriltileceği güne kadar balığın karnında kalırdı." es-Saffât 37/143-144.

1.4.6. Önceki Kavimlerin Pişmanlığı ve Tövbesi

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de yer yer önceki peygamberlerin ve milletlerin hayatından bazı kesitleri kıssa formunda, tasvir metoduyla ve çok veciz bir şekilde sunmuştur. Bu sayede onların iyi ve kötü davranışlarını insanlığın gözleri önüne sermiş; akıl, vicdan ve duyguya dengeli bir şekilde hitap ederek insanları düşünmeye sevk etmiştir. Bu kıssalara konu olan kişi veya gruplar içinde, peygamberlerin tebliğine kulak verip iman ettikleri için ilahî övgüye mazhar olanlar bulunduğu gibi, bu tebliği inkâr eden ya da iman ettiği halde dinî ve ahlâkî emirleri yerine getirme noktasında zaafiyet gösterdikleri için ilahî itâba ve kınamaya maruz kalanlar da bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de insanlık tarihinde yaşanmış olayların etkili bir üslupla anlatıldığı bu kıssalar, anlatılarak yerine getirilmiş bir amaç olmaktan öte hedefe götürmede bir vasıta olarak görülmelidir. Bu kıssalar insanlığın, geçmişi ve içinde yaşadığı ortamı değerlendirmesine, geleceği hakkında sağlıklı kararlar vermesine yardımcı olur. Hz. Âdem'den günümüze, doğruları ve yanlışları algılama imkânı verir. İnsan, kıssalarda tasvir edilen olaylarla kendini ve içinde yaşadığı toplumu sorgulama imkânı bulur. O kıssalarda akıl sahipleri için ibretler vardır.[496] İnsan, dünyadaki yaşamı ve geleceği hakkında vereceği kararlarda, kıssalardaki olumlu ve olumsuz anlatımları kendisi için bir mihenk noktası kabul eder. Dolayısıyla, Kur'an kıssalarında verilmek istenilen mesajı algılamak, insanlığın sıkıntılardan kurtulması ve yaratıcısını tanıması açısından önem taşır.[497]

Kardeşini Öldüren Kâbil'in Pişmanlığı

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Âdem'den sonra normal bir beşer olarak pişmanlık yaşayan ilk kişinin Kâbil olduğu haber verilmektedir. Olay Kur'an'da şu şekilde anlatılır: "Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen diğerine, "Ant olsun seni öldüreceğim!" dedi. O da dedi ki: "Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder. Ant olsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım. Ben diliyorum ki sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenesin, cehennemliklerden olasın! Zalimlerin cezası işte budur." Sonunda

---

496 Yûsuf 12/111.

497 Kaya, Remzi, "Kur'an-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c.11, Sayı: 2, s.31-58.

içindeki duygular onu kardeşini öldürmeye itti. Onu öldürdü ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldu. Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?" dedi, ettiğine de pişman oldu."[498]

Görüldüğü üzere ayetlerde Hâbil ve Kâbil'in isimleri zikredilmemiş, zamirle işarette bulunulmuştur. Râzî, tefsirinde, "Âdem'in iki oğlu" ibaresi hakkında iki görüş olduğundan bahseder. Bunlardan birincisi, burada kastedilen iki oğul, Hz. Âdem'in oğulları Kâbil ve Hâbil'dir. Bu ikisi arasında yaşanan tartışma hakkında da iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayete göre Hz. Âdem'in iki oğlundan Hâbil hayvancılıkla, Kâbil ise ziraatla meşguldü. Her ikisi de Allah'a birer kurban sundular. Hâbil, sürüsünden en güzel koyunu, Kâbil ise ziraattan elde ettiği en kötü mahsulü seçerek kurban sunmuştu. Gökten inen bir ateş Hâbil'in kurbanını alıp yüklendi, Kâbil'in kurbanını ise almadı. Kâbil anladı ki, Allah kardeşinin kurbanını kabul ettiği halde kendisininkini kabul etmedi. Bu sebeple kıskançlık besledi ve onu öldürmeye azmetti. İkinci rivayete göre ise Hz. Âdem'in her batında (hamilelikte) biri erkek diğeri kız olmak üzere iki çocuğu doğuyordu. O da bir batında doğan kızı, başka bir batındaki erkekle evlendiriyordu. Hz. Âdem'in ilk olarak Kâbil ve ikiz kız kardeşi, ardından da Hâbil ve ikiz kız kardeşi dünyaya geldi. Kâbil'in ikizi olan kız çok güzeldi. Hz. Âdem onu Hâbil ile evlendirmek istediğinde Kâbil, "Herkes kendi ikiziyle evlensin, böylesi daha uygundur. Neticede bu Allah'ın bir emri değil sadece senin görüşündür." diyerek karşı çıktı. Bunun üzerine Hz. Âdem, "Öyleyse her ikiniz de birer kurban sunun. Kimin kurbanı kabul edilirse o istediğiyle evlensin." dedi. Derken Allah Teâlâ Hâbil'in kurbanını gökten bir ateş indirerek kabul etti. Kâbil de kıskançlık göstererek Hâbil'i öldürdü. "Âdem'in iki oğlu" ibaresi hakkındaki ikinci görüş ise Hasen ve Dahhâk'a ait olup, onlar bu iki kişinin Hz. Âdem'in neslinden ama İsrailoğulları'ndan iki kişi olduğunu söylerler. Devam eden ayette, "İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na, "Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur" diye yazmıştık…"[499] denilmesini de buna delil gösterirler. Râzî konuyla ilgili görüş ve rivayetleri zikrettikten sonra, birinci görüşün daha çok tercih edildiğini söylemiştir. Ayrıca ayette, kardeşini öldüren kişinin onun cesedini ne

---

498 el-Mâide 5/27-31.

499 el-Mâide 5/32.

yapacağını bilemediği zikredilmiştir. Bu da o kişinin konu hakkındaki bilgisizliğini ortaya koyar. "Eğer İsraoğulları'ndan iki kişi olsalardı onların bu durumu bilmemeleri mümkün olmazdı." diyen Râzî, ayette Hz. Âdem'in iki oğlundan kastedilenin, Kâbil ve Hâbil oldukları görüşünün daha doğru olduğunu söylemiştir.[500]

İnsanoğlunun bu dünyadaki amellerini takva doğrultusunda yapması gerektiğine işaret eden bu ayetler, aynı zamanda hasedin de kötü bir fiil olduğunu açıklamaktadır. Kâbil'in takvadan uzak olarak sunduğu kurbanın kabul edilmemesi yüzünden duyduğu haset, onu kötü bir fiile sevk etmiş ve kardeşini öldürmüştür. En yakın dostunu, yardımcısını ve kardeşini kaybeden Kâbil'in, neticede pişman olduğu bildirilmiştir. Kâbil bu kötü fiiliyle aynı zamanda, yeryüzünde ilk kan döken kişi olarak kötü bir çığır açmıştır. Hz. Peygamber bir hadisinde; "Zulümle öldürülen her kişinin kanında, Âdem'in ilk oğlunun sorumluluğu vardır. Çünkü adam öldürme işini ilk o başlatmıştır."[501] buyurarak, haksız yere öldürülen her kişinin günahının aynı zamanda Kâbil'e de yazılacağını haber vermiştir.

Hz. Yûsuf'un Kardeşlerinin Pişmanlığı

Babalarının Yûsuf'u daha çok sevdiğini düşünen kardeşleri ona bir tezgâh hazırlayarak onu kuyuya atmışlar, babalarına da "Yûsuf'u kurt yedi." diyerek yalan söylemişlerdi. Kuyudan su almaya gelen bir kervan tarafından kuyudan çıkarılan Yûsuf, çok ucuz bir paraya Mısırlı bir adama satılmıştı. Yûsuf, kendisinden murat almak isteyen ev hanımının isteğini geri çevirince, evin hanımı tarafından iftiraya maruz kalmış ve zindana atılmıştı. Uzun süre zindanda kaldıktan sonra, Mısır kralının gördüğü rüyayı tabir etmesi neticesinde zindandan çıkan Yûsuf, kazandığı güven sayesinde ve talebi doğrultusunda geniş yetkilerle birlikte hazinenin başına getirilmişti.[502]

Aradan yıllar geçtikten sonra Mısır ve çevresinde başlayan kuraklık sebebiyle kıtlık başlamış, bu durum Yûsuf'un ailesinin yaşadığı Ken'ân bölgesini de etkilemişti. Neyse ki Yûsuf'un yaptığı rüya tabiriyle gerekli önlemleri alan Mısır, bu durumdan fazla etkilenmemiş hatta çevreye tahıl satacak duruma gelmişti. Yûsuf'un kardeşleri de kıtlık sebebiyle Mısır'a tahıl almaya gelmişlerdi. Yûsuf kardeşlerini görünce onları tanımış ama kardeşleri onu tanıyamamıştı. Yûsuf onların yüklerini tamamlayınca, onlardan baba bir kardeşlerini de getirmelerini istedi. Geri dönüşleri kolaylaşsın diye de

---

500 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XI/337-338.

501 Buhârî, "Enbiya", 1, (Hadis No: 3335); Müslim, "Kasâme", 7, (Hadis No: 1677).

502 Yûsuf 12/7-57.

aldıkları tahılın bedelini gizlice yüklerine geri koydurdu. Kardeşleri eve dönünce, babalarına, gerekli tahılı aldıklarını ama bir dahaki sefere kardeşleri Bünyamin'i de götürmeleri gerektiğini, aksi halde kendilerine tahıl verilmeyeceğini söylediler. Babaları, kendilerine güvenmediği için onlardan yemin aldı, ardından Bünyamin'i de götürmelerine izin verdi. Yûsuf'un kardeşleri Mısır'a tekrar ulaştıklarında, Yûsuf kardeşi Bünyamin'i yanına alarak ona kendisinin kardeşi olduğunu ve onların yaptıklarına üzülmemesini söyledi. Ardından onların yükünü hazırlatan Yûsuf, kardeşi Bünyamin'in yüküne, saraya ait bir su kabının konmasını sağladı. Kervan yola koyulunca bir grup saray muhafızı kervanı durdurup arama yapmaya başladılar ve Bünyamin'in yükündeki tası bulunca, onun hırsızlık yaptığını söyleyerek Bünyamin'i alıkoydular. Kardeşleri, daha önce Yûsuf aleyhine kurdukları tuzak ve ardından söyledikleri yalana bir yenisini ekleyerek, "Eğer o çalmışsa, daha önce onun kardeşi de hırsızlık yapmıştı." diyerek yeni bir iftira attılar.[503]

Bünyamin'i Mısır'da bırakarak geri dönen kardeşleri olup biteni babalarına anlattılar. Yûsuf'tan sonra Bünyamin'i de kaybeden Yakup'un (as) gözlerine üzüntüden boz indi ve gözleri görmez oldu. Ardından son bir ümitle oğullarını, kardeşlerini aramaları için tekrar Mısır'a gönderdi. Mısır'a ulaşan kardeşleri, az para getirdiklerini, bunun karşılığında kendilerine yetecek kadar tahıl vermelerini istediler. Onların karşısına çıkan Yûsuf, "Siz cahilliğiniz yüzünden Yûsuf ve kardeşine ne yaptığınızı biliyor musunuz?" diye sorunca, kardeşleri onun Yûsuf olduğunu anladılar ve "Allah'a ant olsun, hakikaten Allah seni bize üstün kılmış. Gerçekten biz hataya düşmüşüz." diyerek pişmanlıklarını dile getirdiler. Yaptıkları büyük kötülüklere rağmen kendilerine şefkatle yaklaşan Yûsuf, "Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak. Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir." diyerek gömleğini onlara verdi. Gömleği babasının yüzüne koymalarını, bu sayede babasının görmeye başlayacağını söyleyen Yûsuf, ardından ailelerini kendi yanına getirmelerini istedi. Yûsuf'un dediğini yapan kardeşleri babalarının gözlerinin açılıp görmeye başladığını görünce, "Ey babamız! Bizim günahlarımızın affını dile! Çünkü biz gerçekten hata ettik." diyerek ikinci kez pişmanlıklarını itiraf ettiler ve babalarından, kendileri adına tövbe edip bağışlanma talebinde bulunmasını istediler. Yûsuf'un yanına vardıklarında anne ve babasını bağrına basan Yûsuf onları makamına çıkardı. Hepsi Yûsuf'un huzurunda yere kapanınca, "Babacığım! İşte daha önce gördüğüm rüyanın manası buymuş. Rabbim onu

---

503 Yûsuf 12/58-77.

gerçekleştirdi. Doğrusu Rabbim bana lütuflarda bulundu. Beni zindandan çıkardı, sizi çölden (çıkarıp buraya) getirdi. Üstelik şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra! Şüphesiz Rabbim dilediğine çok lütufkârdır. Kuşkusuz O çok iyi bilendir, hikmet sahibidir." diyerek başından geçenleri anlattı.

Karun'un Zenginliğine İmrenerek Dünya Hayatını Arzulayanların Pişmanlığı

Kur'an'da Hz. Musa'nın kavminden olduğu bildirilen Karun, Taberî'nin verdiği bilgiye göre Musa'nın amcası,[504] Razî'nin Kelbî'ye atfederek verdiği bilgiye göre ise amcasının oğludur.[505] İlk zamanlar, Hz. Musa'nın yanında yer aldığı halde daha sonra ona karşı çıkmış ve karşısında yer almıştır.[506] Kur'ân-ı Kerim'de, Karun'un sahip olduğu güçle kavmine haksızlık ettiği, kendisine büyük hazinelerin verildiği ve bu hazinelerin anahtarlarını ancak güçlü bir topluluğun taşıyabildiği ifade edilir.

Zenginliğiyle gururlanan ve gösterişi çok seven Karun, bir gün tüm ihtişamıyla ve servetiyle kavminin karşısına çıkar. Onun bu ihtişam ve servetini görenlerden bir kısmı ona hayranlıkla bakarak, "Keşke Karun'a verilenin bir benzeri bize de verilseydi! Doğrusu o çok şanslı!" derler. Kur'an'ın, "Dünya hayatını isteyenler" olarak tarif ettiği bu grubun karşısında, kendilerine ilim verilmiş olanlar ise, "Yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlar için Allah'ın mükâfatı daha üstündür. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir." diyerek bu arzularının yanlış olduğunu ifade ederler. Nihayet, Karun eviyle birlikte yerin dibine geçirilmiş, bu akıbetten ne kendisi kurtulabilmiş ne de onu kurtaracak bir topluluk çıkmıştır.[507]

Karun'un ihtişam ve servetine hayranlıkla bakan ve onun gibi zengin olmak isteyenler, bu ihtişam ve servetinin ona bir fayda sağlamadığını ve kibri sebebiyle helak edildiğini görünce, ne kadar yanlış bir arzu içinde olduklarını kavrayarak pişman oldular. Kur'an, onların pişmanlığını, "Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler bu defa, "Yazıklar olsun bize! Demek ki Allah rızkı kullarından dilediğine bol, dilediğine de ölçülü veriyormuş. Allah bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de mutlaka yerin

---

504 Taberî, *Tarih*, I/385.

505 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXV/13.

506 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXV/14.

507 el-Kasas 28/79-81.

dibine geçirmişti. Vah ki vah! Demek inkârcılar iflâh olmazmış!" der oldular."[508] sözleriyle dile getirmiştir.

Hz. Musa'nın, Puta Tapan Kavminin Pişmanlığı

Denizi aşarak Firavun'un zulmünden kurtulan İsrailoğulları Sina çölüne ulaştıklarında, Allah Teâlâ Musa'yı otuz geceliğine Tûr dağına davet eder ancak bu süreye on gün daha eklenerek kırka tamamlanır. Musa yola çıkmadan önce kardeşi Hârûn'u yerine vekil bırakır ve ona, kendisi yokken kavmini ıslah etmesi ve bozguncuların yolunu izlememesi yönünde nasihatte bulunur.[509]

Ne var ki Hz. Musa Tûr dağındayken İsrailoğulları, ziynet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykeli yaparak onu tanrı edinirler. Allah Teâlâ, "Biz, senden sonra halkını sınadık ve Samirî onları saptırdı." diyerek bu durumu Musa'ya haber verir. Kur'an'da geçtiği şekilde olay özetle şu şekilde cereyan eder: Hz. Musa Tûr dağındayken, Sâmirî isimli bir kuyumcu, İsariloğulları'nın Mısır'dan ayrılırken yanlarına aldıkları mücevheratı eriterek altından bir buzağı yapmıştı. Kendine ait bazı teknikler kullanarak yaptığı buzağı heykeli, rüzgâr estiğinde inek şeklinde böğürme sesi çıkarıyordu. İsrâiloğulları'na "Bu sizin de ilahınızdır, Mûsâ'nın da ilahıdır. Öyle iken Mûsâ, (ilahını burada) unuttu (da onu Tûr'da aramaya gitti)." diyerek onların puta tapmalarını sağlamıştı. Hz. Hârûn bu durumu önlemeye çalışmakla beraber başarılı olamamış, onlar, Musa Tûr'dan dönünceye kadar buzağıya tapınmakta kararlı olduklarını açıklamışlardı. Kavminin Sâmirî tarafından saptırıldığını vahiy yoluyla öğrenen Hz. Mûsâ son derece kızgın ve üzgün bir biçimde geri dönmüş, "Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaatte bulunmadı mı? (Ayrılışımdan sonra) çok zaman mı geçti, yoksa üzerinize Rabbinizden bir gazap inmesini mi istediniz de bana verdiğiniz söze uymadınız (ve buzağıya taptınız)?" diyerek önce kavmine kızmış, sonra da kardeşi Hârûn'a çıkışarak, onu görevini yerine getirmede kusurlu davranmakla suçlamıştı. Ardından Samirî'nin yaptığı buzağı heykelini imha eden Hz. Musa'nın bu kararlı duruşunu gören İsrailoğulları yaptıkları hatanın farkına vararak pişmanlıklarını dile getirmişler ve yeniden Musa'ya tabi olmuşlardır.[510] İsrailoğulları'nın yaşadıkları pişmanlık Kur'an'da şu şekilde dile getirilmiştir: "İsrailoğulları (yaptıklarına) pişman

---

508 el-Kasas 28/82.

509 el-A'râf 7/142.

510 Özetle zikrettiğimiz ayetler için Bkz. el-A'râf, 7/142-156; Tâhâ, 20/83-98.

olup, gerçekten sapmış olduklarını görünce, "Eğer Rabbimiz bize acımaz ve bizi bağışlamazsa, mutlaka ziyana uğrayanlardan oluruz." dediler."[511]

İsrailoğulları, insanlık tarihinde kendilerine en çok peygamber gönderilen kavimdir. Uzun süre Mısır'da Firavun'un baskısı ve zulmü altında yaşamışlardır. Erkek çocukları öldürülmüş, kız çocukları sağ bırakılmış ve ağır işlerde çalıştırılmışlardır.[512] Bütün bu baskı ve zulümden Hz. Musa'nın rehberliğinde kurtulmuşlar, her biri ayrı bir mucize olan türlü nimetlere ulaşmışlardır. Firavun'un zulmünden ve denizde boğulmaktan kurtulmaları, çölde bıldırcın eti ve kudret helvasıyla beslenmeleri, bulut tarafından gölgelendirilmeleri, kayadan on iki göz halinde suların fışkırması ve Tûr dağının üzerlerine kaldırılması bu mucize ve nimetlerden bazılarıdır.[513] Diğer taraftan vaktiyle İsrailoğulları'ndan iyi işler yapmaları yönünde söz alınmış, karşılığında günahlarının bağışlanacağı, cennet gibi bir ülkeye kavuşturulacakları vaat edilmişti.[514] Fakat onlar, ulaştırıldıkları bunca nimete rağmen her defasında verdikleri sözden caymışlar, kendilerine gönderilen peygamberleri ya inkâr etmişler ya da onları öldürmek suretiyle yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya ve haddi aşmaya devam etmişlerdir.[515]

Allah'ın Verdiği Nimetlere Şükretmeyip Fakirin Hakkını Vermeyen Bahçe Sahiplerinin Pişmanlığı

Rivayet edildiğine göre, San'a yakınlarında çeşit çeşit ekin ve hurma ağaçlarının bulunduğu bahçe sahibi dindar bir adam vardı. Bu adam ürünlerinin hasat zamanı geldiğinde fakirlere haber verir, onları bahçesine çağırır ve onlara ikramda bulunurdu. Adam vefat edince oğulları bahçeye varis olurlar ve ailelerinin kalabalık olmasını bahane ederek, fakirlere herhangi bir pay vermemek için, sabah erkenden bahçeye gidip ürünlerini hasat etmek üzere sözleşirler. Sabahın erken saatinde birbirleriyle yarışırcasına hızlı bir şekilde bahçeye giderler. Bahçeye vardıklarında, bahçenin yandığını ve ürünlerin de helak olduğunu görürler. Bir başka rivayette kıssaya konu olan bahçe sahiplerinin İsrailoğulları'ndan olduğu söylenir.[516]

---

511 el-A'râf 7/141.

512 el-A'râf 7/149.

513 el-Bakara 2/40, 47, 122; el-A'râf 7/138, 141, 160, 171; Yûnus 10/93; Tâhâ 20/47, 77-81; el-Câsiye 45/16.

514 el-Bakara 2/83; el-Mâide 5/12, 70.

515 el-Bakara 2/83; el-Mâide 5/70, 78; el-İsrâ 14/4; el-A'râf 7/148.

516 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXX/607.

Başlarına gelen felaketten sonra yaptıkları hatanın farkına varıp pişman olan ve tövbe ederek Allah'tan bağışlanma talebinde bulunan bahçe sahiplerinin kıssası Kur'an'da şu şekilde anlatılır: "Şüphesiz biz, vaktiyle bahçe sahiplerine belâ verdiğimiz gibi, onlara (Mekkeli inkârcılara) da belâ verdik. Hani o bahçe sahipleri, sabah erkenden (fakirler gelmeden) bahçenin ürünlerini devşirmeye yemin etmişlerdi. (Bunu tasarlarken) istisna da yapmıyorlardı ("İnşâallah" demiyorlardı). Nihayet onlar uykuda iken Rabbinden bir afet (ateş) bahçeyi sardı. Böylece bahçe, (anızı) yakılmış toprağa döndü. Derken, sabahleyin birbirlerine, "Haydi, eğer ürününüzü devşirecekseniz erkenden gidin." diye seslendiler. Bunun üzerine, "Sakın, bugün orada hiçbir yoksul yanınıza sokulmasın." diye fısıldaşarak yola koyuldular. (Yoksullara yardım etmeye) güçleri yettiği halde (böyle söyleyerek) erkenden yola çıktılar. Fakat bahçeyi o halde gördüklerinde, "Biz mutlaka yolumuzu şaşırmış olmalıyız!" dediler. (Gerçeği anlayınca da) "Hayır, meğer biz mahrum bırakılmışız!" dediler. Onların en akl-ı selim sahibi olanı, "Ben size 'Rabbinizi tespih etseydiniz ya!' dememiş miydim?" dedi. Onlar, "Rabbimizi tesbih ederiz (yüceltiriz). Şüphesiz biz zalim kimselermişiz." dediler. Bunun üzerine birbirlerini kınamaya başladılar ve şöyle dediler: "Yazıklar olsun bize! Gerçekten biz azgın kişilermişiz! Umulur ki, Rabbimiz bize bunun yerine daha iyisini verir. Çünkü biz artık Rabbimizi arzulayanlarız." İşte böyledir azap! Ahiret azabı ise elbette daha büyüktür; ah bir bilselerdi!"[517]

Allah Teâlâ insanları farklı vesilelerle, kimini sabrını sınamak için bela ve musibetle; kimini de şükrünü sınamak için evlat ve mal gibi nimetlerle imtihan eder. Bu ayetlerde de bir bahçe olayı örnek gösterilerek Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeyen Mekke müşrikleri uyarılmaktadır. Yüce Allah Kur'an'da birçok yerde, verdiği nimete şükredenlere nimetini artıracağını, nankörlük edenleri de cezalandıracağını haber vermiştir.[518] Nitekim Allah Rasûlü'nü yalancılıkla itham edip tebliğini reddeden ve küfür üzere kalmakta ısrar eden Mekke müşrikleri de, peygamber aralarından ayrıldıktan sonra, eskiden sahip oldukları nimetleri kaybetmişlerdir.

Zenginliğiyle Böbürlenip Küfre Düşen Bahçe Sahibinin Pişmanlığı

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de, Mekke müşriklerine iki adamın hikâyesini anlatmasını ister ve şöyle buyurur: "Onlara şu iki adamı örnek ver: Onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, bağların çevresini hurmalarla donatmış, ikisinin arasına da bir

---

517 el-Kalem 68/17-33.

518 en-Nisâ 4/147; İbrahim 14/7; Lokman 31/12.

ekinlik koymuştuk. Her iki bağ da meyvelerini vermiş ve ürünlerinden hiçbir şeyi eksik bırakmamıştı. Bu iki bağın arasından bir de nehir fışkırtmıştık. Derken onun büyük bir serveti oldu. Arkadaşıyla konuşurken ona dedi ki: "Benim malım seninkinden daha çok. Adamlardan yana da senden daha üstünüm." Derken kendine zulmederek bağına girdi ve şöyle dedi: "Bunun sonsuza değin yok olacağını sanmıyorum. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile ant olsun bundan daha iyi bir sonuç bulurum." Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla sudan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah'ı inkâr mı ediyorsun? Fakat O Allah benim Rabbimdir. Ben Rabbime hiç kimseyi ortak koşmam. Bağına girdiğinde "Mâşaallah! Kuvvet yalnız Allah'ındır" deseydin ya!.. Eğer benim malımı ve çocuklarımı kendininkilerden daha az görüyorsan, belki Rabbim bana, senin bağından daha iyisini verir. Seninkinin üzerine de gökten bir afet indirir de bağ kupkuru ve yalçın bir toprak haline geliverir. Ya da suyu çekiliverir de (bırak bir daha bulmayı) artık onu arayamazsın bile." Derken bütün serveti helak edildi. (Yıkılmış) çardakları üzerine çökmüş haldeki bağına yaptığı harcamalar karşısında ellerini ovuşturuyor ve şöyle diyordu: "Keşke Rabbime hiçbir kimseyi ortak koşmasaydım..." Onun, Allah'tan başka kendisine yardım edebilecek kimseleri yoktu. Kendi kendini kurtaracak güçte de değildi. İşte bu durumda velayet (himaye ve koruyuculuk) yalnızca hak olan Allah'a mahsustur. Onun mükâfatı da daha hayırlıdır, vereceği sonuç da daha hayırlıdır."[519]

Yukarıdaki ayetlerden hemen önce, inanmayanların cehennem manzarasını, inananların ise cennet manzarasını anlatan Allah Teâlâ, burada da bu iki grubun durumlarına uygun olarak biri küfrün diğeri de imanın temsilcisi olan iki adamın inanç ve davranış özelliklerine yer vermiştir. Dünya hayatının geçici olduğunu unutup, var gücüyle onu elde etmek için gayret gösteren, elde ettiği servetiyle böbürlenip insanları küçük gören ve bu sebeple de Allah'ı ve ahiret gününü unutan insanın ne kadar bedbaht bir insan olduğuna, böylelerinin sonunun da büyük bir pişmanlık olacağına vurgu yapmıştır.

Ayette misal olarak sunulan iki kişinin kim olduğu hakkında tefsirlerde farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre bu iki şahıs, Mekke halkından Mahzumoğulları kabilesinden iki kardeştir. Biri kâfir olan Esved b. Abdülesed, diğeri de mümin olan

---

519 el-Kehf 18/32-44.

kardeşi Ebû Seleme'dir.[520] Bir diğer rivayete göre bunlar İsrailoğulları'ndan iki kardeş olup, kâfir olanın ismi Beratûs, mümin olanın ismi de Yehuza'dır. Bu iki kardeş babaları vefat edince onun mirasına varis olmuşlar, kâfir olan parasıyla mal mülk almış, varını yoğunu buralara harcamış, mümin olan ise varis olduğu malı Allah yolunda tasadduk ederek ecrini yalnızca O'ndan beklemiştir. Günlerden bir gün mümin ve aynı zamanda fakir olan kardeşin bir ihtiyacı zuhur etmiş, diğer kardeşinin karşısına çıkarak maruzatını arz etmiş ama zengin olan kardeşi ona çıkışmış ve "bütün malını tasadduk etmeseydin" diyerek onu azarlamıştır.[521] Edindiği bunca nimet karşılığında Allah'a iman edip şükredeceği yerde, servetini fakir kardeşine karşı böbürlenme ve nankörlük vesilesi yapmıştır. Kibri ve nankörlüğü o kadar artmış ki, malının yok olmayacağına ve kıyametin kopmayacağına, kopsa bile ahirette dünyadakinden daha iyi bir durumda olacağına inanmıştır. Ahirete inanan kardeşi ise iman ve sâlih amel konusunda ona öğüt vermiş, kendisini topraktan yaratıp çeşitli safhalardan geçirdikten sonra mükemmel bir insan haline getiren Allah'a ortak koşarak nankörlük etmesinin uygun olmadığını, ahireti inkâr etmenin bir bakıma Allah'ı inkâr etmek olduğunu bildirmiştir. Neticede zenginliğiyle böbürlenen kardeşin, asla yok olmayacağını umduğu serveti helak edilmiş, varını yoğunu harcayarak yatırım yaptığı bağının bir anda yerle bir olması karşısında ellerini ovuşturmuş, "Keşke Rabbime hiçbir kimseyi ortak koşmasaydım..." diyerek yaşadığı nedamet ve pişmanlığı dile getirmiştir.

Firavun'un Pişmanlığı

Yaşadığı dönemde sahip olduğu iktidar ve saltanata güvenerek İsrailoğulları'na akıl almaz baskı ve zulümlerde bulunan, erkek çocuklarını öldürüp kız çocuklarını sağ bırakan Firavun, kardeşiyle birlikte kendisine tebliğde bulunmak için gönderilen Hz. Musa'yı inkâr edip onu yalancılıkla suçlamıştı. Gücünün verdiği kibirle "Bu ancak bir büyücü veya delidir."[522] diyerek Hz Musa'yı ve dolayısıyla onun Rabbini inkâr etmiş, bu yetmezmiş gibi tebaasını toplayarak "Ben sizin en yüce rabbinizim."[523] diyecek kadar ileri gitmişti. Hatta Musa'ya, "Eğer benden başka bir ilah edinirsen, ant olsun seni zindana atarım."[524] diyerek onun bile kendisini ilah olarak tanımasını istemiş, aksi halde

---

520 İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir et-Tûnisî (1879-1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus, 1984, XV/316.

521 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXI/462.

522 ez-Zâriyât 51/39.

523 en-Nâziât79/24.

524 eş-Şuarâ 26/29.

onu zindana atmakla tehdit etmişti. Oysaki Musa onu, "Allah'a karşı ululuk taslamayın. Çünkü ben size apaçık bir delil (mucize) getiriyorum."[525] diyerek uyarmıştı.

Firavun'un iman etmeyeceğini anlayan Musa, "Bunlar günahkâr bir topluluktur." diye Rabbine seslenince, Allah Teâlâ ona, "O halde kullarımı geceleyin yola çıkar, çünkü takip edileceksiniz. Denizi de açık halde bırak. Çünkü onlar boğulacak bir ordudur."[526] buyurarak kavmiyle birlikte Mısır'dan ayrılması talimatını verdi. Musa, Rabbinin buyurduğu gibi geceleyin kavmiyle birlikte yola çıkmış, gün doğarken de Firavun ve askerleri onları takibe başlamıştı. Nihayet deniz kıyısına ulaştıklarında Allah Teâlâ Musa'ya, "Asân ile denize vur!" diye vahiy gönderdi. Deniz bir anda, her biri koca bir dağ parçası gibi ikiye ayrıldı. Musa ve kavmi kendileri için açılan yoldan geçerek kurtulmuşlardı. Onlar karşı kıyıya geçtikten sonra deniz tekrar kapanmış, Firavun ve askerleri boğularak helak olmuştu.[527]

Firavun, denizin bir anda kapanıp dağ gibi dalgaların üzerine geldiğini görünce gerçeği anlamış, son anda büyük bir çaresizlik içinde, "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım. Ben de Müslümanlardanım." diyerek pişmanlığını dile getirmişti. Ancak Firavun'un ümitsizlik ve ye's halinde ortaya koyduğu pişmanlık itirafı ve ikrar ettiği imanı kendisine bir fayda sağlamamış, "Şimdi mi (iman ediyorsun)?! Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun." buyrularak imanı Allah katında kabul görmemiştir. Allah Teâlâ, kendisiyle ululuk yarışına girecek kadar azgınlaşıp haddini aşan Firavun'u ve tebaasını helak etmiş, onun bu halinin, kıyamete kadar tüm insanlığa canlı bir ibret vesikası olarak sunulacağını bildirmiştir.[528] Hakikaten bugün, Cebelein mevkiinde, mumyalanmadığı halde hiç bozulmamış bir ceset bulunmuş, Firavun'un cesedinin bir mucize olarak yüzyıllar boyunca korunduğu ortaya çıkmıştır. British Museum'da muhafaza edilen bu cesedin en az 3000 yıllık olduğu tespit edilmiştir.[529]

Firavun'un Sihirbazlarının Pişmanlığı

---

525 ed-Duhân 44/19.

526 ed-Duhân 44/23-24; eş-Şuarâ 26/52.

527 eş-Şuarâ 26/60-66.

528 "Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için kurtaracağız. Çünkü insanlardan birçoğu ayetlerimizden gerçekten habersizdir." Yûnus 10/90-92.

529 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/135.

Kur'an'da, Allah'ın kendilerine risâlet görevi verdiği peygamberlerin tamamının ya sihirbaz ya da mecnun olmakla suçlandıkları bildirilmiştir.[530] Kardeşi Harun'la birlikte Firavun'u uyarmak ve tevhid dinine davet etmek üzere gönderilen Hz. Musa da aynı şekilde suçlanmış,[531] Firavun Musa'yı alt ederek haklılığını ispat etmek için onu dönemin en güçlü sihirbazlarıyla düelloya davet etmişti. Kur'an'da üç farklı yerde oldukça detaylı bir şekilde anlatılan bu olay özetle şöyle gelişmişti:

Musa, Firavun'u uyarmak ve ona tebliğde bulunmak üzere görevlendirilince, kardeşi Harun'la birlikte Firavun'un huzuruna çıkarak onu ve avanesini inanmaya davet eder. Firavun alaycı bir tavırla Musa'yı deli olmakla suçlar ve tek ilahın kendisi olduğunu, eğer kendisini ilah edinmezse onu zindana atacağını söyler. Musa, sözlerini destekleyecek delilleri olduğunu söyleyince, Firavun onları göstermesini söyler. Bunun üzerine Mûsâ, asâsını yere atar ve asâ yerde koca bir yılan haline gelerek kıvrılmaya başlar. Ardından elini koynundan bembeyaz olmuş bir şekilde çıkarır. Durumu gören Firavun, çevresindekilere, onun bilgin bir sihirbaz olduğunu söyler. Musa'ya, "Biz de mutlaka sana karşı onun gibi bir sihir yapacağız. Bunun için aramızda, uygun bir yerde, senin de bizim de caymayacağımız bir buluşma vakti belirle." diyerek meydan okur. Musa, bir bayram günü, insanların toplandığı kuşluk vaktinde buluşmak için randevu verir.

Firavun şehirlere adamlar salar, dönemin en güçlü sihirbazlarını toplatır ve buluşma vaktinde bir araya gelirler. Sihirbazlar Firavun'a, eğer Musa'ya galip gelirlerse kendilerine bir mükâfat verip vermeyeceğini sorduklarında, Firavun, kendilerini mükâfatlandıracağını, üstelik kendisine yakın kimseler olacaklarını vadeder. Sihirbazlar hep birlikte hilelerini birleştirip harekete geçerler. Ellerindeki değnek ve ipleri yere attıklarında, her biri hareket eden bir yılanmış gibi görünmeye başlar. Bu manzara karşısında içine bir korku düşen Musa, Rabbinden gelen "Korkma (ey Mûsâ)! Çünkü üstün olan sensin." nidası ile kendine gelir. Elindeki asayı yere bırakır. Asa, sihirbazların hile ile yaptıklarını yutup yok etmeye başlar. Sihirbazlar, karşılaştıkları olayın asla bir sihir olmadığını, bunun ancak bir mucize olduğunu anlayınca hemen secdeye kapanırlar ve "Âlemlerin Rabbine inandık, Mûsâ'nın ve Hârûn'un Rabbi'ne." derler.

---

530 ez-Zâriyât 51/52.

531 ez-Zâriyât 51/39.

Sihirbazların böyle bir davranışta bulunabileceklerini hiç beklemeyen Firavun sinirlenir ve onları, ellerini ve ayaklarını çaprazlama keserek hurma ağacında sallandırmakla tehdit eder. Ama sihirbazlar öylesine iman etmişlerdir ki, Firavun'un bu tehdidine hiç aldırış etmezler, "zararı yok" derler. İnanmış olmanın verdiği cesaret ve daha önceden işledikleri hataların verdiği pişmanlıkla, "Nasıl olsa mutlaka Rabbimize döneceğiz. Burada ilk inananlardan olmamız sebebiyle Rabbimizin hatalarımızı bağışlayacağını umuyoruz. Bize gelen apaçık delillere ve bizi yaratan Rabbimize karşı sana asla tabi olmayacağız. Dilediğin gibi hüküm verebilirsin ama şunu iyi bil ki: Hükmün ancak bu dünya ile sınırlı kalacaktır. Şüphesiz ki biz, günahlarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri affetmesi için, Rabbimize inandık. Allah'ın vereceği mükâfat daha hayırlı ve daha kalıcıdır."[532] diyerek tövbe ederler ve Allah'tan bağışlanma talebinde bulunurlar.

Semûd Kavminin Pişmanlığı

Diğer bütün peygamberler gibi Sâlih peygamber de, kendilerine elçi olarak gönderildiği Semûd kavmi tarafından yalanlanmış, büyülenmiş olmakla itham edilmişti.[533] Hz. Sâlih, kendisinin güvenilir bir peygamber olduğunu, Allah'tan başka ilah olmadığını, O'nun kendilerine türlü nimetler verdiğini söyleyerek yalnız O'na kulluk etmelerini ve kendisine itaat etmelerini tebliğ etmişti. Ama onlar, "Bundan önce sen, aramızda ümit beslenen bir kimseydin. Şimdi babalarımızın taptıklarına tapmamızı bize yasaklıyor musun?" diyerek, kendileri gibi bir beşere asla inanmayacaklarını, asıl inandıkları takdirde apaçık bir delilik ve sapıklık içine düşmüş olacaklarını söylemişler, eğer doğru söylüyorsa kendilerine mucize göstermesini istemişlerdi.[534]

Bunun üzerine Allah Teâlâ Sâlih Peygambere, "Şüphesiz biz onlara bir imtihan olmak üzere, o dişi deveyi göndereceğiz. Şimdi onları gözetle ve sabret. Onlara, suyun (deve ile) kendileri arasında (nöbetleşe) paylaştırıldığını bildir. Her su nöbetinde sahibi hazır bulunsun."[535] diye vahyetti. Sâlih Peygamber kendisine vahyedildiği gibi davrandı ve kavminin istediği mucizenin dişi bir deve olduğunu, onunla nöbetleşe su kullanmaları ve ona asla zarar vermemeleri gerektiğini söyledi.[536] Onlar, Hz. Sâlih'in bu uyarısına da kulak vermediler ve nihayet deveyi keserek Allah Teâlâ'nın emrine karşı

---

532 el-A'râf 7/105-126; Tâhâ 20/56-73; eş-Şuarâ 26/29-51.

533 eş-Şuarâ 26/153.

534 Hûd 11/61-62; eş-Şuarâ 26/143-154; el-Kamer 54/23-26.

535 el-Kamer 54/27-28.

536 Hûd 11/64; eş-Şuarâ 26/155; el-Beled 90/13.

geldiler. Ardından da, "Ey Sâlih! Sen eğer (dediğin gibi) peygamberlerden isen, haydi bizi tehdit ettiğin azabı getir de görelim." dediler.[537] Sâlih (as) onlara üç gün daha yaşayacaklarını, ardından helak olacaklarını bildirdi.[538] İşaret edilen gün gelip çattığında kuvvetli bir sarsıntı ve korkunç uğultulu bir ses onları yakaladı. Oldukları yerde yüzüstü hareketsiz çökekaldılar.[539] Hz. Sâlih ve kendisine iman edenler, bu şiddetli günün rezilliğinden kurtulurken; geriye kalan münkirler, ağıldaki hayvanların çiğneyip ufaladıkları kuru çöpler gibi savrulup helak oldular.[540] Öylesine yok olmuşlardı ki, sanki orada hiç yaşamamış gibi geriye kendilerinden bir parça kalmamıştı.[541] Son anda pişman olmuşlardı ama bu pişmanlık kendilerine fayda vermemişti.[542]

Tefsirlerde zikredildiğine göre Allah Teâlâ'nın Semûd kavmini denemek amacıyla dişi bir deveyi mucize olarak göndermesinin sebebi, Semûd kavminin talebi üzerine gerçekleşmiştir. Onlar Sâlih peygambere, eğer iddiasında doğruysa kayadan gebe bir dişi deve çıkarmasını ve onun neredeyse kendi büyüklüğünde bir yavru doğurmasını istemişlerdi. Bu talep üzerine düşünmeye başlayan Hz. Sâlih'e Cebrail gelmiş, önce iki rekat namaz kılmasını, ardından da Rabbinden dişi deveyi istemesini söylemişti. Sâlih peygamber Cebrail'in dediğini yapmış, gerçekten de kayanın arasından gebe bir dişi deve çıkmış ve onların gözü önünde neredeyse kendisi büyüklüğünde bir yavru doğurmuştu.[543]

Ancak Semûd kavmi bu mucizeyi bile görmezden geldiler. Hz. Sâlih'in deve konusunda kendilerine yaptığı uyarıyı dikkate almadılar ve korkunç sonla karşı karşıya kaldılar. Son anda yaşadıkları pişmanlıkları kendilerine bir fayda sağlamadı, büyük bir korku ve çaresizlik içinde dizleri üzerine çöküp helak oldular.

---

537 el-A'râf 7/77; Hûd 11/65; el-Kamer 54/29; eş-Şuarâ 26/157.

538 Hûd 11/65.

539 el-A'râf 7/78; Hûd 11/67; eş-Şuarâ 26/158; el-Kamer 54/31; el-Beled 90/14.

540 Hûd 11/66; el-Kamer 54/31.

541 Hûd 11/68.

542 eş-Şuarâ 157-158.

543 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIV/525.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERDE PİŞMANLIK VE TÖVBE

2.1. Hadislerde Pişmanlık Kavramı

Allah Teâlâ'nın insanlık tarihi boyunca gönderdiği peygamberlerin temel gayesi, gönderildikleri toplumlarda Allah'ın iradesi doğrultusunda pozitif bir etki yaratmak, onları veya bütün insanları inanç, ibadet ve ahlak konularında eğitmek, değiştirmek ve dönüştürmektir. Peygamberleri diğer eğitimci, düşünür vb. kişilerden ayıran en önemli özelliklerinden biri, onların inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri konusunda vahiy yoluyla beslenip desteklenmeleri, bu ilkeleri tebliğ etme yanında bunların anlaşılıp uygulanması hususunda insanlara model olma sorumluluğu taşımalarıdır. Kur'ân-ı Kerim'de, insanlığa gönderilen peygamberlerin sonuncusunun Hz. Muhammed (as) olduğu[544] bildirilmiştir.

Hz. Peygamber, kendisine iletilen ilahi mesajları etkili bir hitabet üslubuyla insanlara tebliğ etmiş, literatürde "cevâmiu'l-kelim"[545] olarak adlandırılan veciz sözleriyle ashabını ve tüm insanlığı irşat etmiştir. Bununla birlikte O (as) sadece tebliğle yetinmemiş, insanlara örnek ve model olma vasfının bir gereği olarak, tebliğ ettiği ilahi mesajları bizzat yaşayıp uygulamıştır. Bu sebeple O (as), "Yaşayan Kur'an" olarak isimlendirilmiştir.

Kur'an'da Hz. Peygamber'in evrensel bir peygamber olduğu; tüm insanlığa ilâhî emir ve yasakları tebliğ etme, fert ve toplumları manevi arınmaya tabi tutma ve onlara kitap ve hikmeti öğreterek kendilerine tebliğ edilen son din olan İslam'ı yaşayacak olgunluğa kavuşturma görevinin kendisine verildiği bildirilmiştir.[546] Kur'an O'nu inancındaki sebatı, Allah'a olan bağlılığı, ibadete düşkünlüğü, tövbe ve istiğfar konusundaki titizliği, sevgisi, şefkati,[547] dürüstlüğü ve adaleti gibi üstün ahlakını[548] ve kişiliğini oluşturan birçok meziyet ve erdemiyle öne çıkarmış ve anmış, kıyamete kadar

---

544 el-Ahzâb 33/40.

545 Cevâmiu'l-Kelim: "Az sözle çok mana ifade etme özelliği." Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Cevâmiu'l-Kelim", *DİA*, VII/440.

546 el-Enbiya 21/107; eş-Şûrâ 42/13; el-Cuma 62/2-3.

547 "Ant olsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir." Et-Tevbe 9/128.

548 "Muhakkak ki sen; büyük bir ahlak üzeresin." (el-Kalem 68/4)

tüm insanlığa örnek bir şahsiyet, davranışlarından ders alınacak bir rehber olarak göstermiştir.[549]

Hz. Peygamber, devlet başkanlığından aile reisliğine kadar hayatın her yönünü kapsayan üstün bir ahlakla donatılmıştır.[550] Kendisi, ilahi destek ve denetim altında bulunduğu ve gerektiğinde Rabbinin yardımını gördüğü halde içinde yaşadığı toplumun insanlarıyla birlikte sıradan bir hayatın bütün zorluklarını yaşamış, O'nun bütün hayatı kucaklayan bu tabii yaşam biçimi, ahlakının her devirde örnek alınabileceği inancını güçlendirmiştir. O, Kur'an ile terbiye edilmiş, insanlık da Hz. Peygamber ile terbiye edilmiştir.

Sosyal hayatın içinde yer alan diğer bütün konularda olduğu gibi pişmanlık ve tövbe konusunda da içinde yaşadığı toplumdaki insanların sözlerine ve davranışlarına şahit olan Hz. Peygamber, sonu pişmanlık olacak fiiller konusunda onları sık sık uyarmış, buna rağmen bu fiilleri işleyenlerin nasıl temizlenip arınacağını da onlara bildirmiştir. Kendisinin tövbe ve merhamet peygamberi olduğunu,[551] hiç günah işlemediği halde günde yüz kez tövbe ettiğini ifade eden Hz. Peygamber,[552] oldukça veciz örnek ve kıssalarla onların akıl ve iradelerine hitap etmiş, sadece bu dünyada değil ahirette yaşanacak pişmanlık sahnelerine de dikkat çekerek son pişmanlığın fayda vermediği hesap günü gelmeden önce onları tövbe etmeye davet etmiştir.[553]

2.1.1. Hadislerde Pişmanlık ve Tövbe Kavramları Arasındaki Anlam İlişkisi

Hadislerde pişmanlık ve tövbe kavramları birbiriyle çok yakın bir şekilde ilişkilendirilmiş, işlenen bir günahtan sonra kişiyi tövbeye götürecek ilk ve en kuvvetli yolun pişmanlık duygusu olduğuna vurgu yapılmıştır. Bazen bu iki kavram arasındaki yakınlık ve anlam ilişkisi öylesine bariz bir hale gelmiştir ki aşağıda verilen rivayette, tövbenin en temel şartı ve en önemli unsuru olan pişmanlık, sanki tövbenin kendisiymiş gibi ifade edilmiştir.

---

549 "Ant olsun, Allah'ın Rasûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır." (el-Ahzâb 33/21)

550 "Muhakkak ki sen; büyük bir ahlak üzeresin." (el-Kalem 68/4)

551 Müslim, "Fezail", 126, (Hadis No: 2355).

552 Müslim, "Zikir", 41, (Hadis No: 2702); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/204, (Hadis No: 7793), XXIX/391, (Hadis No: 17848).

553 "Ey insanlar! Allah'a tövbe edip ondan af dileyiniz. Zira ben ona günde yüz defa tövbe ederim." (Müslim, "Zikir", 42, (Hadis No: 2702).

Kesîr b. Hişâm, Furat, Abdülkerim, Ziyâd b. el-Cerrâh, Abdullah b. Ma'kıl ve babası (Ma'kıl b. Mukarrin el-Müzenî) kanalıyla Abdullah b. Mesud (ra) şöyle buyurdu: "*Rasûlüllah'ın (sav) 'pişmanlık tövbedir' dediğini işittim*."[554]

Hz. Peygamber bazı konularda ashabının dikkatini çekmek için "Hac Arafat'tır."[555] ve "Kuvvet atmaktır."[556] hadislerinde olduğu gibi o konunun en büyük ve en önemli kısmını, sanki konunun kendisiymiş gibi zikrederdi. Hz. Peygamber birinci hadiste, "hac ibadetinin en büyük ve en önemli rüknünün Arafat vakfesi olduğuna";[557] ikinci hadiste ise o dönemin şartlarında, ok ve mızrak gibi silahları iyi kullanmak gerektiğine dikkat çekmek istemiştir.[558] Abdullah b. Mesud kanalıyla merfû olarak nakledilen "Pişmanlık tövbedir." hadisi için de benzer durum söz konusudur. Pişmanlık; günah işlemeyi terk etme ve aynı günahı yeniden işlememeye dair kararlı bir tavır sergileme fiilleriyle birlikte tövbe için gerekli olan üç temel şarttan biridir. Bazı âlimlerin, hadisin lafzına ve zahirine bakarak pişmanlığın tövbe manasına geldiğini, çünkü diğer iki şartın, pişmanlık duygusunun doğal bir sonucu olduğunu, dolayısıyla pişman olan kişinin aynı zamanda tövbe etmiş olacağını ve bu konuda ayrıca bir şarta gerek olmadığını söyledikleri nakledilmiştir.[559]

Büyük çoğunluk ise bu hadisin tövbeye teşvik yanında, tövbenin en önemli ve en büyük unsurunun pişmanlık olduğuna dikkat çekme gayesi taşıdığını ifade etmişlerdir.[560] Dolayısıyla pişmanlık, tövbe için en büyük ve en önemli husus olmakla

---

554 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII/113, (Hadis No: 4012); Farklı tariklerle: I/269, (Hadis No: 3568); VII/115, (Hadis No: 4014); VII/116, (Hadis No: 4016); VII/193, (Hadis No: 4124); İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4252). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/1.

Şuayb el-Arnavûd, Müsned üzerine yaptığı tahkikinde rivayeti bu tarikiyle sahih kabul etmiş, (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII/113, (Hadis No: 4012) Tahkik kısmı) aynı şekilde Elbânî de rivayeti sahih olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, II/1150, (Hadis No: 6802)).

555 İbn Mâce, "Menâsik", 57, (Hadis No: 3015).

556 Müslim, "İmâre", 167, (Hadis No: 1917).

557 Zira geçerli bir hac ibadeti ancak Arafat'ta vakfe yapmakla mümkün olduğu gibi süresi içinde vakfe yapma imkânı bulan birisi, haccını sağlama almış ve hac zamanının geçmesi (fevât) tehlikesinden de emin olmuş demektir. Geniş bilgi için Bkz. Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyan Esiruddin el-Endelüsi, *el-Bahru'l-Muhit*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1420/1999, I/269; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Yemenî, Neylü'l-Evtar, I-XIII, Daru'l-Hadis, Mısır, 1413/1993, V/72.

558 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XV/499.

559 İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1379/1959, XIII/471.

560 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XI/103; Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, I-VI, Dâru'l-Marife, Beyrut, İkinci Baskı, 1391/1972, VI/298.

birlikte tövbenin kendisi değildir. Bu durumda geçerli bir tövbe için salt pişmanlık yeterli görülmemiş, pişmanlık duygusu yanında diğer iki şartın da bulunması gerektiği ifade edilmiştir. İşlenen günah, kazayı gerektiren farzları terk etmek ve kul hakkını ihlal etmek suretiyle işlenmişse, yukarıda zikredilen şartların yanında, farz ibadetlerin kazası ve hakkı ihlal edilen kişiden helallik talep edilmesi de gerekli görülmüştür. Bunun yanında hissedilen pişmanlık duygusunun, işlenen fiilin haram olması ve sonucunda günah kazanılması sebebiyle oluşması gerektiği ifade edilmiş, mesela içki içen bir kimsenin parasını boşa harcadığından dolayı duyduğu pişmanlığın bu kapsamda değerlendirilemeyeceği söylenmiştir.[561]

İşlenen bir günahın ardından kişiyi tövbe fiiline yönlendiren en büyük husus pişmanlık duygusudur. Bu duyguyu hissetmek korkulacak bir durum olmayıp tam aksine tövbe için oldukça önemli bir gelişme ve Allah'ın o kişiye ihsan ettiği en büyük nimettir. Hz. Peygamber'in, eşi Hz. Âişe'ye hitaben; "Ey Âişe! Bir günah sebebiyle üzülüp acı çektiğinde, Allah'a istiğfarda bulun. Çünkü günahın tövbesi, pişman olmak ve istiğfarda bulunmaktır."[562] sözü de, günahın ardından yaşanacak pişmanlık duygusunun, kişiyi tövbeye götüren en önemli husus olduğuna dikkat çekmektedir.

Bireyin, işlediği günahın ardından pişmanlık duygusu tatmasının en büyük sebebi, yaptığı fiilin kötülüğünün farkına varması ve bu kötü fiil sebebiyle Allah ile arasındaki ruhsal ilişkinin zarar göreceğinden korkmasıdır. Bu korku bir sonraki aşamada, Allah'ın rahmetinden uzak kalma ve O'nun cezasına çarptırılma korkusunu doğuracaktır. Bununla birlikte birey, kendi içinde ve sosyal çevrede uyum problemi yaşamakta ve kendini kınamaktadır. İçten içe yaşadığı huzursuzluk onu, içine düştüğü bu kötü durumdan ve yaşadığı korkulardan kurtulmanın yollarını aramaya sevk edecektir. Bireyin hissettiği pişmanlık duygusu ve bu duyguyla birlikte gelişen diğer duygular, onu bu arayışta daha da azimli kılacak, korkularından kurtulma ve affedilme ümidinin canlı tutulmasını sağlayacaktır. İşlenen günahın ardından hissedilen pişmanlık duygusu sağlıklı ve dengeli bir şekilde yaşandığında, tövbe için en büyük adım atılmış, yolun en zor kısmı geçilmiş olur. Bu duygu, tövbe için gerekli olan diğer iki şartın; işlenen günahı terk etme ve o günahı bir daha işlememek için kararlı bir tavır sergileme şartlarının da kapısını aralayacaktır. İşte yukarıda zikrettiğimiz "Pişmanlık tövbedir."

---

561 Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I-II, Daru'l-Meârif, Kahire, ts., I/207-208; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XI/103-104; Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Haşiyetü's-Sindî Alâ Süneni İbn Mâce*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, ts., II/563.

562 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLIII/314, (Hadis No: 26279). Açıklama için Bkz. Dipnot 96.

hadisi, pişmanlığın tövbe için hem vazgeçilmez bir ruhsal duygu hem de olmazsa olmaz bir şart olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Pişmanlık yoksa tövbeden söz edilemeyeceği gibi, kalbin iştirak etmediği, pişmanlık duymadığı, sadece dil ucuyla gerçekleşen özür ve af dileme de tövbe olarak değerlendirilemez. Zira pişmanlık duygusuyla beslenmeyen ve sadece cezadan kurtulmak için ortaya konulan affedilme talebi, peşinden yeni günahları ve affedilme taleplerini gündeme getirecektir. Günahtan sonra bireyde, suçluluk duygusu, pişmanlık, utanma, kendini kınama, huzursuzluk hissi, arınma ve kurtuluş arayışı gibi hâller ortaya çıkmışsa tövbe hadisesi psikolojik olarak zaten gerçekleşiyor demektir. Bu süreçte dil ile istiğfar devreye girsin veya girmesin, kişinin yaşadığı içsel süreçler onun Allah'la ruhsal ilişkisini yeniden tesis etme arzusunu ortaya koymaktadır.[563]

Diğer yandan pişmanlık bir duygu olarak ele alındığında, bu duygunun, bünyesinde günahı terk etme ve yeniden o günahı işlememeye dair bir düşünceyi ortaya çıkardığı görülür. İşlediği günahın ardından, "yine olsa yine yaparım" düşüncesine sahip olan kişide gerçek anlamda pişmanlık duygusundan söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla pişmanlık, duygusal anlamda tövbe manasına gelmektedir. Bu durumda pişmanlık duygusu kalbî tövbe; kişide oluşan affedilme arzusunun istiğfar yoluyla dile getirilmesi kavlî tövbe; günahların terk edilerek sâlih ameller işlenmesi de fiilî tövbe olarak isimlendirilebilir.

Hadislerde pişmanlık ve tövbe kavramları arasında görülen anlamsal ilişkinin bir benzeri, pişmanlık ve kefaret kavramları arasında da görülmektedir. Aşağıda verilen rivayetler, işlenen bir günahın ardından duyulan pişmanlık hissinin, o günahın kefareti olduğuna işaret etmektedir. Bunlardan birincisi Ahmed b. Hanbel, Taberânî ve Beyhakî tarafından nakledilen şu rivayettir:

Ahmed b. Abdülmelik el-Harrânî, Yahyâ b. Amr b. Mâlik en-Nükrî, babası (Amr b. Mâlik en-Nükrî) ve Ebu'l-Cevzâ kanalıyla İbn Abbas'tan (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Günahın kefareti pişman olmaktır.*"[564]

---

563 Yapıcı, Asım, "Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe*", Diyanet Dergisi*, Aralık 2018, Sayı:336, s.10-13.

564 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/379, (Hadis No: 2623); Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, Mektebetü İbn Teymiye, İkinci Baskı, Kahire, ts., XII/172, (Hadis No: 12795); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/266, (Hadis No: 6638). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/2.

Elbânî, senette geçen Yahya b. Amr b. Mâlik en-Nükrî'nin (bazı kaynaklarda el-Bükrî şeklinde geçmektedir) zayıf olduğunu, hatta Hammâd b. Zeyd'in onu yalancılıkla itham ettiğini naklederek hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir. (Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsıru'd-Dîn,

Diğeri ise Taberânî ve Beyhakî'nin iki farklı tarikle Abdullah b. Mesud'dan naklettikleri şu rivayettir:

Ali b. İbrahim el-Âmirî el-Kûfî, Ahmed b. Yûnus, el-Hasen b. Sâlih, Ebû Sa'd el-Bakkâl ve Abdullah b. Ma'kıl kanalıyla Abdullah b. Mesud'dan (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Kim bir hata eder veya bir günah işler de ardından pişman olursa, bu o günahın kefaretidir.*"[565]

Rivayetleri metin yönünden değerlendirebilmek için öncelikle kefaret kelimesinin terminolojik manasını ortaya çıkarmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Kefaret kelimesi Arapça'da, "bir şeyin örtülüp gizlenmesi" manasına gelmektedir. Bu kökten türeyen kefaret (keffaret) ise "bir günahı örtüp gizleyen şey" olarak tarif edilmiştir.[566] Kur'an'da genel olarak, işlenen günahların ve yapılan kötülüklerin Allah hakkına taalluk eden kısmının tövbe, iyi davranışlar, iman ve sâlih amelle bağışlanıp örtüleceği sıkça tekrarlanır.[567] Diğer günahlar için ise birtakım yaptırımlar konulmuş ancak bu yaptırımların bir kısmında muhataba muhayyerlik tanınmıştır. Mesela haksız yere adam öldüren kişiye kısas uygulanması gerekirken,

---

Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyii fi'l-Ümme, I-XIV, Dâru'l-Meârif, Riyad, Birinci Baskı, 1412/1992, V/261 (Hadis No: 2236)) İbn Hıbbân, onun Basralı olduğunu, genellikle babasından hadis rivayet ettiğini, kendisinden de Yakub b. Süfyan'ın ve Iraklıların rivayette bulunduklarını söylemiş, onu "münkerü'l-hadis" olarak vasfetmiş ve özellikle sika ravilere muhalefet ettiği hadislerle amel etmenin caiz olmadığını bildirmiş, (İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'z-Zuafâ ve'l-Metrûkîn*, I-III, Dâru'l-Va'y, Halep, Birinci Baskı, 1396/1976, III/37) İbn Adî de Nesâî'nin onun hakkında zayıf dediğini nakletmiştir. (İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1418/1997, IX/37) Bu bilgiler ışığında Şuayb el-Arnavûd rivayetin bu senetle zayıf olduğunu belirtmiş ancak şahitleri olması sebebiyle "hasen liğayrihi" olarak değerlendirmiştir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/379, (Hadis No: 2623) Tahkik kısmı).

565 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, X/222, (Hadis No: 10537); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/263, (Hadis No: 6633). Metin Taberânî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/3.

Elbânî hadisi Daîfü'l-Câmi' isimli eserinde zikretmiş ve zayıf olduğunu belirtmiştir. (Elbânî, *Daîfü'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, el-Mektebetü'l-İslâmî, yy., ts., s. 774 (Hadis No: 5368)) Zehebî, Mizan isimli eserinde, senette ismi geçen ravilerden Ebû Sa'd el-Bakkâl hakkında İbn Maîn'in "hadisi yazılmaz", Ebû Zür'a'nın "sadûktur ama tedlîs yapar", Buhârî'nin ise "münkerü'l-hadis" dediklerini zikretmiştir. (Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, Dâru'l-Meârif, Beyrut, Birinci Baskı, 1382/1963, II/157.) Mizzî de eserinde, onun hakkında sika diyenlerin olduğunu ama Ebû Zür'a, Ebû Hatim, Buhârî ve Nesâî gibi muhaddislerin onun hakkında, tedlîs yapması sebebiyle "zayıf", "leyyinü'l-hadis", "metrûkü'l-hadis" ifadelerini kullandıklarını, sika olmaması sebebiyle hadisiyle amel edilemeyeceğini ve kendisinden hadis nakledilemeyeceğini söylediklerini ifade etmiştir. (Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1400/1980, XI/55.) Bu bilgiler ışığında rivayetin isnat açısından zayıf olduğunu belirtmemiz gerekir.

566 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Kfr" Maddesi, s.717.

567 Âl-i İmran 3/193, 195; en-Nisâ 4/31; el-Mâide 5/12, 45, 65; el-A'râf 7/153; el-Enfal 8/29; Hûd 11/114: et-Teğabün 64/9.

maktûlün yakınlarının katili affetmesi ve kısastan vazgeçmesi durumunda, bu davranışın kendilerinin işlediği günahlara kefaret olacağı bildirilmiştir.[568]

Kur'an'da ana hatlarıyla belirlenen kefaretlere mukabil, konunun hadislerde ayrıntılı bir şekilde işlendiği, işlenen günah sebebiyle ortaya çıkan ihlalin ağırlığına göre kefaret olarak ibadet türünden farklı yükümlülüklerin zikredildiği görülmektedir. Bununla birlikte hadislerde kefaret kelimesinin, işlenen günah ve kötülükleri örten, kişinin Allah katında affedilmesine vesile olan her türlü olumlu davranışı kuşatan oldukça kapsamlı bir anlam zenginliğine sahip olduğu görülür. Bu bağlamda namazın, orucun, sadakanın, iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın, umrenin,[569] abdestin,[570] çekilen hastalığın ve başa gelen musibete sabretmenin işlenen küçük günahlar için kefaret olacağı[571] beyan edilmiştir. Kefaret, işlenen hata ve günah dolayısıyla Allah'tan af ve mağfiret dileme manasına geldiğinden, geniş anlamıyla tövbenin bir türüdür. Hatta birçok konuda kefaretlerin ibadet türünden belirlenmesi ve kefaret yükümlüsünün affedilmeyi talep niyetinin bulunmasının şart koşulması, kefaretle tövbe arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekmekte ve kefaretleri âdeta fiilî tövbe olarak tanıtmaktadır.[572] Şuayb el-Arnavûd'un, Sindî'den naklettiği "keffaret kelimesiyle kastedilen şey tövbedir" açıklaması da buna işaret etmektedir.[573]

Dolayısıyla "günahın kefaretinin pişmanlık olduğunu" bildiren hadis de bu kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü pişmanlık duygusu, bir anlık gaflet sonucunda nefsin arzu ve istekleri doğrultusunda hareket ederek işlenen bir hata ve günahın ardından ortaya çıkan üzüntü ve kendini kınama halidir. Kişinin bu duyguyu yaşamasının temel sebebi, işlediği fiilin kötülüğünün farkına varması, keşke yapmasaydım diyerek üzülmesi, yaptığı fiil sebebiyle kendinden utanması, kendini kınaması ve bundan sonra bu kötü fiili kesinlikle yapmaması gerektiğine dair bir düşünce ve kararlılığa sahip olmasıdır. Kişide gelişen bu duygu, aslında affedilme arzusu taşıyan olumlu bir duygudur ve bir manada kalben ortaya konulan tövbe halidir.

Diğer yandan konu, daha önce zikredilen "Pişmanlık tövbedir" hadisiyle birlikte ele alındığında, bu iki hadisin birbirini tamamlayan bir anlam bütünlüğüne sahip olduğu

---

568 el-Mâide 5/45.

569 Buhârî, "Mevâkît", 3, (Hadis No: 525-526), 6, (Hadis No: 528), "Umre", 1, (Hadis No: 1773).

570 Müslim, "Ṭahâret", 11, (Hadis No: 244-245).

571 Müslim, "Birr", 14, (Hadis No: 2571, 2572, 2573, 2574).

572 Yaran, Rahmi, "Kefaret", *DİA*, XXV/179-182.

573 Bkz. Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV/379-380, (Hadis No: 2623) Tahkik kısmı.

görülmektedir. İlk hadiste, kişinin yaşadığı pişmanlık duygusunun bir manada tövbe olduğu bildirilmişti. Tövbenin, işlenen günahın affedilmesi için kalbî, kavlî ve fiilî olarak farklı şekillerde icra edilebilecek bir ritüelden ibaret olduğu düşünüldüğünde pişmanlık duygusu kalbî tövbe, kişinin dua ve istiğfarla Allah'tan af dilemesi kavlî tövbe, günahının affedilmesine vesile olacak ibadet tarzında iyilikler yapması, sâlih amel işlemesi ve kefaret ödemesi ise fiilî tövbe olarak isimlendirilebilir. Bu durumda kişinin işlediği hata veya günahın ardından yaşadığı pişmanlık duygusu, hem kalbî tövbe hem de bu duygunun olumlu bir davranış olması ve kefaret sayılması sebebiyle fiilî tövbe olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte affedilme arzusuyla yerine getirilen kefaretlerin, kişiye yüklenen malî veya bedenî bir külfet olduğu düşünüldüğünde, yaşanan pişmanlık duygusunun da o kişide manevi ve ruhî bir külfet sayılabilecek üzüntüyü ortaya çıkarması sebebiyle manevi anlamda kefaret olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

2.1.2. Pişmanlık Getirecek Fiiller Hakkında Uyarılar

Hz. Peygamber, bir yandan kendisine verilen tebliğ görevini yerine getirerek insanlığın kalbine imanı yerleştirmeye ve onları İslam'ı yaşayacak bir olgunluğa kavuşturmaya çalışırken diğer yandan da sosyal hayatın içinde yer alan konularda onlara rehberlik ediyor, karşılaştığı iyi veya kötü manzaralar karşısında tavrını ortaya koyarak güzel davranışlarını övüyor, kötü davranışları hakkında da onları uyarıyordu. Bulduğu her fırsatta dünya hayatının bir imtihan sahası olduğunu bildiren Hz. Peygamber, insanın temel görevinin Allah'a kulluk etmek ve O'nun rızasını kazanacak faydalı işler yapmak için gayret göstermek olduğunu haber vermiş, kendilerini er ya da geç pişmanlığa sevk edecek kötü fiillerden uzak durmaları gerektiği konusunda sık sık uyarılarda bulunmuştur. Küçük ve önemsiz gibi görünen günahlardan bile uzak durulması gerektiğini, zira onların zamanla birikip büyüyerek sahibini helak edeceğini haber vermiş,[574] hatta bir hadisinde, mümin kimsenin, işlediği günahları sanki üzerine düşüverecek koca bir dağ gibi görmesi gerektiğini belirtmiştir.[575] Sadece günahlar noktasında değil, iyi ve güzel davranışların terk edilmesi sebebiyle ortaya çıkacak kayıp ve zararlar hususunda da uyarılarda bulunan Hz. Peygamber, gerek bu dünyada gerekse ahiret hayatında sonu pişmanlık ve hüsran olacak davranışlardan uzak durulması, kişiyi

---

574 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII/466-467, (Hadis No: 22808).

575 Buhârî, "Deavât", 4, (Hadis No: 6308).

Allah'a yakınlaştıracak ve cehennem ateşinden koruyacak sâlih ameller işlenmesi gerektiğini haber vermiştir.

2.1.2.1. Yemin Etmenin Sonunun Pişmanlık Olacağını Bildiren Hadis

Yemin, ahitleşmelerde sözü kuvvetlendirmek ve sağlamlaştırmak için kullanılan bir araçtır.[576] Adına yemin edilen şeyi yüceltme anlamı taşıdığından sadece Allah Teâlâ adına yapılması durumunda geçerlidir. Çünkü tazim ve yüceltmeye en fazla layık olan Allah Teâlâ'dır. Bununla birlikte bir kimsenin bir işi kendisine vacip ya da yasak kılma konusundaki kararlılığını kuvvetlendirmek maksadıyla dinî veya hukukî sonuç doğuran bir şarta bağlaması da fakihler tarafından yemin olarak değerlendirilmiştir.[577] Allah'ın isimleri üzerine yapılan yemin, sahibine bir sorumluluk yüklediğinden, Hz. Peygamber yemin ederek sorumluluk altına girme hususunda daha temkinli davranılması gerektiğine işaret etmiş ve şu uyarıda bulunmuştur:

Ali b. Muhammed, Ebû Muaviye, Beşşâr b. Kidâm ve Muhammed b. Zeyd, kanalıyla Abdullah b. Ömer'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Yemin etmek günahtır veya pişmanlıktır*."[578]

---

576 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Ymn" Maddesi, s.893.

577 Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî, *Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1414/1993, VIII/126.

578 İbn Mâce, "Keffarât", 5, (Hadis No: 2103); İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, Musannef, I-VII, Mektebetü'r-Rüşd, Birinci Baskı, Riyad, 1409/1988, "Eymân", III/115 (Hadis No: 12615), Büyu', IV/468, (Hadis No: 22200); Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsılî, *Müsned*, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Şam, 1404/1984, X/62, (Hadis No: 5697); İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, I-XVIII, Tahk. Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, Birinci Baskı, 1408/1988, "Eymân", X/197-198, (Hadis No: 4356); Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *el-Mu'cemu's*-Sağîr, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985, II/232, (Hadis No: 1083); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire, ts., VIII/210, (Hadis No: 8425); Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1411/1990, IV/336, (Hadis No: 7835); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *es-Sünenü's-Sağîr*, I-IV, Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Karaçi/Pakistan, Birinci Baskı, 1410/1989, IV/95, (Hadis No: 3151); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Üçüncü Baskı, 1424/2003, X/54, (Hadis No: 19839). Metin İbn Mâce'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/4.

Rivayet, senette ismi geçen ravilerden Beşşâr b. Kidâm sebebiyle zayıf kabul edilmiştir. Şuayb el-Arnavûd, İbn Hıbbân'ın Sahih isimli eserinin tahkikinde, Beşşâr b. Kidâm'ı İbn Hıbban dışında sika kabul eden birisinin bulunmadığını, Ebû Zür'a'nın ravi hakkında "zayıf" dediğini, ayrıca Zehebî ve İbn Hacer'in de raviyi zayıf kabul ettiklerini söylemiştir. (İbn Hıbbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, X/198, (Hadis No: 4356)) Elbânî de rivayet hakkında Beşşâr b. Kidâm sebebiyle zayıf değerlendirmesi yapmıştır. (Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyii fi'l-Ümme*, VIII/232-233, (Hadis No:3758); Elbânî, *Daîfü'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, s.297, (Hadis No: 2046), s.411, (Hadis No: 2788)).

Birçok kaynakta nakledilen rivayeti, Buhârî *Tarih* isimli eserinde Beşşar b. Kidâm başlığı altında zikretmiş, Beşşar b. Kidâm'ın Mes'ar'in kardeşi olduğu bilgisini vermekle yetinmiştir. Buhârî, Ahmed b. Yûnus kanalıyla Asım b. Muhammed b. Zeyd'in; "Babam (Muhammed b. Zeyd), Hz. Ömer'in; "اليمين آثمة أو مَندَمة" "yemin etmek günahtır veya pişmanlık sebebidir" dediğini söyledi." rivayetini nakletmiş, ardından da "Ömer'in sözü, onun irsal yapmasından daha evladır." açıklamasını yapmıştır.[579] Benzer bir açıklama da Beyhakî'nin *Sünen-i Suğrâ* isimli eserinde mevcuttur. Beyhakî hadisi zikrettikten sonra Asım b. Muhammed b. Zeyd'in muhalif bir rivayette bulunduğunu ve babasından rivayetle Hz. Ömer'in; "الْيَمِينُ مَأْثَمَةٌ أَوْ مَنْدَمَةٌ" "Yemin etmek, günah veya pişmanlık sebebidir" dediğini nakletmiştir.[580] Ancak her iki rivayette de eğer senet hazfedilmemişse, Asım b. Muhammed'in, Hz. Ömer'i görmediği halde ondan rivayette bulunarak irsal yaptığı ortadadır.

Hadisle ilgili farklı bir değerlendirme de Hâkim'in *el-Müstedrek* isimli eserinde geçmektedir. Hâkim, yukarıda verdiğimiz hadisi naklettikten sonra "Ben bir an buradaki Beşşâr b. Kidâm'ın, Mes'ar'in kardeşi olduğunu düşünerek herhangi bir değerlendirme yapmamıştım." diyerek, bu sözün Abdullah b. Ömer'e ait olmasının daha doğru olduğunu söylemiş ve ardından da Abdullah b. Ömer'e atfedilen "إِنَّمَا الْيَمِينُ مَأْثَمَةٌ أَوْ مَنْدَمَةٌ" "Yemin etmek günah veya pişmanlık sebebidir." şeklindeki rivayeti zikretmiştir. [581] Buraya kadar zikrettiğimiz rivayetler ışığında hadisin Hz. Peygamber'e kadar ulaşan merfû varyantının yanında, Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer'e atfedilen mevkûf varyantlarının da bulunduğu görülmektedir.

Hadiste geçen "hıns" (حنث) kelimesi lügatte; "büyük günah, insanın günaha girmesine sebep olan suç, yemin bozmak" gibi manalara gelmektedir.[582] Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde zikredilmiş olup bunlardan birinde "büyük günah",[583] diğerinde ise

---

579 Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I/VIII, Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, ts. II/129, (Hadis No: 1930).

580 Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağîr*, IV/95, (Hadis No: 3151).

581 Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/336-337. Abdullah b. Ömer'e atfedilen rivayet şu şekildedir (Hadis No: 7836):

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَهْلٍ الْبُخَارِيُّ، ثَنَا سَهْلُ بْنُ الْمُتَوَكِّلِ، ثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ، ثَنَا أَبُو ضَمْرَةَ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: «إِنَّمَا الْيَمِينُ مَأْثَمَةٌ أَوْ مَنْدَمَةٌ»

582 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Hns" Maddesi, s.260.

583 "وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظِيمِ" "Büyük günah üzerinde ısrar ediyorlardı." (el-Vakıa 56/46.)

"yemin bozmak"[584] manasında kullanılmıştır. Sindî, İbn Mâce'nin *Sünen* isimli eserine yazdığı haşiyesinde "حنث" kelimesini "günah" olarak açıklamış ve şu değerlendirmeyi yapmıştır. "Kişi yemin edip de yeminini yerine getirmez ve kefaretini de ödemezse günah işlemiş olur. Diğer taraftan yeminini tuttuğunda ise istemediği bir şeyi yaptığından dolayı pişmanlık duyar. Oysaki kişinin kendisini günaha ya da pişmanlığa sevk edecek bir yemin etmesine gerek yoktur."[585]

Konuyla ilgili olarak bir diğer değerlendirme de Münâvî tarafından şu şekilde yapılmıştır: "Yemin eden kimse ya yeminini bozmak suretiyle yalan yere yemin ettiği için günah işlemiş olur ya da yapacağı bir işi kendisine yasaklaması sebebiyle pişmanlık duyar. Onun "yapmayacağım" ya da "mutlaka yapacağım" şeklindeki sözü, Allah'a itaatsizlik içerir. Zira ya yemininden dönerek yalan söylemiş olacak ya da kalbi pişmanlıkla eziyet çekecektir. Esasen Müslümana yakışan tavır, yemin etmekten kaçınmaktır. Eğer bir yolu seçmesi hususunda zorlanacak olursa ve boş bulunursa, istisna kullanmalıdır (inşâallah demelidir). Yalancının alameti, kendisinden yemin etmesi istenmediği halde cömertçe yemin etmesidir."[586]

Konuyla ilgili şerhlerin tahlilinde, bahsi geçen rivayetin fıkıhta mün'akide olarak tarif edilen yemin çeşidi için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Yemin-i Mün'akide; mümkün olan ve geleceğe ait bir şeyi yapmak veya yapmamak üzere yapılan yemindir.[587] Bir kimsenin herhangi bir zorunluluk olmadığı halde kendisini yükümlülük altına sokarak; "vallahi şu işi yapacağım veya yapmayacağım" diye yemin etmesi bu türdendir. İşte yerine getirilmediğinde kefaret ödenmesi gereken yemin de bu çeşit yemindir.

İnsanın bir işi yapacağına veya yapmayacağına dair yemin etmesi, genellikle kendisi için yerine getirilmesi ve uyulması zor olan hususlar içindir. Kişi yemin etmek suretiyle, kendisi için zor olan ve nefsine ağır gelen bu hususu yerine getirme noktasında kendisini zorlamakta ve yükümlülük altına sokmaktadır. Bir anlık hırs ve arzuyla yaptığı yemin onu, neticede ya istemediği bir şeyi yapmak zorunda kalmak suretiyle pişmanlığa sevk edecek ya da yeminini bozmak suretiyle günaha düşmesine ve kefaret ödemesine sebep olacaktır. Ancak böyle durumlarda kişi yemininde istisna

---

584 "وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثاً فَاضْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنَثْۗ اِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِراًۗ نِعْمَ الْعَبْدُۗ اِنَّهُ اَوَّابٌ" "Şöyle dedik: "Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma." Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi." (Sâd 38/44.)

585 Sindî, *Haşiyetü's-Sindî alâ Süneni İbn Mâce*, I/647, (Hadis No: 2103).

586 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, III/416-417.

587 Geniş bilgi için Bkz. Boynukalın, Ertuğrul, "Yemin", *DİA*, XLIII/417-420.

kullanır, inşallah derse bu sorumluktan kurtulacağı ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de; "Hiçbir şey hakkında sakın "yarın şunu yapacağım" deme! Ancak, "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de."[588] buyrulmuştur. Kişinin bu şekilde davranması aynı zamanda Allah'ın meşîetine de saygı duyduğu anlamını taşır. Zira Kur'ân-ı Kerim'de, sabah olduğunda bahçelerindeki ekini hasat etmek üzere yola çıkmak üzere yemin edip sözleşen ama bunu Allah'ın dilemesine bağlamayan bahçe sahiplerinden bahsedilmiş ve istisna yapmadıkları yani "inşallah" (Allah dilerse) demedikleri için sabahleyin bahçelerine vardıklarında, bahçeyi bir afetle yanıp kül olmuş halde gördükleri bildirilmiştir.[589]

Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber de; "Kim yemin eder ve "inşâallah!" derse istisna yapmış olur. Dilerse rücu eder, dilerse hânis olması (yemini bozmasından dolayı kefaret verme gerekliliği) mevzubahis olmadan terk eder."[590] buyurarak, yapılan yeminlerin Allah'ın meşîetine ve dilemesine bağlanmasını tavsiye etmiştir.

2.1.2.2. Bir Yerde Oturup Allah'ı Zikretmeden Kalkanların Pişman Olacağıyla İlgili Hadis

Zikir, bir şeyin kalben hatıra gelmesi ya da dil ile anılması olarak tarif edilmiştir. Zikir, dil ile yapılabildiği gibi kalp ile ya da her ikisi ile de yapılabilir. Bu da ya unutulan bir şeyin hatıra gelmesi/söylenmesi ya da zaten hatırda olan şeyin devam ettirilmesi şeklinde olur. Dinî bir terim olarak zikir; "Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten kurtulmak" anlamında kullanılır.[591] Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ı anmanın en büyük ibadet olduğu[592] belirtilerek gece-gündüz, gizli-açık, Allah'ın çokça zikredilmesi tavsiye edilmiştir.[593] "Öyleyse beni anın ki ben de sizi anayım."[594]

---

588 el-Kehf 18/23-24.

589 el-Kalem 68/17-20.

590 Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'ab el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, I-IV, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts., "Eymân" 11, (Hadis No:3261-3262); Tirmizî, "Eymân" 7, (Hadis No: 1531); Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *Sünen (es-Sünenü's-Suğrâ)*, I-IX, Tahk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Halep, İkinci Baskı, 1406/1986, "Eyman" 17, (Hadis No: 3793); İbn Mâce, "Keffârat", 6, (Hadis No: 2105-2106).

591 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Zkr" Maddesi, s.328-329.

592 El-Ankebût 29/45.

593 "Rabbini, içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah-akşam zikret ve gafillerden olma." (el-A'râf 7/205), "Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin." (el-Ahzâb 33/41). Ayrıca Bkz. el-Ahzâb 33/35; el-Cuma 62/9; el-Müzzemmil 73/8; el-İnsan 76/25.

buyrularak, Allah'ı çokça zikreden, her türlü eyleminde Allah'ı hatırlayan, işlerini O'nun koyduğu hükümlere ve rızasına uygun olarak yapan kimseyi Allah'ın da hatırlayacağı, dünyada hak ettiği şekilde ona yardım edeceği, ahirette de kulun derecesini yükselteceği bildirilmiştir. Kur'an'da ayrıca, kalplerin ancak Allah'ı zikretmekle mutmain olacağı[595] ve Allah'ın zikrinden yüz çevirenlerin ziyana uğrayacakları[596] haber verilmiştir. Hz. Peygamber de, amellerin en faziletlisinin Allah'ı zikretmek;[597] zikrin en faziletlisinin de "Lâ ilâhe illallah" demek[598] olduğunu belitmiş ve böylesine faziletli bir ameli terk edenlerin kıyamet gününde yaşayacağı pişmanlığa şu sözüyle işaret etmiştir.

Haccâc, İbn Cüreyh, Ziyâd b. Sa'd ve Sâlih kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Bir topluluk bir mecliste oturur da Allah'ı zikretmeden kalkıp ayrılırlarsa, kıyamet gününde onlar bir üzüntü ve pişmanlık yaşayacaklardır.*"[599]

Ahmed b. Hanbel benzer bir rivayeti bir başka yerde Abdullah b. Amr tarikiyle,[600] Taberânî ve Beyhakî de Abdullah b. Muğaffel tarikiyle[601] zikretmişlerdir. Bunun dışında birtakım ilavelerle rivayet edilen farklı tarikler de mevcuttur. Bunlardan Ebû Hüreyre kanalıyla nakledilen bir rivayette, Allah Rasûlü'nün (sav); "Bir araya

---

594 el-Bakara 2/152.

595 "…Haberiniz olsun; kalpler yalnızca Allah'ın zikriyle mutmain olur." (er-Ra'd 13/28).

596 "Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir." (el-Münâfikûn 63/9).

597 Hz. Peygamber ashabına: "Amellerinizin en hayırlısı, Melikiniz (Allah) katındaki en temizi, derecenizi en çok yükselten, altın ve gümüş infak emekten ve düşmanla boğaz boğaza mücadele ederek sizin düşmanı, düşmanın sizi öldürmesinden (şehit ve gazi olmaktan) daha faziletli olanı nedir, size haber vereyim mi?" diye sormuş, Ashap da "elbette ya Rasûlallah" deyince Hz. Peygamber; "Allah Teâlâ'yı zikretmektir" cevabını vermiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI/33, (Hadis No: 21702); Tirmizî, "Deavât", 6, (Hadis No: 3377).

598 "Zikrin en faziletlisi "lâ ilâhe illallah" demek, duanın en faziletlisi ise "elhamdülillah" demektir." Bkz. İbn Mâce, "Edeb", 55, (Hadis No: 3800); Tirmizî, "Deavât", 9, (Hadis No: 3383); İbn Hıbbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, III/126, (Hadis No: 846).

599 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16/265, (Hadis No: 10422). Arapça metin için Bkz. EK 1/5.

600 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/663, (Hadis No: 7093).

Ahmed b. Hanbel'in, Abdullah b. Amr tarikiyle naklettiği bu rivayet, ravilerden tabiîn tabakasında ismi geçen Ebû'l-Vâzi' Cabir b. Amr hakkında birçok kişinin sika dediği halde (Bkz. İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Beyrut, 1271/1952, II/495-496; İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, I-IX, Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1393/1973, IV/103) Nesâî'nin münkerü'l-hadis demesi (İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, II/336-337.) sebebiyle "hasen" olarak değerlendirilmiştir.

601 Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *Dua*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1413/1992, s.537 (Hadis No: 1920); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, II/71, (Hadis No: 530).

toplanıp Allah'ı zikretmeden ayrılan bir topluluk, ancak bir eşek leşinden ayrılmış gibi olur. Bu meclis onlar için bir üzüntü ve pişmanlık kaynağı olacaktır." dediği rivayet edilmiştir.[602]

Taberânî'nin Cabir tarikiyle naklettiği bir başka rivayette, Allah Rasûlü'nün (sav); "Bir mecliste bir araya gelip de Allah'ı zikretmeden ve nebilerine salavat getirmeden ayrılan hiçbir topluluk yoktur ki kıyamet gününde üzüntü ve pişmanlık duymasınlar" dediği rivayet edilmiştir.[603] Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin Ebû Hüreyre'den naklettikleri iki farklı rivayetten birinde, "cennete girmiş olsalar bile kaybettikleri sevap sebebiyle" pişmanlık duyacakları ilavesi yer alırken,[604] diğerinde ise "Allah onlara dilerse azap eder, dilerse de bağışlar" ilavesi yer almaktadır.[605] Beyhakî'nin Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle naklettiği bir başka rivayette ise "Allah'ı zikretme" kısmının bulunmadığı, buna karşılık hadisin sonunda "cennete girmiş olsalar bile sevabın karşılığını görmeleri sebebiyle" pişmanlık duyacakları ilavesinin yer aldığı görülmektedir.[606]

Rivayet, anlam ve gaye itibariyle Allah'ı zikretmeye teşvik amacı taşımaktadır. Amellerin en faziletlisi olan zikir, kazandırdığı sevap sayesinde kulun Allah'a yakınlaşmasına vesile olması yanında, Allah'ın kula yaklaşmasına da bir vesiledir. Allah Rasûlü (sav) bir kudsî hadiste Allah Teâlâ'nın, "Ben, kulumun hakkımdaki zannı gibiyim. O beni andıkça ben onunla beraberim. O beni içinden anarsa ben de onu içimden anarım. O beni bir cemaat içinde anarsa, ben de onu daha hayırlı bir cemaat içinde anarım. O şayet bana bir karış yaklaşacak olursa, ben ona bir zira' yaklaşırım. Eğer o bana bir zira' yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim." dediğini haber vermiştir.[607]

Diğer yandan Allah Rasûlü (sav), Müslümanların en güzel birlikteliklerinin Kur'ân-ı Kerim okumak ve Allah'ı zikretmek üzere yapılan birliktelikler olduğunu bildirmiş, ashabını ve ümmetini, Kur'an'ı okumak ve müzakere etmek üzere toplanmaya, bu toplantılarda Allah'a imanı artırıcı sohbetler yapmaya teşvik etmiştir.

---

602 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV/21, (Hadis No: 9052), XVI/400 (Hadis No: 10680), XVI/482, (Hadis No: 10825); Ebû Dâvûd, *Sünen*, IV/264, (Hadis No: 4855); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, II/75 (Hadis No: 537).

603 Taberânî, *Dua*, s.539, (Hadis No: 1928).

604 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/43, (Hadis No: 9965).

605 Tirmizî, "Deavât", 8, (Hadis No: 3380).

606 Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, III/133, (Hadis No: 1470).

607 Buhârî, "Tevhid" 15, (Hadis No: 7405); Müslim, "Zikir" 1, (Hadis No: 2675).

Bu tür toplantıların Allah katındaki değerini, "Bir topluluk Allah'ın evlerinden birinde toplanır, Allah'ın kitabını okur ve aralarında müzakere ederlerse, mutlaka üzerlerine manevî bir huzur iner, kendilerini rahmet kaplar, melekler kuşatır. Allah da onları katındakiler nezdinde anar."[608] sözleriyle haber veren Hz. Peygamber, Allah'ın rızasını kazanmak için bir araya gelip zikirle meşgul olan topluluğun bağışlanacağını müjdelemiştir: "Allah Teâlâ'yı zikretmek için toplanan ve bu toplanmaları ile sadece Allah'ın rızasını isteyen topluluğa, Allah'ın emriyle gökten bir melek, "bağışlanmış olarak kalkınız. Muhakkak sizin kötülükleriniz iyiliklere dönüştürülmüştür" diye nidâ eder."[609]

Bu bilgiler ışığında rivayeti; İslam ümmetinin bu tür ilim ve zikir meclislerini ihmal etmemeleri, hangi sebeple olursa olsun bir araya geldiklerinde o meclisi mutlaka ilimle ve Allah'ı zikirle bereketlendirerek bunun sevap ve faziletinden mahrum kalmamaları gerektiği yönünde yaptığı bir uyarı olarak anlamak mümkündür. Konuyla ilgili olarak Müslim'de geçen uzunca bir hadiste de bu gerçeğe vurgu yapılmıştır. Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın yeryüzünde seyahat eden melekleri vardır. Bunlar zikir meclislerini araştırırlar. İçinde Allah'ın anıldığı bir meclis bulduklarında, onlarla beraber otururlar ve birbirlerini kanatları ile kuşatırlar. Ta ki onlarla gökyüzü arasındaki mesafeyi doldururlar. Cemaat dağıldığında, gökyüzüne yükselip çıkarlar. Aziz ve Celil olan Allah çok iyi bildiği halde meleklere: "Sizler nereden geldiniz?" diye sorar. Melekler: "Biz yeryüzünde senin birtakım kullarının yanından geldik ki onlar seni tesbih ediyorlar, seni tekbir ediyorlar, tehlilde bulunuyorlar, sana hamd ediyorlar ve senden istiyorlar" derler. Allah Teâlâ: "Benden ne istiyorlar?" buyurur. Melekler: "Senden cennetini istiyorlar" derler. Allah Teâlâ: "Onlar benim cennetimi görmüşler mi?" buyurur. Melekler: "Hayır, Rabbimiz!" derler. Allah Teâlâ: "Hele bir de cennetimi görmüş olsalardı nasıl olurdu?" buyurur. Melekler: "Senden eman dilerler" derler. Allah Teâlâ: "Benden niçin eman diliyorlar?" diye sorar. Melekler: "Senin cehenneminden ey Rabbimiz!" diye cevap verirler. Allah Teâlâ: "Onlar benim cehennemimi görmüşler mi?" buyurur. Melekler: "Hayır" cevabını verirler. Allah Teâlâ: "Hele bir de cehennemimi görmüş olsalardı nasıl olurdu?" der. Melekler: "Senden af ve bağışlanma talep ederler" derler. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Ben onları affedip bağışladım. Onlara bütün istediklerini ihsan ettim ve eman

---

608 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV/480, (Hadis No: 9772); Müslim, "Zikir" 11, (Hadis No: 2700).

609 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX/437, (Hadis No: 12453).

istedikleri şeyden de kendilerine eman verdim" buyurur. Melekler: "Ey Rabbimiz! O zikredenlerin içinde günahı çok olan filan kimse de vardı. O sadece oradan geçiyordu da onlarla beraber oturuvermişti" derler. Allah Teâlâ: "Ben onu da mağfiret ettim. O cemaat öyle bir cemaattir ki onlarla beraber oturan kimseler şaki olamaz!" buyurur."[610]

2.1.2.3. Bakara Suresini Okumayı Terk etmenin Pişmanlık Sebebi Olduğuyla İlgili Hadis

Kur'ân-ı Kerim, Allah kelamı olması itibariyle sözlerin en güzeli olarak isimlendirilmiş ve hidayet rehberi olarak tanımlanmıştır.[611] O, inananların hep birlikte sımsıkı sarılması istenen Allah'ın ipi,[612] kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulp,[613] insanları en doğru yola ileten hidayet rehberi, şifa kaynağı ve rahmet vesilesidir.[614]

Kur'ân-ı Kerim aynı zamanda tilavet edilmesi müstakil ibadet kabul edilen bir kitaptır.[615] Allah Teâlâ başta namaz kılarken olmak üzere Kur'an'ı okumayı emretmiş,[616] Kur'an okunurken başka şeylerle meşgul olmayıp onun saygıyla dinlenmesini istemiş ve bu durumun, Allah'ın rahmet ve merhametine ulaşma vesilesi olduğunu ifade etmiştir.[617] Diğer yandan Kur'an tilaveti, namaz ve infak gibi faziletli amellerle birlikte zikredilmiş ve bu amelleri işleyenlerin asla zarar etmeyecek bir ticaret umabileceklerine vurgu yapılmıştır.[618]

Hz. Peygamber de, hadis müellefatında "Fezâilü'l-Kur'an", "Sevâbü'l-Kur'an" ve "Menâfiu'l-Kur'an" başlıkları altında bir araya getirilen pek çok hadiste, Kur'an'ı öğrenmeyi ve tilavet etmeyi teşvik etmiş, onu öğrenen ve öğreten kimselerin en hayırlı

---

610 Müslim, "Zikir", 8, (Hadis No: 2689).

611 ez-Zümer 39/23.

612 Âl-i İmrân 3/103.

613 el-Bakara 2/256.

614 Yûnus 10/57; el-İsrâ 17/9; el-Fussilet 41/44.

615 Hakkında yapılan çok sayıdaki tarifin büyük ölçüde bir araya getirilmesi suretiyle ve en kapsamlı şekliyle yapılan şu tarifte de Kur'an'ın bu özelliğine işaret edilmiştir: "Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevatürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fatiha suresiyle başlayıp Nas suresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten aciz kaldığı, Arapça mu'ciz bir kelamdır." (Birışık, Abdulhamit, "Kur'an", *DİA*, XXVI/383-387)

616 el-Kehf 18/27; el-Ankebût 29/45; Kâf 50/45; el-Müzzemmil 73/4, 20.

617 el-A'râf 7/204.

618 el-Fatır 35/29.

kimseler olduğunu haber vermiştir.[619] Kur'an okuyan kimseye her bir harf karşılığında on sevap verileceğini[620] ve Kur'an'ı hakkını vererek gerektiği gibi okuyan kimsenin itaatkâr meleklerle beraber olacağını söyleyen Hz. Peygamber, Kur'an'ı yeni öğrendiği için kekeleyerek ve zorlanarak okuyanlara ise iki kat fazla sevap verileceği müjdesini vermiştir.[621] Kur'an okumanın faziletine ve gerekliliğine her fırsatta vurgu yapan Hz. Peygamber, diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da kendisine has bir üslupla misal ve benzetmeler sunmuş, Kur'an okuyan mümini tadı ve kokusu güzel olan turunçgillere, Kur'an okumayan mümini ise kokusu olmayan ama tadı güzel olan hurmaya benzetmiştir.[622] Kendisinin de Kur'an'ı yavaş yavaş, tane tane, tefekkür ve tedebbürle okuduğu,[623] Kur'an okurken ayetler arasında bir müddet duraklamak suretiyle ayet ayet okuduğu,[624] secde ayeti geçtiğinde secde ettiği,[625] Allah'ın yüceliğinden bahseden bir ayet geldiğinde tesbihatta bulunduğu, dua edilmesi gereken bir konu geldiğinde dua ettiği, Allah'a sığınılması gerektiği belirtilen bir ayet okuduğunda tilavetine ara verip istiâzede bulunduğu,[626] onu okurken tecvid kaidelerini uyguladığı[627] ve kimi zaman bir makam dâhilinde teğannî ile okuduğu[628] gelen rivayetler arasındadır.

Hz. Peygamber'in, genel manada Kur'an'ın tamamının faziletine dair açıklamaları ve okunması yönündeki teşvikinin yanı sıra bazı surelere veya salt ayetlere müteallik açıklama ve teşvikleri de bulunmaktadır. Kur'an'ın en büyük suresinin Fatiha suresi olduğunu söylemesi;[629] Fetih suresinin kendisi için üzerine güneş doğan her şeyden daha sevimli olduğunu söylemesi;[630] Mülk suresinin kendisini okuyana

---

619 Buhârî, "Fezâil", 21, (Hadis No: 5027).

620 Tirmizî, "Fezâil", 16, (Hadis No: 2910).

621 Buhârî, "Tefsir", 346, (Hadis No: 4937); Müslim, "Müsâfirîn", 244, (Hadis No: 798); Tirmizî, "Fezâil", 13, (Hadis No: 2904).

622 Buhârî, "Fezâil", 17, (Hadis No: 5020).

623 Tirmizî, "Fezâil", 23, (Hadis No: 2923); Ebû Dâvûd, "Vitir", 20, (Hadis No: 1464).

624 Ebû Dâvûd, "Hurûf", 1, (Hadis No: 4001).

625 Müslim, "Mesâcid", 103, (Hadis No: 575).

626 Müslim, "Müsâfirîn", 203, (Hadis No: 772).

627 Buhârî, "Fezâil", 29, (Hadis No: 5045-5046).

628 Buhârî, "Fezâil", 19, (Hadis No: 5023-5024); Müslim, "Müsâfirîn", 232-233, (Hadis No:792-793).

629 Buhârî, "Fezâil", 9, (Hadis No: 5006-5007); Müslim, "Müsâfirîn", 254, (Hadis No:806).

630 Buhârî, "Fezâil", 12, (Hadis No: 5012);

bağışlanıncaya kadar şefaat edeceğini bildirmesi;[631] İhlas suresinin Kur'an'ın üçte birine denk geldiğini söylemesi;[632] Hz. Âişe validemizin, Hz. Peygamber'in bir rahatsızlık yaşadığında Muavvizeteyn (Felak ve Nâs) surelerini okuyarak vücuduna üflediğini ve eliyle vücudunu mesh ettiğini bildirmesi;[633] geceleyin Bakara suresinin son iki ayetini okuyan kimseye bunun yeterli olacağını söylemesi[634] ve yatağına girdiğinde Ayetü'l-Kürsî'yi okuyan kimseye Allah'ın bir koruyucu göndereceğini, bu koruyucunun onu sabaha kadar koruyacağını ve kendisine şeytanın musallat olamayacağını söylemesi[635] bunlardan bazılarıdır.

Hz. Peygamberin, tilavet edilmesi için özel teşvikte bulunduğu surelerden biri de Bakara suresidir. O (as), "Evlerinizi kabirlere çevirmeyin. Şüphesiz ki şeytan, içerisinde Bakara suresinin okunduğu evden nefretle kaçar"[636] buyurarak sevap ve faziletinin oldukça fazla olması sebebiyle Bakara suresini okumaya teşvik etmiş, Bakara suresini okumayı terk edenlerin, bu sevap ve faziletten mahrum kalmaları sebebiyle pişmanlık yaşayacaklarını şu sözlerle ifade etmiştir.

Abdülmelik b. Amr, Hişâm, Yahyâ b. Ebû Kesîr ve Ebû Sellâm kanalıyla Ebû Ümame'den rivayet edildiğine Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurdu: "*Kur'an'ı okuyun! Çünkü Kur'an, onu okuyanlara kıyamet günü şefaatçi olarak gelecektir. Zehrâveyn'i yani Bakara ve Âl-i İmran surelerini de okuyun! Çünkü onlar kıyamet gününde iki bulut yahut iki gölge veya saf saf dizilmiş iki fırka kuş gibi gelecek, okuyucularını müdafaa edeceklerdir.*" Sonra şöyle dedi: "*Bakara suresini okuyun! Zira onu okumak berekettir; terk etmek ise pişmanlıktır. Sihirbazlar ona güç yetiremezler.*"[637]

Ahmed b. Hanbel'in farklı bir tarikle Ebû Ümame'den naklettiği bir başka rivayette, "Bakara suresini okuyun!" yerine "Bakara suresini öğrenin!" ifadesi yer

---

631 Ebû Dâvûd, "Kıraat", 3, (Hadis No: 1400).

632 Buhârî, "Fezâil", 13, (Hadis No: 5013, 5014, 5015); Müslim, "Müsâfirîn", 259-263, (Hadis No: 811-813).

633 Buhârî, "Fezâil", 14, (Hadis No: 5016-5017); Müslim, "Müsâfirîn", 46, (Hadis No: 264-265).

634 Buhârî, "Fezâil", 10, (Hadis No: 5009); Müslim, "Müsâfirîn", 254, 255, 256, (Hadis No: 806-808).

635 Buhârî, "Fezâil", 10, (Hadis No: 5010); Müslim, "Müsâfirîn", 258, (Hadis No: 810).

636 Müslim, "Müsâfirîn", 212, (Hadis No: 780).

637 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/462, (Hadis No: 22146), 36/531, (Hadis No: 22193), 36/546, (Hadis No: 22213); Müslim, "Müsâfirîn", 252 (Hadis No: 804). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/6.

almaktadır.[638] Diğer yandan benzer bir rivayeti Ahmed b. Hanbel ve Dârimî, Abdullah b. Büreyde'nin babası (Büreyde b. Husayb) kanalıyla da rivayet etmişlerdir.[639]

Rivayetin metin kısmı aşamalı olarak üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde herhangi bir ayrım ve kısıtlama yapılmaksızın genel manada Kur'an okumaya teşvikte bulunularak Kur'an'ın kendisini okuyanlara kıyamette şefaatçi olacağı müjdesi verilmiştir. İkinci bölümde çerçeve biraz daraltılarak daha özel bir hale gelmiş, Zehrâveyn olarak isimlendirilen Bakara ve Âl-i İmran surelerini okumaya teşvik edilmiş ve bu iki surenin kıyamet gününde tıpkı iki bulut, iki gölge ya da iki grup kuş sürüsünün kendilerini okuyanları koruyup müdafaa edecekleri haber verilmiştir. Üçüncü bölümde ise çerçeve iyice daraltılarak sadece Bakara suresine işaret edilmiş, bu surenin kendisini okuyana büyük fayda ve bereket sağlayacağı, okumayı terk edenin ise pişmanlık yaşayacağı ifade edilmiş, hemen ardından da sihirbazların ona güç yetiremeyeceği bildirilmiştir.

Münâvî rivayette geçen "onu okumak berekettir" "فَإِنَّ أَخْذَهَا بَرَكَةٌ" cümlesini, "onu okumaya ve onunla amel etmeye gayret etmede bir bereket yani (sevabında) artma ve çoğalma vardır" şeklinde açıklamış; "onu terk etmek pişmanlıktır" "وَتَرْكَهَا حَسْرَةٌ" cümlesini ise "ondan elde edeceği sevabı kaçırması sebebiyle kıyamette pişman olacaktır" şeklinde yorumlamıştır. "Sihirbazlar ona güç yetiremez" "وَلَا يَسْتَطِيعُهَا الْبَطَلَةُ" cümlesi için üç farklı yorum getiren Münâvî, birinci yorumunda sihirbazların sürekli batılla meşgul olmaları ve sapıklık üzere bulunmaları sebebiyle onu okumaya güç yetiremeyecekleri; ikinci yorumda onların batıl işlerle uğraşmaları ve tembellikleri sebebiyle Kur'an'ı okumaya ve manasını anlamaya güç yetiremeyecekleri; üçüncü

---

638 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/481, (Hadis No: 22157).

639 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/41, (Hadis No: 22950); Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 15, (Hadis No: 3434).

Dârimî rivayetinin senedinde tabiin tabakasındaki ravi Beşir b. Muhacir, genel olarak sika kabul edilmekle birlikte bazı hocalar tarafından cerh edilmiştir. Iclî onun sika olduğunu (Iclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî, *Târihu's-Sikât*, I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medine, Birinci Baskı, 1405/1985, I/249) söylemiş, Buhârî Tarih'inde onun Enes b. Mâlik'i gördüğü bilgisini verse de (Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II/101, (Hadis No: 1930)) İbn Hıbban Enes'i görmediği halde ondan tedlis yaparak rivayette bulunduğunu bildirmiştir (İbn Hıbbân, *es-Sikât*, VI/98). Mizzî onun hakkında Ahmed b. Hanbel'in "münkerü'l-hadis", Yahya b. Maîn'in "sika", Ebû Hatim'in "hadisi yazılır ama amel edilmez", Buhârî'nin "bazı hadislerinde çelişir", Nesâî'nin "leyse bişey" dediğini nakletmiştir (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, IV/177-178). Bu sebeple Dârimî rivayeti aslen zayıf olmakla birlikte farklı tariklerden şahitlerinin bulunması sebebiyle "hasen" olarak değerlendirilmelidir.

yorumda ise "Kur'an mahluktur" iddiasına karşılık "haydi öyleyse bir benzerini getirin" şeklinde sihirbazlara meydan okuma manası taşıdığı yorumunu yapmıştır.[640]

2.1.2.4. İdareciliğin Kıyamet Gününde Pişmanlık Sebebi Olacağıyla İlgili Hadis

İmâret yani idarecilik ve yöneticilik müessesi, İslam dininin en fazla ehemmiyet verdiği hususlardan biridir. "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de itaat edin…"[641] ayeti mucibince, temelde Allah'a ve Rasûlüne itaat edip tâbi olmayı emreden İslam dini, hemen arkasından, ortaya çıkabilecek sorunların ve anlaşmazlıkların kısa yoldan çözülmesi ve devletin sağlıklı ve güçlü bir şekilde yönetilmesini temin etmek amacıyla idarecilere de itaat etmeyi emretmiştir. Allah Rasûlü Veda Haccı'nda, kendisini dinleyen cemaate: "Ey insanlar! Allah'a karşı sorumluluk bilinci içerisinde olun. Sizin başınıza kulağı kesik Habeşli bir köle bile getirilmiş olsa Allah'ın Kitabı'na göre hareket ettiği ve size de onu uyguladığı sürece emirlerini dinleyin ve itaat edin!" şeklinde seslenmiştir.[642] Bir başka rivayette ise "...Her kim emîre (idareciye) itaat ederse şüphesiz bana itaat etmiş olur, her kim de ona isyan ederse şüphesiz bana isyan etmiş olur."[643] diyerek halkın, başlarına geçen idarecilere itaat etmeleri gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur.

Diğer yandan Hz. Peygamber, böylesine önemli bir görevi üstlenen kişilerin büyük bir sorumluluk altına girdiğini ve bu sebeple de görevlerini icra ederken oldukça dikkatli olmaları gerektiğini belirtmiş, aksi halde idareciliğin kıyamet gününde pişmanlık sebebi olacağı konusunda uyarılarda bulunmuştur. İdareciliğin kıyamet gününde pişmanlık sebebi olacağıyla ilgili olarak kaynaklarda üç farklı rivayet tespit edilmiştir. Bunlardan ilk ikisinde her hangi bir isim zikredilmezken, diğer rivayetin ashaptan Ebû Zerr'e hitaben söylendiği görülmektedir. İlk iki rivayet şu şekildedir:

Yezid b. Harun, İbn Ebû Zi'b ve Makburî kanalıyla Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Siz yöneticiliği çok*

---

640 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, II/63.

641 en-Nisâ 4/59.

642 Tirmizî, "Cihâd", 28, (Hadis No: 1706); Buhârî, "Ahkam", 4, (Hadis No: 7142).

643 Müslim, "İmâre", 32, (Hadis No: 4747).

isteyeceksiniz. Oysaki o, kıyamet gününde pişmanlık ve üzüntü sebebi olacaktır. Süt emenin hali ne kadar güzeldir ama sütten kesilenin hali ne kadar kötüdür."[644]

Ebûl-Yemân, İsmail b. Ayyâş, Yezid b. Ebû Melik ve Lokman b. Âmir kanalıyla Ebû Umâme'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuşlardır: "*On veya daha fazla kişiyi idare eden hiçbir kimse yoktur ki kıyamet gününde Allah'ın huzuruna eli boynuna bağlanmış olarak çıkmış olmasın. Onu ya sevapları çözecektir ya da günahları helak edecektir. İdareciliğin başı melâmet (kınanma), ortası pişmanlık, sonu da kıyamet gününde utanç ve rezilliktir.*"[645]

İdarecilik, yönetim işini elinde tutan kişiye nimet sayılabilecek birtakım yetkiler sunmanın yanında, yukarıda da belirtildiği üzere kişinin omuzlarına ağır veballer yükleyen bir görevdir. Hz. Peygamber, esasen her insanın az ya da çok idarecilik görevi olduğunu bildirmiş, bunun aslında nimetten ziyade, kişinin üzerine yüklenen ağır bir sorumluluk olduğunu ve bu açıdan mutlaka hesaba çekileceğini hatırlatarak uyarıda bulunmuştur.[646]

İnsana yüklediği bu ağır sorumluluk sebebiyle idarecilik, herkesin başarabileceği bir iş değildir. İnsan, tabiatı itibariyle dünyanın menfaatlerine karşı zaaf içerisindedir. Takdir görme, övülme, şöhret ve maddî kazanç elde etme gibi dünyevî pek çok menfaati elde etmek, idarecilik sayesinde çoğu zaman mümkün olabilmektedir. İdareci, bu menfaatler karşısında zaafiyet göstermeden dik durabilmek için güzel ahlaka sahip olma yanında, yönetimde karşılaşacağı durumlarla baş edebilme, kriz yönetme, insanları sevk ve idare etme kabiliyetine de sahip olmalı, elindeki yetkiyi kötüye kullanmamalı, alacağı kararlarla hakkı ve adaleti tesis edebilmelidir. Görevini kötüye kullanması, dünyevi menfaatlere karşı göstereceği zaafiyet ve karşılaşacağı zor durumlarda alacağı yanlış kararlar, hem dünyada hem de ahirette üzerine büyük bir vebal yükleyecektir. Bundan dolayı Peygamberimiz, "Kişinin mal ve makama düşkünlüğünün dinine verdiği

---

644 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV/491, (Hadis No: 9791); Buhârî, "Ahkâm", 7, (Hadis No: 7148); Nesâî, "Biat", 39, (Hadis No: 4211), "Âdâbü'l-kudât", 5, (Hadis No: 5385). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/7.

645 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI/635, (Hadis No: 22300); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VIII/173, (Hadis No: 7724). Arapça metin için Bkz. EK 1/8.

Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayet senet ve metin açısından sahih kabul edilmiş, Ebû Umâme'den nakledilen rivayet ise İsmail b. Ayyâş'taki ızdırap sebebiyle Şuayb el-Arnavûd tarafından senet itibariyle zayıf, metin itibariyle sahih liğayrihi olarak değerlendirilmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI/635, (Hadis No: 22300). Bkz. Tahkik kısmı)

646 "Hepiniz birer çobansınız (idarecisiniz) ve hepiniz yönettiklerinizden sorumlusunuz. Devlet başkanı bir idarecidir ve yönettiklerinden sorumludur. Evin beyi bir idarecidir ve yönettiklerinden sorumludur. Evin hanımı da bir idarecidir ve yönettiklerinden sorumludur. Köle de efendisinin malı üzerinde bir idarecidir ve yönettiklerinden sorumludur." Buhârî, "Cuma", 10, (Hadis No: 893).

zarar, bir koyun sürüsünün içine salıverilmiş iki aç kurdun o sürüye verdiği zarardan daha büyüktür." buyurmuştur.[647] İdarecinin, yönettiği insanları yeri geldiğinde yönlendirmesi, onlara yol göstermesi ve rehberlik etmek için çaba ve gayret sarf etmesi gerektiğini belirten Hz. Peygamber, böyle bir gayret ve çaba içerisinde olmayan idarecinin, cennetin kokusunu dahi alamayacağını haber vermiştir.[648]

Diğer yandan idarecilik bir emanet olarak değerlendirilmiş, idarecinin bu emanete sahip çıkacak ehliyet ve liyakate sahip olması gerektiği belirtilmiştir.[649] Sevgili Peygamberimiz de idarecinin âdil olması gerektiği üzerinde önemle durmuş, âdil idarecinin, Allah'ın gölgesinden (himayesinden) başka hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde, Allah'ın gölgesi altında gölgelenecek yedi kişi arasında olacağı müjdesini vermiş ve hatta ilk sırada saymıştır.[650]

Bu sebeple Hz. Peygamber idarecilik görevini, bu görevi yerine getirebilecek güce ve liyakate sahip olanlara vermiş, bu konudaki tavizsiz tutumunu gerekli gördüğü her yerde sergilemiştir. Nitekim Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken, ondan halka âdil davranmasını istemiş, "...Sakın (zekât olarak) onların mallarından en iyilerini seçip alma. Mazlumun bedduasından sakın, çünkü onunla Yüce Allah arasında hiçbir engel/perde yoktur." sözleriyle ona tembihte bulunmuştur.[651] Hatta bu tembihle yetinmeyen Hz. Peygamber, Yemen'e gitmek üzere hazırlık yapan Muaz'a bir haberci göndererek geri çağırmış, "Seni niçin geri çevirdiğimi biliyor musun? Benim iznim olmadan (ganimetten) hiçbir şey alma! Çünkü bu bir hainliktir. Her kim bu dünyada böyle bir hainlik yaparsa kıyamet günü (Allah'ın huzuruna) yaptığı o hainlikle getirilir. İşte seni bunun için çağırmıştım, şimdi vazifene gidebilirsin."[652] diyerek onu ikinci kez uyarmıştır.

Kaynaklarda geçen üçüncü rivayet ise Ahmed b. Hanbel ve Müslim tarafından nakledilen ve Ebû Zerr'i muhatap alan şu rivayettir:

---

647 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXV/61-62, (Hadis No: 15784); Tirmizî, "Zühd", 41, (Hadis No: 2376); Dârimî, "Rikâk", 21, (Hadis No: 2758).

648 Buhârî, "Ahkâm", 8, (Hadis No: 7150).

649 "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir." en-Nisâ 4/58.

650 Buhârî, "Ezân", 36, (Hadis No: 660).

651 Müslim, "İman", 29, (Hadis No: 119).

652 Tirmizî, "Ahkâm", 8, (Hadis No: 1335).

Abdulmelik b. Şuayb b. el-Leys, Şuayb b. el-Leys, el-Leys b. Sa'd, Yezid b. Ebû Habib, Bekr b. Amr, Hâris b. Yezid el-Hadramî ve İbn Huceyre el-Ekber kanalıyla rivayet edildiğine göre Ebû Zerr: "*Allah Rasûlü'ne: 'Ey Allah'ın Rasûlü! Beni idareci olarak atamıyor musun?' diye sordum. Allah Rasûlü eli ile omuzuma vurdu ve: 'Ebû Zer! Sen zayıfsın. İdarecilik ise emanettir. Gerçekten hakkıyla yerine getirmeyen ve gereğini eda etmeyenler için bu vazife kıyamet gününde rezillik ve pişmanlıktır' buyurdu.*"[653]

Hz. Peygamber sağlığında, yeni fethedilen bölgelere görevlendirdiği idarecilerin seçimine büyük önem vermiş, böylesine önem verdiği idarecilik görevi için liyakat sahibi olmayı en önemli kıstas olarak belirlemiştir. Bununla birlikte O, kendisini liyakat sahibi görerek idarecilik görevi talep edilmesini hoş karşılamamış, bu taleple huzuruna gelen iki sahabiye, "Vallahi, biz bu yönetim işine ne onu isteyen birini tayin ederiz, ne de ona hırs gösteren birini!" diyerek taleplerini geri çevirmiştir.[654] Ne var ki O'nun bu konudaki seçici tavrı ve kararlı tutumu herkes tarafından tam olarak kavranamamış, idarecilik görevi almayı arzulayanlar, bu arzularını fırsat bulduklarında dile getirmekten geri durmamışlardır. Onlardan biri de Hz. Peygamber'in çok sevdiği ve değer verdiği sahabilerden Ebû Zerr'dir. Bazı arkadaşlarının vali olarak atandığını gören Ebû Zerr, zaman zaman "ben de valilik yapabilirim" diye aklından geçiriyor ve böyle bir göreve getirilmeyi arzu ediyordu. Bir gün bu düşüncesini Hz. Peygamber'e aktarmaya karar veren Ebû Zerr, müsait bir ânında O'nun yanına yaklaşarak bu arzusunu dile getirmişti.

Ebû Zerr aslında, Hz. Peygamber'in en sevdiği sahabilerden biriydi. Onu, "Şu gök kubbenin altında ve yeryüzünün üstünde Ebû Zerr'den daha doğru sözlü kimse yoktur."[655] diyerek övmüştü. Hz. Peygamber ashâbını yakından tanıyor, onlardan kimin hangi görevleri yapabileceğini çok iyi biliyor ve görevlendirmelerini de buna göre yapıyordu. Ebû Zerr, güzel ahlaklı ve doğru sözlü olmakla birlikte idarecilik görevini yerine getirebilecek kabiliyete ve özel yeteneklere sahip değildi. Onun bu halini bilen Hz. Peygamber bir defasında ona, "Ebû Zer! Senin gerçekten zayıf olduğunu

---

653 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV/404, (Hadis No: 21513); Müslim, "İmâre", 4, (Hadis No: 1825). Metin Müslim'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/9.

Rivayetin Müslim tarikinde her hangi bir problem bulunmazken, Ahmed b. Hanbel tariki metin itibariyle sahih kabul edilmiş, senet kısmı ise ravilerden Abdullah b. Lehîa'nın sû-i hıfzı sebebiyle Şuayb el-Arnavûd tarafından zayıf olarak değerlendirilmiştir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV/404, (Hadis No: 21513). Bkz. Tahkik kısmı)

654 Buhârî, "Ahkâm", 7, (Hadis No: 7149); Müslim, "İmâre", 14, (Hadis No: 4717).

655 İbn Mâce, "Sünnet", 11, (Hadis No: 156).

görüyorum. Kendim için ne istiyorsam senin için de onu isterim. İki kişiye bile olsa sakın başkan olma! Yetim malını da yönetmeye kalkma!"[656] şeklinde uyarıda bulunmuştu. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ona idarecilik görevi vermeyişi, onun ahlâkî kusurlarından dolayı değil, idarecilik görevini yerine getirebilecek kabiliyete ve özel yeteneklere sahip olmayışından kaynaklanıyordu.

Her üç rivayet birlikte değerlendirildiğinde bu rivayetlerin temel gayesinin, insanların, kendilerine sağladığı dünyevî imkânlara aldanarak idarecilik görevine rağbet etmelerine engel olmak ve bu görevin insana yüklediği sorumluluk sebebiyle aslında kaçınılması gereken bir iş olduğuna dikkat çekmek olduğu görülmektedir. Münâvî de bu noktaya dikkat çekerek şu açıklamaları yapmıştır: "İdareci, tebaası üzerinde hâkimiyeti olan, onları yöneten ve gerektiğinde kendisinden daha üst mevkide bulunanların bilmesi için işlerini koruyup muhafaza eden kişidir. Hz. Peygamberin uyarısı, yöneticiliğe rağbet etmekten sakındırma ve mümkün olduğunca ondan uzak durulmasını sağlama amacını taşır. Çünkü kişi, bu görevi hakkıyla yerine getiremediğinde kıyamet gününde azaba uğrayacak olması sebebiyle pişmanlık yaşayacaktır."[657]

2.1.2.5. İstişare Edenin Pişman Olmayacağını Bildiren Hadis

Arapça'da, "bir kimsenin bir başka kimseye müracaat ederek görüş ortaya çıkarması"[658] anlamına gelen "istişâre" kelimesi terim olarak, "Herhangi bir iş hakkında konunun uzmanlarının veya o konuda görüş bildirebilecek kimselerin görüşlerine başvurmak, onlarla görüş alışverişinde bulunmak"[659] demektir. Kur'ân-ı Kerim'de, "Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi. Artık sen onları affet. Onlar için Allah'tan bağışlama dile. İş konusunda onlarla müşavere et. Bir kere de karar verip azmettin mi, artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever."[660] anlamındaki ilâhî buyruk, Hz. Peygamber'in şahsında bütün ümmete ve özellikle yöneticilere, işlerini müşavere ile yapmalarını emretmektedir. Başka bir ayette de:

---

656 Müslim, "İmâre", 17, (Hadis No: 4720).

657 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, II/164.

658 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Şvr" Maddesi, s.469-470.

659 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/702.

660 Âl-i İmran 3/159.

"İşleri aralarındaki danışma ile yürür"[661] buyrularak, istişare ile hareket etmek müslümanların üstün meziyetleri arasında sayılmış, böylece müslüman toplumlarda yönetimin şûra ve meşveret esasına dayanması gerektiği belirtilmiştir.[662] Sadece devlet idaresi ve yönetim işinde değil, insanın fert olarak yeterli bilgiye sahip olmadığı durumlarda da tecrübeli kimselere müracaat ederek danışması ve onlardan görüş alması uygun bir davranıştır. Kurtubî de tefsirinde bu hususa işaret ederek: "Bazıları derler ki: bir iş konusunda tecrübesi olanlarla müşâvere et. Bu durumda kendilerine pahalıya mal olan bilgileri ve görüşleri sen bedavaya almış olursun"[663] demiştir. Aşağıda verilen rivayet de istişare etmenin önemine işaret etmektedir.

Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Osman b. Hammâd b. Süleyman b. el-Hasen b. Ebân b. en-Nu'mân b. Beşîr b. Sa'd el-Ensârî, Abdulkuddûs b. Abdüsselâm b. Abdulkuddûs, babası (Abdüsselâm b. Abdulkuddûs), dedesi (Abdulkuddûs) ve el-Hasen kanalıyla Enes b. Mâlik, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*İstihare eden kayba uğramaz, istişare eden pişman olmaz, tasarruf eden fakirleşip muhtaç olmaz.*"[664]

Senet açısından oldukça zayıf olan rivayetin metninin, anlam itibariyle dinin genel hükümlerine uygun olduğu görülmektedir. Çünkü mubah olan konularda istihare yapmakta hayır olduğu gibi istişare ve tasarruf etmede de aynı şekilde hayır vardır. İbn Atiyye[665] ve Kurtûbî'nin,[666] rivayeti, senedindeki zayıflığa dikkat ve işaret etmeksizin

---

661 eş-Şûrâ 42/38.

662 Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/702.

663 Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, IV/251.

664 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VI/365, (Hadis No: 6627); Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, II/175, (Hadis No: 980); Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, *Müsnedü'ş-Şihâb*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, İkinci Baskı, Beyrut, 1407/1986, II/7, (Hadis No: 774); Heysemi, Ebû'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebi Bekr b. Süleyman, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1414/1994, "Salât", 55 (Hadis No: 3670), "Edeb", (Hadis No: 13154). Metin Taberânî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/10.

Taberânî, bu hadisten sonra zikrettiği hadisin peşinden "Bu iki hadisi Hasan'dan, sadece Abdülkuddûs rivayet etmiştir, oğlu bu konuda fert kalmıştır." açıklamasını yapmıştır. Kudâî kendi rivayetinin ardından, Taberânî'nin bu açıklamasına yer vermiş, Heysemî rivayeti naklettikten sonra senette isimleri geçen Abdüsselâm ve babası Abdulkuddûs'ün ciddi derecede zayıf olduklarını belirtmiş, İbn Hacer de Taberânî'nin ciddi manada zayıf bir senetle rivayette bulunduğunu söylemiştir. Son dönem muhaddislerinden Elbânî ise senette ismi geçen dede Abdülkuddûs'ün "kezzâb" olduğunu, İbn Hıbbân'ın da oğlunu (Abdüsselâm) hadis uydurmakla itham ettiğini belirtmiş ve hadisin mevzû' (uydurma) olduğuna hükmetmiştir. (Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyii fi'l-Ümme*, II/78, (Hadis No: 11)) Buna rağmen pek çok kitapta sıkça karşılaşılan rivayetin, aslında mevzû' olduğuna dikkat çekmek amacıyla çalışmaya dahil edilmesine karar verilmiştir.

665 İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdurrahman b. Temâm el-Endelüsî el-Muhâribî, *el-Muharreru'l-Vecîz*, I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1422/2002, I/534.

eserlerine almış olmalarının temelinde de bu husus olsa gerektir. Ancak her güzel ve doğru söz hadis olacak değildir. Çünkü hadis uyduran kimseler zaten hadis uydurma işini, bunun gibi manası doğru sözlere senet giydirmek suretiyle yapmaktadır. Manası güzel olan her söze "bu peygamber sözüdür" denilemez. Hadis uyduranların, üzerine senet giydirip Allah Rasûlü'ne isnat ettikleri nice güzel sözler vardır. Hadis uydurma sebeplerinin en başında onların cehaleti gelmektedir. Onlar, cehaletleri sebebiyle terğîb ve terhîb konusunda hadis uydurmakta herhangi bir beis görmezler. Bazıları da, "Biz Allah Rasûlü'nün aleyhine değil lehine hadis uyduruyoruz" derler. Oysaki Allah Rasûlü'nün (as) şeriatı, yalan yere uydurulmuş sözlerle tekmil edilmeye muhtaç değildir. Onun şeriatı, yalancıların yalanı olmadan da tam ve mükemmel bir şeriattır.

2.1.2.6. Pişmanlık Duyanların, "Bir Müslümanı Kasten Öldürenin Cezası Cehennemdir" Ayetinin Kapsamından İstisna Tutulacağını Bildiren Hadis

İnsan, Allah Teâlâ'nın yarattığı mahlûkat içinde en mükerrem ve saygıya layık olanıdır. Bu durum onun insan olmasından kaynaklanan ve doğuştan gelen bir özelliktir. Bu mükerrem ve saygıdeğer varlığın doğuştan gelen birtakım hakları mevcuttur. Dinî literatürde "zarûrât-ı hamse" olarak ifade edilen ve "can, akıl, namus, din ve malın muhafazası" şeklinde formüle edilen bu temel haklar, bir yönüyle şâri'in genel amacını teşkil ederken bir yönüyle de insanların umumi maslahatlarını göstermektedir. Bu haklar, ister Müslüman olsun isterse gayri müslim olsun her insanın doğuştan sahip olduğu haklardır ve dokunulmaz kabul edilmiştir.

Toplum içinde insanların ihlal ettiği ve birbirine karşı işlediği en ağır suç ve en büyük günah, haksız yere adam öldürme fiilidir. Kur'an'da, insan hayatının Allah tarafından dokunulmaz kılındığı belirtilerek peygamberlerin, sâlih kimselerin, açlık korkusu ve utanç sebebiyle kız çocuklarının ve inançları sebebiyle müminlerin öldürülmesi başta olmak üzere haksız yere cana kıymanın haram olduğu belirtilmiş,[667] bir insanı haksız yere öldürmek, bütün insanlığı öldürmekle eş tutulmuştur.[668] İnsanlık tarihinde bu fiili işleyenlerin ilki, Hz. Âdem'in oğullarından Kâbil'dir. Allah Rasûlü

---

666 Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, IV/251.

667 el-Bakara 2/61; Âl-i İmran 3/21, 112, 181; el-En'âm 6/140, 151; el-İsrâ 17/31; Yâsîn 36/20-27; el-Mü'min 40/28.

668 el-Mâide 5/32.

(sav) onun, yeryüzünde ilk kan döken kişi olarak kötü bir çığır açtığını ve bu sebeple de haksız yere öldürülen her kişinin günahına ortak olacağını haber vermiştir.[669]

Peki bu kötü fiili işledikten sonra gerçek anlamda pişmanlık yaşayarak tövbe eden kişinin durumu ne olacaktır? Aşağıdaki rivayet bu soruya cevap niteliği taşımaktadır.

Osman b. Ebû Şeybe, Cerîr ve Mansûr kanalıyla Saîd b. Cübeyr (ra) anlatıyor: "*Abdurrahman b. Ebzâ benden, "Allah'ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyin.*" (En'am, 6/151) *ayeti ile "Kim bir mümini kasten öldürürse…"* (Nisa, 4/93) *ayetinin ne emrettiğini İbn-i Abbas'a sormamı istedi. Ben de İbn-i Abbas'a sorduğumda o şöyle dedi: "Furkân suresindeki ayet* (Furkân, 25/68) *nazil olduğunda Mekke müşrikleri: "Biz Allah'ın haram kıldığı canı öldürdük, Allah'ın yanında başka ilahlar edindik, fuhşiyata daldık" demişlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Tövbe edip iman edenler müstesna."* (Meryem, 19/60) *ayetini indirdi. Bu ayet işte onlar içindir. Nisa suresindeki ayete gelince, bir kimse İslam'ı ve onun hükümlerini bildiği halde bir mümini öldürürse onun cezası cehennemdir." Bu olayı Mücâhid'e anlattığımda: "Pişman olan hariç." cevabını verdi.*"[670]

Rivayetin, Buhârî metninde geçen ayetler ile dipnotta belirtiğimiz diğer metinlerde geçen ayetler arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Buhârî rivayetinde "En'am, 6/151" olarak zikredilen ayet, diğer rivayetlerde, "Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları yaparsa ağır azaba uğrar." meâlindeki "Furkân, 25/68" olarak geçmektedir. Buhârî rivayetinde "Meryem, 19/60" olarak geçen ayet ise diğer rivayetlerde, "Ancak tövbe edip de inanan ve sâlih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." meâlindeki "Furkân, 25/70" olarak geçmektedir.

Rivayette, iki farklı ayetin ortaya koyduğu hüküm hakkında İbn Abbas'tan bilgi istendiği görülmektedir. Bunlardan birincisi; Buhârî metninde zikredilen "Meşru bir hak karşılığı olmaksızın Allah'ın haram kıldığı canı öldürmeyin." meâlindeki En'âm suresi 151'inci ayeti veya; "Onlar, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimselerdir. Kim bunları

---

669 Buhârî, "Enbiya", 1, (Hadis No: 3335); Müslim, "Kasâme", 7, (Hadis No: 1677).

670 Buhârî, "Menâkib", 29, (Hadis No: 3855); Ebû Dâvûd, "Fiten", 6, (Hadis No: 4273); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, II/438, (Hadis No: 3521); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, IIX/29, (Hadis No: 15827). Metin Buhârî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/11.

yaparsa ağır azaba uğrar. Kıyamet günü onun azabı kat kat artırılır ve horlanmış olarak orada ebedi kalır." meâlindeki Furkân suresi 68 ve 69'uncu ayetleridir. Hadiste geçtiği şekliyle İbn Abbas, bu ayetlerin müşrikler hakkında indirildiğini bildirmiştir. Şöyle ki, bu ayetler nazil olduğunda müşrikler, "biz Allah'ın haram kıldığı canı öldürdük, Allah'ın yanında başka ilahlar edindik, fuhşiyata daldık" diyerek, bu ayetlere göre günahlarının affedilmeyeceğini ve ebedi olarak cehennem azabına maruz kalacaklarını, dolayısıyla iman etmelerinin kendilerine bir fayda sağlamayacağını îmâ etmişlerdir. İbn Abbas, onların bu düşüncesi üzerine, Buhârî metninde zikredilen "Ancak tövbe edip inanan ve sâlih amel işleyenler başka. Onlar cennete girecekler ve hiçbir haksızlığa uğratılmayacaklardır." meâlindeki Meryem suresi 60. ayetin ya da; "Ancak tövbe edip de inanan ve sâlih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." meâlindeki Furkân suresi 70. ayetin nazil olduğunu, dolayısıyla bu ayetle, müşrik iken işledikleri kötü fillerin, tövbe edip inanmak ve sâlih amel işlemek suretiyle bağışlanacağının bildirildiğini ifade etmiştir.

İkinci ayet ise, "Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır." meâlindeki Nisâ suresi 93. ayetidir. Bu ayetin hükmüne göre İbn Abbas, İslam'ı ve onun ortaya koyduğu hükümleri bildiği halde bir mümini haksız yere öldüren kimsenin cezasının, ebedi olarak cehennemde kalmak olduğunu söylemiştir. Hadisi nakleden Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas'ın bu sözünü Mücahid'e aktardığında, Mücahid'in "pişman olan hariç" dediğini söylemiş, dolayısıyla bir mümini haksız yere ve kasten öldüren kişinin, pişmanlık yaşaması ve tövbe etmesi durumunda, dünyevi cezasının olmasa bile uhrevi cezasının affedilebileceğini ya da cehennemde ebedi olarak kalmaktan kurtulabileceğini ifade etmiştir.

Tefsir ve hadis kitaplarında İbn Abbas'ın, Nisa suresi 93. ayetin Medine'de nazil olduğunu ve Mekke'de nazil olan Furkân suresi 70. ayeti neshettiğini, dolayısıyla bir mümini kasten ve haksız yere öldürenin tövbesinin kabul edilmeyeceğini ve ebedi olarak cehennemde kalacağını savunduğu bildirilmektedir.[671] Ancak ehl-i sünnet mezheplerinin tamamı ile sahabe, tabiin ve sonraki neslin, "Kim bir kötülük yapar yahut kendine zulmeder, sonra da Allah'tan bağışlama dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok

---

671 Müslim, "Zühd", 16-20, (Hadis No: 3023).

merhamet edici bulur."[672] meâlindeki ayet uyarınca, bir mümini haksız yere ve kasten öldüren kişinin bağışlanabileceğini ifade ettikleri bildirilmiştir. Çünkü ayette bu suça mukabil olan ceza zikredilmiş ancak kişinin bu ceza ile kesin olarak cezalandırılacağı bildirilmemiştir. Bu mutlak bir sözdür. Hadisin sonunda Mücahid'e atfedilen "pişman olan hariç" ifadesi de ayetin mutlak ifadesini kayıtlandıran bir sözdür.[673]

Bununla birlikte ehl-i sünnet mezheplere göre, "Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları dilediği kimseler için bağışlar."[674] ayeti gereğince, diğer günahlar gibi adam öldürme günahının affedilmesi de mümkündür. Buna karşılık adam öldürme fiilinin haramlığını reddeder ve bunu helal sayarsa o zaman onun mürted olduğuna hükmedilir.[675] Bu görüşü destekleyen diğer bir değerlendirme de İbn Kuteybe tarafından yapılmıştır. İbn Kuteybe, Nisâ suresi 93. ayeti kerimesi gereği, bir mümini haksız yere ve kasten öldürenin cezasının ebedi olarak cehennemde kalmak olduğunu ancak Allah Teâlâ'nın dilediği gibi davranacağını, isterse affedebileceğini belirtmiş ve Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edilen; "Allah bir kimseye ameli karşılığında sevap vadederse onu uygular. Bir kimseye de ameli karşılığında ceza vadederse onu uygulama konusunda muhayyerdir (dilerse uygular, dilerse affeder)."[676] hadisini delil göstermiştir.[677]

2.1.3. Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri

Allah Teâlâ, kendisine kulluk etme gayesiyle yarattığı insanoğlunu uyarmak, emir ve yasaklarını kendilerine tebliğ etmek üzere peygamberler göndermiş, ebedi olan ahiret hayatını kazanacak fiiller yapmaları gerektiği konusunda onları uyarmıştır.[678] Bu dünyada ilahi emirlere tabi olan, kulluk görevlerini yerine getiren ve erdemli bir hayat sürenlerin, asıl ve ebedi olan ahiret hayatında sâlih kullar için hazırladığı nimetlere ulaşacağını bildirmiş, diğer taraftan ilahi emre tabi olmayan, kulluk görevini yerine

---

672 en-Nisâ 4/110.

673 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, VIII/496; Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyn, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., XIV/306-307.

674 en-Nisâ 4/48, 116.

675 Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XVI/56.

676 Heysemi, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, "Tövbe", 44, (Hadis No: 17602); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VI/66, (Hadis No: 3316); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VIII/240, (Hadis No: 8516).

677 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, İkinci Baskı, 1419/1999, s.185.

678 Âl-i İmran 3/56; et-Tahrim 66/6.

getirmeyen ve hayatını kötülük üzerine inşa edenlerin mutlaka pişmanlık yaşayacaklarını haber vermiştir.

Gerek Kur'an ayetlerinde gerekse hadislerde, insanoğlu için yapılan tüm uyarıların, ahiret hayatı üzerine temellendirildiği görülmektedir. Dünya hayatının sona erip ahiret hayatının başlangıcını ifade eden kıyamet anı Kur'an ve hadislerde " يوم الحسرة" yani "pişmanlık günü" olarak isimlendirilmiş,[679] insanoğlu, artık dönüşün mümkün olmadığı ve yaşanacak pişmanlıkların fayda vermeyeceği bu gün hakkında uyarılmıştır. Diğer taraftan birçok ayette; "buluşmak, sevdiğine kavuşmak" anlamındaki "likâ" kelimesiyle ifade edilen[680] ölüm ve ahiret hayatı, namaz kılarken her rekâtta okunması emredilen Fatiha suresinde, "insanların hesaba çekilip amellerinin karşılığının verileceği gün" manasında "din günü" olarak isimlendirilmiştir.[681]

İnsana, asıl ve ebedi olan ahiret hayatını kazanması gerektiği noktasında telkinde bulunan İslam dini, bunu başarmak için dünyadan tamamıyla uzaklaşıp el etek çekmeyi hiçbir zaman tasvip etmemiş; ahirete hazırlanırken dünya nimetlerinden nasip almayı tavsiye etmiş,[682] ancak bunu yaparken dünyanın cazibesine kapılıp ahiret saadetinin ihmal edilmemesi gerektiğine vurgu yapmıştır.[683] Çünkü dünya hayatı geçici ve değersiz bir metâ olarak tanımlanırken[684] ahiret yurdu; asıl hayatın, huzurun ve sükûnun bulunduğu yer olarak tarif edilmiştir.[685] Hz. Peygamber de bir duasında, "Allahım! Asıl hayat ahiret hayatıdır."[686] buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir.

Ahiret hayatındaki pişmanlık sahnelerinin en ağırı, cehennem ateşiyle karşılaşıldığında yaşanacaktır. Kur'ân-ı Kerim, küfür batağına sapmış kimselerin ateşle yüz yüze geldiklerinde, "Keşke Allah'a itaat etseydik, rasûlü dinleseydik";[687] "Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim!";[688] "Keşke (ahiret) hayatım için daha

---

679 Meryem 19/39.

680 el-A'râf 7/147; Yûnus 10/7; el-Kehf 18/105, 110; el-Ankebût 29/5, 23; er-Rûm 30/8.

681 el-Fâtiha 1/4.

682 el-Kasas 28/77.

683 el-Enfal 8/67.

684 Âl-i İmran 3/185; er-Ra'd 13/26.

685 el-Ankebût 29/64; el-Mü'min 40/39.

686 Buhârî, "Rikâk", 1, (Hadis No: 6414); Müslim, "Cihad", 127, (Hadis No: 1805).

687 el-Ahzâb 33/66.

688 el-Furkân 25/28.

önce bir şeyler yapmış olsaydım!"[689] şeklindeki hayıflanmalarından ve bu hayıflanmanın ardından, "Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak."[690] şeklindeki pişmanlıklarından bahsetmiş, ancak bu hayıflanma ve pişmanlığın kendilerine bir fayda sağlamayacağını,[691] onların ateşten çıkarılmayacağını[692] ve sürekli bir azaba duçar olacaklarını[693] bildirmiştir.

2.1.3.1. Ahiret Hayatının Ebedi Olmasının, Ateş Ehlinin Üzüntüsünü ve Pişmanlığını Artıracağını Bildiren Hadis

Ahiret hayatının varlığı iman edilmesi gereken hususlardan biridir. Kur'ân-ı Kerim'de dünya hayatının kıyametle son bulacağı,[694] ardından insanların yeniden diriltileceği,[695] amel defterleri dağıtıldıktan sonra mahşer yerinde hesaba çekileceği bildirilmiş, iman edip iyi işler yapanların cennete; inkârı tercih edip kötü işler yapanların da cehenneme girecekleri,[696] ahiret hayatının ebedi olduğu, cennet ve cehennem ehlinin de bulundukları yerde ölümsüz olarak yaşamaya devam edecekleri[697] haber verilmiştir.

Ahiret hayatının ebedi oluşu karşısında cennet ve cehennem ehlinin yaşayacağı manzara Hz. Peygamberin sözlerine şu şekilde yansımıştır:

Ömer b. Hafs b. Ğıyâs, babası (Hafs b. Ğıyâs), A'meş ve Ebû Sâlih kanalıyla Ebû Saîd el-Hudrî'den (ra) rivayet edildiğine Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: *"(Ahirette) Ölüm alaca bir koç suretinde getirilir. Sonra bir münadi: "Ey Cennet halkı" diye seslenir. Onlar başlarını uzatıp bakarlar. Ardından münadi: "bunu tanıyor musunuz?" diye seslenir. Onlar da: "Evet, bu ölümdür" derler. Hepsi onu görecektir. Sonra: "Ey Cehennem halkı" diye seslenir. Onlar da başlarını uzatıp bakarlar. Ardından münadi: "bunu tanıyor musunuz?" diye seslenir. Onlar da: "Evet, bu*

---

689 el-Fecr 89/24.

690 el-En'am 6/27.

691 es-Secde 32/14.

692 el-Bakara 2/167.

693 el-Mâide 5/37.

694 ez-Zümer 39/67-68.

695 Yâsîn 36/51; Kehf 18/99.

696 ez-Zümer 39/69-74.

697 et-Talak 65/11; el-Fussilet 41/28.

ölümdür" derler. Hepsi onu görecektir. Ardından koyun kesilir ve münadi: "Ey Cennet ehli! Ebediyet üzeresiniz, artık ölüm yok! Ey Cehennem halkı! Ebediyet üzeresiniz artık ölüm yok!" diye seslenir." Bundan sonra Allah Rasûlü (sav): "Onlar gaflet içindeyken ve iman etmemişken işin bitiriliverdiği o pişmanlık günü hakkında onları uyar" (Meryem, 39) ayetini okudular ve "Dünya ehli gaflet içindedir" buyurdular."[698]

Hadisin farklı bir varyantı Abdullah b. Ömer (ra) kanalıyla şu şekilde rivayet edilmiştir:

Muâz b. Esed, Abdullah, Ömer b. Muhammed b. Zeyd ve babası (Muhammed b. Zeyd) kanalıyla Abdullah b. Ömer'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Cennet ehli cennete, ateş ehli de ateşe girdikten sonra ölüm getirilir, cennetle cehennem arasında durdurulur ve kesilir. Sonra bir münadi: "Ey cennet ehli! Artık ölüm yoktur. Ey ateş ehli! Artık ölüm yoktur" diye seslenir. O an, cennet ehlinin sevincine sevinç, ateş ehlinin üzüntüsüne de üzüntü katılır.*"[699]

Kur'an'da kıyamet günü için zikredilen "yevmü'd-dîn" (din günü),[700] "yevmü'l-hısâb" (hesap günü)[701] "yevmü'l-hulûd" (ebedîlik günü)[702] gibi kavramların yanında, bu günün pişmanlık ve üzüntü günü olacağına işaret eden "yevmü'l-hasret" (pişmanlık günü)[703] ve "yevmü't-teğâbün" (aldanmadan duyulan üzüntü ve pişmanlık günü)[704] kavramları da kullanılmıştır. Taberî, "Allah Teâlâ bu tür ayetlerde; "Ey Muhammed! Allah'a ortak koşan bu müşriklerin, Allah'ın tarafını terk etmeleri sebebiyle cehenneme girdirilip orada ebedî olarak kalacaklarını anladıklarında nasıl bir üzüntü ve pişmanlık yaşayacaklarını açıklayarak onları uyar" demektedir. Zira Allah Teâlâ o gün yarattıklarını yargılayıp hüküm verecek, bir kısım insanlar Allah'a inanıp ona itaat ettikleri için cennete; bir kısmı da O'nu inkâr ettikleri için cehenneme girecektir. Neticede her iki grup da bulundukları yerde ebedi olarak kalacaklarını, artık ölümün

---

698 Buhârî, "Tefsir", (Hadis No: 4730); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII/120, (Hadis No: 11066); Müslim, "Cennet", 40, (Hadis No: 2849); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, I-XII, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, Birinci Baskı, 1421/2001, "Tefsir", 19, (Hadis No: 11254). Metin Buhârî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/12.

699 Buhârî, "Rikâk", 51, (Hadis No: 6548); Müslim, "Cennet", 43, (Hadis No: 2850); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X/198, (Hadis No: 5993); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XII/359, (Hadis No: 13337). Metin Buhârî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/13.

700 el-Fâtiha 1/4.

701 Sâd 38/16.

702 Kâf 50/34.

703 Meryem 19/39.

704 et-Teğabün 64/9.

olmadığını görüp kavradıklarında işte o an, müşrikler için üzüntü ve pişmanlık günü olacaktır" açıklamasını yapmıştır.[705]

Yukarıda verilen birinci rivayette, Meryem sûresi 39'uncu ayette geçen "kıyamet gününün pişmanlık günü olacağı" vurgusuna dikkat çekilmiş ancak bunun sebebine değinilmemiştir. İkinci rivayet ise bir anlamda birinci rivayeti açıklayıcı mahiyettedir. Zira burada cehennem ehlinin bulundukları yerde ebediyyen kalacak olmaları sebebiyle pişmanlık yaşayacakları bildirilerek bu hususa açıklama getirilmiştir.

Ahiret hayatının ebedi olması, Allah Teâlâ'nın sunduğu nimetlerle rızıklandırılan cennet ehli için çok büyük bir nimettir. Ancak aynı durum cehennem ehli için düşünüldüğünde, ölümsüzlük ve ebedilik onlar için tarifi mümkün olmayan bir üzüntü ve pişmanlık kaynağı olacaktır. Her iki gürûha da artık ölümün olmayacağı haber verildiğinde bu durum, zaten nimetler içinde bulunan cennet ehlinin sevincine sevinç katacak; azap içinde bulunan cehennem ehlinin de üzüntü ve pişmanlığını artıracaktır. Kur'an'da cehennem ehlinin, kendileri için hazırlanan ateşle karşı karşıya kalıp azabı tatmaya başladıklarında, "Dünyaya dönmek için bir yol var mı?"[706] diyerek bir çıkış yolu arayacakları, ateşten çıkmak isteyecekleri ama oradan çıkmalarına müsaade edilmeyeceği ve sürekli bir azaba uğrayacakları bildirilmektedir.[707] Dayanılmaz azap karşısında ölüp yok olmayı arzu edecekleri,[708] bu arzularının da karşılıksız kalacağı ve ölmeyecekleri,[709] hatta "Bugün bir kere yok olmayı istemeyin, birçok kere yok olmayı isteyin!"[710] denilerek azabın devamlı olacağı ve kaçışın asla mümkün olmayacağı haber verilmiştir.

2.1.3.2. Öldüğünde Pişmanlık Duymayacak Hiç Kimsenin Olmadığıyla İlgili Hadis

Kur'ân-ı Kerim, insanın bu dünyada küçük ya da büyük işlediği tüm fiillerinin ahiret hayatında karşısına çıkarılacağını ve muhakkak karşılığını göreceğini bildirmiştir.[711] Bulduğu her fırsatta sadece işlenen kötü fiiller sebebiyle yazılacak günahlar noktasında değil; iyi ve güzel davranışların terk edilmesi sebebiyle ortaya

---

705 Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XVIII/200.

706 eş-Şûrâ 42/44.

707 el-Mâide 5/37.

708 el-Furkân 25/13.

709 el-Fâtır 35/37; el-Mücadele 58/17; el-Â'lâ 87/11-13; Tâhâ 20/74; İbrahim 14/17.

710 el-Furkân 25/14.

711 Zilzâl 99/6-8.

çıkacak kayıp ve zararlar hususunda da uyarılarda bulunan Hz. Peygamber; Kur'an okumak,[712] Allah'ı zikretmek,[713] salavat getirmek,[714] ölümü ve cehennem ateşini tefekkür etmek[715] gibi kişiyi Allah'a yakınlaştıracak ve cehennem ateşinden koruyacak sâlih amellerin çoğaltılması gerektiğine de sık sık vurgu yapmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiğine göre, insanın dünyada işlediği bütün fiiller tespit edilmekte olup kıyamet gününde bir kitap halinde kendisine sunulacak, okuma bilen ve bilmeyen herkesten kendi kitabını okuması istenecektir.[716] Amel defterini sağdan alanlar sevinip umduğuna kavuşacak, soldan veya arkadan alanlar ise başına gelecek felâketi anlayarak yok olmayı isteyecektir.[717]

Kur'an ve hadislerde, cennet ve cehennem için farklı isimlerin zikredildiği, çeşitli tasvirlerin yapıldığı görülmektedir. Cennet için zikredilen "naîm cenneti", "adn cenneti", "firdevs cenneti" gibi isimlere karşılık cehennem için "cahîm", "hâviye", "hutame", "saîr" ve "sekar" gibi isimler zikredilmiştir. Bu ifadeler cennet ve cehennemin kendi içerisinde farklı mertebelerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu sebepledir ki bazı fiilleri işleyenler için cennet veya cehennemde girecekleri yerler özel isimlerle zikredilmiştir.[718] Benzer açıklamalara hadislerde de rastlanmaktadır. Mesela bir hadiste oruç tutanların, cennetin Rayyân kapısından; cihat edenlerin, cihat kapısından; namaz kılanların, namaz kapısından ve sadaka verenlerin de sadaka kapısından çağrılacakları rivayet edilmiştir.[719] Bu ve benzeri ayet ve hadisler ışığında, gerek cennetin gerekse cehennemin tabakalar halinde olduğu, kişilerin amellerine ve faziletlerine göre farklı tabakalarda yer alacağı ifade edilmiştir.

Aşağıda verilen rivayetlerde, insanın, cennete girmiş olsa bile kendinden daha iyi ve üst konumda olanlara gıbta ile bakıp imreneceği, sâlih amellerini çoğaltmadığı ve daha üst tabakalarda yer alamadığı için üzüntü ve pişmanlık yaşayabileceği ifade edilmiştir:

---

712 Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 4, (Hadis No: 3384).

713 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV/132, (Hadis No: 8407), XIV/328, (Hadis No: 8710), XVIII/195, (Hadis No: 11653), XVIII/212, (Hadis No: 11674).

714 İbn Mâce, "Cenâiz", 65, (Hadis No: 1637).

715 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/301, (Hadis No: 7925); İbn Mâce, "Zühd", 31, (Hadis No: 4258); Tirmizî, "Zühd", 4, (Hadis No: 2307); Tirmizî, "Sıfatü Cehennem", 2, (Hadis No: 2575).

716 el-İsrâ 17/13-14.

717 el-Hâkka 69/18-29.

718 el-Müddessir 74/20-30.

719 Buhârî, "Savm", 4, (Hadis No: 1897); Müslim, "Zekat", 85, (Hadis No: 1027).

Süveyd b. Nasr, İbnü'l-Mübârek, Yahyâ b. Ubeydullah ve babası (Ubeydullah) kanalıyla Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav): "*Öldüğünde pişmanlık duymayacak hiç kimse yoktur" buyurdu. "Onun pişmanlığı nedir ey Allah'ın Rasûlü?" diye sordular. O da (sav): "Eğer iyi biri ise iyiliklerini çoğaltmadığı için pişman olur, günahkâr biri ise günahları bırakmadığı için pişman olur" dedi."*[720]

Taberânî ve Beyhakî tarafından nakledilen diğer bir rivayet ise şu şekildedir.

Ebû Âmir Muhammed b. İbrahim en-Nahvî el-Mısrî, Süleyman b. Abdurrahman ed-Dımeşkî, Yezid b. Yahyâ Ebû Hâlid, Sevr b. Yezid, Hâlid b. Ma'dân ve Cübeyr b. Nüfeyr kanalıyla Muaz b. Cebel'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "*Cennet ehli, başka hiçbir şeye değil, sadece, dünyada Allah'ı zikretmeksizin geçirmiş oldukları anlara tahassür (nedâmet) duyarlar!*"[721]

Rivayetler incelendiğinde Tirmizî rivayetinde "Nedâmet" kelimesi kullanılmışken, Taberânî ve Beyhakî rivayetlerinde üzüntü manasına gelen "tahassür" kelimesi kullanılmıştır. Münâvî; Taberânî ve Beyhakî rivayetlerinin şerhinde şu açıklamalara yer verir: "Cennet ehli hiçbir pişmanlık ve üzüntü yaşamayacaktır. Onların tek üzüntüsü, dünyada iken Allah Teâlâ'yı zikretmeden geçirdikleri vakitler içindir. Çünkü onlar bu yüzden daha çok sevap kazanma ve Allah Teâlâ'ya daha yakın olma fırsatını kaçırmışlardır. Ancak bu üzüntü, cennette olmalarından kaynaklanan bir üzüntü değil, cennetteki makamlarıyla alakalıdır. Rivayetin amacı, Allah'ı anmadan geçen her ânın, sizin lehinize değil aleyhinize olduğunu bilmenizdir. Allah Teâlâ, kul kendisini

---

720 Tirmizî, "Zühd", 58, (Hadis No: 2403); Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, Üçüncü baskı, 1996, s.279, (Hadis No: 716). Arapça metin için Bkz. EK 1/14.

Tirmizî, naklettiği rivayetin ardından "Biz bu hadisi bu şekilde biliyoruz. Ravilerden Yahya b. Ubeydullah b. Mevheb el-Medenî hakkında Şu'be bazı sözler etmiştir." açıklamasını yapmıştır. Zehebî Tarihu'l-İslam isimli eserinde, Yahyâ el-Kattân'ın, Yahya b. Ubeydullah'tan hadis nakletmeyi bıraktığını, Ahmed ve başkalarının onu münkerü'l-hadis olarak nitelendirdiğini ve babasının "meçhul" olduğunu belirttikten sonra, Şu'be'nin onun hakkında "namazını kötü kılarken gördüm" dediğini nakletmiştir. (Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târihu'l-İslam ve Vefâyâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, I-LII, Dârul-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1413/1993, IX/334) Elbânî de hadisi zayıf olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Daîfü Süneni't-Tirmizî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991, I/270)

721 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XX/93, (Hadis No: 182); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, II/55, (Hadis No: 509-510). Metin Beyhakî'ye aittir (510). Arapça metin için Bkz. EK 1/15.

Heysemî rivayetin Taberânî tarikinde ismi geçen ravileri sika olarak değerlendirmiş ancak bir yerde hocası Muhammed b. İbrahim es-Sûrî hakkında ihtilaf bulunduğunu kaydetmiş, (Heysemi, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, X/74, (Hadis No: 16746)) başka bir yerde ise bu itilaftan bahsetmemiştir. (Heysemi, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, X/80, (Hadis No: 16787).) Elbânî ise bu rivayeti zayıfa yakın olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, II/958, (Hadis No: 5445)) Beyhakî rivayetlerine gelince onlardan biri hasen, diğeri sahih kabul edilmiştir. (Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, II/55, (Hadis No: 509-510). Tahkik kısmı)

her zikrettiğinde sevinç duyar ve ona olan sevgisinin göstergesi olarak cennet nimetleri sunar. Bu nimetler ancak Allah'ı çokça zikretmekle elde edilir. Allah'ı anmayı göz açıp kapayıncaya kadar bile olsa ihmal eden kişi, o faziletten mahrum kalır ve pişmanlık yaşar."[722]

Bu durum tıpkı şehitlerin cennete girdikleri ve Allah Teâlâ'nın nimetlerine ulaştıkları halde yeniden dünyaya döndürülmeyi istemeleri gibidir. Hz. Peygamber şehitlerin bu durumunu şu sözlerle açıklamıştır: "Ölüp de Allah katında hayırlı bir mertebeye erişen kullar içinde, şehitten başka hiç kimse, kendisine içindekilerle birlikte dünya verilecek olsa bile yeniden dünyaya gelmek istemez. Şehit, şehitliğin ne kadar üstün bir mertebe olduğunu gördüğü için, dünyaya dönüp bir kez daha şehit olmayı arzular."[723]

2.1.3.3. Ateş Ehlinin, Cennetteki Mekânlarının Kendilerine Gösterilmesi Sonucunda Pişmanlık Duyacaklarını Bildiren Hadis

İnsanoğlunun hayata dair pişmanlıkları, kötü bir sonuçla karşı karşıya kaldığında ortaya çıkar. Bu da çoğu zaman, dinî, hukukî ya da ahlâkî kurallara uymamak ve sorumluluklarını yerine getirmemek suretiyle olur. Dünya hayatında elde fırsat varken iman etmeyen, Allah'ı ve O'nun hükümlerini inkâr eden, başta iman olmak üzere kulluğun gereği olan hususlarda bir çaba ve gayret göstermeyen, İslâm'a karşı düşmanca tavırlar sergileyerek ömürlerini şirk, küfür ve günahlar içinde tüketen kimseler için pişmanlık, ahiret hayatında kaçınılmaz bir son olacaktır. Bunların, ahiret hayatının ilk ayağı olan kıyametin kopması ve ardından gerçekleşecek ba's ile birlikte başlayacak pişmanlıkları, amel defterlerinin dağıtılmasıyla daha da artacak, ateşle karşılaştıklarında ise zirveye ulaşacaktır. Onların yaşayacağı derin pişmanlıklar, itiraflar, yakınmalar ve karşılıksız kalacak temenniler Kur'an'da, "Hiç farkında olmadığınız bir sırada ve ansızın azap size gelmeden önce Rabbinizden size indirilenin en güzeline uyun ki sonra hiç kimse, "Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime! Gerçekten ben alay edenlerden idim" demesin. Yahut "Allah beni doğru yola iletseydi elbette O'na karşı gelmekten sakınanlardan olurdum" demesin. Yahut

---

722 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, V/390, (Hadis No: 7701).

723 Buhârî, "Cihâd", 6, (Hadis No: 2795).

azabı gördüğünde, "Keşke benim için dünyaya bir dönüş daha olsa da iyilik yapanlardan olsam" demesin."[724] sözleriyle oldukça etkileyici bir şekilde ifade edilmiştir.

Hz. Peygamber ahirette, iman edip sâlih amel işleyen ve neticede cennete giren müminlere cehennemin; inkâr edip kötü fiiller işleyen ve neticede cehenneme giren kimselere de cennetin gösterileceğini ve onların gördükleri manzara karşısında gösterecekleri tepkiyi şu sözlerle haber vermiştir:

Esved, Ebû Bekr, A'meş ve Ebû Sâlih kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Cennetteki yerini gören her ateş ehli; "Allah bana da hidayet verseydi (demek oraya gidecektim)" diyecek ve pişmanlık yaşayacaktır. Ateşteki yerini gören her cennet ehli de; "Allah bana hidayet vermeseydi (demek oraya gidecektim)" diyecek ve bu da onun için şükür olacaktır.*"[725]

Hâkim en-Nîsâbûrî, rivayeti, "Sonra Allah Rasûlü (sav) şu ayeti okudu: "Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime!" (ez-Zümer 39/56.) demesin." ilavesiyle nakletmiş ve her ne kadar Buhârî ve Müslim nakletmese de onların şartlarına göre sahih olarak değerlendirmiştir.[726]

Hadisin farklı bir varyantı ise şu şekildedir:

Ebûl-Yemân, Şuayb, Ebû'z-Zinâd ve A'rec kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Cennete giren her kişiye günahkâr olsaydı gireceği cehennemdeki yeri gösterilir ki şükrünü artırsın; Cehenneme giren her kişiye de güzel işler yapsaydı gireceği cennetteki yeri gösterilir ki pişmanlık yaşasın.*"[727]

Umdetü'l-Kârî isimli eserinde hadisi değerlendiren Aynî, cennetin şükür yurdu değil ceza (karşılık görme) yurdu olduğu halde, cennet ehlinin şükründen bahsedilmesini şu şekilde izah etmiştir: "Burada zikredilen şükür, cennet ehline bir yükümlülük yükleme manasında değil, lezzet duyma, haz alma ve tadını çıkarma manasında zikredilmiştir. Veya bunda asıl maksat, kulun razı olması, sevinç ve mutluluk duymasıdır. Çünkü şükreden kimse, mevcut duruma hem razı olmuştur hem de sevinç ve mutluluk içerisindedir. Cehennem ehline gelince, onlar için zikredilen sâlih

---

724 ez-Zümer 39/55-58.

725 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/381-382, (Hadis No: 10652); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübra*, "Tefsir", 39, (Hadis No: 11390). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/16.

726 Hâkim en-Nîsâbûrî*, el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, II/473, (Hadis No: 3629).

727 Buhârî, "Rikâk", 51, (Hadis No: 6569); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/578, (Hadis No: 10980); İbn Hıbbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, XVI/488, (Hadis No: 7451); Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XVI/56. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Ba's ve'n-Nüşûr*, el-Hademât ve'l-Ebhâsü's-Sekafiyye, Beyrut, 1406/1986, s.171, (Hadis No: 244). Metin Buhârî'ye aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/17.

amelden kasıt İslam dinidir. Pişmanlık duyacaklarının bildirilmesi de onların azap ve ızdırabının çoğalacağı şeklinde anlaşılmalıdır."[728]

2.1.4. Bir Beşer Olarak Hz. Muhammed'in Pişmanlıkları

Allah Teâlâ, kendisinden başka ilah olmadığını ve yalnız kendisine ibadet edilmesi gerektiğini insanlara bildirmek, iman edip iyi davrananları müjdelemek ve inkâra saplanarak kötü davrananları uyarmak üzere her kavme kendi içlerinden peygamberler göndermiş, onlarla birlikte, ihtilâfa düştükleri konularda hüküm vermek için gerçekleri içeren ve doğruya ileten kitaplar indirmiştir. İnsanları tevhid dairesinde Allah'a inanmaya, yalnızca O'na ibadet ve kulluk etmeye, erdemli davranışlar sergileyip kötülüklerden sakınmaya davet eden peygamberler, kuru bir tebliğci olmaktan öte, ilahi emirleri bizzat yaşayıp uygulayan, ahiret hayatında insanların cennete girmesini sağlayacak yolları onlara gösteren bir kılavuz konumundadır. Bununla birlikte Peygamberler, insan olmanın doğal sonucu olarak verdikleri kararlarda, gerçekleştirdikleri uygulamalarda ve olaylar karşısında sergiledikleri tutum ve davranışlarında yanılabilirler, "zelle"[729] ismi verilen küçük hatalar işleyebilirler, pişmanlık yaşayabilirler. Böyle bir durumla karşılaştıklarında da ilâhî uyarıyla ikaz edilirler. Pişmanlık, peygamberler dâhil beşer vasfına sahip olan her varlığın yüzleştiği bir duygudur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberlerin yaşadığı pişmanlık ve tövbe sahnelerine yer verilmiş, bu pişmanlıkların tövbeyle nasıl aktif hale getirildiği ve onların tövbe sonrasında yaşadıkları değişimler gözler önüne serilmiş, bu sayede peygamberlerin her konuda olduğu gibi pişmanlık ve tövbe konusunda da örnekliği ortaya konulmuştur.

Allah Teâlâ'nın insanlığa gönderdiği son peygamber olan Hz. Muhammed de (as) tıpkı diğer peygamberler gibi insanları tevhid inancına, yalnızca Allah'a ibadet etmeye ve sâlih ameller işleyip kötülüklerden uzak durmaya davet etmiştir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in beşer olduğunu sık sık vurgulamış,[730] onun tüm insanlara örnek olduğunu[731] ifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de, "âlemlere rahmet" olarak gönderildiği bildirilen ve Allah Teâlâ ile birlikte kendisine de itaat edilmesi istenen Hz.

---

728 Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XX/129.

729 "الزلة" Zelle; ayak kayması manasına gelir. Kasıt olmaksızın işlenen günaha da "zelle" denilmektedir. Bkz. İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Zll" Maddesi, s.381-382.

730 el-Kehf 18/110; el-Fussilet 41/6.

731 el-Ahzâb 33/21.

Peygamber'in nebevî özelliklerinin yanında dünya nimetlerinden haz alma, buna bağlı tercihlerde bulunma, sevinme, üzülme, yiyip-içme gibi beşerî özelliklerinin de bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Bu durumda Hz. Peygamber'in de bazı söz, düşünce ve eylemleri neticesinde "keşke" dediği, hata ettiğinin farkına vardığı ve bu sebeple de üzülüp pişmanlık yaşadığı durumların olması mümkündür ve tabidir. Nitekim Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'nin rivayetine göre Hz. Peygamber, kendisine gelen davalar ve akabinde verdiği kararlarla ilgili olarak şunları söylemiştir. "Ben de sizler gibi bir insanım. Siz birbirinizle olan davalarınızın çözümü için bana başvuruyorsunuz. Mümkündür ki, bir taraf kendi tezini diğerinden daha iyi savunabilir. Ben de işittiklerime dayanarak onun lehine hüküm verebilirim. Eğer ben, gerçekte kendisine ait olmayan bir şeyin ona verilmesine karar verirsem, o bundan küçük bir parça dahi almasın. İyi bilsin ki bu, onun için ateşten bir parçadır."[732]

Hadiste de ifade edildiği gibi Hz. Peygamber, dünya işlerinde zahire göre hüküm vermekteydi. Çünkü O'nun, her ne kadar bir peygamber olsa da olayların ardında yatan gerçekleri, gözüyle görmediği ve kendisine bildirilmeyen gizli halleri bilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla verdiği hükümlerde, aldığı kararlarda ve sergilediği davranışlarda yanılması, bunun sonucunda üzülmesi ve pişmanlık duygusu yaşaması mümkündür. Onun bizden farkı, daima Allah'ın gözetimi altında olması ve yanıldığı zaman Allah tarafından düzeltilmesidir.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e yönelik olarak yaptığı ikazların bir kısmı, Hz. Peygamber'in işlediği bir fiil sebebiyle değil, yapıp yapmamakta tereddüt ettiği veya düşünce aşamasında olduğu ve henüz işlemediği fiiller içindir. Buna en güzel örnek, Mekke müşriklerinin İslam'ı seçme karşılığında Hz. Peygamber'e bazı şartlar sunmaları, O'nunla görüşmeye geldiklerinde fakir ve köle Müslümanları yanlarından uzaklaştırmasını ya da hiç değilse ayakta beklemelerini istemeleri üzerine nazil olan ayetlerdir.

Râzî'nin İbn Abbas'tan naklettiği bilgiye göre o olaylardan birinde, Sakîfoğullarından bir heyet Hz. Peygamber'e gelerek, "Bizi bir sene Lât'tan istifade ettir ve tıpkı Mekke'nin ağacının, kuşlarının ve vahşi hayvanlarının öldürülmesinin yasaklanması gibi, sen de bizim vadimizi saygın ve kutsal kıl." şeklinde haddi aşan bazı taleplerde bulundular. Hz. Peygamber onların bu tekliflerini kabul etmedi. Fakat onlar taleplerinde ısrar ederek, "Biz senden Araplara, bizim kendilerinden üstün olduğumuzu

---

[732] Mâlik b. Enes, "Akdıye", 1; Buhârî, "Hayl", 9, (Hadis No: 6967), "Ahkâm", 20, (Hadis No: 7168).

anlatmanı istiyoruz. Eğer sen, bizim dediğimizi uygun bulmaz ve Arapların, "Bize vermediğini onlara verdin" demelerinden korkarsan, "Bunu bana Allah emretti dersin" dediler. Hz. Peygamber konuşmayıp bir süre susunca onlar ümitlenmeye başladılar. Derken Hz. Ömer, onlara bağırarak: "Hz. Peygamber'in, bahsettiğiniz şeylerden hoşlanmadığı için sustuğunu görmüyor musunuz" diye çıkıştı ve ardından şu ayetler nazil oldu: "O putperestler, sana vahyettiklerimizden başka şeyleri yalan yere bize yamayasın diye neredeyse seni ayartıp ondan saptıracaklar, işte o zaman seni kendilerine dost sayacaklardı. Hatta seni yerinde sağlam tutmasaydık neredeyse onlara kayacaktın! Ama o zaman sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırdık; sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamazdın! (el-İsra 17/73-75.)"[733]

Diğer olay ise En'am Suresi 52. veya Kehf Suresi 28. ayeti için söz konusudur. Mekke döneminde Allah Rasûlü, aralarında Suheyb er-Rûmî, Ammar b. Yâsir, Bilal-i Habeşî ve Habbâb b. Eret gibi fakir ve zayıf Müslümanlarla beraber otururken, Kureyş'in önde gelenlerinden bir grup gelerek, "Ey Muhammed! Nasıl oluyor da sen bunlarla beraber olabiliyorsun? Sana tabi olduğumuzda biz de mi bunlarla beraber olacağız? Eğer bizim sana inanmamızı istiyorsan ya onları yanından kov ya da biz geldiğimizde onları uzaklaştır, onlarla ayrı otur, bizimle ayrı otur" dediler. Hz. Peygamber onların bu taleplerine "ben Müslümanları kovamam" cevabını verince, "öyleyse hiç değilse biz geldiğimizde onlar ayakta beklesinler. Biz ayrıldıktan sonra dilersen onlarla birlikte oturmaya devam edersin" dediler. Hz. Peygamber, belki bu sayede Müslüman olmalarını ümit ederek onların bu talebine olumlu cevap vermişti. Onlar aralarında geçen bu konuşmanın yazılarak kayıt altına alınmasını istediklerinde, "Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur, senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zalimlerden olasın."[734] veya "Rızasını dileyerek sabah akşam rablerine dua edenlerle beraber olmak için elinden gelen çabayı göster. Dünya hayatının çekiciliğine meylederek gözlerini onlardan çevirme! Bizi anmaktan kalbini gafil kıldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme!"[735] meâlindeki ayet nazil olmuştur.[736] Hz. Peygamber birinci olayda müşriklerin kendilerinin üstün sayılması isteğine olumlu cevap vermediği gibi ikinci olayda da

---

733 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXI/378.

734 el-En'am 6/52.

735 el-Kehf 18/28.

736 Geniş bilgi için Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII/540, XXI/455.

Müslümanları yanından kovmamıştır. Dolayısıyla her iki uyarı da, O henüz düşünme aşamasındayken yapılmıştır. Bu sayede Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'i ismet sıfatı gereği, yanlış karar vererek günah işlemekten korumuş, onun bulunduğu doğru hal üzere sebat etmesini sağlamıştır.

Hz. Peygamber'e yapılan uyarıların bir kısmı da konu hakkında henüz bir vahyin gelmediği veya gelip gelmeyeceği konusunda bir işaretin bulunmadığı durumlarda peygamberimizin erken davranarak verdiği kararlar neticesinde ya da daha iyi ve daha doğru bir tercih imkânı olduğu halde onu terk edip iyi olanı tercih ettiği davranışlar neticesinde düştüğü yanılgılar için yapılmıştır. Bedir savaşı sonrasında ele geçirilen esirlerin fidye karşılığı salıverilmesi kararı ile Tebük gazvesi öncesinde mazeret beyan ederek cihada katılmamak için izin isteyenlere Hz. Peygamber'in izin vermesi bu duruma örnek gösterilebilir.

Kaynaklarda zikredilen bilgilere göre Bedir savaşını Müslümanlar kazanmış, yetmiş müşrik öldürülmüş, bir o kadarı da esir alınmıştı. Hz. Peygamber savaş sonrasında esir alınanlara ne şekilde muamele edileceğiyle ilgili olarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali ile istişarelerde bulunmuştu. Hz. Ebû Bekir, esirlerin genel olarak amca, kardeş ya da kabilelerinin çocukları olması sebebiyle fidye karşılığında serbest bırakılmalarının uygun olacağını, bu sayede müşriklere karşı maddi açıdan güç kazanacaklarını ve esirlerin de ileride belki Müslüman olarak kendilerine katılıp destek olabileceklerini söylemişti. Hz. Ömer ise Hz. Ebû Bekir'in görüşüne katılmadığını, yakalanan esirlerin, müşriklerin cesurlarından, önderlerinden ve ileri gelenlerinden olduğunu, kendisine izin vermesi durumunda -bazı isimler zikrederek- onların boynunun vurulup öldürülmelerinin daha isabetli olacağını savunmuştu. Hz. Peygamber, konuyla ilgili Allah'tan bir hüküm gelmesini beklemeden acele etmiş ve yaptığı istişare neticesinde Hz. Ebû Bekir'in görüşünü benimseyerek esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılmasına karar vermişti. Bunun üzerine Allah Teâlâ, alınan bu kararın isabetli bir karar olmadığını bildirmiş ve Hz. Peygamber'i şu ayetlerle uyarmıştır. "O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir. Siz geçici dünya varlığını istiyorsunuz, oysa Allah ahireti istiyor. Allah izzet ve hikmet sahibidir. Allah'ın daha önceden yazılmış bir hükmü olmasaydı elde ettiğiniz menfaat sebebiyle size büyük bir azap

dokunurdu."[737] Bu uyarı ayetlerinin nazil olmasının ardından Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in, aldıkları yanlış karar sebebiyle oturup ağladıkları ifade edilmiştir.[738]

Diğer olay ise Tebük gazvesi öncesinde Hz. Peygamber'in, kendisinden savaşa katılmama noktasında izin isteyen münafıklara izin vermesidir. Hz. Peygamber ashabına uzun bir sefere çıkacaklarını haber vermiş, hedefi açıklamış ve bunun için iyice hazırlık yapmalarını istemişti. Münafıklar bir taraftan savaşa katılabilmek için yeterli güçlerinin olmadığını[739] beyan ederek Hz. Peygamber'den izin istemişler, diğer taraftan da savaşa katılma düşüncesinde olanları "bu sıcakta savaşılmaz" diyerek düşüncelerinden caydırmaya çalışmışlardı.[740] Hz. Peygamber de gönülsüz olarak savaşa çıkmalarının kendilerine bir fayda sağlamayacağını düşünmüş olacak ki izin isteyen münafıklara izin vermişti. Bunun üzerine, "Allah seni affetsin! Doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?"[741] meâlindeki ayet nazil olmuş, bu ayetler aracılığıyla Hz. Peygamber, aceleci davranarak münafıklara izin vermesi sebebiyle uyarılmıştı. Çünkü devam eden ayetlerde Allah Teâlâ, onların savaşa katılmayacaklarını zaten bildiğini, katılsalar da bozgunculuk yapmaktan başka bir işe yaramayacaklarını, bu sebeple onların savaşa katılmalarını istemediğini beyan etmiştir.[742] Görüldüğü üzere her iki olayda da Hz. Peygamber'in yanılgısının, işlediği fiilin yanlış olmasından değil daha iyisini tercih etmediğinden kaynaklandığı görülmektedir.

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e yönelik olarak yapılan uyarılar incelendiğinde bu uyarıların büyük bölümünün, Hz. Peygamber'in üzülüp pişman olmasını gerektirecek kadar şiddetli olmadığı görülecektir. Mesela Hz. Peygamber, kendisine risâlet görevi verilip insanları İslam'a davet etmeye başladığında, çok az insan kendisini tasdik etmiş ve O'na tabi olmuştu. Bütün gayretlerine rağmen müşriklerin kendisine inanmayı ve tabi olmayı reddetmesi, O'na karşı açık bir tavır takınmaları ve düşmanlık beslemeleri Hz. Peygamber'i üzüyor, onların bu tavırları sebebiyle ümitsizliğe kapılıp daralıyordu. Onun bu tavrı karşısında Allah Teâlâ kendisini farklı zamanlarda uyarmış; onların aslında kendisini değil Allah'ın ayetlerini

---

737 el-Enfal 8/67-68.

738 Taberî, *Tarih*, II/474-475.

739 et-Tevbe 9/42.

740 et-Tevbe 9/81.

741 et-Tevbe 9/43.

742 et-Tevbe 9/44-47.

inkar ettiklerini, kendinden önceki peygamberlerin de yalanlandıklarını fakat onların, sabretmeleri neticesinde Allah'ın yardımına nail olduklarını hatırlatarak,[743] Mekkelilerin iman etmemesi sebebiyle neredeyse kendini helâk edecek derecede üzülmesinin yersiz olduğunu[744] kendisine bildirmişti. Benzer uyarıların, Hz. Peygamber'in bir münafığın cenaze namazını kıldırması veya kıldırmaya niyet etmesi,[745] müşrik olarak ölen yakınlarının affedilmesi için dua etmesi[746] ve Allah'ın helal kıldığı bir şeyi kendisine haram kılıp yasaklaması[747] durumlarında da yapıldığı görülmektedir.

Hz. Peygamber'e yapılan diğer bir uyarının, Allah Teâlâ'nın kendisine önceden bildirdiği bir hükmü, insanların kendisini kınayıp ayıplamasından çekinerek gizlemesi neticesinde yapıldığı görülmektedir. Olay, Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Zeyd b. Harise'yi, halasının kızı Zeynep bint Cahş ile evlendirmek istemesiyle başlar. Hz. Peygamber Zeynep'i Zeyd'e isteyince Zeynep buna karşı çıkar. Bunun üzerine "Bir mümin erkek veya bir mümin kadının, Allah ve Rasûlü bir emir ve hüküm verdiklerinde artık işlerinde bundan başkasını seçme hakları olamaz. Allah'ın ve Rasûlünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır."[748] meâlindeki ayet nazil olur ve Zeynep Allah'ın emrine karşı gelmemek için Zeyd ile evlenmeyi kabul eder. Ancak bir süre sonra aralarında anlaşmazlıklar yaşanır. Zeyd Hz. Peygamber'e gelerek, Zeynep'in kendisine karşı nesebiyle büyüklük tasladığını ve kendisinin dengi olmadığını söyleyip durduğunu, bu sebeple de kendisini boşamak istediğini söyler. Hz Peygamber Zeyd'e, "Allah'tan kork ve onu yanında tut" tavsiyesinde bulunur. Bunun üzerine Allah Teâlâ, "Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, "Eşini nikâhında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın" diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha layıktı. Zeyd eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda müminlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir."[749] meâlindeki

---

743 el-En'am 6/33-35.

744 el-Kehf 18/6.

745 et-Tevbe 9/84.

746 et-Tevbe 9/113.

747 et-Tahrim 66/1-2.

748 el-Ahzâb 33/36.

749 el-Ahzâb 33/37.

ayeti inzal buyurmuş ve Hz. Peygamber'i uyarmıştı. Ne yazıktır ki, ayette Allah Rasûlü'nün gizlediği hususla ilgili olarak İslami kaynaklara da giren birtakım asılsız iddia ve yorumlar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Allah Rasûlü bir defasında Zeynep'i görmüş, ondan hoşlanmış ve kalbinde onunla evlenmek isteği belirmişti. Zeyd kendisine gelip Zeynep'i boşamak istediğinde Hz. Peygamber içinde sakladığı bu arzu ve isteği gizlemiş ve Zeyd'e eşini tutmasını söylemişti.[750] Bu asılsız iddianın hiçbir dayanağının olmadığı gayet açıktır. Çünkü Zeynep, Hz. Peygamber'in halasının kızı idi ve onu daha öncesinde görmemesi mümkün değildi. Eğer kalbinde onunla evlenmek gibi bir arzu olsaydı bunu en başında yapar, Zeyd'i onunla nikâhlamazdı. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in gizlediği hususla ilgili olarak yapılan yorumlardan doğru olanı; Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e, Zeynep'in kendisiyle evlendirileceği bilgisini verdiği halde, Allah Rasûlü'nün "insanlar ne der?" korkusuyla bu bilgiyi gizlemeye çalışması ve Zeyd'e karısını boşamaması tavsiyesinde bulunmasıdır.[751] Çünkü o döneme kadar bir insanın evlatlığının boşadığı karısıyla evlenmesi olayı vaki olmamıştı. İşte Hz. Peygamber, Allah Teâlâ kendisine bildirdiği ve o şekilde hükmettiği halde münafıkların, "Muhammed oğlunun hanımını aldı" demelerinden korkmuş ve bu bilgiyi açıklayamamıştı. Oysa korkulması gereken asıl merci insanlar değil bizzat Allah'tı. Allah Teâlâ bu olayla ayrıca, daha önce hiç uygulanmayan ve haram olduğu zannedilen bir durumun aslında helal olduğunu da beyan etmek istemiştir. Zira ayette geçen; "Zeyd eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki, eşlerinden yana isteklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda müminlere bir zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir." şeklindeki açıklama bu amaca işaret etmektedir.

Diğerlerine oranla konumuzla bağlantısının daha kuvvetli olduğunu düşündüğümüz diğer bir olay da Hz. Peygamber'in Abdullah İbn Ümmi Mektûm'a yönelik olarak sergilediği tavır sebebiyle uyarılması olayıdır. Tefsir ve hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in kendisine yapılan bu uyarı sonrasında dolaylı da olsa üzüntü ve pişmanlık yaşadığına işaret eden birtakım bilgiler bulunmaktadır.

Hz. Peygamber, bi'setin dördüncü yılından itibaren açıktan tebliğe başlamıştı. Mekke'nin ileri gelen önderlerinin ikna edilmesi durumunda onlara tabi olan halkın da İslam'ı daha kolay benimseyecekleri düşüncesiyle onlarla yakından ilgileniyor, bulduğu

---

750 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI/169-170; Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XX/273.

751 Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XX/274; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, VI/425.

her fırsatta onlara İslam dini hakkında bilgiler veriyor ve onları İslam'a davet ediyordu. Bir gün içlerinde Rebia'nın iki oğlu Utbe ve Şeybe, Ebû Cehl b. Hişam, Abbas b. Abdulmuttalip, Ümeyye b. Halef ve Velid b. Muğîre'nin de aralarında bulunduğu Kureyş'in ileri gelenlerinden bir gruba tebliğ ve davet konuşması yapıyordu. O sırada Abdullah İbn Ümmi Mektûm isminde âmâ bir sahabi meclise gelmiş, Hz. Peygamber'in bir toplulukla konuştuğunu bildiği halde O'nun konuşmasını yarıda keserek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Allah'ın sana öğrettiklerini bana da öğret, bana da oku." diyerek kendisine dinî konularda bilgi vermesini istemişti. Bu sözünü birkaç kez tekrar edince, Hz. Peygamber onun bu tavrından ve sözünün kesilmesinden rahatsız olmuş, sorusuna cevap vermemiş ve yüzünü ondan çevirerek Kureyş'in ileri gelenleriyle konuşmasına devam etmişti. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hz. Peygamber'i uyarmış, yaptığı bu davranışın doğru olmadığını kendisine şu ayetlerle bildirmişti: "Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek. Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah'a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırmıyorsun."[752]

Kendisine yapılan bu uyarıdan etkilenen Hz. Peygamber'in, daha sonra zaman zaman Abdullah İbn Ümmi Mektûm'u gördüğünde, "Kendisinden dolayı Rabbimin beni azarladığı şahsa merhaba!" diyerek ona iltifatta ve ikramda bulunduğu, ihtiyacı olup olmadığını sorduğu, gazâya çıktığında Medine'de kalanlara namaz kıldırmak üzere kendi yerine iki defa onu görevlendirdiği ve Enes b. Mâlik'in rivayet ettiğine göre Kâdisiye savaşında onun siyah bir sancak taşıdığı rivayet edilmiştir.[753] Bu bilgilerin yer aldığı kaynaklarda, yaşanan olay neticesinde Hz. Peygamber'in pişmanlık yaşadığına dair açık ve sarih bir ifade bulunmasa da, Abdullah İbn Ümmi Mektûm'a gösterdiği yakın ilgi ve alaka ile ona yönelik olarak sergilediği tutum ve davranış O'nun, yaşanan bu olay sebebiyle üzüntü duyduğuna ve pişmanlık yaşadığına işaret etmektedir.

Tefsirlerde Allah Rasûlü'nü üzen bu olay üzerinde detaylı bir şekilde durulmuş, O'nun Allah Teâlâ tarafından uyarılmasının sebepleri konusunda geniş tartışmalar ve yorumlar yapılmıştır. Razî, Abdullah İbn Ümmi Mektûm'un, yaptığı yanlış davranış

---

752 Abese 80/1-10.

753 Ebû Ya'lâ, *Müsned*, V/431, (Hadis No: 3123); Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, XXVIII/415-418; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, V/209-210; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/700-701; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXI/52.

sebebiyle uyarılmayı hak ettiğini, çünkü onun oradaki topluluğu görmese de Hz. Peygamber'in bu kâfirlerle konuşmasını duyduğunu, O'nun bu işe ne kadar önem verdiğini bildiği halde tebliğ işini bitirmeden sözünü kesip öne atılmasının Hz. Peygamber'e eziyet verdiğini ve bu davranışının büyük bir masiyet olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan, çok önemli olan bir hususun, daha az önemli olan bir hususa göre öncelik arz edeceğini belirten Râzî, daha önce Müslüman olan Abdullah İbn Ümmi Mektûm'un bazı dinî bilgileri öğrendiğini ve din konusunda acil bir ihtiyacının bulunmadığını belirtmiştir. Buna karşılık diğerlerinin henüz Müslüman olmadığına ve onların Müslüman olmasının çok büyük toplulukların da Müslüman olmasına vesile olacağına dikkat çeken Râzî, İbn Ümmi Mektûm'un küçük bir faydayı temin için bu şekilde araya girip laf atmasının, büyük faydanın yok olmasına sebebiyet verebileceğinden yanlış bir davranış olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeplerden dolayı İbn Ümmi Mektûm'un yaptığı davranışın günah ve hatalı olduğunu belirtmiş, onun bu davranışı karşısında Hz. Peygamber'in sergilediği tavrın ise yerinde ve gerekli bir tavır olduğunu söylemiştir. Bu açıklamalardan sonra da; "Madem Hz. Peygamber yerinde ve gerekli bir tavır sergiledi, öyleyse Allah Teâlâ Hz. Peygamber'i niçin azarladı?" sorusunu sormuş ve bunun sebebini iki farklı ihtimalle izah etmeye çalışmıştır. Birinci ihtimal, meydana gelen olay zahiren, zengin kimselerin fakir kimselere tercih edildiği ve onların kalbinin kırıldığı düşüncesini uyandırmaktadır. Dolayısıyla azarlama işi bu sebeple yapılmış olabilir. İkinci ve daha kuvvetli ihtimal ise Allah Rasûlü'nün davranışının zahirî yönü sebebiyle değil, kalbinden geçirdiği duygu ve düşünce sebebiyle azarlanmış olmasıdır. Çünkü Hz. Peygamber yakınlıkları, şerefleri ve yüksek mevkileri sebebiyle onlara meyletmiş, bu özelliklere sahip olmayan Abdullah İbn Ümmi Mektûm'dan yüz çevirmiştir. Dolayısıyla Allah Rasûlü'nün, İbn Ümmi Mektûm'a yönelik uyarı ve terbiye amaçlı davranışı sebebiyle değil, kalbinde oluşan bu duygu ve düşünce sebebiyle uyarılıp azarlandığı yorumunu yapmıştır.[754]

Olayın akışı, akabinde vahyolunan uyarı ayeti ve kaynaklarda geçen bilgiler derlendiğinde Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'i uyarmasının asıl sebebinin; kim olursa olsun, gelen kişinin samimiyetinin her şeyden önemli olduğuna ve öncelikle ona ilgi gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmek maksadı taşıdığı görülmektedir. Çünkü kimin daha hayırlı ve faydalı olacağını; kimin daha kötü ve zararlı olacağını en iyi Allah bilir.

---

754 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXI/52-54.

İşte Allah bu ayetle, toplumda ileri gelen kişilere özel ilgi göstermenin, İslam'a fayda getirmeyeceği konusunda peygamberini ve onun şahsında bizleri uyarmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e yönelik olarak yapılan bu uyarılar, belki de bizim aynı yanılgılara düşmemizi engellemek, Peygamberimizin de bir insan olduğuna vurgu yapmak ve aynı zamanda, Hıristiyanların Hz. İsa'yı ilahlaştırdıkları gibi, Müslümanların da O'nu ilahlaştırma hatasına düşmesini engellemek amacını taşımaktadır. Buna rağmen bazı âlimlerin, Peygamberimize olan aşırı sevgi ve saygılarından dolayı, Kur'an ayetleri aracılığıyla kendisine yapılan uyarıları kabullenmek istemedikleri ve bu ayetleri farklı şekillerde anlamlandırıp yorumladıkları görülmektedir. Oysa ayetlerin Peygamberimizi uyarıyor olması, asla O'nun küçük düşürüldüğü anlamına gelmediği gibi Allah Teâlâ da peygamberini hiçbir zaman küçük düşürmek istemez.[755] Kur'ân-ı Kerim'de, kendisinde insanlar için güzel örneklerin bulunduğu bildirilen Hz. Peygamber,[756] hayatın her alanında örnek alınan, sözleri ve davranışları izlenip takip edilen birisiydi. Allah'ın emri gereği O'nun gibi yaşamak arzusunda olanlar, O'nu kendisine örnek alıyor, O'nun gibi konuşmak, O'nun gibi davranmak için her hareketini izleyip takip ediyordu. Eğer O (as), yanıldığı durumlarda ilahi ikaza muhatap olmasaydı, bu yanılgılar belki de ashabı ve ümmeti tarafından devam ettirilecek ve onlar da aynı hatalara düşeceklerdi. Kaldı ki bu yanılgılar, kebâir olarak isimlendirilen ve İslam'ın genel ilkelerine aykırı düşen büyük günahlardan değil, zelle olarak tabir edilen ve telafisi mümkün olan yanılgılardı.

2.2. Hadislerde Tövbe Kavramı

Yaratılmışlar içinde insanoğlunu en güzel biçimde[757] yaratan Allah Teâlâ, onun yaratılış gayesinin kendisine kulluk etmek olduğunu açıklamış[758] ve bu kapsamda ona iman, ibadet ve ahlak alanlarında birtakım sorumluluklar yüklemiştir. Kulluk görevinin ifasında kendisine bahşedilen akıl sayesinde iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme yeteneğine sahip olan insanoğlu, yine kendisine verilen irade yeteneğiyle sorumluluklarını yerine getirme noktasında imtihana tabi tutulmuştur. Yüce yaratıcının, gönderdiği peygamberler ve ilahi kitaplar aracılığıyla yaptığı tüm uyarılara rağmen

---

755 Öz, Ahmet, "Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yapılan İkazlar", *Marife*, Kış 2011, s.55-76.

756 el-Ahzâb 33/21.

757 et-Tîn 95/4.

758 ez-Zariyât 51/56.

insanoğlu, ilahi vahye karşı meydan okuyarak inkârcı bir tavır takınabilmekte ya da genel manada iman etmekle birlikte nefsinin heva ve hevesine kapılıp kulluk çizgisinden uzaklaşabilmektedir. İşte bu noktada Allah Teâlâ, kulluk çizgisinden uzaklaşan insan için kapıları kapatmamış; onu, işlediği hataların affedilmesi için tövbe etmeye ve yararlı işler yapmaya davet etmiştir. Kur'ân-ı Kerim' de, "Ancak tövbe edip inanarak erdemli işler yapanın durumu başkadır. Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."[759] buyuran yüce yaratıcı, işlediği kötülüklerden pişmanlık duyup tövbe edenlerin bağışlanacağını ve işledikleri kötülüklerin kötü sonuçlarının yok edilerek iyiliğe dönüştürüleceğini haber vermiştir.

Bütün ilahi dinlere göre hem iyilik hem de kötülük yapmaya meyilli bir varlık[760] olan insanoğlunun, yaratılışı itibariyle günahlardan tamamen kaçınması ve hiç günahının olmaması mümkün değildir. Hz. Peygamber bu gerçeği, "İnsanoğlunun hepsi günah işler. Günah işleyenlerin en hayırlısı ise tövbe edenlerdir.",[761] "Nefsimi elinde tutan Allah'a yemin ederim ki siz günah işlemeyen kimseler olsaydınız Allah sizin yerinize günah işleyen ve ardından tövbe edip bağışlanma dileyen başka bir topluluk yaratırdı da onları bağışlardı."[762] sözleriyle dile getirmiştir.

Kur'an'da tüm insanlığı İslam'ı yaşayacak olgunluğa kavuşturma görevinin kendisine verildiği bildirilen[763] Hz. Peygamber, diğer bütün konularda olduğu gibi tövbe konusunda da ashabına ve ümmetine en güzel şekilde rehberlik etmiş, tövbeyi gerek şahsî kulluğunun gerekse tebliğ ve irşadının önemli bir parçası haline getirmiştir. Hiç günah işlemediği halde kendisinin bile günde yüz kez tövbe ettiğini ifade eden Hz. Peygamber, oldukça veciz örnek ve kıssalarla insanların akıl ve iradelerine hitap etmiş, hata edenlerin en hayırlılarının tövbe edenler olduğunu ve Allah'ı en çok sevindirecek amellerin başında tövbenin geldiğini haber vermiştir. O bir yandan, işlediği günah sebebiyle pişmanlık hisseden kişinin vakit geçirmeden tövbe etmesi durumunda işlediği günahın yazılmayacağı müjdesini vererek, tövbe etmede acele etmenin gerekliliğine dikkat çekmiş; diğer yandan kişinin boğazı hırlamadıkça tövbesinin kabul edilebileceğini söyleyerek, insanlardaki bağışlanma ümidini her daim canlı tutmak istemiştir. Tövbenin kabul edilmesi için işlenen günahın azlığı ya da çokluğundan

---

759 el-Furkân 25/70.

760 Topaloğlu, "Tövbe", s.278-283.

761 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4251).

762 Müslim, "Tövbe", 9, 10, 11, (Hadis No: 2748, 2749).

763 el-Enbiya 21/107; eş-Şûrâ 42/13; el-Cuma 62/2-3.

ziyade, gerçek bir pişmanlık ardından gelen kararlı ve samimi bir tövbenin daha önemli olduğuna vurgu yapmış, tövbeden sonra yeniden günah işlenmesi durumunda yine tövbesinin kabul edilebileceğini ancak bunun doğru bir davranış olmayacağını ifade etmiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde, tövbenin Hz. Peygamber'in hayatındaki yeri ve önemi, tövbe etmeye dair teşviki, tövbenin zamanı, tövbe etmede günahların azlığı veya çokluğu, tövbenin kabul şartları ve tövbe ettikten sonra yeniden günah işlenmesi konuları başta olmak üzere hadis kaynaklarında tövbe konusunda zikredilen rivayetler incelenecektir. Ancak tövbe konusunda literatürde çok fazla rivayet bulunması sebebiyle bu rivayetlerden öncelikle pişmanlıkla ilintili olanlar, ardından da belirlenen konu başlıklarıyla alakalı olanlar çalışmaya dâhil edilmiştir.

2.2.1. Hz. Peygamber'in Kendisini "Tövbe Peygamberi" Olarak Nitelendirmesi

Gerek Kur'ân-ı Kerim'de gerekse hadislerde, Hz. Peygamber için farklı isimler ve sıfatlar kullanılmıştır. Bu isimlerinden en çok bilineni; "övgüye değer bütün güzellikleri ve iyilikleri kendinde toplayan kişi" anlamına gelen Muhammed ismidir. Kur'ân-ı Kerim'de de zikredilen bu isim[764] aynı zamanda kırk yedinci surenin adıdır. Ahmed ismi de O'nun Kur'ân-ı Kerim'de geçen isimlerindendir.[765] Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber için zikredilen "müzekkir",[766] "beşîr",[767] "şâhid, mübeşşir, nezîr, dâî ilallah, sirâc"[768] ve "rahmet"[769] gibi başka isim ve sıfatlar da vardır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in isimleri konusunda kaleme alınan müstakil eserlerde, O'na ait 300'den fazla isim ve sıfata yer verilmiştir. Bu isim ve sıfatlardan bir kısmı Kur'ân-ı Kerim'de, bir kısmı da bizzat Hz. Peygamber'in hadislerinde zikredilmiştir. O hadislerin biri şu şekildedir:

İshak b. İbrahim el-Hanzalî, Cerir, A'meş, Amr b. Mürra ve Ebû Ubeyde kanalıyla Ebû Musa el-Eş'arî (ra), Rasûlüllah'ın (sav) şöyle buyurduklarını nakletmiştir: "*Ben Muhammed'im, Ahmed'im, (peygamberlerin sonuncusu) el-Mukaffî'yim,*

---

764 Âl-i İmran 3/144; el-Ahzâb 33/40; Muhammed 47/2; el-Feth 48/29.

765 es-Saf 61/6.

766 el-Ğâşiye 88/21.

767 el-İsrâ 17/105; el-Fâtır 35/24.

768 el-Ahzâb 33/45-46.

769 el-Enbiyâ 21/107.

(insanların ardım sıra haşredileceği) el-Hâşir'im, tövbe peygamberiyim, rahmet peygamberiyim."[770]

Hadis, büyük çoğunluğu Ebû Musa el-Eş'arî tarikiyle olmak üzere farklı senetlerle pek çok hadis kitabında nakledilmiş, bunların büyük kısmında "نَبِيُّ الرَّحْمَةِ" ifadesi yerine "نَبِيُّ الْمَلْحَمَةِ" ifadesi kullanılmıştır.[771] Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bir rivayetinde, "نَبِيُّ التَّوْبَةِ، وَنَبِيُّ الرَّحْمَةِ" yerine "وَالْمَاحِي وَالْخَاتِمُ وَالْعَاقِبُ" kelimeleri zikredilmiştir.[772] bununla birlikte hadisin bazı varyantlarında Ebû Musa'nın, "Allah Rasûlü (sav) bize, kendisinin bazı isimlerini söylerdi. Onlardan ezberlediklerimiz vardı, ezberlemediklerimiz vardı." açıklamasına yer verilmiştir.[773]

Sahihayn başta olmak üzere pek çok hadis kitabında, Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im tarikiyle nakledilen farklı bir rivayet daha vardır. Rivayetler arasında küçük farklar bulunmakla birlikte büyük oranda birbirine benzeyen rivayet şu şekildedir:

Mâlik ve İbn Şihâb kanalıyla Muhammed b. Cübeyr b. Mut'im'in rivayet ettiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Benim beş ismim vardır: Ben Muhammed'im, ben Ahmed'im, ben Allah'ın küfrü benimle yok edeceği Mâhî'yim (mahvedici), ben insanların ardım sıra haşredileceği Hâşir'im (toplayıcı), ben (kendisinden sonra peygamberin olmadığı) Âkib'im.*"[774]

Tercümede parantez içinde verdiğimiz "(kendisinden sonra peygamberin olmadığı)" kısmı, bazı rivayetlerde "الَّذِي لَيْسَ بَعْدَهُ نَبِيٌّ" şeklinde rivayet içerisinde açık olarak zikredilmiştir.[775]

Konu başlığı altında zikrettiğimiz Ebû Musa el-Eş'arî rivayetinde geçen "el-Mukaffî" kelimesinin, "el-Âkib" kelimesiyle aynı manaya geldiği belirtilmiş,[776] yine

---

770 Müslim, "Fedâil", 126, (Hadis No: 2355). Arapça metin için Bkz. EK 1/18.

771 İbn Ebî Şeybe, "Fedâil", VI/311, (Hadis No: 31293); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII/291, (Hadis No: 19525), XXXII/396, (Hadis No: 19621); Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd bin el-Cârûd, *Müsned*, I-IV, Dâru Hicr, Mısır, Birinci Baskı, 1419/1999, I/396, (Hadis No: 494); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XIII/218, (Hadis No: 7244); Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshak b. İbrahim el-İsferâyinî, *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muharrec alâ Sahîhi Müslim (Müstahrec)*, I-XX, el-Câmiatü'l-İslâmî, Suudi Arabistan, Birinci Baskı, 1435/2014, XVIII/46, (Hadis No: 10100-10104).

772 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII/312, (Hadis No: 16748).

773 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII/396, (Hadis No: 19621).

774 Mâlik b. Enes, "Esmâü'n-Nebi", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII/331, (Hadis No: 16771); Dârimî, "Rikâk", (Hadis No: 2817); Buhârî, "Menâkib", 17, (Hadis No: 3532); Nesâî, "Tefsir", 61 (Hadis No: 11526); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, II/120, (Hadis No: 1521). Arapça metin için Bkz. EK 1/19.

775 Müslim, "Fedâil", 124-125, (Hadis No: 2354); Tirmizî, "Edeb", (Hadis No: 2840).

776 Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*, I-IV, Dâru'l-Vatan, Riyad, ts., I/323.

Ebû Musa el-Eş'arî rivayetinin çoğunluğunda "نَبِيُّ الرَّحْمَةِ" ifadesi yerine kullanılan " نَبِيُّ الْمَلْحَمَةِ" ifadesi, savaş ve cihat peygamberi olarak açıklanmıştır. Çünkü Hz. Peygamber, insanların hakka yönelmesi için gönderilen ve mucizelerle desteklenen bir peygamberdir. Kim buna muhalefet ederse onunla savaşmak meşru kılınmıştır. Zira O (as), kendisi sebebiyle rahmetin herkesi kuşattığı ve merhametin kök saldığı bir peygamberdir.[777]

Zikrettiğimiz rivayetler ışığında Hz. Peygamber kendine has beş isminin bulunduğunu, bu isimlerin daha önce kullanılmadığını ve bu isimlerin kendisine raûf ve rahim olan Allah Teâlâ tarafından verildiğini söylemiştir.[778]

Rivayetlerde, Hz. Peygamber'in yine kendisi için "el-Mukaffî", "nebiyyü'l-melhame", "nebiyyü't-tevbe" ve "nebiyyü'r-rahme" gibi başkaca isimler zikretmesi, yukarıdaki beş ismin sadece ona has olduğunu, öteki isimlerinin ise diğer peygamberlere de verilebildiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in "tövbe peygamberi" oluşu üç şekilde izah edilmiştir. Bunlardan birincisi, O'nun çokça tövbe eden bir peygamber olmasıyla açıklanmıştır.[779] Çünkü O, ismet sıfatı gereğince hiç günah işlemediği halde günde yetmişten fazla, bir başka rivayette yüz kere tövbe ettiğini haber vermiştir.[780] İkincisi, ümmeti için çokça tövbe etmesi ve şefaat yetkisine sahip olması şeklinde açıklanmıştır.[781] Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber için zikredilen şu ayetler, O'nun ümmetine ne kadar düşkün ve onlar için ne kadar merhametli olduğuna işaret etmektedir: "Ant olsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, O size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur."[782] "Biz her bir peygamberi, Allah'ın izniyle, ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine kötülük ettiklerinde sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileselerdi, peygamber de onlar için mağfiret dileseydi, elbette Allah'ı ziyadesiyle affedici ve esirgeyici

---

777 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, III/45.

778 Müslim, "Fedâil", 124-125, (Hadis No: 2354).

779 Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî Alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Tahk. Abdülhamîd Hindâvî, I-XIII, Mektebetü Nezzâv Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1417/1997, XXII/3687.

780 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/204, (Hadis No: 7793), XXIX/391, (Hadis No: 17848).

781 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, III/45. Tîbî, *Şerhu't-Tîbî Alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, XXII/3687.

782 et-Tevbe 9/128.

bulurlardı."[783] Üçüncüsü ise önceki ümmetlerin tövbesi kendilerini öldürmek suretiyle gerçekleşmekte iken, Hz. Peygamber'in ümmetinin tövbesinin, niyetle ve sözlü olarak istiğfar etmekle kabul edilmiş olmasıdır.[784]

Hz. Peygamber'in kendisini "tövbe peygamberi" olarak isimlendirmiş olması sebebiyle, Ebû Hüreyre'nin, "Her kim kölesine işlemediği halde zina isnadında bulunursa, ona kıyamet gününde had uygulanacaktır. Eğer sözünde doğru ise bu durum müstesnadır." manasındaki hadisi rivayet ederken, "قَالَ أَبُو القَاسِمِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَبِيُّ التَّوْبَةِ" "Ebû'l-Kâsım, Tövbe Peygamberi (sav) dedi ki…" ifadesini kullanarak, Hz. Peygamber'in bu ismine dikkat çektiği görülmektedir.[785]

2.2.2. Hadislerde Tövbenin Önemi ve Tövbe Etmeye Teşvik

Sosyal hayatın içinde yer alan bütün konularda içinde yaşadığı toplumdaki insanların sözlerine ve davranışlarına şahit olan Hz. Peygamber, tüm uyarılara rağmen kötü fiil işleyenlerin tövbe etmesi gerektiğini ve bu sayede nasıl temizlenip arınacaklarını onlara bildirmiştir. Bu noktada kendisini tövbe ve merhamet peygamberi olarak tanıtan Hz. Peygamber,[786] hiç günah işlemediği halde kendisinin bile günde yüz kez tövbe ettiğini ifade etmiş, oldukça veciz örnek ve kıssalarla insanların akıl ve iradelerine hitap ederek, son pişmanlığın fayda vermediği hesap günü gelmeden önce onları tövbe etmeye davet etmiştir. Allah'ı en çok sevindirecek amellerin başında tövbenin geldiğini haber veren Hz. Peygamber, tövbe eden kimsenin günahı olmayan kimse gibi olacağı, hata edenlerin en hayırlılarının tövbe edenler olduğu, tövbe kapısının sürekli açık tutulduğu ve tövbe edenlerin muhakkak bağışlanacağı gibi müjdelerle onları tövbe etmeye teşvik etmiştir.

---

783 en-Nisâ 4/64.

784 Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, I-VIII, Tahk. Yahya İsmail, Dâru'l-Vefâ, Mısır, Birinci Baskı, 1419/1998, V/432; Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, I-XVIII, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, İkinci Baskı, 1392 h., XI/132; Süyutî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dîbâc Alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, I-VI, Dâru İbn Affân, Suudî Arabistan, Birinci Baskı, 1416/1996, IV/256; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, III/45.

785 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV/348, (Hadis No: 9567); Müslim, "Eymân", 37, (Hadis No: 1660).

786 Müslim, "Fezail", 126, (Hadis No: 2355).

2.2.2.1. Kul Tövbe Ettiğinde Allah'ın Çok Sevindiğini Bildiren Hadis

Hata işleyip günaha düşen bir kulun hatasının farkına varmasından sonra duyduğu rahatsızlık ve pişmanlık onu affedilme arzusuna yöneltir. Onun bu arzusunu gerçekleştirecek yegâne merci ise Allah Teâlâ'dır. Kulun, işlediği kötü fiili affedecek tek makam olarak Allah'ı görmesi, O'nu hatırlaması, O'na iltica etmesi ve bağışlanmak arzusuyla tövbeye yönelmesi kişiyi mutlu eder. Bunun temelinde, nefsinin günah ve kirlerden arınması ve Allah ile arasındaki manevi bağın yeniden kuvvetlenmesi ümidi yatmaktadır. Tövbe fiilinden mutluluk duyan taraf sadece insan değildir. Hz. Peygamber, kulun işlediği kötü fiilin ardından Allah'ı hatırlayıp affedilme arzusuyla tövbe etmesi durumunda Allah Teâlâ'nın da buna çok sevineceğini şu sözlerle haber vermiştir:

Abdussamed, Ömer b. İbrahim ve Katâde kanalıyla Enes b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Kulunun tövbe etmesinden dolayı Allah Teâlâ'nın duyduğu memnuniyet, sizden birinin ıssız çölde kaybettiği devesini bulduğu zamanki sevincinden çok daha fazladır.*"[787]

Ahmed b. Hanbel rivayetinde "أَنْ يَسْقُطَ عَلَى بَعِيرِهِ" olarak verilen kısmın, Buhârî rivayetinde "سَقَطَ عَلَى بَعِيرِهِ" şeklinde; Müslim rivayetinde ise "إِذَا اسْتَيْقَظَ عَلَى بَعِيرِهِ" şeklinde verildiği görülür.

Birçok kaynakta farklı şekillerde pek çok kez nakledilen rivayetlerden bazılarının zikredilmesi faydalı olacaktır.

Bu rivayetlerden Hemmâm b. Münebbih ve Ahmed b. Hanbel'de senetsiz olarak nakledileni şu şekildedir:

Allah Rasûlü (sav): "*Sizden birisi, hayvanını kaybedip sonra onu bulsa sevinir mi?" diye sordu, oradakiler: "Evet ey Allah'ın Rasûlü!" dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurdu: "Muhammed'in nefsini elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, kulunun tövbe etmesinden dolayı Allah Teâlâ'nın duyduğu memnuniyet, sizden birinin kaybettiği hayvanını bulduğu zamanki sevincinden çok daha fazladır.*"[788]

Diğerlerine nispetle daha kısa olan başka bir rivayeti İbn Mâce şu şekilde rivayet etmiştir:

---

[787] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX/443, (Hadis No: 13227); Buhârî, "Deavât", 4, (Hadis No: 6309); Müslim, "Tövbe", 8, (Hadis No: 2747). Arapça metin için Bkz. EK 1/20.

[788] Hemmâm b. Münebbih, Ebû Ukbe es-San'ânî, *Sahifetü Hemmâm b. Münebbih*, Mektebetü'l-İslâmî, Birinci Baskı, Beyrut, 1407/1987, s. 49, (Hadis No: 79); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/516, (Hadis No: 8192). Arapça metin için Bkz. EK 1/21.

Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, Şebâbe, Vergâ', Ebu'z-Zinâd ve A'rec kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurdu: "*Sizden birinin tövbe etmesinden dolayı Allah Azze ve Celle'nin duyduğu memnuniyet, o kişinin kaybettiği bir şeyi bulduğu zamanki sevincinden çok daha fazladır.*"[789]

İbn Ebi'd-Dünyâ'nın senetsiz olarak; Müslim'in Nu'mân b. Beşîr, Abdullah b. Mes'ûd, Berâ b. Âzib ve Enes b. Mâlik'ten; Ahmed b. Hanbel'in ise Nu'mân b. Beşîr ve Berâ b. Âzib'den naklettikleri rivayet ise metinlerindeki küçük farklılıklarla birlikte şu şekildedir:

Muhammed b. Sabbâh, Züheyr b. Harb, Ömer b. Yûnus, İkrime b. Ammâr, ve İshak b. Abdullah b. Ebû Talha kanalıyla Enes b. Mâlik, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Bir kul tövbe ettiğinde Allah Teâlâ'nın duyduğu sevinç, ıssız çölde giderken üzerindeki yiyecek ve içeceğiyle birlikte devesini elinden kaçıran, arayıp taramaları sonuç vermeyince deveyi bulma ümidini kaybederek bir ağacın gölgesine uzanıp yatan, derken gözünü açtığında devesinin yanı başında dikildiğini gören, yularına yapışan ve aşırı derecede sevincinden ne söylediğini bilmeyerek hata ile: "Allahım! Sen benim kulumsun; ben de senin Rabbinim" diyen birinizin sevincinden çok daha fazladır.*"[790]

Kaynaklarda zikredilen bu rivayetin metin kısmında ziyadelerden kaynaklanan küçük farklılıklar görülmektedir. Bu ziyadelerden biri, hadiste bahsi geçen kişinin, devesiyle çölde giderken dinlenmek için bir ağacın gölgesinde uyuyakaldığı ve uyandığında devesini göremediği ziyadesidir.[791] İkinci ziyade, bu kişinin bir o tarafa bir bu tarafa giderek devesini aradığı ama susuzluğu iyice artınca "bari devemi ilk kaybettiğim yere gideyim de orada ölmeyi bekleyeyim" dediği, ölmek için başını koluna yasladığı ve tekrar uyuyakaldığı ziyadesidir.[792] Üçüncü ziyade ise metinde geçen "…aşırı derecede sevincinden ne söylediğini bilmeyerek: "Allahım! Sen benim

---

789 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4247). Arapça metin için Bkz. EK 1/22.

790 İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyan b. Kays el-Bağdadi, "*Tövbe*", Mektebetü'l-Kur'an, Mısır, ts., s.41, (Hadis No: 15); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX/374, (Hadis No: 18423), XXX/449, (Hadis No: 18492); Müslim, "Tövbe", 3, (Hadis No: 2744), 5, (Hadis No: 2745), 6, (Hadis No: 2746), 7, (Hadis No: 2747). Metin, Müslim'in Enes b. Malik rivayetine aittir (Hadis No: 2747). Arapça metin için Bkz. EK 1/23.

791 İbn Ebi'd-Dünya, *Tövbe*, s.41, (Hadis No: 15); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX/374, (Hadis No: 18423); Müslim, "Tövbe", 3, (Hadis No: 2744), 5, (Hadis No: 2745).

792 İbn Ebi'd-Dünya, *Tövbe*, s.41, (Hadis No: 15); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX/374, (Hadis No: 18423); Müslim, "Tövbe", 3, (Hadis No: 2744).

kulumsun; ben de senin Rabbinim" diyen…" kısımdır. Bu ziyade sadece Müslim'in Enes b. Mâlik rivayetinde geçmekte olup diğer rivayetlerde bulunmamaktadır.

Diğerlerinden daha farklı olarak Müslim'in Ebû Hüreyre'den naklettiği bir başka rivayet ise şu şekildedir:

Süveyd b. Saîd, Hafs b. Meysere, Zeyd b. Eslem ve Ebû Sâlih kanalıyla Ebû Hüreyre, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Allah Azze ve Celle şöyle dedi: "Ben kulumun zannı üzereyim. O beni andığında ben onunla beraber olurum. Allah'a yemin olsun ki bir kul tövbe ettiğinde Allah Teâlâ'nın sevinci, çölde kaybettiğini bulan birinizin sevincinden daha fazladır. Kim bana bir karış yaklaşacak olursa, ben ona bir zira' yaklaşırım. Kim bana bir zira' yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. Bana yürüyerek geldiğinde ben ona koşarak giderim.*"[793]

Yukarıdaki rivayetler, kulun, işlediği kötü fiilin ardından günahının affedilip bağışlaması arzusuyla tövbeye yönelmesinin sadece onu mutlu etmekle kalmayıp, aynı zamanda onu yaratan, ona sayısız nimet sunan Allah Teâlâ'yı da mutlu edeceğini haber vermektedir. Çünkü kul, işlediği kötü fiilin ardından pişmanlık duymuş, Allah'ı hatırlamış ve O'na iltica etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de pek çok ayette Allah Teâlâ, kendisinin ve nimetlerinin hatırlanmasını istemektedir. Özellikle Allah'a ve Rasûlüne itaat eden müminlerin vasıflarını zikrederken, onların kötü bir fiil işledikleri ya da nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını dilediklerini ifade etmesi, Allah Teâlâ'nın bu beklentisine ve isteğine işaret etmektedir.[794] Fatiha suresinde inananların dilinden aktarılan, "Ancak sana ibadet eder, ancak senden yardım dileriz."[795] anlamındaki dua cümleleri de, iltica edilip sığınılacak tek merci olarak Allah Teâlâ'nın görülmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Yukarıda zikredilen rivayetlerin dışında kaynaklarda daha başka rivayetler de bulunmaktadır. Ancak konu ve anlam itibariyle benzer olduklarından bu kadarıyla iktifa edilmiştir.

---

793 Müslim, "Zikir", 2, (Hadis No: 2675). Arapça metin için Bkz. EK 1/24.

794 "Onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir. Onlar, işledikleri (günah) üzerinde bile bile ısrar etmezler." (Âl-i İmran 3/135.)

795 el-Fâtiha 1/5.

2.2.2.2. "Günahına Tövbe Eden, Günahı Olmayan Kimse Gibidir" Hadisi

Ashabını, dünya ve ahiret saadetine ulaşmaları için iyilik yapmaları ve kötülüklerden uzak durmaları noktasında sık sık uyaran Hz. Peygamber, bu meyanda bazı kötü fiillerin, insanın işlediği iyilikleri yok edeceğini; bazı iyiliklerin de kötülükleri yok edeceğini çarpıcı örnekler sunarak açıklamıştır. Başkasının sahip olduğu nimetleri kıskanıp haset etmenin kötülüğüne işaret etmek için dile getirdiği, "Hasetten sakının! Çünkü haset, ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yer bitirir."[796] Uyarısı; her aşaması farklı zorlukları barındıran ve sabırla yerine getirilmesi gereken hac ibadeti için, "Kim kötü söz söylemeden ve günah işlemeden Allah için haccederse, annesinden doğduğu günkü gibi (günahlarından arınmış bir şekilde hacdan) döner."[797] hatırlatması ve kul hakkından uzak durmak için yaptığı, "Şüphesiz ki ümmetimin müflisi, kıyamet günü namaz, oruç ve zekâtla gelir. Aynı zamanda şuna sövmüş, buna iftira etmiş, şunun malını yemiş, bunun kanını dökmüş ve şunu dövmüş bir hâlde gelir. Bunun üzerine iyiliklerinin sevabı şuna buna verilir. Üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biterse, hak sahiplerinin günahları kendisine yüklenir. Sonra da cehenneme atılır."[798] şeklindeki ikazı, O'nun yaptığı veciz uyarıların en güzel örneklerindendir. "Nerede olursan ol Allah'tan kork, bir kötülükten sonra onu yok edecek bir iyilik yap ve insanlara güzel ahlakla muamelede bulun."[799] sözleriyle hangi koşulda olursa olsun bir müminin kalbinde her daim Allah korkusu bulunması gerektiği hususunda ashabını uyaran Hz. Peygamber, iyi ve güzel davranışların, kötü fiillerin olumsuz sonuçlarını yok edeceğini haber vermiş, onları iyi ve güzel davranışlarda bulunmaya teşvik etmiştir.

Hz. Peygamber, işlediği günahlardan sonra pişmanlık duyarak samimi bir kalp ve halis bir niyetle tövbe eden kimsenin günahlarının bağışlanacağını ve hiç günahı olmayan kimse gibi olacağını şu sözlerle haber vermiştir:

Ahmed b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b. Abdullah er-Rakkâşî, Vüheyb b. Hâlid, Ma'mer ve Abdulkerim kanalıyla Ebû Ubeyde b. Abdullah'ın babasından (Abdullah İbn Mesud) rivayet ettiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Günahına tövbe eden, günahı olmayan kimse gibidir.*"[800]

---

796 Ebû Dâvûd, "Edeb", 44, (Hadis No: 4903); İbn Mâce, "Zühd", 22, (Hadis No: 4210).

797 Buhârî, "Hac", 4, (Hadis No: 1521); Müslim, "Hac", 438, (Hadis No: 1350).

798 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XIII/399, (Hadis No: 8029); Müslim, "Birr", 59, (Hadis No: 2581).

799 Tirmizî, "Birr", 55, (Hadis No: 1987); Dârimî, "Rikak", (Hadis No: 2833).

800 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4250); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, X/150 (Hadis No: 10281); Heysemî, "Tövbe", 21, (Hadis No: 17526). Beyhakî hadisi, aynı metinle ve Ebû Utbe el-Havlânî

Taberânî, Beyhakî ve Heysemî'nin farklı senetlerle naklettiği başka bir rivayette, metnin baş kısmında "النَّدَمُ تَوْبَةٌ" (Pişmanlık tövbedir) ziyadesi bulunmaktadır.[801]

İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî'nin İbn Abbas tarikiyle naklettiği farklı bir rivayet ise şu şekildedir:

Ahmed b. Büdeyl el-Yâmî, Selem b. Sâlim, Saîd el-Hımsî, Âsım el-Hızâmî ve Atâ kanalıyla İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah Rasûlü (sav): "*Günahına tövbe eden, günahı olmayan kimse gibidir. Günaha devam ettiği halde bağışlanma dileyen kimse ise Rabbiyle alay eden kimse gibidir. Kim bir Müslümana eziyet ederse şunun şunun kadar günah işlemiş olur" dedi ve bazı şeyler zikretti.*"[802]

Merfû olarak zikrettiğimiz bu rivayetlerin dışında İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî'nin, tabiinden Şa'bî'ye atfen naklettikleri şu rivayet mevcuttur:

Süfyan b. Saîd, Şa'bî'nin: "Günahına tövbe eden, günahı olmayan kimse gibidir" dediğini ve ardından "Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever." (Bakara, 2/222) ayetini okuduğunu nakletmiştir.[803]

Bu rivayetlerde Hz. Peygamber, günah işlemekten tamamen kaçınması mümkün olmayan insanoğlunun, işlediği günahın ardından pişmanlık yaşayıp tövbe etmesi durumunda günahının bağışlanacağını, hiç günahı olmayan kimse gibi olacağını haber vermiş ve onu tövbe etmeye teşvik etmiştir. Allah Teâla da iman edip sâlih amel işleyen ve tövbe eden kullarına karşı çok bağışlayıcı olduğunu,[804] onların kötülüklerini iyiliklere çevireceğini[805] bildirmiş, hatta bazı ayetlerde tövbe fiilini zikretmeksizin iman

---

tarikiyle rivayet etmiştir. Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X/259, (Hadis No: 20562). Arapça metin için Bkz. EK 1/25.

Hadis, Ebû Ubeyde b. Abdullah'ın babasından hadis işitmemesi sebebiyle zayıf olsa da farklı tariklerden şahitleri olması sebebiyle hasen kabul edilmiştir. (Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsıru'd-Din, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sahiha*, I-VI, Birinci Baskı, Mektebetü'l-Mearif li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad, 1415/1995-1422/2002, II/82-84, (Hadis No: 615)) Heysemî, hadisi naklettikten sonra Taberânî'nin de aynı hadisi naklettiğini, ravilerinin Ebû Ubeyde dışında sika olduğunu çünkü onun babasından hadis işitmediğini bildirmiştir. (Heysemî, "Tövbe", 21, (Hadis No: 17526))

801 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XXII/306, (Hadis No: 775); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, X/259, (Hadis No: 20560); Heysemi, "Tövbe", 21, (Hadis No: 17527).

802 İbn Ebi'd-Dünya, "*Tövbe*", s.86, (Hadis No: 85); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/362, (Hadis No: 6780). Arapça metin için Bkz. EK 1/26.

803 İbn Ebi'd-Dünya, "*Tövbe*", s.137, (Hadis No: 183); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/370, (Hadis No: 6799).

804 Tâhâ 20/82.

805 el-Furkân 25/70-71.

edip sâlih amel işleyenlerin tıpkı tövbe etmiş gibi kötülüklerini örteceğini ve onları ebedi kalacakları cennetlere koyacağını haber vermiştir.[806]

2.2.2.3. Hata Edenlerin En Hayırlılarının Tövbe Edenler Olduğuyla İlgili Hadis

Kur'ân-ı Kerim'de "ahsen-i takvim" üzere yaratıldığı bildirilen[807] insanoğlu, gerek fizyolojik gerekse ruhsal özellik ve yetenekleri itibariyle en güzel, en mükemmel ve en seçkin canlı olarak yaratılmıştır. Bu özellikler, temel yaratılış gayesi Allah'a kulluk etmek olan insanoğlunun, kulluk imtihanını kazanması noktasında kendisi için gerekli ve yeterli olan özelliklerdir.

Buna karşılık Allah Teâlâ, "Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."[808] buyurarak insanın, bu dünyada tabi tutulduğu imtihanın bir gereği olarak yaratılış itibariyle birtakım zaafiyetlere de açık bir varlık olduğuna işaret etmiştir. Bu yönüyle insan, çeşitli tesirlerin etkisinde kalarak inandığı dinin, kabul ettiği ahlakın ve içinde yaşadığı toplumun değerlerini hiçe sayabilir, nefsinin arzu ve isteklerine boyun eğerek zayıflık gösterebilir. Bu zaafiyet, insanın yaratışıyla alakalı bir hususdur ve bu sebeple onun günah ve hatalardan tamamen uzak durması mümkün değildir. Yaratılışından gelen bu zaafiyet sebebiyle hata ve günah işlemeye meyilli olan insanoğlu için asıl önemli olan husus; işlediği hatada ısrar etmemesi, yaptığı davranışın yanlış olduğunun farkına varıp en kısa zamanda dönüş yapması ve Allah Teâlâ'dan bağışlanma talebinde bulunmasıdır.

Hz. Peygamber de insanoğlunun bu özelliğine işaret etmiş, her insanın hata işleyebileceğini ancak hatasında ısrar etmeyip tövbe edenlerin hayırlı kimseler olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir.

Zeyd b. el-Hubâb, Ali b. Mes'ade ve Katâde kanalıyla Enes b. Mâlik, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Her insan çokça hata eder. Hata edenlerin en hayırlıları tövbe edenlerdir.*"[809]

---

806 et-Teğâbün 64/9-10; et-Talak 65/11.

807 et-Tîn 95/4.

808 en-Nisâ 4/28.

809 İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII/62, (Hadis No: 34216); Dârimî, "Rikak", III/1793, (Hadis No: 2769); İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4251); Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyame", 49, (Hadis No: 2769); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/272, (Hadis No: 7617); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/331, (Hadis No: 6725); Tîbî, *Şerhu't-Tîbî Alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, VI/1847, (Hadis No: 2341). Arapça metin için Bkz. EK 1/27.

Hadis, bazı muhaddisler tarafından Ali b. Mes'ade sebebiyle zayıf olarak nitelendirilmiştir. Mizzî, Ali b. Mes'ade hakkında Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin "sika", İshak b. Mansûr'un Yahyâ b. Maîn'den rivayetle "sâlih", Ebû Hâtim'in "لا بأس بِهِ" (sorun yok), Buhârî'nin "فِيهِ نظر" (tartışmalı), Ebû

Aşağıda belirttiğimiz kaynakların tamamında Ali b. Mes'ade el-Bâhilî'de birleşen senet, Katâde ve Enes b. Mâlik tarikiyle Hz. Peygamber'e ulaşmıştır.

Ahmed b. Hanbel'in aynı senetle naklettiği farklı bir rivayette, metnin son kısmında "… İnsanın iki vadi dolusu malı olsa ona üçüncüsünü katmak ister. İnsanın gözünü topraktan başkası doldurmaz."[810] ziyadesi yer almaktadır.

İbn Ebi'd-Dünya ise *Tövbe* isimli eserinde, Avn el-Ukaylî'ye atfedilen şu rivayeti nakletmiştir: Mûsâ b. Saîd er-Râsibî, Avn el-Ukaylî'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Ben Tevrat'ta; "Âdemoğlu çokça hata eder, ben ise çokça bağışlarım. Hata edenlerin en hayırlısı bağışlanma dileyenlerdir." yazdığını okudum."[811]

İnsanoğlunun işlediği hatanın farkına varıp, pişmanlık içerisinde Allah'a yönelmesi ve af dilemesi, onun âdemiyet nesebini tescil eden önemli bir ayrıcalıktır. Aksi halde hatasında ısrar etmesi, onun şeytâniyet vasfını öne çıkaracaktır. Daha açık ifadeyle insanın hatasız ve günahsız olmasının kabul edilmesi onun insan olma vasfıyla bağdaşmadığı gibi hata eden kimsenin hatasından dönmeyip ısrarcı davranması da insanlıkla bağdaştırılamaz. Hz. Ömer'in, "Günahlarından tövbe edenlerle beraber bulunun, çünkü onlar hassas yürekli olur."[812] sözü de tövbenin, sahibi üzerindeki olumlu ve yapıcı etkisini ifade etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de takva sahiplerinin özelliklerinden bahsedilirken; "Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler."[813] buyrulmuştur. Bu durumda, işlenen bir günahın ardından hemen Allah'ı hatırlayıp O'nu anmak, O'na yönelmek ve işlediği kötülükten dolayı pişmanlık duyarak af dilemek, takva sahibi

---

Dâvûd'un "zayıf", Nesâî'nin "sağlam değil", Ebû Hâtim b. Hibbân'ın "sika ravilere uymayan rivayetleriyle amel edilmez" dediklerini nakletmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, XXI/130-132) Tirmizi rivayeti naklettikten sonra hadisi "garîb" olarak nitelendirmiş ve "bu hadisi Katâde'den Ali b. Mes'ade dışında rivayet eden birisini bilmiyoruz" açıklamasını yapmıştır. (Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyame", 49, (Hadis No: 2769)) Hâkim, rivayeti naklettikten sonra hadisi "sahih" olarak nitelendirmiş, (Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/272, (Hadis No: 7617)) Beyhakî ise rivayetinin sonunda, Ali b. Mes'ade'nin bu rivayette tek kaldığı bilgisini paylaşmıştır. (Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/331, (Hadis No: 6725)) Elbânî, Tîbî'nin naklettiği rivayete atıfta bulunarak hadisi "hasen" olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, II/831, (Hadis No: 4515)) Münâvî de Feyzü'l-Kadîr isimli eserinde, İbn Kattân'ın Ali b. Mes'ade hakkında; "Hadiste sâlihtir ancak Katâde'den yaptığı rivayette tek kalması sebebiyle garîb olarak nitelendirilmiştir." dediğini nakletmiştir. (Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, V/16)

810 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX/344, (Hadis No: 13049).

811 İbn Ebi'd-Dünya, *Tövbe*, s.135, (Hadis No: 178);

812 İbn Ebi'd-Dünya, *Tövbe*, s.117, (Hadis No: 144);

813 Âl-i İmrân 3/135.

kimselere yakışan bir haslettir. Kulun bu davranışı aynı zamanda, kişiye hayırlı bir kul olma vasfını kazandıracaktır.

2.2.3. Tövbenin Zamanıyla İlgili Hadisler

İslam dini esas itibariyle tövbenin zamanıyla ilgili özel bir zaman dilimi belirlememiştir. Ancak gerek Kur'an ayetlerinde gerekse hadislerde, günah işlendikten sonra en kısa sürede tövbe edilmesi tavsiye edilmiştir. Çünkü Allah'ın emir ve yasaklarına aykırı hareket etmek, kalbin kararmasına ve paslanmasına sebep olacağı gibi iman ve amel bakımından da kişiyi zayıflatacaktır. Bu durumda işlediği günahın ardından hemen tövbe ederek yüce Allah'ı hatırlayan kimse, nefsini arındırmış ve imanını kuvvetlendirme yolunda gayretini ortaya koymuş olur.[814] Kur'ân-ı Kerim'de: "Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra en yakın zamanda tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[815] buyuran Allah Teâlâ, tövbenin mümkün olan kısa sürede yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Râzî bu ayette geçen "yakın zamanda" ifadesinin, "ölüm gelmeden önce" anlamına geldiği hususunda icma olduğunu nakletmiş, günahtan hemen sonra geciktirmeden tövbe etmesinin daha uygun olduğunu, çünkü böyle yaptığında günahta ısrar etmekten kurtulmuş olacağını söylemiştir.[816]

Yarattığı kulları için zorluğu değil kolaylığı öngören[817] Allah Teâlâ, tövbe fiili için özel bir zaman dilimi belirlememiş, böylelikle onlar için ortaya çıkacak muhtemel bir zorluğa da mani olmuştur. Tövbe etmenin zamanıyla ilgili olarak sınırlama sayılabilecek tek nokta, tövbenin ölüm vaktine kadar geciktirilmemesi gerektiğidir. Kur'ân-ı Kerim'de, "Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, "İşte ben şimdi tövbe ettim" diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır."[818] buyuran Allah Teâlâ, tövbesini son ana kadar geciktirenlerin tövbesinin kabul edilmeyeceğini haber vermiştir.

---

814 Tunç, Cihad, "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.24, Sayı: 1, Ocak 1981, s.389-412.

815 en-Nisâ 4/17.

816 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X/8.

817 "…Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez…" (el-Bakara 2/185.)

818 en-Nisâ 4/18.

Hadislerde de tövbe için belirlenen özel bir zaman diliminden bahsedilmemiş, tövbe kapısının daima açık olduğuna vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte Hz. Peygamber, tövbede acele edilmesini tavsiye etmiş, bu sayede kulun işlediği günahın etkisinden ve kötü sonuçlarından çabucak kurtulacağını hatta bu sayede günahının hiç yazılmayacağını haber vermiştir. Diğer yandan her ne kadar tasvip edilmese de tövbesini geciktiren kimseler için de kapı tamamen kapatılmamış, ölüm anından önce olmak şartıyla bunların tövbesinin de kabul edilebileceği bildirilmiştir.

2.2.3.1. Tövbe Kapısının Gece Gündüz Açık Olduğunu Bildiren Hadis

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerim'de yüzden fazla ayet-i kerimede kendisinin insanoğluna karşı çokça acıyan, merhamet eden ve bağışlayan olduğuna dikkat çekmiş, işlediği hatadan sonra tövbe edenleri bağışlayacağını ve onlara merhamet edeceğini haber vermiştir.[819] Yarattığı kullarını seven, onlara acıyıp merhamet eden Allah Teâlâ, işte bu rabbanî sevgi ve merhamet sebebiyle kulların işlediği küçük ve büyük günahları, tövbe sayesinde affetmektedir.[820] Bu sevgi ve merhamet: "Allah Teâlâ mahlûkâtı yarattığında, yanındaki arşın üstünde bulunan kitabına: "Merhametim, öfkemi geçti" yazmıştır."[821] hadisinde de dile getirilmiştir. Yarattığı insana ondan daha yakın olan ve onu çok iyi tanıyan[822] Allah Teâlâ, kendisine inandığı halde nefsinin telkinlerine ayak uydurarak hataya düşen müminleri, "Ey iman edenler! Hep birlikte Allah'a tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz."[823] sözleriyle tövbeye davet etmiş, "Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor…"[824] buyurarak da tövbe etmeleri durumunda onların tövbesini kabul etmek istediğini haber vermiştir.

Hz. Peygamber de tövbe etmeyle ilgili bir zaman sınırlaması olmadığına işaret etmiş, işlenen hata ve günahtan sonra pişmanlık yaşayıp tövbe etmek isteyen kişi için tövbe kapısının her daim açık olduğunu, kulun tövbe etmesi durumunda Allah Teâlâ'nın kabul etmeye hazır olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

---

819 Âl-i İmrân 3/89; el-Mâide 5/39.

820 Özçelik, Harun, "Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 34, Erzurum, 2010, s.139-166.

821 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII/467, (Hadis No: 7500); İbn Mâce, "Mukaddime", 13, (Hadis No: 189); Buhârî, "Tevhid", 22, (Hadis No: 7422); Müslim, "Tövbe", 14, (Hadis No: 2751);

822 "Ant olsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz ona şah damarından daha yakınız." (Kâf 50/16.)

823 en-Nur 24/31.

824 en-Nisâ 4/27.

Muhammed b. el-Müsennâ, Muhammed b. Ca'fer, Şu'be, Amr b. Mürra, ve Ubeyde kanalıyla Ebû Musa el-Eş'arî'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Allah Teâlâ gündüz günah işleyenlerin tövbe etmesi için gece elini açar, gece günah işleyenlerin tövbe etmesi için de gündüz elini açar. Bu durum güneş battığı yerden doğuncaya (kıyamete) kadar devam eder.*"[825]

Nevevî hadiste tövbenin kabulü için herhangi bir vaktin belirlenmediğine dikkat çekmiş, hadiste geçen "elin açılması" deyiminin, tövbenin kabul edilmesi manasına geldiğini belirtmiştir.[826]

Hadisle ilgili olarak Mâzerî (ö. 536/1141) de aynı yorumu yapmış, Arapların bir konuyu kabul ettiklerinde bunun ifadesi olarak "بَسَطَ يَدَهُ" (elini açtı) tabirini, kabul etmediklerinde ise "قَبَضَ يَدَهُ" (elini kapattı) ifadesini kullandıklarını, Hz. Peygamber'in de Arapların anlaması için bu tabiri kullandığını, aksi halde bizim anladığımız manadaki "el" ifadesinin, Allah Teâlâ için kullanılmasının caiz olmadığını bildirmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de geçen, "Ey iblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu? Büyüklük mü tasladın, yoksa üstünlerden mi oldun?"[827] ayetinde, Allah Teâlâ'nın da kendisi için "بِيَدَيَّ" (ellerimle) kelimesini kullandığını, buradaki mananın da "gerçek el" olmaktan öte Allah Teâlâ'nın güç ve kudretine işaret ettiğini söylemiştir.[828]

Münâvî ise "elin açılması" deyimiyle kastedilen mananın, Allah Teâlâ'nın "lütuf ve nimetlerini sunması" olduğunu, bunun da tövbeleri kabul etmesi anlamına geldiğini söylemiş, zira "البسط" kelimesinin asıl anlamının, "ihtiyaç duyulan durumlarda cömert davranıp cimrilikten uzak durmak" olduğunu belirtmiştir. Hadiste geçen "gece ve gündüz elin açılması" deyiminin; tövbenin kabulü için belirlenen özel bir vakit olmadığına, tam aksine Allah Teâlâ'nın, tövbe eden kullarının tövbesini her vakitte kabul edebileceğine işaret ettiğini belirten Münâvî, bu olayın güneş battığı yerden doğuncaya yani kıyamete kadar devam edeceğini, kıyametle birlikte tövbe kapısının da kapatılacağını söylemiştir.[829]

---

825 Müslim, "Tövbe", 31, (Hadis No: 2759); Tayâlisî, *Müsned*, I/395, (Hadis No: 492); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII/295, (Hadis No: 19529); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII/235, (Hadis No: 16504). Arapça metin için Bkz. EK 1/28.

826 Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, XVII/76.

827 Sâd 38/75.

828 Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî, *el-Mu'lim bi Fevâid-i Müslim*, I-III, Dâru't-Tûnisiyye Li'n-Neşr, İkinci Baskı, Tunus, 1988-1991, III/336, (Hadis No: 1225).

829 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, II/281.

Hadisin işaret ettiği manayı şu şekilde açıklamak da mümkündür. Allah Teâlâ, günahtan tamamen kaçınması mümkün olmayan kullarına: "Ey kullarım! Benim affettiklerim hariç hepiniz günahkârsınız, benden bağışlanma dileyin ki sizi bağışlayayım. İçinizden her kim, bağışlama güç ve kuvvetinin bana ait olduğuna inanarak benden bağışlanma dilerse, günahına aldırış etmeden onu bağışlarım." diye seslenmekte ve günahkâr kulları tövbe etmeye davet etmektedir.[830]

2.2.3.2. En Kısa Sürede Pişman Olup Tövbe Edenin Günahının Yazılmayacağını Bildiren Hadis

Kul, işlediği kötü fiilin farkına varıp pişmanlık duyduğunda, bu fiilin Allah ile arasındaki ruhsal ilişkiye zarar verdiğini hissedecek, bu sebeple de huzursuz olacak, kendini kınayacaktır. Bu aşamada kul, yaşadığı olumsuz his ve duygulardan en kısa zamanda kurtulmak için arayış içine girecek, hatasını telafi etmek için çaba sarf edecektir. Bu çaba, Rasûlüllah'ın (as) "Nerede olursan ol Allah'tan kork, bir kötülükten sonra onu yok edecek bir iyilik yap ve insanlara güzel ahlakla muamelede bulun."[831] hadisinde de belirtildiği üzere, işlenen günahı yok etme ve onun kötü sonuçlarından kurtulma çabasıdır.

Hz. Peygamber, işlenen günahın ardından vakit geçirmeden en kısa süre içerisinde yapılacak tövbenin, günahın affedilmesinden de öte onun hiç yazılmamasına ve sanki hiç işlenmemiş gibi sayılmasına vesile olacağını şu sözlerle haber vermiştir:

İsmail b. Ayyâş, Âsım b. Racâ b. Hayve, Urve b. Ruveym ve el-Kâsım kanalıyla Ebû Ümâme'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Sol taraftaki melek, hata veya günah işleyen bir Müslümanın üzerinden altı saat boyunca kalemi kaldırır. Eğer pişman olup Allah'tan bağışlanma dilerse onu atar. Aksi halde bir günah yazılır.*"[832]

Taberânî'nin aynı senetle naklettiği farklı bir rivayette, "altı saat" yerine "yedi saat" ifadesi; hadisin son kısmındaki "وَإِلَّا كُتِبَتْ وَاحِدَةً" ifadesi yerine de aynı manaya

---

830 Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ, *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, I-XXIV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, İkinci Baskı, Beyrut, ts. XIX/336.

831 Tirmizî, "Birr", 55, (Hadis No: 1987); Dârimî, "Rikak", (Hadis No: 2833).

832 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VIII/185, (Hadis No: 7765); Heysemi, "Tevbe", 32, (Hadis No: 17576). Arapça metin için Bkz. EK 1/29.

Elbâni rivayeti "hasen" olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I/422, (Hadis No: 2097))

gelen "وَإِلَّا كَتَبَهَا سَيِّئَةً وَاحِدَةً" ifadesi kullanılmıştır.[833] Beyhakî de farklı bir senetle aktardığı rivayette, "altı saat" ifadesinden sonra "Ebû Abdullah rivayetinde yedi saat" açıklamasına yer vermiştir.[834]

Taberânî'nin konuyla ilgili olarak naklettiği iki farklı rivayet daha vardır. Onlardan birincisi şu şekildedir:

Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, Muhammed b. Ebu's-Seriyy el-Askalânî, el-Velîd b. Müslim, Sevr b. Yezîd ve el-Kâsım kanalıyla Ebû Ümâme'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Sağ taraftaki melek, sol taraftaki meleğin idarecisidir. (Kul) bir iyilik yaptığında onu hemen yazar. Bir kötülük işlediğinde ise sağ taraftaki melek (diğerine): "Altı saat bekle" der. Eğer bağışlanma dilerse günah yazılmaz. Aksi halde bir kötülük olarak yazar.*"[835]

İkinci rivayet ise şu şekildedir:

Muhammed b. Yûnus el-Usfurî el-Basrî, İshak b. İbrahim es-Sevvâk el-Abdî, Abdulkahir b. Şuayb, Ca'fer b. ez-Zübeyr ve el-Kâsım kanalıyla Ebû Ümâme'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Sağ taraftaki melek, sol taraftaki meleğin idarecisidir. Kul bir iyilik yaptığında onu on katıyla yazar. Bir kötülük işlediğinde ise sol taraftaki melek onu yazmak istediğinde sağ taraftaki melek ona: "biraz bekle" der. O da biraz bekler. Eğer Allah'tan bağışlanma dilerse yazılmaz. Eğer susarsa (bağışlanma dilemezse, işlediği kötülük) onun üzerine yazılır.*"[836]

Rivayeti, metninde küçük ziyade ve farklılıklarla birlikte Beyhakî de nakletmiştir. Onun naklettiği rivayette, "فَيُمْسِكُ عَنْهَا" ifadesi yerine " فَيُمْسِكُ سِتَّ سَاعَاتٍ أَوْ سَبْعَ سَاعَاتٍ" "altı veya yedi saat bekler" ifadesi; "وَإِنْ سَكَتَ كُتِبَتْ عَلَيْهِ" ifadesi yerine de " وَإِنْ لَمْ يَسْتَغْفِرِ اللهَ كُتِبَتْ عَلَيْهِ سَيِّئَةً وَاحِدَةً" "eğer bağışlanma dilemezse ona bir kötülük yazılır" ifadesi bulunmaktadır.[837]

Farklı bir rivayet de Hâkim'in *el-Müstedrek* isimli eserinde şu şekilde nakledilmiştir:

---

833 Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1405/1984, I/301, (Hadis No: 526).

834 Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/272, (Hadis No: 6650).

835 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VIII/191, (Hadis No: 7787). Arapça metin için Bkz. EK 1/30.

836 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, VIII/247, (Hadis No: 7971). Arapça metin için Bkz. EK 1/31.

Elbâni rivayeti *Daîfü'l-Câmi* eserinde zikrederek rivayetin "zayıf" olduğuna işaret emiştir. (Elbânî, Daîfü'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü, s.507, (Hadis No: 3463))

837 Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/271, (Hadis No: 6648).

Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yakub, Muhammed b. Avf et-Tâî, Ebu'l-Muğîra, Saîd b. Sinân ve Ümmü'ş-Şa'sâ' kanalıyla Ümmü İsmet el-Avsıyye'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Günah işleyen hiçbir Müslüman yoktur ki onun günahlarını saymakla görevli olan melek üç saat boyunca beklemiş olmasın. Eğer bu süre içerisinde Allah'tan bu günahının bağışlanmasını dilerse, onun üzerinde durulmaz ve kıyamet gününde ona azap edilmez.*"[838]

Hâkim rivayeti naklettikten sonra rivayetin "sahih" olduğu halde Buhârî ve Müslim tarafından rivayet edilmediğini bildirmiştir.

Yukarıda zikredilen rivayetler, işlenen günahın ardından geciktirilmeden yapılacak tövbenin, onun kabulü için en güçlü vesile olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sayede kul hem günahın kirinden temizlenip arınacak ve onun kendisine verdiği manevi huzursuzluk hissinden kurtulmuş olacak hem de bu davranışı, o günahın hiç yazılmamasına ve sanki hiç işlenmemiş gibi sayılmasına vesile olacaktır.

2.2.3.3. Allah, Boğazı Hırlamadıkça Kulunun Tövbesini Kabul Eder Hadisi

İslam dini, tövbe etmenin zamanıyla ilgili özel bir zaman dilimi belirlememiş ancak bu konuda iki önemli noktaya dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi, hata veya günah işledikten sonra mümine yakışacak en güzel davranışın, mümkün olan en kısa sürede tövbe etmek olduğu;[839] ikincisi ise, tövbenin ölüm vaktine kadar geciktirilmemesi gerektiğidir.[840]

Taberî, ayette geçen "إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ" "kendisine ölüm gelip çatınca" cümlesini, "إذا حشرج أحدهم بنفسه" "birinin ölüm anında boğazı hırıldadığında"[841] şeklinde; Râzî ise "ölümün dehşetini gördüğünde"[842] şeklinde açıklamışlardır.

Hz. Peygamber de, işlediği bir hata veya günahtan dolayı kişinin, ölüm anı gelmeden önce tövbe etmesi gerektiğini şu sözlerle haber vermiştir:

---

838 Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/291, (Hadis No: 7675). Arapça metin için Bkz. EK 1/32.

839 Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/17. Ayet-i kerime'de geçen ve bizim "cahillikle" şeklinde çevirdiğimiz "بجهالة" kelimesi hakkında müfessirler, "bilerek ya da hata ile işlenen her günah cehalet eseridir" açıklamasını yapmışlardır. Bkz. Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî, *Tefsîru's-Sevrî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1403/1983, s. 92; Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, VIII/89.

840 en-Nisâ 4/18.

841 Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, VIII/98.

842 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X/8.

Ali b. Ayyâş ve Isâm b. Hâlid, İbn Sevbân, babası (Sevbân), Mekhûl ve Cübeyr b. Nüfeyr kanalıyla İbn Ömer, Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Muhakkak ki Allah, can boğaza gelmediği sürece kulun yaptığı tövbeyi kabul eder.*"[843]

Bu rivayetin dışında Ahmed b. Hanbel ve Hâkim'in rivayet ettikleri uzunca bir rivayet daha vardır.

Hüseyn b. Muhammed, Muhammed b. Mutarrif ve Zeyd b. Eslem kanalıyla Abdurrahman b. el-Beylemâni şöyle dedi: "*Allah Rasûlü'nün (sav) ashabından dört kişi bir araya geldi içlerinden biri şöyle dedi: "Allah Rasûlü'nü (sav) şöyle derken işittim: "Muhakkak ki Allah Teâlâ kulun tövbesini, ölmeden bir gün öncesine kadar kabul eder." İkincisi: "Sen Allah Rasûlü'nün (sav) böyle dediğini duydun mu?" diye sordu. O da: "Evet" dedi. Sonra o: "Ben de Allah Rasûlü'nü (sav) şöyle derken işittim: "Muhakkak ki Allah Teâlâ kulun tövbesini, ölmeden yarım gün öncesine kadar kabul eder." Üçüncüsü: "Sen Allah Rasûlü'nün (sav) böyle dediğini duydun mu?" diye sordu. O da: "Evet" dedi. Sonra o: "Ben de Allah Rasûlü'nü (sav) şöyle derken işittim: "Muhakkak ki Allah Teâlâ kulun tövbesini, ölmeden önceki kuşluk vaktine kadar kabul eder." Dördüncüsü: "Sen Allah Rasûlü'nün (sav) böyle dediğini duydun mu?" diye sordu. O da: "Evet" dedi. Sonra o: "Ben de Allah Rasûlü'nü (sav) şöyle derken işittim: "Muhakkak ki Allah Teâlâ kulun tövbesini, can boğaza gelmeden öncesine kadar kabul eder.*"[844]

---

[843] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X/300, (Hadis No: 6160), X/461, (Hadis No: 6408); İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4253); Tirmizî, "Deavât", 107, (Hadis No: 3537); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, IX/462, (Hadis No: 5609), X/81, (Hadis No: 5717); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIII/315, (Hadis No: 14107); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/286, (Hadis No: 7659); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, IX/281, (Hadis No: 6661); Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Şerhu's-Sünne*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, İkinci Baskı, 1403/1983, V/90-91, (Hadis No: 1306); Hatib et-Tebrizî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Mişkatü'l-Mesabih*, I-III, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut, Üçüncü Baskı, 1985, II/724, (Hadis No: 2343). Arapça metin için Bkz. EK 1/33.

Hadis, senetteki İbn Sevbân (Abdurrahman b. Sabit b. Sevbân) sebebiyle "hasen" kabul edilmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I/386, (Hadis No: 1903)) Mizzî, İbn Sevbân hakkında Ahmed b. Hanbel'in "Hadiste sağlam değildir.", bir başka yerde "Şam ehlinin abididir."; Yahya b. Maîn'in "sâlih", bir başka yerde "zayıf" bir başka yerde "Sorun yok."; Ebu Hâtim'in "sika"; Nesâî'nin ise "zayıf" dediklerini nakletmiştir. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, XVII/12-18) Tirmizi hadisi rivayet ettikten sonra "hasen, garib" açıklamasını yapmış, farklı bir senetle daha rivayette bulunmuştur. (Tirmizî, "Deavât", 107, (Hadis No: 3537)) Hâkim, rivayeti naklettikten sonra "sahih" olarak değerlendirmiş, (Tirmizî, "Deavât", 107, (Hadis No: 3537)) Beğavî de tıpkı Tirmizi gibi rivayeti naklettikten sonra "hasen, garib" açıklamasını yapmıştır. (Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, V/90-91, (Hadis No: 1306))

[844] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIV/256, (Hadis No: 15499); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/286, (Hadis No: 7661). Arapça metin için Bkz. EK 1/34.

Bu rivayetin senedinde ismi geçen Abdurrahman b. el-Beylemâni, bazı muhaddisler tarafından cerhedilmiştir. Mizzî onun hakkında Ebu Hâtim'in "leyyin" dediğini, İbn Hibbân'ın es-Sikât isimli

Hadiste geçen "يُغَرْغِرْ" fiilinin mastarı olan "الغرغرة" kelimesi, "suyun ağıza alınıp, boğazın dibine kadar götürülüp getirilmesi" olarak tarif edilmiş, burada kastedilen mananın ise "canın boğaza veya gırtlağa gelmesi" olduğu ifade edilmiştir.[845]

Tövbenin şartlarından birisi de işlediği günahı yeniden işlememek için söz verip bu yolda kararlı bir tavır sergilemektir. Birey tövbe ettiğinde, işlediği günah sebebiyle duyduğu huzursuzluk hissinden kurtulacak, rabbine layık bir kul olma ümidi yeniden canlanacaktır. Bireyin tövbesinde samimi olup olmadığının en güçlü göstergesi ise; günah işlemekten uzak durması, davranışlarını düzeltmesi ve sâlih amel işleme noktasında pozitif adımlar atmasıdır. Yukarıda zikredilen hadiste tövbenin ölüm anı gelmeden yapılması gerektiğine işaret edilmesinin temel hedefi de bu olsa gerektir. Tövbeyi, artık sonunun geldiğini ve öleceğini anladığı ana kadar erteleyen kişinin, bu vakitten sonra tövbe etse de aynı imtihanla denenme ve yaptığı tövbenin ıslah, tezkiye ve sâlih amel noktasında olumlu sonuçlarını görme imkânı kalmamış olacağından, yaptığı tövbe hem bu konuda hem de tövbenin kabulü konusunda kendisine bir fayda sağlamayacaktır.

2.2.4. Günahın Çok Olması Tövbeye Engel Değildir

Tövbe, dinen günah sayılan bir fiilin işlenmesinden sonra, kalpte duyulan rahatsızlık ve hissedilen pişmanlık akabinde yapılan bir eylemdir. İşlenen günah bir açıdan Allah'a veya kullara karşı işlenmiş günah olabileceği gibi başka bir açıdan büyük veya küçük günah olabilir. Gazâlî, Allah'a karşı işlenen günahları, ibadetleri terk etmek veya haramları işlemek şeklinde; kullara karşı işlenenleri ise zekât vermemek, gasp etmek, adam öldürmek ve hakaret etmek şeklinde açıklamıştır. Bunlardan en büyüğünün kul hakkına tecavüz eden günahlar olduğunu söyleyen Gazâlî, Allah'a karşı işlenen günahların şirk derecesine yükselmediği sürece diğerlerine nispetle affedilmesinin daha çok umulacağını belirtmiştir. Bir başka açıdan günahı büyük ve küçük günahlar olarak taksim eden Gazâlî, günahlardan hangisinin büyük hangisinin küçük olduğunu belirlemenin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Bu durumda günahın üç kısma ayrılması gerektiğini söyleyen Gazâlî, bunları büyük günahlar, küçük günahlar bir de ikisinin arasında şüpheli olan, büyük veya küçük günah olduğu belli olmayan

---

eserinde (İbn Hıbbân, *es-Sikât*, V/91) zikrederek "sika" kabul ettiğini yazmıştır. (Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, XVII/8-10) Hâkim'in, rivayeti el-Müstedrek'inde zikretmiş olması, onu sahih olarak kabul ettiğine işaret etmektedir.

845 Tîbî, *Şerhu't-Tîbî Alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, VI/1848; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, II/306.

günahlar olarak zikretmiş, bu konuda kesin bir tarif ya da ayrım yaparak sayı belirlemeyi, bulunması mümkün olmayan bir şeyi aramaya benzetmiştir.[846]

İşlenen günah ister Allah Teâlâ'ya ister kullara karşı işlensin; ister küçük isterse büyük olsun hepsi için tövbe edilmesi mümkündür ve gereklidir. Günahı işleyen kişi pişmanlık duyarak tövbe ettiğinde, tövbesinin kabul edileceğini Allah'tan ummalı, asla ümitsizliğe kapılmamalıdır. "De ki: (Allah), "Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir" buyuruyor."[847] meâlindeki ayet, Allah'ın rahmet ve affının, ümitsizliğe izin vermeyecek derecede geniş olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Nisâ suresinde geçen, "Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız, kusurlarınızı örter, sizi şerefli bir yere koyarız."[848] meâlindeki ayet de, büyük günahlardan uzak durulması durumunda diğer kusurların örtülüp bağışlanabileceğini haber vermektedir.

Kur'an ve hadislerde affedilmeyeceği bildirilen bazı günahlara da işaret edilmiştir. Ancak bu durum, tövbe edilmemesi ya da kul hakkı ihlalini barındırıyorsa helallik istenmemesi durumunda geçerlidir. Kur'ân-ı Kerim'de; "Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalanları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur."[849] buyuran Allah Teâlâ, şirk dışındaki bütün günahları affedebileceğini ancak şirk günahını affetmeyeceğini belirtmiştir. Ancak bir kimse şirk ve inkârından vazgeçip iman ederse, elbette o da affedilebilecektir.[850]

Hz. Peygamber de kul hakkının ihlali durumunda mutlaka helalleşmek gerektiğine işaret etmiş, din kardeşinin hakkını ihlal eden bir fiili işledikten sonra tövbe edip helalleşen kimsenin affedilip muaheze edilmeyeceğini, aksi halde ahiret gününde mutlaka karşılığını göreceğini şu sözlerle haber vermiştir: "Kimin üzerinde din kardeşinin ırzı, namusu veya malıyla ilgili bir zulüm varsa altın ve gümüşün bulunmayacağı kıyamet günü gelmeden önce o kimseyle bugün helalleşsin. Aksi halde kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı zulüm miktarınca sevaplarından alınır (hak

---

846 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/31-41.

847 ez-Zümer 39/53.

848 en-Nisâ 4/31.

849 en-Nisâ 4/48.

850 et-Tevbe 9/11, 74.

sahibine verilir). Şayet iyilikleri yoksa zulmettiği kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yükletilir."[851]

Gazâlî, tövbe edilmemesi durumunda affedilip edilmeyeceği hususunda günahları üçe ayırmış; kul ile Allah Teâlâ arasında olan günahları affedilmesi umulan günahlar, şirk günahını affedilmeyecek günah, kullara karşı işlenen günahları da terk edilmeyip cezası verilecek olan günahlar olarak açıklamıştır.[852]

Allah'ın rahmetinden ümidini keserek serkeşlik yapmaya devam etmek yanlış olduğu gibi, "nasıl olsa affedilir" düşüncesiyle azabından emin olarak tövbe etmemek ve günah işlemeye devam etmek de oldukça yanlıştır. Kur'ân-ı Kerim'de; "Ey Muhammed! Kullarıma, benim elbette çok bağışlayıcı, çok merhametli olduğumu, azabımın da elem dolu azap olduğunu haber ver."[853] buyuran Allah Teâlâ, inanan bir kulun korku ve ümit arasında olması ve Rabbinden yüz çevirmemesi gerektiğine işaret etmiştir.

2.2.4.1. Doksan Dokuz Adamı Öldüren Kişinin Tövbe Etmesi

İnsanların ilahî vahiy karşısında takındıkları tutum ve davranışlarını yakından gözleyen ve pişmanlık duyacakları işleri yapmamaları konusunda onları uyaran Hz. Peygamber, bu uyarılara rağmen yanlış davranışlarda bulunanlara hatalarını telafi edecek hayat reçeteleri hazırlamaktaydı. Bunu bazen müjdeleme, bazen uyarma ve korkutma metoduyla yaparken, bazen de geçmiş kavim ve ümmetlerden kıssa ve hikâye tarzında örnekler sunarak yapıyordu. Kulun, işlediği günah akabinde, o günahın esareti altında kalmasını engellemek, günahın etkisinden kurtularak yeniden rabbine yönelmesini sağlamak amacıyla tövbe kapısının sürekli açık tutulduğunu bildiren Hz. Peygamber, günahı ne kadar çok ve büyük olursa olsun yine de Allah'tan ümit kesilmemesi gerektiğini şu veciz hikâye ile anlatmıştır:

Muhammed b. el-Müsennâ ve Muhammed b. Beşşâr (lafız el-Müsennâ'ya aittir), Muâz b. Hişâm, babası (Hişâm), Katâde ve Ebu's-Sıddîk kanalıyla Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle demiştir: "*Sizden öncekilerin içinde bir adam doksan dokuz kişiyi öldürmüştü. Yeryüzünün en bilgin adamını sorunca ona bir rahip gösterdiler. Ona geldi ve "doksan dokuz kişiyi öldüren birinin tövbesi*

---

851 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/337, (Hadis No:10573); Buhârî, "Mezalim", 11, (Hadis No: 2449), "Rikâk", 48, (Hadis No: 6534).

852 Gazâlî, *İhyau Ulumi'd-Din*, IV/33.

853 el-Hicr 15/49-50.

kabul edilir mi?" diye sordu. Rahip: "Hayır" cevabını verince onu da öldürdü ve öldürdüklerinin sayısı yüze ulaştı. Sonra yeryüzünün en bilgin adamını araştırdı, ona âlim bir adam gösterdiler. Ona geldi ve "doksan dokuz kişiyi öldüren birinin tövbesi kabul edilir mi?" diye sordu. Adam: "Evet, onunla tövbe arasına kim girebilir ki? Ancak sen yaşadığın yerden ayrıl falan yere git. Orada Allah'a ibadet eden insanlar var. Sen de onlarla birlikte ibadet et. Memleketine dönme! Çünkü orası kötü bir yerdir" dedi. Adam denildiği gibi oradan ayrıldı, yolu yarı ettiğinde kendisine ecel geldi ve vefat etti. Onun durumu konusunda rahmet melekleriyle azap melekleri çekişmeye başladılar. Rahmet melekleri: "O, tövbe etmişti ve kalbiyle Allah'a yönelmişti" dediler. Azap melekleri ise: "O bu zamana kadar tek bir hayırlı iş yapmadı" dediler. Ardından onlara insan suretinde bir melek geldi, onu aralarına aldılar ve o da şöyle dedi: "İki mesafe arasını ölçün. Hangisine daha yakınsa o onundur." Ölçtüler ve onu gitmek istediği yere daha yakın buldular. Böylelikle onu rahmet melekleri aldı."[854]

Kaynaklarda konuyu anlatan farklı rivayetler de mevcuttur. Bir kısmı daha muhtasar olarak nakledilmişken, diğer bazılarında küçük ziyadeler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Mesela Müslim'in yaptığı diğer rivayette konu muhtasar olarak anlatılmış, bahsi geçen kişinin göğsüyle iyiler beldesine yöneldiği ve oraya bir karış daha yakın olduğu için onlardan sayıldığı bilgisine yer verilmiştir.[855] Bunlar dışında İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'nin naklettikleri rivayetlerin büyük oranda birbirine benzediği ve rivayette şu ayrıntılara yer verildiği görülür.

İlk ayrıntı; Ebû Saîd el-Hudrî'nin, "Ben size sadece Allah Rasûlünden işittiğim, kulaklarımın duyduğu kalbimin anlayıp kavradığı şeyleri haber veriyorum." diyerek söze başlamasıdır. İkinci ayrıntı, "Bir kul doksan dokuz kişiyi öldürmüştü" bilgisi verildikten sonra, "ثُمَّ عُرِضَتْ لَهُ التَّوْبَةُ" "sonra kendisine tövbe yolu göründü" ziyadesi mevcuttur. Üçüncü ayrıntı, kendisine soru sorduğu bilge kişinin verdiği cevaptır. Müslim rivayetinde, "Doksan dokuz kişiyi öldüren birinin tövbesi kabul edilir mi?" sorusuna rahibin "Hayır" cevabı verdiği bildirilirken, diğer rivayetlerde " بَعْدَ قَتْلِ تِسْعَةٍ وَتِسْعِينَ نَفْسًا؟" "Doksan dokuz kişiyi öldürdükten sonra öyle mi?" şeklinde cevap verdiği bildirilmiştir. Dördüncü ayrıntı, rahmet melekleriyle azap meleklerinin çekişme sahnesinde göze çarpar. Müslim rivayetinde sadece rahmet melekleri ile azap meleklerinin diyaloğuna yer verilmişken, diğer rivayetlerde, "İblis, "Onu almaya ben

---

854 Müslim, "Tövbe", 46, (Hadis No: 2766); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII/31, (Hadis No: 15836). Arapça metin için Bkz. EK 1/35.

855 Müslim, "Tövbe", 47, (Hadis No: 2766).

daha layığım çünkü o bana hiç karşı gelmedi." dedi. Rahmet melekleri ise, "O tövbe ederek çıkmıştı." dediler." diyaloğuna yer verilmiştir. Beşinci ayrıntı ise, Müslim rivayetinde, "Ölçtüler ve onu gitmek istediği yere daha yakın buldular. Böylelikle onu rahmet melekleri aldı." ifadesi yerine, "Ölüm geldiğinde kendisi için bir kabir kazdı. Allah ona iyi beldeyi yakınlaştırıp kötü beldeyi ondan uzaklaştırdı da bu sayede onu iyi belde halkından saydılar." ifadesi bulunmaktadır.[856] Burada zikrettiklerimiz dışında rivayetler arasında çok küçük başka farklılıklar daha bulunsa da manaya etki etmediğinden dikkate alınmamıştır.

Kaynaklarda zikredilen rivayetlerde Hz. Peygamber'in kıssada geçen şahıslar ve yerlerle alakalı herhangi bir isim zikretmediği görülür. Ancak bazı şerh kitaplarında, doksan dokuz kişiyi öldüren şahsın İsrailoğulları'ndan biri olduğu yönünde rivayetler nakledilmiştir.[857]

Kur'ân-ı Kerim'de haksız yere cana kıymak, bütün insanlığı öldürmekle eşdeğer tutulmuş,[858] en büyük günahlardan biri olduğu açıklanmıştır. Bu rivayette Hz. Peygamber, böylesine büyük bir günahı defalarca işleyen birinin bile pişmanlık duyarak tövbe etmesi durumunda affedilebileceğini haber vermektedir. Günahının çokluğuna rağmen tövbeye niyet ve azmetmiş olması sebebiyle affedilmiş olması, İslâm'ın tövbe konusundaki tavrını ortaya koymakta, Allah Teâlâ'nın kulları karşısındaki rahmetinin ne denli büyük olduğunu ifade etmektedir. Mümin, günahı ne kadar çok ve ne kadar büyük olursa olsun affedilebilir olduğuna, Allah Teâlâ'nın rahmet, af ve mağfiretinin her şeyden büyük olduğuna inanmakla mükelleftir. Bu inanç, "Ey kendilerinin aleyhine haddi aşan (aşırı giden) kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin…"[859] emr-i ilâhîsi doğrultusunda müminlik edebinin bir gereğidir.

Bu hadisten hareketle, "nasıl olsa affedilir" düşüncesiyle adam öldürmek dâhil türlü günahlar işlemek ve günaha devam etmek ise oldukça yanlış bir davranıştır. Çünkü hadisin vürûd gayesi günah işlemeye değil tövbe etmeye teşviktir.

Rivayet ayrıca bir kimsenin iyiliğe niyet edip yönelmesinin ne kadar değerli olduğunu da ortaya koymaktadır. Yüz kişiyi öldüren kimse, henüz hayır işlerde

---

856 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII/63, (Hadis No: 34220); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII/245, (Hadis No: 11154); İbn Mâce, "Diyât", 2, (Hadis No: 2622).

857 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I/393; Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, el-Matbatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Yedinci Baskı, Mısır, 1323/1905, V/430.

858 el-Mâide 5/32.

859 ez-Zümer 39/53.

bulunma hedefine ulaşamamış olsa da azmini ve niyetini ortaya koyması, tövbe ve hayır yoluna girmesi sebebiyle affa layık görülmüştür.

Hadisin işaret ettiği bir diğer hikmet ise hayırlı işlerde acele edilmesi gerektiğidir. Rivayette, yüz kişiyi öldüren adama yolda ecelinin gelip öldüğü ve bir karışlık mesafeyle iyilerden sayıldığı haber verilmiş, belki az bir gecikmeyle bu nimetten mahrum kalabileceğine dikkat çekilmiştir.

Bu rivayetten, insanın inanç ve davranışlarında çevrenin yadsınamaz bir etkiye sahip olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür. Kendisine soru sorulan ikinci âlimin, yaşadığı beldeyi terk etmesi yönündeki tavsiyesi, sosyal çevrenin, insanın iyi veya kötü davranışları üzerindeki rolünü ortaya koymaktadır. İşlediği hata ve günahlardan rahatsızlık duyan, pişman olup tövbeye yönelen kimsenin, kendisine günahı hatırlatan ve günah işlemesini kolaylaştıran ortamı terk edip tövbesine sadık kalacağı ve kulluğunu daha rahat yaşayacağı ortamlara gitmesi ona fayda sağlayacaktır. Böylece kendisini kötülüğe iten hâtıralar, alışkanlıklar, kötülükte yardımcı olan kimseler ve sosyal bağlar koparılmış, terk edilmiş olacaktır. Bu davranışıyla o, Hz. Peygamber'in yaptığı, "Muhacir; Allah'ın yasakladığı şeylerden hicret edendir"[860] şeklindeki açıklamasına da uygun davranmış; mekânsal hicretle birlikte, hicretin asıl hedefi olan günah ve haramlardan uzaklaşıp iyilik ve itaate yönelmek gayesine de ulaşmıştır.

Rivayet son olarak, rehberlik edip yol göstermesi talebiyle kendisine müracaat edilen kimselerin, bu konuda işin ehli ve yeterli bilgiye sahip olması gerektiğine de işaret etmektedir. Tövbesinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda bilgi vermesi talebiyle müracaat ettiği rahibin verdiği yanlış bilgi ve olumsuz cevap, onun yeni bir cinayet işlemesine sebep olmuştur. Bu konuda işin ehli ve yeterli bilgiye sahip olan ikinci âlimin verdiği cevap ise kendisine hidayetin kapısını aralamış, işlediği pek çok cinayetin günahından kurtulup arınmasına vesile olmuştur.

2.2.4.2. Hatalar Göğe Ulaşsa da Tövbenin Kabul Edileceğini Bildiren Hadis

Allah Teâlâ Furkân suresinde Rahmân'ın has kullarının özelliklerinden bahsederken onları, Allah ile beraber başka bir ilaha kulluk etmeyen, haksız yere, Allah'ın haram kıldığı cana kıymayan ve zina etmeyen kimseler[861] olarak tanımlamış, ardından da bu günahları işleyenlerin cezalandırılacağını ve azabın kendilerine kat kat

---

860 Buhârî, "İman", 3, (Hadis No: 10).

861 el-Furkân 25/68.

artırılacağını haber vermiştir.[862] Devam eden ayetlerde ise, "Ancak tövbe edip de inanan ve sâlih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Kim de tövbe eder ve sâlih amel işlerse işte o, Allah'a, tövbesi kabul edilmiş olarak döner."[863] buyurarak; şirk, haksız yere adam öldürme ve zina günahlarını işleyenlerin bile tövbe etmeleri durumunda tövbelerinin kabul edileceğini, kötülüklerinin de iyiliğe çevrileceğini bildirmiştir.

Hz. Peygamber de, kulun işlediği günah ne kadar çok olursa olsun, bu çokluk sebebiyle tövbe kapısının asla kapanmayacağını, tövbe etmesi durumunda tövbesinin kabul edilip bağışlanacağını şu sözlerle haber vermektedir:

Ya'kûb b. Humeyd b. Kâsib el-Medenî, Ebû Muaviye, Ca'fer b. Burkân ve Yezid b. el-Esamm kanalıyla Ebû Hüreyre'den (ra) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur: "*Hatalarınız göğe ulaşacak kadar çok olsa bile tövbe ettiğinizde, Allah Teâlâ tövbenizi mutlaka kabul eder.*"[864]

Muhammed Fuâd Abdulbâkî "لَتَابَ اللهُ عَلَيْكُمْ" cümlesini, "günahların çok olması tövbe etmeye engel değildir" şeklinde şerh etmiş,[865] Münâvi de hadisi naklettikten sonra, "Çünkü pişmanlık ateşi bütün hataları yok eder. Allah korkusunun nuru da günahların kirini-pasını kalpten temizler. Tıpkı kir-pas izinin sabuna karşı koyamadığı gibi günah ve hataların karanlığı da iyiliklerin nuruna karşı koyamaz."[866] açıklamasını yapmıştır.

Kaynaklarda hadisin farklı bir varyantı daha vardır. Ahmed b. Hanbel ve Taberânî'nin Enes b. Mâlik kanalıyla; Beğavî'nin ise Ebû Hüreyre kanalıyla naklettikleri rivayet, yukarıdaki rivayetten biraz daha uzundur. Esasen bu uzunluğun kaynağı, konuya girişte verilen, "Eğer siz günah işlemeyen bir topluluk olsaydınız, Allah sizin yerinize günah işleyip ardından da tövbe eden bir topluluk yaratır ve onların günahlarını bağışlardı." rivayetinin bu rivayet içerisinde birleştirilerek verilmesinden

---

862 el-Furkân 25/68-69.

863 el-Furkân 25/70-71.

864 İbn Mâce, "Zühd", 30, (Hadis No: 4248). Arapça metin için Bkz. EK 1/36.

Elbânî rivayeti "hasen" olarak değerlendirmiştir. (Elbânî, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, II/929, (Hadis No: 5235))

865 İbn Mâce, II/1419, "Zühd", 30, (Hadis No: 4248).

866 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, V/312.

kaynaklanmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Taberânî bu ziyadeyi metnin son kısmında,[867] Beğavî ise baş tarafında nakletmiştir.[868]

Yukarıdaki rivayetten farklı olarak bu rivayetlerin tamamının, "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ" "Nefsimi elinde tutana yemin olsun ki…" cümlesiyle başladığı, ayrıca Ahmed b. Hanbel rivayetinde "Hatalarınız göğe ulaşacak kadar çok olsa bile" ibaresi yerine "hatalarınız yerle gök arasını dolduracak kadar çok olsa da" ibaresinin bulunduğu görülmektedir. Rivayetler arasındaki bir diğer fark ise; İbn Mâce ve Beğavî rivayetinde bulunan, "tövbe ettiğinizde Allah Teâlâ tövbenizi mutlaka kabul eder" ifadesi yerine diğer iki rivayette "Allah'tan bağışlanma dilediğinizde (istiğfar ettiğinizde) sizi bağışlar" ifadesi bulunmaktadır.

Rivayet, günahı ne kadar çok ve büyük olursa olsun bireyin asla ümitsizliğe kapılmaması; pişmanlık duyarak tövbe etmesi durumunda tövbesinin kabul edileceğine dair her daim ümitvâr olması gerektiğine işaret etmektedir.

2.2.4.3. Müşrik Olarak Ölmediği ya da Ne Kadar Çok Günahı Olursa Olsun Şirk Koşmadığı Sürece Kulun Affedileceğiyle İlgili Hadis

Bir kimsenin Allah'a karşı işlediği günahların en büyüğü Allah'a şirk koşmaktır. Sözlükte; iki malın karıştırılması, ortak olma ve ortaklık kurma manalarına gelen şirk kelimesi terim olarak, "Allah'ın ortağı olduğunu iddia etmek" manasına gelmektedir. İsfahânî bu manadaki şirki büyük ve küçük şirk olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Büyük şirk; zatında, sıfatlarında ve fiillerinde Allah'a ortak koşmak demektir ki bu, küfrün en büyüğüdür. "Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz.";[869] "…Allah'a ortak koşan, kuşkusuz, derin bir sapıklığa düşmüştür.";[870] "…Kim Allah'a ortak koşarsa artık Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır…"[871] meâlindeki ayetlerde kastedilen şirk budur. Küçük şirk ise, bazı işlerde Allah'ın yanı sıra başkasının da hoşnutluğunu gözetmektir ki bu da riya ve nifak olarak karşılık bulmaktadır.[872]

---

867 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXI/146, (Hadis No: 13493); Taberânî, *Dua*, s.509, (Hadis No: 1805).

868 Beğavî, *Şerhu's-Sünne*, V/78, (Hadis No: 1295);

869 en-Nisâ 4/48.

870 en-Nisâ 4/116.

871 el-Mâide 5/72.

872 İsfahânî, Rağıb, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Şrk" Maddesi, s.451-452.

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de, şirk dışındaki bütün günahları dilerse affedebileceğini ancak, şirk koşması sebebiyle iftira etmek[873] ve derin bir sapıklığa düşmekle[874] itham ettiği müşrik kimseyi asla affetmeyeceğini bildirmiştir. Buradaki hüküm, müşriklerin şirk fiilinde ısrar edip tövbe etmemeleri durumunda geçerlidir. "Haram aylar çıkınca, Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."[875] ve "Fakat tövbe edip, namazı kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar sizin din kardeşlerinizdir. Bilen bir kavme ayetleri işte böyle ayrı ayrı açıklarız."[876] meâlindeki ayetler, müşriklerin, işledikleri şirk fiilinden dolayı pişman olup tövbe etmeleri ve dinin emirlerini uygulamaya başlamaları durumunda bağışlanabileceklerini haber vermektedir. Nisâ sûresinde geçen, "Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalanları ise dilediği kimseler için bağışlar…"[877] meâlindeki ayette, şirke düşmeyen kimsenin günahı ne olursa olsun, tövbe etmemiş olsa da Allah Teâlâ'nın dilemesi ile affedilebileceği şeklinde bir anlam ortaya çıkmaktadır.[878]

Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler, metin yönünden üç farklı grupta kategorize edilebilir. Bunlardan birincisi, Ahmed b. Hanbel ve Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından Ebû Zerr el-Ğıfârî tarikiyle nakledilen ve diğerlerine nispetle daha kısa olan şu rivayettir:

Süleymân b. Dâvûd Ebû Dâvûd, Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân, Babası (Sâbit), Mekhûl ve İbn Nuaym kanalıyla Ebû Zerr'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav): "*Muhakkak ki Allah Teâlâ hicâb inmediği sürece kulunun tövbesini kabul eder veya kulunu affeder"* buyurdu. Yanındakiler: *"Hicâbın inmesi ne demektir?"* diye sorduklarında O (sav): *"Canın müşrik olarak çıkmasıdır"* cevabını verdi.[879]

---

873 en-Nisâ 4/48.

874 en-Nisâ 4/116.

875 et-Tevbe 9/5.

876 et-Tevbe 9/11.

877 en-Nisâ 4/48.

878 Çelik, Tâhâ, "Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: "Affı Olmayan Günahlar" Meselesi", *Bilimname*, XLIV, 2021/1, 131-161, s.140.

879 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV/410 (Hadis No: 21522); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, IV/286, (Hadis No: 7660). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/37.

Rivayetler metin açısından incelendiğinde, Hâkim rivayetinde "يَقْبَلُ تَوْبَةَ عَبْدِهِ" kısmının bulunmadığı ve "تَخْرُجُ النَّفْسُ، وَهِيَ مُشْرِكَةٌ" kısmının "أَنْ تَمُوتَ النَّفْسُ مُشْرِكَةً" "nefsin müşrik olarak ölmesidir" şeklinde olduğu görülmektedir. Hâkim rivayeti naklettikten sonra sahih olduğunu ancak Buhârî ve Müslim'in tahriç etmediklerini belirtmiştir.

İkinci grup rivayet; Ebû Zerr, Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs kanalıyla nakledilen edilen şu rivayettir:

Ârim, Mehdî b. Meymûn, Ğaylân, Şehr b. Havşeb ve Ma'dî Kerib kanalıyla Ebû Zerr, Nebî'nin (sav) Rabbinden rivayetle şöyle dediğini nakletmiştir: "*Ey Âdemoğlu! Sen bana dua ettiğin ve affetmemi ümit ettiğin sürece seni bağışlarım. Ey Âdemoğlu! Sen bana yeryüzü dolusu hata ile gelsen de bana şirk koşmadığın sürece ben de seni yeryüzü dolusu mağfiretle karşılarım. Ey Âdemoğlu! Senin işlediğin günahlar gökteki bulutlara ulaşsa da benden bağışlanma dilediğinde (günahlarının çokluğuna) aldırış etmem seni bağışlarım.*"[880]

Tirmizî, rivayeti naklettikten sonra "hasen, garîb" olarak değerlendirmiştir. Rivayetler metin olarak incelendiğinde, üç farklı cümlenin takdim ve tehir edilmesi, bazı kelimelerin yerine eş anlamlılarının tercih edilmesi ve bazı fiillerin sigası (mazî-muzâri oluşu) dışında önemli bir farklılığın bulunmadığı görülmektedir.

Üçüncü grup rivayet ise; Ahmed b. Hanbel, Müslim ve İbn Mâce'nin, Ebû Zerr kanalıyla naklettikleri şu rivayettir:

Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, Vekî', A'meş ve el-Mağrûr b. Süveyd kanalıyla Ebû Zerr'den rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurdu: "*Allah azze ve celle: "İyilikle gelen bir kişiye on kat ecir vardır ve daha da artırırım. Kötülükle gelen kişiye ise ancak bir günah vardır ya da ben onu bağışlarım. Kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım. Kim bana bir arşın yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. Bana yürüyerek gelene ben koşarak giderim. Kim bana hiçbir şeyi şirk koşmaksızın yeryüzü dolusu hata ile gelse, ben de onu bir o kadar mağfiretle karşılarım*" *buyuruyor.*"[881]

Müslim ve İbn Mâce rivayetleri arasında metin yönünden herhangi bir farklılık yoktur. Ahmed b. Hanbel rivayetinde ise "Kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir

---

880 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV/375, (Hadis No: 21472), XXXV/398, (Hadis No: 21505); Dârimî, "Rikâk", (Hadis No: 2830); Tirmizî, "Deavât", 110, (Hadis No: 3540); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV/315, (Hadis No: 4305), V/337, (Hadis No: 5483); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XII/19, (Hadis No: 12346). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/38.

881 Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXXV/243, (Hadis No: 21315); Müslim, "Zikir", 22, (Hadis No: 2687); İbn Mâce, "Edeb", 58, (Hadis No: 3821). Metin Müslim'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/39.

arşın yaklaşırım. Kim bana bir arşın yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım. Bana yürüyerek gelene ben koşarak giderim." kısmı bulunmamaktadır.

Rivayetler incelendiğinde, birinci grupta verdiğimiz rivayetin, müşrik olarak ölmemek şartıyla onların tövbelerinin de kabul edilip affedileceğine işaret edilmiş; ikinci ve üçüncü grupta verilen rivayetlerde ise Allah Teâlâ'nın, huzuruna şirk koşmamak şartıyla yerle gök arası dolusu kadar günahla giden birini, bir o kadar mağfiretle karşılayıp affedeceği bildirilmiştir. Burada geçen "şirk koşmama" şartını, "müşrik olarak ölmemek" şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Çünkü yukarıda bahsi geçen Tevbe Sûresi beşinci ve onbirinci ayetlerinde de haber verildiği üzere bir kimse günahların en büyüğü olan şirk günahını işledikten sonra pişman olup tövbe etse ve dinin emirlerini yerine getirmeye başlasa, tövbesinin kabul edilip affedileceği bildirilmektedir. Ancak şirk günahını işledikten sonra pişmanlık duymayıp tövbe etmeyen ve bu hal üzere müşrik olarak ölen kimseler için bağışlanma söz konusu olmayacaktır.[882]

2.2.5. Sâlih Amellerin Tövbe ve Bağışlanma Vesilesi Olacağını Bildiren Hadisler

Amel kelimesi, bir kimsenin kasten yaptığı iş ve eylem anlamına gelir. Kasıtlı veya kasıtsız her türlü iş için kullanılan "fiil" kelimesinden daha özel bir anlama sahiptir.[883] Literatürde amel kelimesi zaman içerisinde, "emir, tavsiye veya yasaklara konu olan, sonunda ceza veya mükâfat bulunan tutum ve davranış" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.[884] Başta yapmakla emrolunduğumuz ibadetler olmak üzere kendimize, insanlara, diğer canlılara hatta çevre ve doğaya fayda veren her türlü davranışımız sâlih amel olarak isimlendirilir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de pek çok yerde "sâlih amel" kavramını "iman" ile birlikte zikretmiş,[885] "inanmak" eyleminin yanı sıra inanılan şeyin gereğini yapmak da esas olduğundan, ikisinin birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki kavram olduğuna işaret etmiştir.

İman edip sâlih amel işlemenin insana sevap kazandırması yanında, işlenen kötülüklerin affedilmesine vesile olması gibi bir yönü de vardır. Nitekim bu gerçek Kur'ân-ı Kerim'de, "Kim Allah'a inanır ve sâlih amel işlerse, Allah onun kötülüklerini

---

882 en-Nisâ 4/48, 116.

883 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an,* "Aml" Maddesi, s. 587.

884 Uludağ, "Amel", s.13-16.

885 Bkz. el-Bakara 2/62; es-Sebe 34/37; et-Teğâbün 64/9.

örter ve onu içinden ırmaklar akan, ebedi kalacakları cennetlere sokar."[886] meâlindeki ayet ile de dile getirilmiştir. "Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız, kusurlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere koyarız."[887] meâlindeki ayet de, büyük günahlardan uzak durulması durumunda diğer kusurların örtülüp bağışlanabileceğini haber verir. Bu doğrultuda insanın işleme imkânı olduğu halde haramdan uzak durması ve onu terk etmesi de işlediği küçük günahlar için tövbe yerine geçtiğinden, sâlih amel kapsamında değerlendirilebilir.

Ayrıca, "Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür."[888] anlamına gelen ayette, insanın yapacağı iyi ve güzel davranışların, kötülükleri silip yok edeceği bildirilmiştir. Tefsirlerde bu ayetin, bir kadını öpen sahabi hakkında nazil olduğu, bu olay gerçekleştikten sonra adamın Hz. Peygamber'e gelerek durumu anlattığı, ne yapması gerektiğini sorduğu, akabinde de bu ayet nazil olduğu nakledilmektedir.[889] Ayette geçen "Günün iki ucunda namaz kıl." sözüyle kastedilenin, farz namazlar olduğu ifade edilmiş;[890] İbn Abbas'ın ayette geçen "hasenat" kelimesini "beş vakit namaz" şeklinde açıkladığı ve bunun da bütün günahları değil, büyük günahlardan kaçınmak şartıyla küçük günahları silip yok edeceğini dile getirdiği belirtilmiştir.[891] Çünkü Hz. Peygamber bir hadisinde, "Beş vakit namaz ve Cuma namazları, büyük günah işlenmediği sürece ikisi arasındaki günahlara kefarettir."[892] buyurmuşlardır. Bu hadiste büyük günah işlenmemesinin şart koşulması, namaz ibadetinin küçük günahlara keffaret olacağı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Hz. Peygamber ayrıca pek çok hadisinde aynı gerçeğe dikkat çekmiş, "Hasetten sakının! Çünkü haset, ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yer bitirir."[893] uyarısı ile kötü fiillerin insanın işlediği iyilikleri yok edeceğini; "Kim kötü söz söylemeden ve günah işlemeden Allah için haccederse, annesinden doğduğu günkü gibi (günahlarından

---

886 et-Teğâbün 64/9-10.

887 en-Nisâ 4/31.

888 Hûd 11/114.

889 Sem'âni, *Tefsiru'l-Kur'an*, II/465; Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, IX/109; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, VI/358. Konu bir sonraki bölümde müstakil olarak incelenecektir.

890 Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, IX/109.

891 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVIII/409.

892 Müslim, "Taharet", 14, (Hadis No: 233).

893 Ebû Dâvûd, "Edeb", 44, (Hadis No: 4903); İbn Mâce, "Zühd", 22, (Hadis No: 4210).

arınmış bir şekilde hacdan) döner."[894] ve "Birinizin kapısının önünden bir nehir geçse ve onda her gün beş defa yıkansa, bu o kimsenin kirinden bir şey bırakır mı? İşte beş vakit namaz da böyledir! Allah onlarla günahları yok eder."[895] sözleriyle de iyiliklerin ve ibadetlerin kötülükleri yok edeceğini çok veciz bir dille açıklamıştır.

Hiç şüphe yok ki bir insanın bu dünyada sergileyeceği en güzel davranış iman etmektir. Kişi Müslüman olduğunda, daha önceden işlediği hata ve günahlardan sorumlu tutulmayacağı gibi, Müslüman olduktan sonra işleyeceği sâlih ameller de onun günahlarından arınıp temizlenmesine vesile olacaktır. Hz. Peygamber'in Amr b. As'a hitaben: "Bilmez misin ki İslam (müslüman olmak), kendinden önceki günahları yok eder, hicret de kendinden önceki günahları yok eder, hac da kendinden önceki günahları yok eder."[896] sözleri bu gerçeğe işaret etmektedir.

Hz. Peygamber, işlediği günahın ardından pişmanlık duygusu yaşayarak arınma ve kurtuluş arayışına giren bir kişi için sâlih amellerin tövbe anlamına geleceğini ve bağışlanma vesilesi olacağını haber vererek şöyle buyurmuşlardır:

Ebû Muaviye, Muhammed b. Sûka ve Ebû Bekr b. Hafs kanalıyla İbn Ömer'den (ra) rivayet edildiğine göre bir adam Allah Rasûlü'ne (sav) gelerek: "*Ey Allah'ın Rasûlü! Ben büyük bir günah işledim, benim için tövbe var mıdır?" diye sordu. Allah Rasûlü (sav) adama: "Senin annen-baban var mı (hayatta mı)?" diye sordu. Adam: "Hayır" cevabını verdi. Hz. Peygamber: "Teyzen var mı?" diye sordu. Adam: "Evet" dedi. Allah Rasûlü (sav) adama: "Öyleyse ona iyilik yap" buyurdu.*[897]

Tirmizî'nin benzer şekilde naklettiği rivayette, "annen baban var mı?" sorusu yerine "annen var mı?" sorusu geçmektedir.[898]

Konuyla ilgili benzer bir rivayet ise şu şekildedir:

Hüseyn b. Ali el-Hulvânî, Amr b. Âsım, Hemmâm ve İshak b. Abdullah b. Ebû Talha kanalıyla Enes b. Mâlik'ten (ra) rivayet edildiğine göre bir adam Allah Rasûlü'ne (sav) gelerek: *"Ey Allah'ın Rasûlü! Ben had uygulamasını gerektiren bir iş yaptım. Onu bana uygula" dedi. O sırada namaz vakti geldi, adam Allah Rasûlü (sav) ile birlikte namaz kıldı. Namaz bitince adam tekrar: "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben had uygulamasını*

---

894 Buhârî, "Hac", 4, (Hadis No: 1521); Müslim, "Hac", 438, (Hadis No: 1350).

895 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV/494, (Hadis No: 8924); Buhârî, "Mevâkîtü's-Salât", 6, (Hadis No: 528); Müslim, "Mesâcid", 283, (Hadis No: 667).

896 Müslim, "İman", 192, (Hadis No: 121).

897 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII/241, (Hadis No: 4624). Arapça metin için Bkz. EK 1/40.

898 Tirmizî, "Birr", 6, (Hadis No: 1904).

gerektiren bir iş yaptım. Allah'ın kitabında olanı bana uygula" dedi. Allah Rasûlü (sav) adama: "Sen bizimle namaza geldin mi?" diye sordu. Adam: "Evet" dedi. Allah Rasûlü (sav): "Sen bağışlandın" buyurdu.[899]

Müslim'in biraz daha uzun bir metinle naklettiği başka bir rivayette, "قَدْ غُفِرَ لَكَ" cümlesi yerine "فَإِنَّ اللهَ قَدْ غَفَرَ لَكَ حَدَّكَ - أَوْ قَالَ: ذَنْبَكَ -" "Muhakkak ki Allah Teâlâ sana had uygulanmasını -veya günahını- bağışladı" cümlesi bulunmaktadır.[900] Muhammed Fuâd Abdulbâkî hadisi şerh ederken, "Ben had uygulamasını gerektiren bir iş yaptım." şeklinde tercüme ettiğimiz "أَصَبْتُ حَدًّا" cümlesinin, ta'zîri gerektiren bir masiyet olarak anlaşılması gerektiğini, bunun da küçük günah olduğunu belirtmiş, "Çünkü namaz, küçük günahlara kefarettir. Eğer haddi gerektirsin ya da gerektirmesin büyük bir günah işlemiş olsaydı, bu namazla düşmezdi." açıklamasını yapmıştır.[901]

Konuyla ilgili diğer bir rivayet ise Hz. Ali'den (ra) nakledilmiştir:

Müsedded, Ebû Avâne, Osman b. el-Muğîra es-Sekafî, Ali b. Rebîa el-Esedî ve Esmâ b. el-Hakem el-Fezârî kanalıyla Hz. Ali (ra) şöyle demiştir: Allah Rasûlü'nden (sav) nakledilen bir hadis işittiğim zaman, Allah Teâlâ o hadisten beni dilediği kadar istifade ettirirdi (onunla amel ederdim). O'nun ashabından biri bana hadis rivayet ettiğinde ondan yemin etmesini ister, yemin ettiğinde de sözünü kabul ederdim. Ebû Bekr (ra) -ki o doğru söyler- bana bir hadis rivayet etti ve dedi ki: Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini işittim: "*Bir kul herhangi bir günah işlediğinde, kalkar güzelce abdest alıp iki rekat namaz kılar ve ardından istiğfar ederse, Allah Teâlâ onu muhakkak bağışlar."* Ardından da şu ayeti okumuştu: *"Onlar (muttaki kullar), çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki! Bir de onlar işledikleri (günah) üzerinde bile bile ısrar etmezler. (Âl-i İmrân, 3/135)*"[902]

Zikredilen rivayetlerin tamamı, iyilik yapmak ve namaz kılmak gibi salih amellerin tövbe sayılacağını ve kişinin bağışlanıp affedilmesine vesile olacağını bildirmektedir. Bunların yanında, hadislerde günahların bağışlanmasına vesile olduğu

---

899 Müslim, "Tövbe", 44, (Hadis No: 2764). Arapça metin için Bkz. EK 1/41.

900 Müslim, "Tövbe", 45, (Hadis No: 2765).

901 Müslim, "Tövbe", 45, (2765 numaralı hadisin şerhi).

902 Ebû Dâvûd, "Vitr", 26, (Hadis No: 1521); Tayâlisî, *Müsned*, I/4, (Hadis No: 1, 2); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/179, (Hadis No: 2), I/233, (Hadis No: 56); İbn Mâce, "İkâmet", 193, (Hadis No: 1395); Tirmizî, "Salât", 182, (Hadis No: 406), "Tefsir, 4, (Hadis No: 3006). Metin Ebû Dâvûd'a aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/42.

belirtilen başka ameller de vardır. Ramazan gecelerini[903] ve Kadir gecesini ihyâ etmek,[904] arefe ve aşure günü oruç tutmak,[905] hac[906] ve umre yapmak,[907] sadaka vermek,[908] bela ve musibetlere maruz kalmak ve onlarla denenmek,[909] Allah'ı zikretmek,[910] iyiliği emretmek ve kötülükten men etmek,[911] hayvanlara iyilik yapmak,[912] yetimlere bakmak[913] ve şehit olmak[914] gibi ameller bunlardan bazılarıdır.

2.2.6. Mürtedin Tövbesinin Kabul Edilip Edilmeyeceğiyle İlgili Hadis

Hz. Peygamber bir hadisinde, "Şu üç haslete sahip olan kişi imanın tadını almış olur. Allah ve Rasûlünü her şeyden daha fazla seven kişi, sevdiğini Allah için seven kişi ve Allâh Teâlâ kendisini küfürden kurtardıktan sonra tekrar küfre dönmeyi ateşe atılmak kadar çirkin ve kerih gören kişi."[915] buyurarak, iman ettikten sonra yeniden küfre düşmeme noktasında ümmetini uyarmıştır. Bu uyarıya rağmen Müslüman olduktan sonra İslam dininin emirlerinden bir kısmını ya da tamamını inkâr etmek suretiyle dinden ayrılan (irtidât eden) kişinin durumu hakkında gerek Kur'an'da gerekse hadislerde bazı hükümler serdedilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de, iman ettikten sonra küfre girenler için; doğru yoldan sapma,[916] yaptıkları amellerin dünya ve ahirette boşa gitmesi,[917] dünyada ve ahirette elem verici bir azaba çarptırılma,[918] dünya ve ahireti kaybetme[919] ve Allah'ın gazabını üzerlerine çekme[920] gibi ifadeler kullanılmış ancak

---

903 Buhârî, "İmân", 27, (Hadis No: 37); Müslim, "Müsâfirîn", 175, (Hadis No: 760).

904 Buhârî, "Savm", 6, (Hadis No: 1901); Müslim, "Müsâfirîn", 175-176, (Hadis No: 760).

905 Müslim, "Sıyâm", 196, 197, (Hadis No: 1162).

906 Buhârî, "Hac", 4, (Hadis No: 1521); Müslim, "Hac", 438, (Hadis No: 1350).

907 Buhârî, "Umre", 1, (Hadis No: 1773); Müslim, "Hacc", 437, (Hadis No: 1349).

908 Bakara, 2/271; Buhârî, "Mevâkitu's-Salât", 4, (Hadis No: 525).

909 İbn Mace, "Fiten", 23, (Hadis No: 4023).

910 Buhârî, "Bed'u'l-Halk", 11, (Hadis No: 3293); Müslim, "Zikr ve'd-Dua", 28, (Hadis No: 2691).

911 Müslim, "Fiten", 26, (Hadis No: 144).

912 Buhârî, "Müsâkât", 9, (Hadis No: 2323); Müslim, "Selâm", 153, (Hadis No: 2244).

913 Müslim, "Birr", 13, (Hadis No: 1917).

914 Müslim, "İmare", 120, (Hadis No: 1886).

915 Buhârî, "İman", 14, (Hadis No: 21).

916 el-Bakara 2/108.

917 el-Bakara 2/217.

918 et-Tevbe 9/66, 74.

919 el-Hacc 22/11.

irtidat etmenin dünyadaki cezasının ne olduğu belirtilmemiştir. Ayrıca burada zikredilen hükümlerin büyük çoğunluğunun, küfre düştükten sonra ileri giden ve son nefesine kadar bu hal üzere devam ederek küfür üzere ölen kişiler için serdedildiğini de söylememiz gerekir.[921] Diğer taraftan mürtedin pişman olup tövbe etmesi durumunda tövbesinin kabul edileceğini belirten ayetler de vardır.[922]

Kaynaklarda, İslam'ın ilk yıllarında, iman ile inkâr arasında gidip gelenlerin bulunduğu, bazılarının bunu kötü maksatla yaparken bazılarının ise iman henüz yeterince gönüllerine yerleşmemiş olduğu için bu şekilde davrandığı zikredilmektedir. Bu rivayetlerde, Hz. Peygamber'in irtidat eylemini bizzat cezalandırdığına dair herhangi bir rivayet bulunmamakla birlikte, "Dinini değiştireni öldürün"[923] dediği ve Müslümanın dinini terk edip cemaatten ayrılmasını, ölüm cezasına gerekçe olabilecek üç suçtan biri olarak saydığırivayet edilmiştir.[924] Ayrıca bu rivayetlerde dile getirilen öldürme emrine istinaden Muâz b. Cebel'in dinden dönen birinin boynunu vurduğu,[925] Hz. Ali'nin de aynı fiili işleyenleri yakarak öldürdüğü nakledilir. Hz. Ali'nin bu fiili İbn Abbâs'a ulaştığında, "Ben olsaydım yakmazdım çünkü Allah Rasûlü (sav) Allah'ın azabıyla azap etmeyi (yakmayı) yasak kılmıştı." dediği, bunun üzerine Hz. Ali'nin, "Ben bu işi Hz. Peygamber (sav) "dinini değiştireni öldürün" dediği için yaptım." şeklinde cevap verdiği bildirilmiştir.[926]

Kaynaklarda, Hz. Peygamber döneminde irtidat eden ve ardından pişmanlık yaşayan kişinin durumunu anlatan şu rivayet konuya ışık tutmaktadır:

Muhammed b. Abdullah b. Bezî', Yezîd (İbn Zürey'), Dâvûd ve İkrime kanalıyla İbn Abbâs (ra) şöyle nakletmiştir: *"Ensardan bir adam Müslüman olduktan sonra irtidat ederek müşrik olmuş, ardından pişmanlık duyarak kavmini Allah Rasûlü'ne göndermiş ve kendisinin tövbe etmesinin mümkün olup olmadığını sormalarını istemişti. Kavmi Allah Rasûlü'ne gelerek durumu anlatmışlar: "O kişi çok pişman oldu ve bizden, kendisinin tövbe etmesinin mümkün olup olmadığını sana sormamızı istedi" demişlerdi. Bunun üzerine: "İman ettikten, peygamberin hak*

---

920 en-Nahl 16/106.

921 el-Bakara 2/108, 217; Âl-i İmrân 3/90-91; et-Tevbe 9/66;

922 Âl-i İmrân 3/89; et-Tevbe 9/66, 74.

923 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XIX/419 (Hadis No: 1013); Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2, (Hadis No: 6922).

924 Buhârî, "Diyât", 6, (Hadis No:6878).

925 Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2, (Hadis No:6923).

926 Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 2, (Hadis No:6922).

olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah zalim toplumu doğru yola iletmez. İşte onların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetinin üzerlerine olmasıdır. Onun (lanetin) içinde ebedi kalacaklardır. Onların azabı hafifletilmez, onlara göz açtırılmaz. Ancak bundan sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."[927] *ayetleri nazil oldu. Sonra kavmini (bu ayetlerle) ona geri gönderdi, o da yeniden Müslüman oldu.*"[928]

Rivayet, pek çok tefsir ve fıkıh kitabında da zikredilmiş, mürtedin bu dünyadaki cezasına ilişkin olarak yapılan tartışmalara konu olmuştur. Tahâvî konu hakkında yapılan tartışmalara yer vermiş; bazı kimselerin, "Kim Allah'a şirk koşarsa Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır."[929] ayetini delil göstererek müşriklerin ve dolayısıyla irtidat ederek dinden çıkanların ebedi olarak cehennemde kalacaklarını ve cennete giremeyeceklerini savunduklarını, oysaki hem bu rivayetin hem de "… Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır."[930] ayetinin, tövbe edip şirkten dönen ve yeniden İslam'a girenlerin, ebedi olarak cehennemde kalmayacaklarına işaret ettiğini; ebedi olarak cehennemde kalacak olanların, tövbe etmeyip irtidat üzere yani müşrik ya da kâfir olarak ölenler olduğunu söylemiştir."[931]

Rivayette zikredilen ayetlerin devamında gelen "Şüphesiz iman ettikten sonra inkâr eden, sonra da inkârda ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar sapıkların ta kendileridir. Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, dünya dolusu altını fidye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcıları da yoktur."[932] meâlindeki ayetler de, tövbesi kabul edilmeyecek olanların, inkârda ileri gidip kâfir olarak ölenler olduğunu açıkça beyan etmektedir.

---

927 Âl-i İmran 3/86-89.

928 Nesâî, "Tahrîmü'd-Dem", 14, (Hadis No: 4068); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, II/154, (Hadis No: 2628). Arapça metin için Bkz. EK 1/43.

929 el-Mâide 5/72.

930 el-Bakara 2/217.

931 Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, I-XVI, Tahk. Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1415/1994, VII/307.

932 Âl-i İmrân 3/86-91.

2.2.7. İçki İçenin Tövbe Etmemesi Halinde Namazının Kırk Gün Kabul Edilmeyeceğiyle İlgili Hadis

İslam dininin ortaya koymuş olduğu kuralların ana gayesi, fertlerin ve toplumun dünya ve ahirette huzurunu temin etmektir. Bu kapsamda İslam dini, fert ve toplum huzurunu bozan içkiyi, cahiliyye dönemi insanlarının çoğunluğunun içki mübtelası olması sebebiyle Mekke döneminde değil Medine döneminde yasaklamıştır. Nitekim Hz. Âişe'den (ra) nakledilen, "…Helal ve harama dair hükümler ancak insanlar İslam'a tam olarak ısındıktan sonra nazil olmaya başladı. Eğer ilk önce "İçki içmeyin!" emri inseydi insanlar, "Biz içkiyi kesinlikle bırakamayız!" derlerdi. Yine ilk olarak "Zina etmeyin!" emri gelseydi insanlar aynı şekilde, "Zinayı aslâ bırakamayız!" derlerdi…."[933] sözü bu gerçeğe işaret etmektedir:

Kaynaklarda, kullanıldığı zaman insanın aklını örten, muhakeme yeteneğini ortadan kaldıran, kişiyi ne dediğini bilmez hale getiren içkinin tedrîcî bir metotla ve dört aşamada yasaklandığı, ilk iki aşamada her hangi bir yasaklamadan bahsedilmezken, üçüncü aşamada sarhoşken namaza yaklaşma noktasında bir yasaklamanın getirildiği, dördüncü aşamada ise tamamen yasaklandığı görülmektedir.[934]

Hz. Peygamber de ashabını ve ümmetini içki konusunda sık sık uyarmış, onu bütün kötülüklerin anası olarak isimlendirmiştir.[935] Sarhoşluk veren her içeceğin "hamr" olduğunu ve haram kılındığını belirten Hz. Peygamber, içki içtikten sonra tövbe etmeyen ve ona bağımlı olarak ölen kişinin cennet içkisinden mahrum kalacağını şu sözlerle haber vermiştir.

Ebu'r-Rabî' el-Atekî, Ebû Kâmil, Hammâd b. Zeyd, Eyyûb ve Nâfi' kanalıyla Abdullah b. Ömer (ra), Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Sarhoş*

---

933 Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 6, (Hadis No: 4993).

934 İlgili ayetler için Bkz. en-Nahl 16/67; el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90-91. Ayrıca geniş bilgi Bkz. Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, Tahk. Muhammed Sâdık Kamhavî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1992, III/165-166; Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, X/569; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 1, (Hadis No: 3670); Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 6, (Hadis No: 3049).

935 İbn Hıbbân, *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, "Eşribe", 2, XII/168-169, (Hadis No: 5348); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, IV/81, (Hadis No: 3667); Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, *Sünen*, I-V, Tahk. Şuayb el-Arnavût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1424/2004, "Eşribe", 28, (Hadis No: 4610-4613); Beyhakî, *Şuabü'l-İman*, VII/406, (Hadis No: 5197).

eden her (içki) "hamr"dır ve haramdır. Kim bu dünyada hamr içer de tövbe etmeden ve ona bağımlı olarak ölecek olursa ahirette onu (hamr) içemez."[936]

Burada işaret edilen cennet içkisinin, dünyada haram kılınan içki gibi zararlı ve sarhoş edici değil, "وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ" "(Cennette) içenlere lezzet veren içki nehirleri vardır."[937] ayetinde de belirtildiği üzere cennete özel bir içkinin kastedildiği belirtilmiştir.[938]

Hz. Peygamber, içki içenlerin tövbe etmemesi durumunda ahiret hayatında karşılaşacakları bu yaptırımın yanında, dünya hayatında da birtakım yaptırımlarla karşı karşıya kalacaklarını haber vermiş ve şöyle buyurmuştur:

Ebû Dâvûd, Hemmâm, Atâ b. es-Sâib, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr ve babası (Ubeyd b. Umeyr) kanalıyla İbn Ömer (ra), Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Kim içki içerse, kırk gece boyunca onun namazı kabul olunmaz. Eğer tövbe ederse Allah da tövbesini kabul eder. Dönecek olursa kırk gece boyunca onun namazı kabul olunmaz. Eğer tövbe ederse Allah da tövbesini kabul eder. Yine dönecek olursa kırk gece boyunca onun namazı kabul olunmaz. Eğer tövbe ederse Allah da tövbesini kabul eder. Dördüncü kez dönecek olursa kırk gece boyunca onun namazı kabul olunmaz. Tövbe etse de Allah onun tövbesini kabul etmez ve ona 'Tînetü'l-Habâl'den içirmesi hak olur."* Kendisine; *"Ey Ebû Abdurrahman! 'Tînetü'l-Habâl' nedir?"* diye soruldu. O da (sav): *"Cehennem ehlinin irinidir"* cevabını verdi.[939]

Tayâlisî, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'de geçen üç rivayet mana yönünden aynı olmakla birlikte aralarında küçük metin farklılıkları mevcuttur. Mesela, Ahmed b. Hanbel rivayetinde "مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ" "Kim içki içerse" ifadesinden sonra "فَسَكِرَ" "ve sarhoş olursa" ziyadesi vardır ve bu rivayet Abdullah b. Amr kanalıyla rivayet edilmiştir. Tirmizî rivayetinde "kırk gece" yerine "kırk sabah" ifadesi kullanılmış, Tayâlisî rivayetinde geçen "Tînetü'l-Habâl" ifadesi; Ahmed b. Hanbel'de "Aynü'l-Habâl" şeklinde, Tirmizî'de ise "Nehrü'l-Habâl" şeklinde geçmiştir.

---

936 Müslim, "Eşribe", 73, (Hadis No: 2003); Buhârî, "Eşribe", 1, (Hadis No: 5575). Arapça metin için Bkz. EK 1/44.

937 Muhammed 47/15.

938 İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, X/32; Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *el-Müntekâ*, I-VII, Matbaatü's-Saade, Mısır, Birinci baskı, 1332/1194, III/152.

939 Tayâlisî, *Müsned*, III/417 (Hadis No: 2013); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI/386, (Hadis No: 6773); Tirmizî, "Eşribe", 1, (Hadis No: 1862). Arapça metin için Bkz. EK 1/45.

Ahmed b. Hanbel'de geçen diğer iki rivayette konu muhtasar olarak nakledilmiş ve "Tövbe etse de Allah onun tövbesini kabul etmez." kısmı zikredilmemiştir. Ayrıca bu rivayetlerden biri Ebû Zerr kanalıyla nakledilmiştir.[940]

İbn Mâce'nin Abdullah b. Amr kanalıyla naklettiği başka bir rivayette, üç kez zikredilen "Kırk sabah boyunca namazı kabul olunmaz." ifadesinden sonra her birinde "وَإِنْ مَاتَ دَخَلَ النَّارَ" "ve eğer ölürse cehenneme girer" ifadesi yer almış, dördüncü kez dönerse "Allah'ın ona Radğatü'l-Hıbâl'den içirmesi hak olur" ifadesi zikredilmiştir.[941]

Bu rivayetler dışında Dârimî ve Nesâî'de Abdullah b. Amr b. el-Âs kanalıyla nakledilen farklı bir rivayet daha vardır. Bu rivayette Abdullah b. Amr. El-Âs'ın, içki içtiğine dair söylentilerin bulunduğu Kureyşli bir genci yakalayıp belinden kavradığı ve ona yukarıdakilere benzeyen hadisi naklettiği bildirilmiştir. Nesâî rivayetinde "kırk gün boyunca namazı kabul olunmaz" ifadesi yerine "kırk gün boyunca tövbesi kabul olunmaz" ifadesi yer almaktadır.[942]

Rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber'in, içki içmek gibi kötü bir fiili işleyen kişiyi en kısa zamanda tövbe etmeye teşvik ettiği, aksi halde kırk gün boyunca namazının kabul olunmayacağı tehdidinde bulunduğu görülmektedir.

2.2.8. Tövbe Ettikten Sonra Yeniden Günah İşleyen Kimsenin Durumu

Kulluk, insan hayatının büluğ çağına ulaşmasıyla başlayıp son nefesini verinceye kadar devam eden ve yerine getirilmesi gereken bir sorumluluktur. Hayat devam ettiği sürece insanın farklı şekillerle imtihanı da devam etmektedir. Diğer yandan insanoğlu fıtrat gereği arzu, heves ve ihtiyaçlarını tatmin etme güdüsüne sahiptir. Üstelik bu güdüler bir kez tatmin edilmekle sona eren güdüler değildir. Acıktığında yemek yeme, susadığında su içme, yorulduğunda dinlenme/uyuma ve şehevi arzularını tatmin etme gibi güdüler bunlardan bazılarıdır. Kulluk ve imtihan işte tam bu noktada devreye girer. Çünkü insanın tüm bu ihtiyaçlarını helal yollarla gidermesi esastır.

İnsanın gerek bu güdüler aracılığıyla gerekse diğer yollarla imtihan edilmesi kulluğun bir gereğidir. Ancak insanın her imtihanı başarıyla atlatması ve günah işlemekten tamamen uzak durması mümkün değildir. İçinde bulunduğu durumun ortaya çıkardığı maddi ve manevi ihtiyaçlara göre hata ve günah işleyebilir. İşlediği bu hata ve

---

940 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII/514, (Hadis No: 4917), Ebû Zerr rivayeti; XXXV/396, (Hadis No: 21502).

941 İbn Mâce, "Eşribe", 4, (Hadis No: 3377).

942 Dârimî, "Eşribe" 3, (Hadis No: 2136); Nesâî, "Eşribe", 46, (Hadis No: 5670).

günahın ardından hatasını anladığında kendisini ayıplar, pişmanlık yaşar, vicdanı rahatsız olur ve Allah ile olan manevi bağının zayıfladığını hisseder. Diğer taraftan işlediği günah sebebiyle azap edilme korkusuna kapılır. Bu durum onu, temizlenme ve affedilme arzusuna dolayısıyla tövbe etmeye sevk eder. Tövbe ettikten sonra bu tür duygulardan sıyrılmaya başlayan birey, zamanla işlediği kötü fiilin olumsuz etkilerinden de uzaklaşmış olur. Pişmanlık yaşadığı dönemdeki kaygılar ve duygular yerini bir rahatlama ve gevşemeye bırakır. Devam eden süreçte ortaya çıkan yeni durumlar, arzu ve ihtiyaçlar sebebiyle insan yeniden günah işleyebilir. Bu durumun defalarca tekerrür etmesi de mümkündür.

Aslında insanın ihtiyaç ve arzuları, onu Allah'a yakınlaştıran birer vesile olarak yaratılmıştır. Acıkma duygusuna sahip olan insan, Allah'ın "Rezzak" sıfatını hatırlar, O'na sığınır ve ondan talepte bulunur. Günah işlediğinde "Settar" sıfatını hatırlar ve günahını örtmesi için Allah'a dua eder. Günahın kirinden temizlenip affedilebilmek için "Afüvv" ve "Ğafûr" sıfatlarına sahip olan Allah'tan af ve bağışlanma diler. İnsan birçok kez nefsine aldanıp şeytanın hilelerine kanabilir. Hislerine hâkim olamayıp iradesine söz geçiremeyebilir. Neticede günah işler de ardından yaptığına yapacağına pişman olur ve tövbe üstüne tövbe eder. İşte kulun günah işlemiş olsa da ardından tövbe ile Rabbine rücû etmesi, kendisini affedecek yegâne makamın Cenâb-ı Hakk olduğunu bilmesi ve O'na yalvarıp yakarması, Allah Teâlâ'yı hoşnut etmektedir. Hz. Peygamber bu gerçeği şu sözlerle ifade etmiştir:

Yezîd, Hemmâm b. Yahyâ, İshak b. Abdullah b. Ebû Talha ve Abdurrahman b. Ebû Amra kanalıyla Ebû Hüreyre (ra) Nebi'nin (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Bir adam bir günah işledi ve "Yâ Rabbi! Ben bir günah -veya günah olan bir amel- işledim, günahımı affet!" dedi. Allah Azze ve Celle ona: "Kulum bir günah işledi ve ardından günahları affeden veya günah sebebiyle onu cezalandıran bir Rabbinin var olduğunu kavradı. Ben de kulumu bağışladım" buyurdu. Sonra başka bir günah işledi ve "Ey Rabbim! Ben bir günah işledim, günahımı affet!" dedi. Allah Teâlâ da, "Kulum bir günah işledi ve ardından günahları affeden veya günah sebebiyle onu cezalandıran bir Rabbinin var olduğunu kavradı. Ben de kulumu bağışladım" buyurdu. Sonra başka bir günah işledi ve "Ey Rabbim! Ben bir günah işledim, günahımı affet!" dedi. Allah Teâlâ da, "Kulum bir günah işledi ve ardından günahları affeden veya günah sebebiyle onu cezalandıran bir Rabbinin var olduğunu kavradı. Ben de kulumu bağışladım" buyurdu. Sonra başka bir günah işledi ve "Ey Rabbim! Ben bir günah işledim, günahımı affet!" dedi. Allah Teâlâ da, "Kulum bir günah işledi ve ardından günahları affeden veya*

günah sebebiyle onu cezalandıran bir Rabbinin var olduğunu kavradı. Sizi şahit tutuyorum ki ben kulumu bağışladım. Dilediğini yapsın" buyurdu."[943]

Ahmed b. Hanbel'in başka bir rivayetinde hadis muhtasar olarak nakledilmiş ve rivayetin baş tarafında; "يَحْكِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ" "(Hz. Peygamber) Rabbinden şu şekilde rivayet etmiştir" ibaresi yer almıştır. Müslim rivayetinde ise hadisin son kısmında, "kulumu bağışladım, dilediğini yapsın" ibaresi yerine, "dilediğini yap, seni bağışladım" ibaresi bulunmaktadır.[944]

Nevevî, "Günahlar tekrar etse de tövbe kabul edilir." adıyla açtığı bab altında, hadiste geçen "dilediğini yap, seni bağışladım" ibaresinin, yüz kere hatta bin kere veya daha fazla kere günah işlense bile her birinin ardından tövbe edilmesi durumunda tövbenin kabul edileceğine ve günahların affedileceğine işaret ettiğini söylemiş, hatta işlenen birçok günahın ardından tek bir tövbe yapılması durumunda da tövbenin geçerli olacağını bildirmiştir.[945]

2.2.9. Bir İnsan Olarak Hz. Peygamber'in Tövbesi

İnsanların dünya ve ahiret saadetini temin etmek maksadıyla Allah Teâlâ, her ümmete emir ve yasaklarını tebliğ etmek üzere peygamberler göndermiştir.[946] Bu peygamberlerin kendi içlerinden seçildiğini ve onların da kendileri gibi bir beşer olduğunu[947] haber veren Allah Teâlâ, bunun temel sebebini, "Eğer yeryüzünde, (insanlar yerine), yerleşip dolaşan melekler olsaydı, elbette onlara gökten bir melek peygamber indirirdik."[948] şeklinde açıklamıştır.

Allah Teâlâ'nın insanlığa gönderdiği son peygamber olan Hz. Muhammed de (as) tıpkı diğer peygamberler gibi bir insandı ve beşer vasıflarına sahipti. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in insan dışı ya da insanüstü bir varlık olmadığını, bilakis bir beşer olduğunu sık sık vurgulamış,[949] onun tüm insanlara örnek olduğunu[950]

---

943 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/330, (Hadis No: 7948), XV/146, (Hadis No: 9256); Buhârî, "Tevhid", 35, (Hadis No: 7507). Arapça metin için Bkz. EK 1/46.

944 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI/245, (Hadis No: 10379); Müslim, "Tövbe", 29, (Hadis No: 2758).

945 Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, XVII/75.

946 en-Nahl 16/36.

947 Âl-i İmran 3/164; Fâtır 35/24.

948 el-İsrâ 17/93.

949 el-Kehf 18/110; el-Fussilet 41/6.

950 el-Ahzâb 33/21.

ifade etmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber'in nebevî özelliklerinin yanında diğer insanlarda olduğu gibi dünya nimetlerinden haz alma, buna bağlı tercihlerde bulunma, sevinme, üzülme, yiyip-içme gibi beşerî özelliklerinin de bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Hatta bunun da ötesinde; tercihlerinde, aldığı kararlarda ya da verdiği hükümlerde hata yapabilmesi O'nun insan olma vasfının bir gereği olarak görülmelidir.

Peygamberlerin beşerî vasfa sahip olmaları gerçeği yanında onların, kendilerini diğer insanlardan ayıran birtakım vasıf ve meziyetlere sahip oldukları da ayrı bir gerçektir. Yani onlar insandır ama sıradan insanlar değillerdir. Onları diğer insanlardan ayıran vasıfların başında 'ismet' yani günahlardan korunmuş olma vasfı gelmektedir. İsmet sözlükte, "tutmak, tutunmak, önlem almak, korumak, bağlı ve sadık kalmak" gibi manalara gelir. Bir peygamber vasfı olarak "ismet" kelimesi, "Allah'ın saf ve temiz bir yaratılışa sahip kılması, bedenî üstünlük vermesi, yardım etmesi, ayaklarını sabit kılması, huzur ve sekinet indirmesi, kalbi kötülüklerden uzak tutması ve hayra muvaffak kılmak suretiyle kendilerini korumasıdır." şeklinde tarif edilmiştir.[951]

Bütün İslam âlimleri, peygamberlerin ismet sıfatına sahip oldukları hususunda ittifak etmekle beraber, ismet sıfatının niteliği, peygamberlerin hayatının hangi dönemini kapsadığı ve onların günahlardan nasıl uzak kaldıkları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Biz burada konu hakkında yapılan uzun tartışmalara ve görüş ayrılıklarına değinmeyeceğiz. Ancak peygamberlerin, ismet vasfı gereği Allah'a isyan olarak kabul edilen haramlardan ve günah kabul edilen fiillerden korunmuş olmakla birlikte, bir beşer olarak hata etmelerinin ve yanlış karar vermelerinin mümkün olduğu gerçeğine dikkat çekmek isteriz.

Hz. Peygamber, diğer insanların işlemesi durumunda günah kabul edilen ve tövbeyi gerektiren fiilleri işlememiştir. Buna rağmen kendi dünyasında Allah'a karşı iyi bir kul olabilmek, kendisini olgunlaştırabilmek, O'nu hakkıyla övebilmek, O'nun azameti ve büyüklüğü karşısında kendisinin acziyetini itiraf ve verdiği nimetler karşısında şükrünü ifade edebilmek için Allah'a tövbe ve istiğfarda bulunduğunu belirtmiş, ashabını da bu konuda teşvik etmiştir. Nitekim Nasr sûresinde Hz. Peygamber'e hitaben yapılan "Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlanma dile. Çünkü O tövbeleri çok kabul edendir."[952] buyruğu, O'nun günahlardan uzak durduğu halde Allah Teâlâ karşısında kullukta olgun bir tavır sergilemesi

---

951 İsfahânî, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, "Asm" Maddesi, s.569-570.

952 en-Nasr 110/3.

gerektiğini, her şeye rağmen ibadetlerini tam ve yeterli görmeyip O'nun rahmetine ve bağışlamasına muhtaç olduğunu beyan etmektedir. Hz. Aişe'den nakledilen bir rivayette, bu sûre indikten sonra Hz. Peygamber'in, "Allahım! Sana hamd eder ve seni noksan sıfatlardan tenzih ederim. Beni bağışla, çünkü sen tövbeleri kabul edensin!" anlamındaki duayı sık sık tekrarladığı bildirilmiştir.[953]

Konuyla ilgili rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber'in günde yetmiş kereden fazla (bazı rivayetlerde yüz kere) tövbe ve istiğfarda bulunduğu nakledilmektedir. O rivayetlerden biri şu şekildedir:

Ebû Ömer b. Hayeveyh, Yahyâ, el-Hüseyn, Ebu'n-Nadr Amr b. Humrân, Muhammed b. Amr ve Ebû Seleme kanalıyla Ebû Hüreyre (ra) Allah Rasûlü'nün (sav) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Muhakkak ki ben günde yüz kere Allah'tan bağışlanma diler (istiğfar eder) ve O'na tövbe ederim.*"[954]

Rivayetin Ebû Hüreyre, Enes ve Ebû Musa kanalıyla nakledilen farklı bir varyantında, "yüz kere" yerine "yetmiş kereden fazla" ifadesine yer verilmiştir.[955] Müslim'in İbn Ömer kanalıyla naklettiği bir başka rivayette ise "istiğfar" kelimesi zikredilmemiş, buna karşılık hadisin baş kısmında insanları tövbeye davet cümlesine yer verilmiştir.[956]

Eğar el-Müzenî kanalıyla nakledilen farklı bir rivayette ise Hz. Peygamber'in bir sohbet esnasında, "Bazen kalbime bir perde iner de bu sebeple ben günde yüz kere Allah'tan bağışlanma dilerim."[957] dediği belirtilmiştir. Metinde "لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِي" şeklinde geçen ve bizim "kalbime perde iner" şeklinde tercüme ettiğimiz kısım şerh kitaplarında "kalbin örtüyle kapanması, Allah'ın zikrinden uzak kalması, gafillik göstermesi" şeklinde açıklanmıştır.[958]

---

953 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, VIII/512; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XL/75-76, (Hadis No: 24065).

954 İbn Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârekel-Mervezî, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rakâik*, Tahk. Habibu'r-Rahmân el-A'zamî, Hindistan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Hindistan, 1419/1998, s.400, (Hadis No: 1138); İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI/56, (Hadis No: 29442); İbn Mâce, "Edeb", 57, (Hadis No: 3815). Metin İbn Mübârek'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/47.

955 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/204, (Hadis No: 7793); Buhârî, "Deavât", 3, (Hadis No: 6307); İbn Mâce, "Edeb", 57, (Hadis No: 3816).

956 Müslim, "Zikr", 42, (Hadis No: 2702). "يَا أَيُّهَا النَّاسُ تُوبُوا إِلَى اللهِ، فَإِنِّي أَتُوبُ، فِي الْيَوْمِ إِلَيْهِ مِائَةَ مَرَّةٍ"

957 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IXXX/391, (Hadis No: 17848); Müslim, "Zikr", 41, (Hadis No: 2702).

958 Hattâbî, Ebû Süleyman Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb, *Meâlimü's-Sünen*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Halep, Birinci Baskı, 1351/1932, I/295; Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, XVII/23.

Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce'nin naklettikleri farklı bir rivayette de, İbn Ömer'in, "Biz bir mecliste Allah Rasûlü'nün (sav) yüz kere "Ey Rabbim! Beni bağışla, tövbemi kabul eyle. Muhakkak ki sen tövbeleri kabul eden ve çokça bağışlayansın." dediğini sayardık."[959] dediği ifade edilmiştir. İki rivayet arasındaki tek fark, Ahmed b. Hanbel rivayetinde zikredilen "الْغَفُورُ" kelimesi yerine, İbn Mâce rivayetinde "الرَّحِيمُ" kelimesinin zikredilmiş olmasıdır.

2.3. Asr-ı Saadette Sahabenin Pişmanlık ve Tövbe Örnekleri

Allah Rasûlü (as) hayatta iken O'na inanıp tabi olan, iyi günde-kötü günde O'nu yalnız bırakmayan ve ilahi vahyin ilk muhatabı konumundaki sahabiler, sosyal hayatın içerisinde O'nun söz ve davranışlarına şahitlik ediyor, karşılaştıkları sorunları kendisine ileterek yol göstermesini istiyor, O'nun yaptığı irşada uygun bir yaşam sürmek için gayret gösteriyorlardı. Onlar, Hz. Peygamber'in etrafında bulunarak onun tarafından yetiştirilmeleri, O'nunla aynı havayı teneffüs etmeleri, O'nun verdiği eğitim ve terbiyenin feyz ve bereketine; maneviyatından ve yüksek ahlakından nasiptar olma gibi nimetlere nail olmaları sebebiyle daha sonra gelecek nesiller için hem prensip hem de uygulama bakımından örnek kabul edilen şahsiyetlerdi. Her ne kadar onlar bu tür nimetlere ulaşmış olsalar da, insan olmalarının doğal bir sonucu olarak günlük hayatın içerisinde, dinî emirlere ve ahlâkî ilkelere aykırı hareket edebiliyorlar; içki içmek, hırsızlık yapmak, yalan söylemek ve zina etmek gibi dinen günah sayılan fiilleri işleyebiliyorlardı.

Hz. Peygamber, olumsuz fiiller işleyen sahabileri bu fiilleri sebebiyle bazen uyarmış bazen cezalandırmış ama buna rağmen onlara karşı tavrını ve bakış açısını asla değiştirmemiştir. Çünkü O, sahabilere insan olmaları açısından yaklaşmış ve davranışlarını bu çerçevede değerlendirmiştir. Bugün bize düşen görev, peygamber nesli başta olmak üzere iman sahibi olduğu halde bir anlık gaflet neticesinde bu tür fiilleri işleyen kimseleri kınama, tahkir etme ve aşağılama gibi tutumlardan kaçınmak, onların sergiledikleri bu tür eylemler karşısında Hz. Peygamber'in takındığı tavırlardan ibretler almaktır.

---

[959] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII/350, (Hadis No: 4726); İbn Mâce, "Edeb", 57, (Hadis No: 3814).
"إِنْ كُنَّا لَنَعُدُّ لِرَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمَجْلِسِ يَقُولُ:"رَبِّ اغْفِرْ لِي وَتُبْ عَلَيَّ، إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الْغَفُورُ" مِائَةَ مَرَّةٍ."

2.3.1. Mâiz b. Mâlik'in Pişmanlığı ve Tövbesi

Hz. Peygamber'in ashabından ve Eslem kabilesine mensup olan Mâiz b. Mâlik, yetim olduğu için ashaptan Ebu Nuaym b. Hezzal el-Eslemî'nin himayesinde yaşıyordu. Rivayetlerde, evli olduğu bildirilen[960] Mâiz'in bir cariye ile zina ettiği, ardından pişman olduğu, Hz. Peygamber'e gelerek durumu anlattığı ve işlediği fiilin cezasının kendisine uygulanmasını istediği, bu sayede temizlenip arınmayı arzu ettiği haber verilmektedir. Olayı anlatan rivayetlerde birbirinden farklı bilgilere ve ayrıntılara yer verildiği görülmektedir. Bunlardan Müslim'in naklettiği rivayet şu şekildedir:

Muhammed b. el-Alâ el-Hamdânî, Yahyâ b. Ya'lâ (İbn el-Hâris el-Muhâribî), Ğaylân (İbn Câmi' el- Muhâribî) ve Alkame b. Mersed kanalıyla Süleyman b. Büreyde'nin babasından (Büreyde) naklettiğine göre Büreyde dedi ki: "*Ben Rasûlüllah'ın yanında oturuyordum. Mâiz b. Mâlik, Nebî'ye gelip: "Yâ Rasûlallah! Beni temizle" dedi. Peygamber: "Vah yazık! Dön, Allah'a tövbe ve istiğfar et" buyurdu. Mâiz döndü ve çok uzaklaşmadan geri gelip: "Yâ Rasûlüllah! Beni temizle" dedi. Peygamber yine: "Vah yazık! Dön Allah'a tövbe ve istiğfar et" dedi. Mâiz yine döndü ve çok uzaklaşmadan geri gelip: "Yâ Rasûlüllah beni temizle" dedi. Nebî de aynı şeyi söyledi. Mâiz dördüncü defa tekrar edince, Hz. Peygamber ona: "Seni hangi hususta temizleyeyim" diye sordu. Mâiz: "Zinadan" dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah (sav) kabilesine dönerek: "Mâiz'de bir delilik var mıdır" diye sordu. Kendisine Mâiz'in deli olmadığı haber verildi. "Şarap içti mi?" diye sordu. Sonra bir adam kalktı ve onun ağzını kokladı. Fakat ağzında şarap kokusu bulamadı. Ardından Rasûlüllah: "Sen zina ettin mi?" diye sordu. Mâiz: "Evet" dedi. Bunun üzerine Rasûlüllah emretti de Mâiz recmedildi. Halk Mâiz hakkında iki fırkaya ayrılmıştı. Bir kısmı: "Yemin olsun ki Mâiz'in günahı kendisini sardı da helak oldu" dedi. Diğer kısmı da şöyle dedi: "Mâiz'in tövbesinden daha faziletli tövbe olamaz. Çünkü o Rasûlüllah'a geldi, elini onun elinin içine koydu da: "Beni taşla öldür" dedi." Böylece iki yahut üç gün geçmişti. Sonra Rasûlüllah, sahabiler oturur halde iken yanlarına geldi ve onlara selam verip oturdu: "Mâiz b. Mâlik için istiğfar ediniz" buyurdu. Onlar: "Allah Mâiz b. Mâlik'i mağfiret etsin" dediler. Bunun üzerine Rasûlüllah: "Mâiz öyle bir tövbe etti ki,*

---

[960] Zührî, Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, I-XI, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, Birinci Baskı, 1421/2001, V/228-229.

eğer bir ümmet arasında taksim edilseydi, onların hepsini kaplardı (yeter artardı)" buyurdu."[961]

Ahmed b. Hanbel'in aynı sahabiden (Büreyde) bir başka oğlu Abdullah kanalıyla naklettiği benzer bir rivayette, Mâiz'in kendisi için kazılan çukura göğsüne kadar gömülerek recmedildiği, rivayetin sonunda Büreyde'nin "Biz nebînin ashabı olarak aramızda, "Eğer Mâiz b. Mâlik üç defa itirafından sonra evinde otursa idi, Rasûlüllah onu recmetmezdi. Onu dördüncü defa itirafta bulunmasıyla sebebiyle recmetti" şeklinde konuşurduk" dediği bilgisine yer verilmiştir. Bu rivayette ayrıca, Hz. Peygamber'in onun tövbesi hakkındaki sözlerine yer verilmediği gibi diğer bazı rivayetlerde bahsi geçen "recm esnasında Mâiz'in kaçmaya çalıştığı" bilgisine de yer verilmemiştir.[962]

Ahmed b. Hanbel ve Ebu Dâvûd'un; Yezid b. Nuaym b. Hezzal'in, babası Nuaym b. Hezzal kanalıyla naklettiği başka bir rivayette, Mâiz'in işlediği fiili, ilk olarak himayesinde yaşadığı Hezzal el-Eslemi'ye anlattığı, onun da kendisine bir çıkış yolu bulması ümidiyle Mâiz'i Hz. Peygamber'e gönderdiği ifade edilmiştir. Ardından Mâiz'in olup biteni Hz. Peygamber'e dört kez itiraf ederek anlattığı, Hz. Peygamber'in Mâiz'e, kendisiyle zina ettiği kadını kastederek; "onunla aynı yatağa yattın mı? Ona dokundun mu? Onunla ilişkiye girdin mi?" sorularını sorduğu, her birine "Evet" cevabı alması üzerine Mâiz'in recmedilmesi emrini verdiği bildirilir. Ayrıca Mâiz'in Harre denilen mevkide recmedilmeye başlandığında kendisine isabet eden taşların verdiği acıyla feryat ederek kaçmaya çalıştığı, Abdullah b. Üneys isimli sahabinin Mâiz'i yakalayıp, devenin ayak kemiğiyle vurarak öldürdüğü, daha sonra Hz. Peygamber'e olan biteni anlattığında; "Onu bıraksaydınız ya! Belki tövbe ederdi de Allah da onun tövbesini kabul ederdi" dediği bilgilerine yer verilmiştir. Ahmed b. Hanbel rivayetinde ilave olarak, Hz. Peygamber'in Hezzal'e, "Ey Hezzal! Allah'a yemin olsun ki eğer onu elbisenle örtseydin; bu, yaptığın şeyden daha hayırlı olurdu." diyerek, yaşanan olayı gizli tutmasının, açığa çıkarmasından daha hayırlı olacağına işaret ettiği belirtilmiştir. [963]

---

961 Müslim, "Hudûd", 22, 23, (Hadis No: 1695). Arapça metin için Bkz. EK 1/48.

962 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXVIII/26-27, (Hadis No: 22942);

963 Ahmed b. Hanbel, *Müsned, XXXVI*/213-214, (Hadis No: 21890); Ebu Dâvûd, "Hudûd", 24, (Hadis No: 4419).

Ayrıca Ebu Dâvûd'un naklettiği farklı bir rivayette, Hz. Peygamber'in Mâiz b. Mâlik'in üzerine cenaze namazı kılmadığı ancak kılınmasını da yasaklamadığı nakledilmiştir.[964]

2.3.2. (Zina Ettiğini İtiraf Eden) Cüheyneli veya Ğâmidli Kadının Pişmanlık ve Tövbesi

Bazı kaynaklarda Cüheyneli ya da Ğamidli olduğu bildirilen bir kadın, bir gün Hz. Peygamber'e gelerek zina ettiğine dair itirafta bulunmuş ve kendisini bu günahtan temizlemesini istemişti. Konuyla ilgili rivayetlerin ağırlıklı olarak ashaptan İmran b. Husayn ve Büreyde kanalıyla nakledildiği görülmektedir. Rivayetler incelendiğinde, İmran b. Husayn kanalıyla nakledilen rivayetlerde kadının Cüheyneli olduğu, Büreyde kanalıyla nakledilen rivayetlerde ise Ğamidli olduğu belirtilmiştir.[965] Hatta Müslim'in Süleyman b. Büreyde kanalıyla naklettiği rivayette; "مِنْ غَامِدٍ مِنَ الْأَزْدِ" "Ezd Kabilesi'nin Ğamid kolundan" şeklindeki bir ayrıntı dikkat çekmektedir.[966] Hz. Peygamber'in Mekke müşrikleri dışındaki Arap kabileleri ile münasebetlerini konu edinen bir araştırmada, Cüheyne kabilesi ile Ğamid arasında bir bağlantı olmadığı, Ğamid'in o dönemde Arap yarımadasında yaşayan Ezd kabilesinin bir kolu olduğu bilgisine yer verilmiştir.[967]

İmran b. Husayn kanalıyla gelen rivayet, diğerine göre daha muhtasar bir metne sahiptir ve şu şekildedir:

Abdurrezzâk, Ma'mer, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Ebû Alkame ve Ebû el-Mühelleb kanalıyla İmran b. Husayn (ra) şöyle nakletmiştir: "*Cüheyne kabilesinden bir kadın, Allah Rasûlü'nün (sav) huzurunda, zina ettiğini itiraf ederek; "Ben hamileyim." dedi. Nebî (sav) kadının velisini çağırarak; "Ona iyi davran. Doğum yapınca da bana haber et." dedi. Adam öyle yaptı, Nebî (sav) kadının elbisesinin üzerine örtülmesini emretti sonra da recmedilmesi talimatını verdi. Kadın recmedildi, ardından (Hz. Peygamber) onun üzerine namaz kıldı. Hz. Ömer b. Hattâb ; "Ya Rasûlallah! Hem onu recmettin hem de onun üzerine namaz mı kılıyorsun?" diye sordu. Hz. Peygamber de; "O öyle bir tövbe etti ki, eğer onu Medine halkından yetmiş kişiye paylaştırsan hepsine yeter. Sen,*

---

964 Ebu Dâvûd, "Cenâiz", 52, (Hadis No: 3176).

965 Ebu Dâvûd, "Hudûd", 25, (Hadis No: 4440, 4442).

966 Müslim, "Hudûd", 22, (Hadis No: 1695).

967 Grabus, Merzuk, *Hz. Peygamber'in Mekke Müşrikleri Dışındaki Arap Kabileleri ile Münasebetleri (Medine Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011, s. 16-27.

canını cömertçe ve korkusuzca Allah için veren birinin tövbesinden daha faziletli bir şey biliyor musun?" buyurdu."[968]

İmran b. Husayn kanalıyla yapılan rivayetler büyük oranda benzer metne sahip olup, aralarında manayı değiştirecek herhangi fark bulunmaktadır.

Büreyde kanalıyla yapılan rivayet ise biraz daha uzun bir metne sahiptir ve şu şekildedir:

Ebû Nuaym ve Beşîr kanalıyla Abdullah b. Büreyde, babasından şöyle nakletmiştir: *"Allah Rasûlü'nün (sav) yanında oturuyordum, Ğamidli bir kadın ona gelerek; "Ey Allah'ın nebîsi! Ben zina ettim ve senden beni temizlemeni istiyorum" dedi. Nebî (sav) kadına; "Dön git!" buyurdu. Ertesi gün kadın tekrar geldi, zina ettiğini tekrar itiraf ederek; "Ey Allah'ın Rasûlü! Ben zina ettim ve senden beni temizlemeni istiyorum." dedi. Nebî (sav) kadına; "Dön git!" buyurdu. Ertesi gün kadın yine geldi, zina ettiğini tekrar itiraf ederek; "Ey Allah'ın nebîsi! Beni temizle! Belki de sen Mâiz b. Mâlik'i geri çevirdiğin gibi beni de geri çevirmek istiyorsun ama Allah'a yemin olsun ki ben hamileyim." dedi. Nebî (sav) kadına; "Dön ve doğuruncaya kadar bekle." buyurdu. Kadın doğum yaptıktan sonra çocuğu kucağına alarak getirdi ve "Ey Allah'ın nebîsi! İşte, doğum yaptım." dedi. (Nebî); "Git onu sütten kesinceye kadar emzir." buyurdu. Kadın çocuğu sütten kestiğinde onu elinde bir ekmek parçasıyla getirdi ve "Ey Allah'ın nebîsi! İşte, onu sütten kestim." dedi. Nebî (sav) çocuğu istedi, onu Müslümanlardan bir adama teslim etti. Allah Rasûlü'nün emriyle kadın için bir çukur kazıldı ve kadın göğüs hizasına kadar çukura gömüldü. Sonra insanlara onu recmetmeleri emrini verdi. Halid b. Velid'in attığı taş kadının başına değip, fışkıran kan Halid'in yanağına sıçrayınca Halid kadına sövdü. Nebî (sav) Halid'in sövdüğünü duyunca; "Yavaş ol ey Halid b. Velid! Ona sövme! Nefsimi elinde tutana yemin olsun*

---

968 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXIII/93, (Hadis No: 19861), XXXIII/136, (Hadis No: 19903), XXXIII/152, (Hadis No: 19926); Dârimî, "Hudûd", 17, (Hadis No: 2370); Müslim, "Hudûd", 24, (Hadis No: 1696); Ebu Dâvûd, "Hudûd", 25, (Hadis No: 4440); Tirmizî, "Hudûd", 9, (Hadis No: 1435); Nesâî, "Cenâiz", 64, (Hadis No: 1957). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/49.

ki, o kadın öyle bir tövbe etti ki eğer sahib-i meks[969] *öyle tövbe etseydi muhakkak bağışlanırdı." buyurdu. Ardından onun üzerine namaz kıldı ve kadın defnedildi."*[970]

Müslim'in, Büreyde'den oğlu Süleyman kanalıyla naklettiği başka bir rivayette, kadının suçunu itiraf ettikten sonra Hz. Peygamber'in ona, "Vah yazık! Dön, Allah'a tövbe ve istiğfar et" dediği, kadının hamile olduğunu öğrenince, karnındaki çocuğu doğuruncaya kadar beklemesini emrettiği; bu sırada ensardan bir adamın, çocuğunu doğuruncaya kadar onu yanına aldığı belirtilmiştir. Kadının doğum yaptığı bilgisini alan Hz. Peygamber'in, "Kadını bu haldeyken recmedip, emzirecek kimsesi olmadığı halde çocuğu tek başına bırakamayız." dediği, o sırada ensardan bir adamın; "Ey Allah'ın nebîsi! Çocuğun bakımı bana aittir" dediği, bunun üzerine Hz. Peygamber'in kadını recmettiği ifade edilmiştir.[971] Bu rivayette, recm esnasında Halid b. Velid'in taş atma sahnesinden ve kadının tövbesinden bahsedilmemiştir.

Bu rivayetler dışında Ahmed b. Hanbel'in Ebû Bekre kanalıyla naklettiği başka bir rivayet daha vardır[972] ancak gerek senedindeki zayıflık sebebiyle gerekse metin açısından manayı etkileyecek önemli bir farklılık bulunmadığından çalışmaya dâhil edilmemiştir.

2.3.3. Hırsızlık Yapan Kadının Tövbesi

Kaynaklarda Mahzûmiye kabilesine mensup olduğu bildirilen bir kadının hırsızlık yaptığı ve kendisine had uygulanarak sağ elinin kesildiği bildirilmektedir. Hz. Peygamber'in, Allah'ın koyduğu kanunları uygulama noktasındaki azim ve kararlılığını ortaya koyan ve "Hırsızlık yapan kişi kızım Fâtıma olsaydı onun da elini keserdim." diyerek, bu noktada hiç kimseye ayrım yapamayacağını dile getirdiği olay oldukça meşhurdur. Konuyla ilgili olarak kaynaklarda biri Abdullah b. Amr kanalıyla diğeri ise Urve b. Zübeyr kanalıyla rivayet edilen iki farklı rivayet mevcuttur. Müslim'de geçen bir rivayetin ise benzer metinle ve biraz daha kapsamlı bir şekilde yine Urve b. Zübeyr'den Hz. Âişe kanalıyla rivayet edildiği görülmektedir.

---

969 Sözlükte "vergi tahsili, kesinti, gümrük resmi, bâc, fiyat indirimi, eksiklik" anlamına gelen kelimenin kullanım alanı zamanla genişlemiş, "ticaret metâından alınan ağır gayri meşrû vergilerin genel adı" olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Kallek, Cengiz, "Meks", *DİA*, XXVIII/ 583-588.

970 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXIII/37, (Hadis No: 22949); Dârimî, "Hudûd", 17, (Hadis No: 2369); Müslim, "Hudûd", 23, (Hadis No: 1695); Ebu Dâvûd, "Hudûd", 25, (Hadis No: 4442). Arapça metin için Bkz. EK 1/50.

971 Müslim, "Hudûd", 22, (Hadis No: 1695).

972 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXIV/82, (Hadis No: 20436).

Abdullah b. Amr kanalıyla nakledilen rivayet şu şekildedir:

Hasen, İbn Lehîa, Huyeyy b. Abdullah ve Ebû Abdurrahman el-Hubulî kanalıyla Abullah b. Amr (ra) şöyle nakletmiştir: "*Allah Rasûlü (sav) döneminde bir kadın hırsızlık yapmıştı. Hırsızlığa uğrayanlar kadını Hz. Peygamber'e getirerek; "Bu kadın bizden hırsızlık yaptı." dediler. Kadının kavmi -yani yakınları-; "Biz onun fidyesini vermek istiyoruz" dediler. Allah Rasûlü (sav); "Elini kesin!" buyurdular. Bunun üzerine (yakınları); "Biz onun için fidye olarak 500 dinar veriyoruz." dediler. (Hz. Peygamber); "Elini kesin!" buyurdular. Kadının sağ eli kesildi. Sonra kadın; "Ey Allah'ın Rasûlü! Benim için tövbe var mıdır?" diye sordu. (Hz. Peygamber); "Evet, bugün sen, işlediğin günah hususunda annenden doğduğun günkü gibisin." cevabını verdi. Sonra Allah azze ve celle, Maide Sûresi'ndeki; "Her kim de işlediği zulmünün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse kuşkusuz, Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*[973] *meâlindeki ayeti inzal buyurdu."*[974]

Rivayeti ayrıca Taberî[975] ve İbn Kesîr[976] de kitaplarında nakletmişlerdir. İbn Kesîr, hırsızlık yapan kadının Mahzûmiye kabilesinden olduğu bilgisini paylaştıktan sonra, meydana gelen olayın, Sahihayn'da geçen rivayetlerin de işaretiyle sabit olduğunu söylemiştir.

Sahihayn ve Nesâî'de geçen diğer rivayet ise şu şekildedir:

Ebu't-Tâhir ve Harmele b. Yahyâ (lafız Harmele'ye aittir), İbn Vehb, Yûnus b. Yezîd ve İbn Şihâb kanalıyla Urve b. Zübeyr, Rasûlüllah'ın eşi Hz. Âişe'nin (ra) şöyle dediğini nakletmiştir: "*Mekke'nin fethi sırasında hırsızlık yapan bir kadının durumu Kureyş'i oldukça endişelendirmişti. "Bu kadın hakkında Rasûlüllah (s.a.v) ile kim konuşabilir?" diye soruşturdular. Sonunda; "Buna Allah Rasûlü'nün çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'den başkası cesâret edemez." dediler. Kadın Allah Rasûlü'nün huzuruna getirildi, Üsâme onun hakkında Rasûlüllah (s.a.v) ile konuştu. Allah Rasûlü'nün (sav) yüzü renkten renge girdi ve "Allah'ın hadlerinden biri için şefaat mi ediyorsun?" buyurdular. Üsâme (yaptığına pişman oldu ve) "Ya Rasûlallah, benim için*

---

973 el-Mâide 5/39.

974 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XI/237, (Hadis No: 6657); Heysemî, "Hudûd", 43, (Hadis No: 10660). Arapça metin için Bkz. EK 1/51.

Heysemî, hadisi naklettikten sonra senette ismi geçen ravilerden İbn Lehîa sebebiyle rivayeti "zayıf" kabul edilmiştir.

975 Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, X/299.

976 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, III/111.

istiğfar ediver!" dedi. Akşam olunca Rasûlüllah (s.a.v) ayağa kalktılar, Allah Teâlâ'ya layıkıyla hamd-ü senâda bulunduktan sonra şu hitapta bulundular: "Sizden öncekiler, ileri gelenlerden biri hırsızlık yaptığı zaman onu cezalandırmadıkları, zayıf biri hırsızlık yaptığı zaman ise ona hemen had tatbik ettikleri için helak oldular. Bana gelince, nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şayet Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsaydı muhakkak onun da elini keserdim." Sonra hırsızlık yapan kadının elinin kesilmesini emrettiler ve kadının eli kesildi. Âişe (r.a) şöyle der; "Bundan sonra kadın çok samimi bir şekilde tövbe etti ve evlendi. Zaman zaman yanıma gelirdi, ben de onun ihtiyaçlarını Allah Rasûlü'ne ulaştırırdım."[977]

Buhârî, Müslim ve Nesâî'de geçen rivayetlerden en kapsamlı olması sebebiyle Müslim rivayeti tercih edilmiştir. Ayrıca Buhârî ve Nesâî, rivayeti Urve b. Zübeyr'den naklederken; Müslim, Urve aracılığıyla Hz. Âişe'den nakletmiştir.

Konuyla ilgili olarak İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde, hırsızlık yapan kadının, Kureyş'in Mahzumoğulları kolundan ve sahabeden Ebu Seleme'nin kardeşinin kızı olan, Fatıma bint. Esved b. Abdülesed b. Abdullah b. Amr b. Mahzûm olduğu bilgisini vermiştir.[978]

2.3.4. Ka'b b. Mâlik'in Pişmanlığı ve Tövbesi

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce Müslüman olan ve ikinci Akabe biatına katılan Ka'b b. Mâlik (ra), Akabe dönüşünde kavminin Müslüman olması için büyük gayret sarf eden bir sahabidir. İslam'dan önce Yesrib'in önde gelen şahsiyetlerinden biri olan babası Mâlik, o dönemde Evs ile Hazrec kabileleri arasında yıllarca süren savaşlarda yiğitliğiyle şöhret bulmuştur. Ailenin tek evladı olan ve iyi bir eğitim alan Ka'b, bu sebeple şehirde okuma-yazma bilen nadir kişilerden biridir. Şairliği ile meşhur olan Ka'b, Hassân b. Sâbit ve Abdullah b. Revaha'yla birlikte Hz. Peygamber'in meşhur üç şairinden birisidir. Ancak Ka'b'ın sahabe arasında şöhrete kavuşmasına sebep olan asıl olay, Tebük Gazvesidir.

Tebük, Medine'ye 700 km Uzaklıkta, Medine-Suriye ticaret yolu üzerinde yer alan bir şehirdir. Hz. Peygamber hem bu ticaret yolunun güvenliğini sağlamak hem de Bizans'tan gelecek ani bir saldırıya engel olmak amacıyla burayı kontrol altına almak

---

977 Buhârî, "Meğâzî", 55, (Hadis No: 4304); Müslim, "Hudûd", 9, (Hadis No: 1688); Nesâî, "Kat'u's-Sârik", 6, (Hadis No: 4903). Metin Müslim'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/52.

978 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, XII/88.

istemişti. Daha önceki seferlerde nereye çıkılacağını gizli tutan Hz. Peygamber, bu sefer hedefi gizli tutmamış, ashabın kimlerle karşı karşıya geleceğini bilerek gereken tebdbirleri alıp yeterince hazırlık yapmasını temin etmek için hedefi açıkça söylemişti. Çünkü bu sefer yaz aylarının en sıcak günlerinde, münafıkların fitne ve bozgunculuk faaliyetlerini artırdığı, müminlerin de binek, yiyecek ve su temini noktasında ciddi sıkıntılar çektiği, zor günler yaşadığı bir zamanda yapılacaktı. Bu sebeple Kur'an'da bu günler için "sâatü'l-usre" "sıkıntılı/zor zaman" ifadesi kullanılmış,[979] bu ifade sebebiyle savaş hazırlığı yapan orduya "ceyşü'l-usre", bu gazveye de "gazvetü'l-usre" ismi verilmiştir.[980]

Hemen bütün hadis kaynaklarında kendi anlatımıyla yer alan rivayete göre Ka'b b. Mâlik (ra), Tebük seferi ilan edildiğinde sağlıklı, maddi imkânı yerinde ve hatta savaşa katılmak amacıyla özel bir binek satın almış olmasına rağmen, rahatına düşkünlüğü ve nefsine mağlup olması sebebiyle sefere çıkmayıp, bu zor şartlarda Müslümanları yalnız bırakmıştı. Bu ihmalkâr davranışı sebebiyle hata yaptığını anlayan Ka'b pişman olmuş, bir ara onlara katılmak için yola çıkmaya niyetlense de bunu da başaramamıştı. Kendisi gibi savaşa katılamayan diğer kimseler, gazve dönüşünde Hz. Peygamber'in yanına giderek mazeretlerini beyan ettikleri halde o yalan söyleyerek ikinci bir hata işlememek için hiçbir mazeret beyan etmemiş, sadece özür dilemiş ve Hz. Peygamber'den kendisi için Allah'tan af dilemesini istemişti. Onunla birlikte aynı kaderi paylaşan iki arkadaşı daha vardı. Olayı anlatan muhtasar rivayetlerin yanında, başta Sahihayn olmak üzere pek çok hadis kitabında oğlu Abdullah kanalıyla nakledilen oldukça uzun bir rivayet bulunmaktadır. Uzun olmakla birlikte Ka'b b. Mâlik'in savaşa katılmayışını, hissettiği pişmanlığı ve süreç içinde yaşadığı sıkıntıları her yönüyle geniş ve etkili bir üslupla anlatan bu rivayeti, konunun ehemmiyeti açısından paylaşmamız yerinde ve yeterli olacaktır.

Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr b. Abdullah b. Amr b. Serh (Ebû Ümeyye'nin mevlâsı), İbn Vehb ve Yûnus kanalıyla İbn Şihâb şöyle demiştir: Allah Rasûlü (sav) Rumları ve Şam'daki Arap Hırsitiyanları hedef alarak Tebük'e gazveye çıkmıştı. Ka'b b. Mâlik (ra) gözlerini kaybettiği zaman kendisine kılavuzluk eden oğlu Abdullah, Ka'b b. Mâlik'in Tebük Gazvesi'nden geriye kalış kıssasını kendisinden şu şekilde

---

979 "Andolsun Allah; Peygamber ile içlerinden bir kısmının kalpleri egrilmege yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etmiştir. Evet, onların tövbelerini kabul etmiştir. Şüphesiz O, onlara çok şefkatli ve çok merhametlidir." Tevbe 9/117.

980 Sem'âni, *Tefsiru'l-Kur'an*, II/355; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, II-397.

nakletmiştir: "*Allah Rasûlü'nün (sav) gittiği gazvelerden sadece Tebük Gazvesi'ne katılmamıştım. Gerçi Bedir Gazvesi'nde de bulunamamıştım ama Bedir'e katılmadıkları için O (sav) hiç kimseyi azarlamamıştı. Bir vakit Allah Rasûlü (sav) ve Müslümanlar, Kureyş kervanını takip etmek için yola çıkmışlardı ki Allah Teâlâ Müslümanlarla düşmanlarını, aralarında verilmiş herhangi bir savaş kararı olmadığı halde karşı karşıya getiriverdi. Bu arada ben Akabe bîatının yapıldığı gece, İslâm'a yardım etmek üzere söz verirken Allah Rasûlü'nün (sav) yanındaydım. Her ne kadar Bedir Gazvesi halk arasında Akabe gecesinden daha meşhur olsa da, ben Bedir'de bulunmayı Akabe'de bulunmaktan daha üstün görmem.*

Tebük Gazvesi'nden geri kalışım şöyle oldu: Ben hayatımın hiçbir döneminde, katılmadığım bu gazve sırasındaki kadar kuvvetli ve zengin olmamıştım. Allah'a yemin ederim ki Tebük Gazvesi'nden önce iki deveyi bir araya getirememiştim. Bu gazvede iki tane binek devesine sahip olmuştum. Allah Rasûlü (sav) bir gazveye hazırlandığı zaman hedefi ve asıl niyetini gizli tutar, farklı davranırdı. Fakat bu gazve şiddetli sıcak altında, uzak ve susuz bir yere doğru ve kalabalık bir düşmana karşı yapılacağı için Allah Rasûlü (sav) niyetini açıkladı ve tam anlamıyla hazırlanabilmeleri için Müslümanlara nereye gideceklerini söyledi. Allah Rasûlü (sav) ile birlikte sefere katılacak Müslümanların sayısı o kadar fazlaydı ki adlarını bir deftere yazmak mümkün değildi."

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*(Bu kalabalık içinde) Savaşa gitmemek için oradan sıvışıp kaybolmayı isteyen biri, hakkında bir ayet nâzil olmadıkça, yaptığı bu işin gizli kalacağını düşünebilirdi. Allah Rasûlü (sav) bu gazveyi meyvelerin olgunlaştığı, gölgelerin arandığı sıcak bir mevsimde yapmıştı. Ben de bunlara pek düşkündüm. Rasûlüllah (sav) ile Müslümanlar savaş hazırlığına başladılar. Ben de onlarla birlikte savaşa hazırlanmak için çıkıyor, fakat hiçbir şey yapmadan geri dönüyordum. Kendi kendime de "canım, ne zaman istersem hemen hazırlanırım" diyordum. Günler böyle geçti. Herkes işini ciddi tuttu ve bir sabah Rasûlüllah (sav) Müslümanlar ile birlikte erkenden yola çıktılar. Ben ise hâlâ hazırlanmamıştım. Yine sabah evden çıktım, hiçbir şey yapamadan geri döndüm. Hep aynı şekilde davranıyordum. Savaş henüz başlamamıştı ama mücahitler hayli yol almışlardı. Bir ara "yola çıkıp onlara yetişeyim" dedim, keşke öyle yapsaymışım ama bunu da başaramadım. Rasûlüllah (sav) savaşa gittikten sonra insanların arasına çıktığımda, savaşa gitmeyip geride kalanların ya münafık diye bilinen ya da zayıflıkları sebebiyle Allah'ın mazur göreceği kimseler olduklarını görmek beni çok üzmüştü. Rasûlüllah (sav) Tebük'e varıncaya kadar adımı hiç anmamış. Tebük'te ashabıyla birlikte*

otururken: "Ka'b b. Mâlik ne yaptı?" diye sormuş. Benî Selime'den bir adam: "Yâ Rasûlallah! Elbiseleri ve sağına soluna bakıp durması onu Medine'de alıkoydu" demiş. Bunun üzerine Muaz b. Cebel ona: "Ne fena konuştun!" demiş ve ardından; "Ey Allah'ın Rasûlü! Biz onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyoruz" demiş. Rasûlüllah (sav) hiçbir şey söylememiş. O sırada çok uzaklarda beyazlar giymiş bir adamın gelmekte olduğunu görmüş: "Bu Ebû Hayseme olaydı" demiş. Bir de bakmışlar ki, gelen adam Ebû Hayseme el-Ensârî değil mi! O, savaş hazırlığı sırasında bir ölçek hurma verdiği için münafıkların kendisiyle alay ettiği kişiydi."

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*Allah Rasûlü'nün (sav) Tebük'ten Medine'ye hareket ettiğini öğrendiğim zaman beni bir üzüntü aldı. Söyleyeceğim yalanı düşünmeye başladım. Kendi kendime "Yarın onun öfkesinden nasıl kurtulacağım?" dedim. Görüşlerine değer verdiğim yakınlarımdan akıl almaya başladım. Rasûlüllah'ın gelmek üzere olduğunu söylediklerinde, kafamdaki saçma düşünceler dağılıp gitti. Onun elinden hiçbir şekilde kurtulamayacağımı anladım. Her şeyi dosdoğru söylemeye karar verdim. Allah Rasûlü (sav) sabahleyin Medine'ye geldi. Seferden döndüğünde önce Mescid-i Nebevî'ye gelerek iki rekat namaz kılar, sonra halkın arasına otururdu. Yine öyle yaptı. Bu sırada savaşa katılmayanlar huzuruna geldiler. Neden savaşa gidemediklerini yemin ederek anlatmaya başladılar. Bunlar seksenden fazla kimseydi. Hz. Peygamber onların açıkladığı mazeretleri kabul etti, kendilerinden bîat aldı, Allah Teâlâ'dan bağışlanmalarını niyâz etti ve iç yüzlerini Allah'a havale etti. Sonunda ben geldim. Selam verdiğim zaman kızgın bir eda ile gülümsedi. Sonra: "Gel!" dedi. Ben de yürüyerek yanına geldim ve önüne oturdum. Bana: "Niçin savaşa katılmadın? Binek hayvanı satın almamış mıydın?" diye sordu. Ben de: "Yâ Rasûlallah! Allah'a yemin ederim ki, senden başka birinin yanında bulunsaydım, ileri süreceğim mazeretlerle onun öfkesinden kurtulabilirdim. Çünkü bana böyle bir yetenek verilmiş. Fakat yine yemin ederim ki, bugün sana yalan söyleyerek gönlünü kazansam bile, yarın Allah Teâlâ işin doğrusunu sana bildirecek ve sen bana güceneceksin. Şayet doğrusunu söylersem, bana kızacaksın. Ama ben doğru söyleyerek Allah'tan hayırlı bir sonuç bekliyorum. Yemin ederim ki savaşa gitmemek için hiçbir özrüm yoktu. Yine yemin ederim ki hiçbir zaman da gazveden geri kaldığım sıradaki kadar kuvvetli ve zengin olmamıştım" dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "İşte bu doğru söyledi. Haydi, kalk ve Allah Teâlâ senin hakkında bir hüküm verene kadar bekle!" buyurdu. Ben kalkınca Benî Selime'den bazıları yanıma takılarak: "Vallahi senin daha önce bir suç işlediğini bilmiyoruz. Savaşa katılmayanların ileri sürdükleri gibi sen de bir mazeret*

söyleyebilirdin ama söyleyemedin. Halbuki günahlarının bağışlanması için Hz. Peygamber'in (sav) istiğfâr etmesi sana yeterdi" dediler."

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*Beni o kadar çok ayıpladılar ki, tekrar Rasûlüllah'ın yanına dönüp biraz önceki sözlerimin yalan olduğunu söylemeyi bile düşündüm. Sonra onlara; "Benimle birlikte cezalandırılan başka kimse var mı?" diye sordum. "Evet, seninle beraber bu cezaya uğrayan iki kişi daha var. Onlar da senin gibi konuştular ve senin aldığın cevabı aldılar" dediler. "O iki kişi kim?" diye sordum. "Biri Mürâre b. Rebî' el-Âmirî, diğeri de Hilâl b. Ümeyye el-Vâkıfî" diyerek, herbiri Bedir Gazvesi'ne katılmış olan iki örnek şahsiyet ve sâlih insanın adını verdiler. Bunun üzerine ben geri dönme düşüncesinden vazgeçerek yoluma devam ettim. Rasûlüllah (sav) savaşa katılmayanlardan sadece üçümüzle konuşulmasını yasakladı. İnsanlar bizimle konuşmaktan kaçındılar ve bize karşı tavırlarını değiştirdiler. Hatta bana göre yeryüzü bile değişti. Sanki burası benim bilip tanıdığım bir yer değildi. Elli günü böylece geçirdik. İki arkadaşım boyunlarını büktüler, ağlayarak evlerinde oturdular. Ben ise onlardan daha genç ve dayanıklı idim. Dışarı çıkarak cemaatle namaz kılar, çarşılarda dolaşırdım. Fakat kimse benimle konuşmazdı. Namaz bittikten sonra Rasûlüllah (sav) yerinde otururken yanına gelir, kendisine selam verirdim. Kendi kendime "acaba selamımı alırken dudaklarını kıpırdattı mı kıpırdatmadı mı" diye sorardım. Sonra ona yakın bir yerde namaz kılar ve farkettirmeden kendisine bakardım. Ben namaza dalınca bana doğru döner, kendisine baktığım zaman da hemen yüzünü çeviriverirdi. Müslümanların bana karşı olan sert tutumları uzun süre devam edince, amcamın oğlu ve en çok sevdiğim insan olan Ebû Katâde'nin bahçesine gidip duvardan içeri atladım. Ona selam verdim ama o vallâhi selamımı almadı. Ona: "Ey Ebû Katâde! Allah adına and vererek soruyorum. Benim Allah'ı ve Rasûlü'nü ne kadar sevdiğimi biliyor musun?" diye sordum. Hiç cevap vermedi. Ona and vererek bir daha sordum. Yine cevap vermedi. Bir daha yemin verince: "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir" dedi. Bunun üzerine gözlerimden yaşlar boşandı. Geri dönüp duvardan atladım ve gittim. Birgün Medine çarşısında dolaşıyordum. Medine'ye yiyecek satmak üzere gelen Şamlı bir çiftçi: "Ka'b b. Mâlik'i bana kim gösterir?" diye sordu. Halk da beni gösterdi. Adam yanıma gelerek Gassân Meliki'nden getirdiği bir mektup verdi. Ben okuma yazma bilirdim. Mektubu açıp okudum. Selamdan sonra şöyle diyordu: "Duyduğumuza göre efendiniz seni üzüyormuş. Allah seni değerinin bilinmediği ve hakkının çiğnendiği bir yerde yaşayasın diye yaratmamıştır. Hemen yanımıza gel, bize katıl, sana izzet ikram edelim." Mektubu okuyunca, "bu da bir başka bela" dedim. Hemen onu ateşe atıp*

yaktım. Nihayet elli günün kırk günü geçmiş, fakat vahiy gelmemişti. Bir gün Rasûlüllah'ın (sav) gönderdiği bir elçi yanıma geldi, "Rasûlüllah (sav) sana eşinden ayrı oturmanı emrediyor" dedi. "Onu boşayacak mıyım, yoksa ne yapacağım?" diye sordum. "Hayır, ondan ayrı duracaksın, kendisine yaklaşmayacaksın" dedi. Hz. Peygamber diğer iki arkadaşıma da aynı emri gönderdi. Bunun üzerine karıma: "Allah Teâlâ bu mesele hakkında bir hüküm verene kadar ailenin yanına git ve onların yanında kal" dedim. Hilâl b. Ümeyye'nin karısı Rasûlüllah'a (sav) giderek: "Yâ Rasûlallah! Hilâl b. Ümeyye çok yaşlı bir adamdır. Kendisine bakacak hizmetçisi de yoktur. Ona hizmet etmemde bir sakınca görür müsün?" diye sormuş. Hz. Peygamber de: "Hayır görmem. Ama katiyen sana yaklaşmasın" buyurmuş. Kadın da: "Vallâhi onun kımıldayacak hâli yok. Allah'a yemin ederim ki, başına bu iş geldiğinden bugüne kadar durmadan ağlıyor" demiş."

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*Yakınlarımdan biri bana; "Eşinin sana hizmet etmesi için Allah Rasûlü'nden (sav) izin istesen olmaz mı? Baksana Hilâl İbni Ümeyye'ye bakması için karısına izin verdi" dedi. Ben de ona: "Hayır, bu konuda Rasûlüllah'tan izin isteyemem. Üstelik ben genç bir adamım. İzin istesem bile Rasûlüllah'ın (sav) bana ne diyeceğini bilemem" dedim. Bu vaziyette on gün daha durdum. Bizimle konuşulması yasaklandığından bu yana tam elli gün geçmişti. Ellinci gecenin sabahında, evlerimizden birinin damında sabah namazını kıldım. Allah Teâlâ'nın bizden bahsettiği hal üzere otururken canım iyice sıkılmış ve o geniş yeryüzü bana dar gelmişti. Derken, Sel' Dağı'nın tepesindeki birinin var gücüyle: "Ey Kâb b. Mâlik! Müjde!" diye bağırdığını duydum. Bir çıkış yolunun geldiğini anlayarak hemen secdeye kapandım. Rasûlüllah (sav) sabah namazını kıldırınca, Allah Teâlâ'nın tövbelerimizi kabul ettiğini ilân etmiş. Bunun üzerine herkes bize müjde vermeye koşmuş. İki arkadaşıma da müjdeciler gitmiş. Bunlardan biri bana doğru at koşturuyordu. Eslem kabilesinden bir diğer müjdeci de bana doğru koşup Sel' Dağı'na tırmanmıştı. Onun sesi bana atlıdan önce ulaşmıştı. Sesini duyduğum müjdeci yanıma gelip beni tebrik edince, sırtımdaki elbiseyi çıkarıp müjdesine karşılık ona giydirdim. Vallahi o gün giyecek başka elbisem yoktu. Emanet bir elbise bulup hemen giydim. Hz. Peygamber'i (sav) görmek üzere yola koyuldum. İnsanlar gruplar halinde beni karşılıyor, tövbemin kabul edilmesi sebebiyle beni tebrik ediyor ve "Allah Teâlâ'nın seni bağışlaması kutlu olsun" diyorlardı. Nihayet mescide girdim. Rasûlüllah (sav) etrafındaki insanlarla birlikte oturuyordu. Talha b. Ubeydullah hemen ayağa kalktı, koşarak yanıma geldi, elimi sıktı ve beni tebrik etti. Vallahi muhâcirlerden ondan başka*

hiç kimse ayağa kalkmadı." Râvi der ki: "Ka'b, Talha'nın bu davranışını hiç unutmazdı."

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*Hz. Peygamber'e (sav) selâm verdiğimde yüzü sevinçten parıldayarak: "Dünyaya geldiğinden beri yaşadığın bu en hayırlı gün kutlu olsun!" buyurdu. Ben de: "Yâ Rasûlallah! Bu tebrik senin tarafından mıdır, yoksa Allah tarafından mı?" diye sordum. O: "Benim tarafımdan değil, Yüce Allah tarafından" buyurdu. Sevindiği zaman Peygamber'in yüzü parıldar, ay parçasına benzerdi. Biz de sevindiğini böyle anlardık. Rasûl-i Ekrem'in önünde oturduğumda: "Yâ Rasûlallah! Tövbemin kabul edilmesine karşılık şükür olarak bütün malımı Allah ve Rasûlü uğrunda fakirlere dağıtmak istiyorum" dedim. Rasûlüllah (sav): "Malının bir kısmını dağıtmayıp elinde tutman senin için daha hayırlı olur" buyurdu. Ben de: "Hayber fethinde hisseme düşen malı elimde bırakıyorum" dedikten sonra sözüme şöyle devam ettim: "Yâ Rasûlallah! Allah Teâlâ beni doğru söylediğimden dolayı kurtardı. Tövbemin kabul edilmesi sebebiyle, artık yaşadığım sürece sadece doğru söz söyleyeceğim." Vallâhi bunu Hz. Peygamber'e (sav) söylediğim günden beri doğru sözlü olmaktan dolayı Allah Teâlâ'nın hiç kimseyi benden daha güzel mükâfatlandırdığını bilmiyorum. Yemin ederim ki, Allah Rasûlü'ne (sav) o sözleri söylediğim günden bu yana bilerek hiç yalan söylemedim. Kalan ömrümde de Cenâb-ı Hakk'ın beni yalan söylemekten koruyacağını umarım.*"

Ka'b sözüne devamla şöyle dedi: "*Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Ant olsun Allah; hem Peygamber'in hem de içlerinden bir kısmının kalpleri eğrilmeye yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etti. Evet, onların tövbelerini kabul etti. Şüphesiz O, onlara karşı çok şefkatli ve çok merhametlidir. Allah, geri kalan üç kişinin tövbelerini de kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkmış, böylece Allah'(ın azabın)dan yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hallerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir. Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun.*" *ayet-i kerîmelerini indirdi.*"[981]

Ka'b şöyle devam etti: "*Allah'a yemin ederim ki, beni İslâm'la şereflendirdikten sonra Cenâb-ı Hakk'ın bana verdiği en büyük nimet, Hz. Peygamber'in huzurunda doğruyu söylemek ve diğer yalan söyleyenlerin helak olduğu gibi yalan sebebiyle helâk*

---

[981] et-Tevbe 9/119.

olmamaktır. Çünkü Allah Teâlâ şu yalan söyleyenler hakkında vahiy gönderdiği zaman, hiç kimseye söylemediği en ağır sözleri söyledi ve: "Yanlarına döndüğünüz zaman, kendilerini rahat bırakmanız için size Allah adıyla yemin edeceklerdir. Artık onların peşini bırakın. Çünkü onlar pistir. Kazandıklarının karşılığı olarak varacakları yer de cehennemdir. Kendilerinden razı olasınız diye, size yemin edeceklerdir. Siz onlardan razı olsanız bile, Allah o fasıklar topluluğundan asla razı olmaz." *buyurdu.*"[982]

Ka'b sözüne şöyle devam etti: "*Biz üç arkadaşın bağışlanması, Peygamber'in, yeminlerini kabul edip kendilerinden bîat aldığı ve Allah Teâlâ'dan affedilmelerini dilediği kimselerin bağışlanmasından (elli gün) geri kalmıştı. Rasûlüllah (sav), hakkımızda Allah Teâlâ bir hüküm verene kadar bize yapacağı muameleyi tehir etmişti. Bunun içindir ki Allah Teâlâ'nın "geri kalan üç kişinin..." diye bahsettiği bu geri kalış, bizim savaştan geri kalmamız değildir. Bu, Hz. Peygamber'in, kendisine gelip yemin ederek mâzeretlerini beyan edenlerin özürlerini kabul ettiği halde, bize yapacağı muameleyi ertelemek suretiyle bizi geriye bırakması olayıdır.*"[983]

2.3.5. Üsâme b. Zeyd'in Pişmanlığı

Hz. Peygamber'in azatlı kölesi Zeyd b. Hârise ile dadısı Ümmü Eymen'in çocukları olan Üsâme b. Zeyd, Hz. Peygamber'in, küçüklüğünden beri çok sevdiği ve dua ettiği biriydi. Yaşı küçük olduğu için Uhud Gazvesi'ne katılmasına izin verilmeyince Üsâme çok üzülüp ağlamış, Hendek Gazvesi öncesinde boyunu biraz daha uzun göstermeye çalışarak Rasûlüllah'a gelmiş, Rasûlüllah da ona şefkat gösterip savaşa katılmasına izin vermişti. Mûte Savaşı'nda babasının şehadetine şahit olan Üsâme, bu sırada henüz on sekiz yaşındaydı.[984] Üsâme, hicretin 8. yılı Safer ayında Mürre kabilesi üzerine gönderilen 200 kişilik seriyyede yer almış, bu sırada Benî Mürre'nin müttefiki olan Cüheyne kabilesine mensup Mirdâs b. Nehîk isimli şahsı "lâ ilâhe illallah" dediği halde onun, can korkusuyla böyle dediğini düşünerek öldürmüştü. Hz. Peygamber bu olayı duyunca Üsâme'ye, onu öldürmekle yanlış yaptığını bildirmiş, Hz. Peygamber'in, bunu defalarca söylemesi üzerine büyük bir hata yaptığını anlayan Üsâme, pişmanlığını "Keşke daha önce değil de bugün müslüman olsaydım." sözleriyle

---

982 et-Tevbe 9/95-96.

983 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXV/66-76, (Hadis No:15789); Buhârî, "Megâzî", 79, (Hadis No: 4418); Müslim, "Tövbe", 53, (Hadis No: 2769); Metin Müslim'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/53.

984 Arı, Mehmet Sâlih, "Üsâme b. Zeyd", *DİA*, XLII/361-363.

dile getirmiştir. Kaynaklarda biri Üsâme'nin kendi dilinden diğeri de olaya şahit olan Cündeb b. Abdullah tarafından nakledilen iki farklı rivayet bulunmaktadır. Üsâme'den nakledilen rivayet şu şekildedir:

Amr b. Zürâre, Hüşeym, Husayn ve Ebû Zıbyân kanalıyla Üsâme b. Zeyd anlatıyor: "*Rasûlüllah (s.a.v), bizi Cüheyne kabilesinin Huraka kolu üzerine göndermişti. Sabahleyin onlara saldırdık ve darmadağın ettik. Ben ve ensardan bir adam, onlardan bir adama yetiştik. Adamın etrafını sarınca o; "Lâ ilâhe illallah" dedi. Bunun üzerine ensardan olan şahıs, onu öldürmekten vazgeçti. Bense mızrağımı saplayarak onu öldürdüm. Seferden döndüğümüzde Rasûlüllah (s.a.v) bunu haber aldı ve bana: "Ey Üsâme! Adamı "Lâ ilâhe illallah" dedikten sonra mı öldürdün?" dedi. Ben; "Ey Allah'ın Rasûlü! O, canını kurtarmak için bu sözü söylemişti." dedim. Rasûlüllah (sav) yine; ""Lâ ilâhe illallah" dedikten sonra mı öldürdün?" dedi. Bu sözü durmadan tekrarladı. Öyle ki ben, "Keşke o günden önce Müslüman olmasaydım." diye temenni ettim.*"[985]

Bu hadisin Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Ebû Dâvûd'da geçen farklı bir varyantında Hz. Peygamber'in, öldürdüğü adamın silah korkusuyla o sözü söylediğini iddia ederek kendisini savunmaya çalışan Üsâme'ye, "Kalbini yarıp baktın mı da o sözü korkudan söyleyip söylemediğini biliyorsun?" dediği ziyadesi bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd rivayetinde ayrıca, Hz. Peygamber'in Üsâme'ye, "Kıyamet günü "Lâ ilâhe illallah" ile gelirse, ne yapacaksın?" sorusunu sorduğu belirtilmiştir.[986]

Cündeb b. Abdullah kanalıyla nakledilen ve farklı ayrıntılara yer veren rivayet ise şu şekildedir: "*Rasûlüllah (sav), Müslümanlardan oluşan birliği, müşrik bir topluluğun üzerine göndermişti. Taraflar bir yerde karşılaştılar. Müşriklerden bir adam, Müslümanlardan karşısına çıkanı öldürüyordu. Müslümanlardan biri de bu düşmanı öldürmek için onun gaflet anını gözlüyordu. Bu kişinin Üsâme b. Zeyd olduğunu aramızda konuştuk. Üsâme, bu adamı yakalayıp kılıcını kaldırınca, adam hemen "Lâ ilâhe illallah" dedi. Buna rağmen Üsâme onu öldürdü. Sefer sonrası bir sahabi Rasûlüllah'a, müşriklerin mağlup olduğu müjdesini verdi. Bu arada sahabi Üsâme'nin kahramanlığını da anlattı. Rasûlüllah (s.a.v) Üsâme'yi çağırarak; "O adamı neden öldürdün?" diye sordu. Üsâme; "Ey Allah'ın Rasûlü! Müslümanlara büyük kayıplar verdirdi. -Şehit düşen birkaç müslümanın adını sayarak- falan ve falanı*

---

985 Buhârî, "Diyât", 2 , (Hadis No: 6872), "Meğâzi", 45, (Hadis No: 4268); Müslim, "İman", 159, (Hadis No: 96). Arapça metin için Bkz. EK 1/54.

986 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* XXXVI/133, (Hadis No: 21802); Müslim, "İman", 158, (Hadis No: 96).

öldürdü. Ben de ona hamle yaptım. Kılıcımı görünce; "Lâ ilâhe illallah" dedi" diye anlattı. Rasûlüllah (sav) Üsâme'ye: "Sen onu öldürdün mü?" diye tekrar sordu. O; "Evet!" dedi. Ona; "Kıyamet günü "Lâ ilâhe illallah" ile gelirse ne yapacaksın?" diye sordu. Üsâme; "Ey Allah'ın Rasûlü! Benim için istiğfar ediver" dedi. Hz. Peygamber; "Kıyamet günü "Lâ ilâhe illallah" ile gelirse ne yapacaksın?" sorusunu, durmadan tekrar ediyordu."[987]

Üsâme b. Zeyd'in, yaşadığı olay sebebiyle duyduğu pişmanlığı, birinci rivayette "Keşke daha önce değil de bugün müslüman olsaydım." sözleriyle; ikinci rivayette ise "Ey Allah'ın Rasûlü! Benim için istiğfar ediver." sözleriyle dile getirdiği görülmektedir.

2.3.6. Cariyesinin Yüzüne Vuran Sahabinin Pişmanlığı

Hadis literatüründe "Cariye Hadisi" adıyla meşhur olan rivayet, ilk dönemlerden itibaren özellikle fıkıh ve kelam alanında muhtelif konularda gerçekleşen tartışmaların merkezinde yer almıştır. Muâviye b. Hakem es-Sülemî'den nakledilen rivayette, namazda aksıran birine teşmitte bulunma, kâhinlerden bilgi alma, bazı şeyleri uğursuz sayma ve kefaret olarak köle âzâd etme gibi konulara yer verilmektedir. Dolayısıyla rivayet, namazda konuşma ve kafaretlerde âzâd edilecek câriyede imanî yönden aranacak sıfatlar konularıyla fıkıh alanına dâhil edilirken; kâhinlere gitme, hat çizme, tetayyur, câriyenin muhatap olduğu sorular ve verdiği cevaplar cihetiyle ise kelam ilmini ilgilendirmektedir.

Bu çalışmada, rivayetin tamamı nakledilmek yerine konumuzla alakalı olan kısım nakledilecektir.

İsmail b. İbrahim, el-Haccâc b. Ebû Osman, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hilâl b. Ebû Meymûne ve Atâ b. Yesâr kanalıyla Muaviye b. Hakem es-Sülemî anlatıyor: "*Benim, Uhud ve Cevvâniyye taraflarında koyunlarımı güden bir câriyem vardı. Bir gün kendisini denetlemek üzere yanına gittim. Bir de ne göreyim! Sürüdeki koyunlardan birini kurt almış götürmüş. Ben de âdemoğullarından bir insanım. Onlar gibi ben de üzülürüm. Derken câriyeye bir tokat attım. Ardından Rasûlüllah'a (sav) geldim. Bu yaptığımı bana fazla buldu. Ben de; "Ey Allah'ın Rasûlü! Onu âzâd edeyim mi?" dedim. Hz. Peygamber: "Onu bana getir" buyurdu. Câriyeyi O'na getirdim. Hz. Peygamber (sav) ona: "Allah nerededir?" diye sordu. Câriye: "Semâdadır" cevabını verdi. Hz. Peygamber (sav): "Ben kimim?" dedi. Câriye: "Sen Allah'ın Rasûlüsün"*

---

[987] Müslim, "İman", 160, (Hadis No: 97). Arapça metin için Bkz. EK 1/55.

cevabını verdi. Resûl-i Ekrem (sav): "Onu âzâd et. Çünkü o müminedir!" buyurdu. Bir kere de: "O müminedir, onu âzâd et" buyurdu."[988]

Rivayetler benzer metinle nakledilmiş olup aralarında manayı değiştirecek önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Sadece Ebû Dâvûd'un naklettiği rivayetlerden birinde, diğer konulara hiç değinilmemiş ve konumuzla ilgili kısım da oldukça muhtasar zikredilmiştir. Bu rivayet ise şu şekildedir:

Müsedded, Yahyâ, el-Haccâc el-Savvâf, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hilâl b. Ebû Meymûne ve Atâ b. Yesâr kanalıyla Muaviye b. Hakem es-Sülemî anlatıyor: "*Ey Allah'ın Rasûlü! Benim bir câriyem var ve ben ona tokat attım" dedim. Allah Rasûlü (sav) benim bu yaptığımı fazla buldu. Ben de "Onu âzâd edeyim mi?" dedim. "Onu bana getir" buyurdu, ben de getirdim. (Ona): "Allah nerdedir?" diye sordu. (Câriye): "Semâdadır" dedi. "Ben kimim?" diye sordu. "Sen Allah'ın Rasûlüsün" dedi. Bunun üzerine: "Onu âzâd et, o müminedir" buyurdu.*"[989]

Kaynaklarda nakledilen rivayetler incelendiğinde metin içerisinde, câriyesini tokatlayan Muaviye b. Hakem es-Sülemî'nin pişmanlık duygusu yaşadığını belirten sarih bir ifade bulunmamaktadır. Ancak yaşanan olayı Hz. Peygamber'e anlatması ve Hz. Peygamber'in onun bu davranışını hoş karşılamayıp ağır bulması neticesinde Muâviye b. Hakem'in, işlediği bu fiilin kefareti olarak cariyesini âzâd etmek istemesi, onun pişmanlık yaşadığına işaret etmektedir.

Bu rivayetlerin yanında İmam Mâlik'in naklettiği başka bir rivayet daha bulunmaktadır ve şu şekildedir:

Hilâl b. Üsâme ve Atâ b. Yesâr kanalıyla Ömer b. el-Hakem anlatıyor: "*Allah Rasûlü'nün (sav) yanına gelip; "Ey Allah'ın Rasûlü! Koyunlarımı güden bir câriyem vardı. Yanına gittiğim zaman koyunlardan bir tanesini kaybettiğini gördüm ve ona kaybolan koyunu sordum. O da; "Kurt yedi!" dedi. (Koyuna) üzüldüm. (Sonuçta) ben de bir insanım ve yüzüne bir tokat vurdum. (Önceden) farz olan bir köle âzâd etme borcum da vardı. "Onu âzâd edeyim mi?" dedim. Hz. Peygamber de o câriyeye; "Allah nerededir?" diye sordu. Câriye de; "Semâda" dedi. Peygamber (sav); "Ben kimim?"*

---

[988] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX/175-176, (Hadis No: 23762), XXXIX/181-182, (Hadis No: 23765), XXXIX/183-184, (Hadis No: 23767); Müslim, "Mesâcid", 33, (Hadis No: 537), Ebû Dâvûd, "Tefrîu Ebvâbi'r-Rukû' ve's-Sücûd", 22, (Hadis No: 930), "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 19, (Hadis No: 3282). Arapça metin için Bkz. EK 1/56.

[989] Ebû Dâvûd, "el-Eymân ve'n-Nüzûr", 19, (Hadis No: 3282). Arapça metin için Bkz. EK 1/57.

diye sordu. Câriye de; "Sen Allah'ın Rasûlü'sün" dedi. Hz. Peygamber bana; "Onu âzâd et!" buyurdu."[990]

Rivayet incelendiğinde olayı anlatan sahabi yanlışlıkla Ömer b. Hakem olarak belirtilmiştir. İmam Şâfiî (ö. 204/820) *er-Risale* isimli eserinde rivayeti naklettikten sonra, adı geçen sahabinin Muaviye b. Hakem olduğunu belirterek; "Mâlik dışında bu hadisi nakledenler bu isimle nakletmişlerdir. Ben Mâlik'in, bu sahabinin ismini ezberlemediğini düşünüyorum." demiştir.[991] Ayrıca bu rivayette, cariyesine tokat atan sahabînin, zaten bir köle âzâd etme borcunun olduğu, onun için de bu cariyesini âzâd etmek istediği belirtilmektedir. Sadece İmam Mâlik rivayetinde zikredilen bu ayrıntı ilk bakışta, cariyesini tokatlayan sahabînin köle âzâd etme isteğinin, işlediği bu fiil neticesinde yaşadığı pişmanlık sebebiyle değil de zaten yerine getirmesi gereken köle âzâd etme sorumluluğunu bu cariyeyi âzâd ederek yerine getirme isteğine işaret ediyor gibi görünmektedir. Her ne kadar metinde verilen bu ayrıntı, bizi böyle bir zanna sevk etse de metinden, câriyesini tokatlayan sahabînin pişman olmadığı sonucunu çıkarmak doğru değildir. Çünkü köle âzâd etme borcu olan birisinin bu borcunu başka bir köle âzâdıyla ödeme imkânı olduğu halde, bu tasarrufu kullanmayıp kendisine tokat attığı câriyeyi âzâd ederek borcunu ödemek istemesi, ona duyduğu minnetin ve yaşadığı pişmanlık duygusunun açık bir ifadesidir.

2.3.7. Yabancı Bir Kadını Öpen Sahabinin Pişmanlığı

Yukarıda "Sâlih amellerin tövbe ve bağışlanma vesilesi olacağı" başlığı altında, Hûd Sûresi 114'üncü ayetin nüzul sebebi olarak zikredilen olaydan kısaca bahsedilmişti. Olay, farklı kaynaklarda zikredilen rivayetlerin çoğunda isim verilmeksizin nakledilmiş, Tirmizî rivayetinde ise olayda ismi geçen sahabinin Ebu'l-Yeser künyesiyle bilinen Ka'b b. Amr olduğu bildirilmiştir. İbn Kesîr ise olayda zikri geçen sahabinin, İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Amr b. Ğaziyye el-Ensârî; Mukâtil'den rivayet edildiğine göre Ebû Nüfeyl Âmir b. Kays el-Ensârî; Hatîb el-Bağdâdî'nin zikrettiğine göre ise Ka'b b. Amr olduğunu nakletmiştir.[992]

---

990 Mâlik b. Enes, "Itk ve'l-Velâ", 6, (Hadis No: 2875). Arapça metin için Bkz. EK 1/58.

991 Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Thk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatü Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Mısır, Birinci Baskı, 1357/1938, s.76.

992 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, IV/357.

Hadis kaynaklarında biri muhtasar diğeri ayrıntılı olmak üzere başlıca iki farklı rivayet bulunmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd kanalıyla nakledilen muhtasar rivayet şu şekildedir:

Yahyâ, Teymî ve Ebû Osman kanalıyla İbn Mes'ûd şöyle rivayette bulunmuştur: *"Bir adam bir kadını öpmüş, Allah Rasûlü'ne gelerek bunun kefaretini sormuştu. Bunun üzerine Allah Teâlâ: "Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir…"*[993] *ayetini inzal buyurdu. Adam: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bu bana özel bir hüküm müdür?" diye sordu. Hz. Peygamber: "Ümmetimden onunla amel eden herkes içindir" buyurdu."*[994]

Ahmed b. Hanbel'in İbn Abbas kanalıyla naklettiği uzun ve ayrıntılı rivayet ise şu şekildedir:

Müevvel, Hammâd, Ali b. Yezîd ve Yûsuf b. Mihrân kanalıyla İbn Abbas şöyle rivayette bulunmuştur: "*Kocası yanında bulunmayan bir kadın, bir şeyler satın almak için bir adama geldi. Adam kadına: "Eve gir ki orada vereyim" dedi. Kadın eve girdi. Adam kadını öptü ve ona eliyle askıntılık yaptı. Kadın: "Yazıklar olsun sana. Ben kocası yanında bulunmayan evli bir kadınım" dedi. Adam kadını bıraktı ve yaptığına pişman oldu. Ömer'e giderek yaptığını ona anlattı. Ömer: "Yazıklar olsun sana. Belki de o, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" deyince adam: "Evet, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" dedi. Ömer: "Ebû Bekir'e git ve ona sor" dedi. Adam Ebû Bekir'e gitti ve durumu ona anlattı. Ebû Bekir: "Yazıklar olsun sana. Belki de o, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" dedi. Adam: "Evet, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" dedi. Ebû Bekir: "Nebi'ye (sav) git ve O'na haber ver" dedi. Adam Nebi'ye gitti ve durumu O'na anlattı. Nebi (sav): "Belki de o, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" buyurdu. Adam: "Evet, kocası yanında bulunmayan evli bir kadındı" dedi. Allah Rasûlü (sav) bir müddet sustu ardından: "Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür"*[995] *ayeti nazil oldu. Adam: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bu hüküm sadece bana özel midir yoksa bütün insanlar için*

---

993 Hûd 11/114.

994 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/165, (Hadis No: 3653), VII/171, (Hadis No: 4094); Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân, Hûd Sûresi", 6, (Hadis No: 4687); Müslim, "Tevbe", 39, (Hadis No: 2763); Tirmizî, "Tefsîr", 12, (Hadis No: 3114). Metin Ahmed b. Hanbel'e aittir. Arapça metin için Bkz. EK 1/59.

995 Hûd 11/114.

midir?" diye sordu. Ömer: "Bu sadece senin için bir göz aydınlığı değil tüm insanlar içindir" dedi. Nebi (sav) gülümsedi ve: "Ömer doğru söyledi" buyurdu."[996]

Tirmizi'nin, olayı yaşayan Ebu'l-Yeser kanalıyla naklettiği farklı bir rivayet daha vardır. Bu rivayet, İbn Abbas rivayetine benzer olmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu rivayette Ebu'l-Yeser, kadının kendisine hurma satın almak için geldiğini, "evde daha güzel hurmalar var" diyerek kadını eve davet ettiğini, ardından ona sarılıp öptüğünü bildirmektedir. Kadının kocasının yanında bulunmadığı bilgisine yer verilmeyen rivayette Ebu'l-Yeser'in yaşanan bu olaydan sonra önce Ebû Bekir'e giderek durumu anlattığı, Ebû Bekir'in kendisine: "Bunu gizli tut, tövbe et ve kimseye anlatma" tavsiyesinde bulunduğu ancak kendisinin sabredemeyip Ömer'e gittiği ve onun da aynı tavsiyede bulunduğu belirtilmiştir. Ardından yine sabredemeyip Hz. Peygamber'e giderek durumu anlattığı, O'nun da kendisine: "Allah yolunda savaşan bir gazinin ailesine bu şekilde mi davrandın?" diyerek çıkıştığı, akabinde Ebu'l-Yeser'in, o zamana kadar Müslüman olmamayı temenni ettiği, hatta kendisinin cehennem ehlinden olduğu düşüncesine kapıldığı bildirilmektedir. Rivayetin geri kalan kısmı, İbn Abbas rivayetiyle benzerlik arz etmektedir.[997]

Rivayetler incelendiğinde, olayda zikri geçen Ebu'l-Yeser'in, işlediği fiil sebebiyle pişmanlık yaşadığı, bu günahtan arınmak için Hz. Peygamber'e giderek bir çıkış yolu aradığı görülmektedir.

2.3.8. Hz. Ebû Bekir'in Söylediği Sözden Duyduğu Pişmanlık

Hz. Peygamber'i risâlet görevi boyunca hiçbir zaman yalnız bırakmayan ve O'nun hem İslamiyetten önce hem de İslamiyetten sonra en yakın arkadaşı olan Ebû Bekir (ra), başta Miraç hadisesi olmak üzere Hz. Peygamber'in gaybî konularda verdiği bilgilere hiç tereddüt etmeden inandığı için "Sıddîk" lakabıyla anılmıştır. Kaynaklarda soylu bir aileden geldiği, güzel ahlaklı olduğu, ticaretle uğraştığı ve maddi durumunun oldukça iyi olduğundan bahsedilen Ebû Bekir, mal varlığının neredeyse tamamını İslam dininin gelişip büyümesi için harcamış, eski elbiseler giydiği için "zü'l-hilâl"; çok şefkatli ve merhametli olduğu için de "evvâh" lakabıyla anılmıştır.[998] Hz. Peygamber değişik vesilelerle birçok kez onun faziletinden ve üstünlüğünden söz etmiş, "Eğer bu

---

996 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/83, (Hadis No: 2206), IV/250, (Hadis No: 2430). Arapça metin için Bkz. EK 1/60.

997 Tirmizî, "Tefsîr", 12, (Hadis No: 3115).

998 Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X/101-108.

dünyada birini dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i dost edinirdim ancak o benim hem kardeşim hem de arkadaşımdır." buyurmuştur.[999]

Böylesine üstün meziyetlerle anılan Ebû Bekir, bir gün ashaptan Rebîa b. Ka'b el-Eslemî ile küçük bir tartışma yaşamış ve insanlık hali bir tavırla gaflete kapılarak ona kötü söz söylemişti. Ardından yaptığı hatanın farkına varan ve büyük bir pişmanlık yaşayan Ebû Bekir, Rebîa'dan aynı sözü kendisine söylemesini, bu sayede ödeşmeyi istediğini söylese de Rebîa bu isteği kabul etmemiş ve konu Hz. Peygamber'e intikal etmişti.

Kaynaklarda biri oldukça uzun diğeri muhtasar olmak üzere iki farklı şekilde zikredilen rivayetlerden uzun olanında, öncelikle Rebîa'nın Hz. Peygamber tarafından evlendirilmesi olayına yer verilmiş, devamında ise Ebû Bekir ile yaşadığı ihtilaftan bahsedilmiştir.[1000] Olayın muhtasar olarak anlatıldığı rivayetlerde ise sadece, Ebû Bekir ile yaşadığı ihtilaf anlatılmıştır. Konumuzla alakalı kısmın zikredildiği muhtasar rivayet şu şekildedir:

Ebû Yezîd el-Karâdîsî, Esed b. Mûsâ, Yûsuf el-Kâdî ve Amr b. Merzûk, Mübârek b. Fudâle ve Ebû Imrân el-Cevnî kanalıyla Rebîa el-Eslemî şöyle demiştir: "*Ben Allah Rasûlü'ne hizmet ederdim. Bir gün Allah Rasûlü (sav) bana ve Ebû Bekir'e birer arazi verdi. Dünya sevgisi ağır bastı da bir gün Ebû Bekir'le bir hurma salkımı yüzünden ihtilâf yaşadık. Ebû Bekir (ra) hurma salkımının kendi sınırında, bense kendi sınırımda olduğunu iddia ediyorduk. Derken Ebû Bekir ile aramda sözlü münakaşa oldu, o sırada Ebû Bekir bana hoşlanmayacağım bir söz söyledi. Ardından pişman oldu ve bana: "Ne olur, sen de aynı sözü bana söyle, böylece aramızda kısas yapmış olalım" dedi. Ben bunu yapamayacağımı söyledim. Bunun üzerine Ebû Bekir: "Ya söylersin ya da bu olanları Allah Rasûlü'ne anlatırım" dedi. Ben tekrar yapamayacağımı söyledim. Bunun üzerine Ebû Bekir araziyi bırakıp Allah Rasûlü'ne (sav) gitmek üzere ayrıldı. Arkasından ben de ayrıldım. O sırada Eslem kabilesinden bazıları yanıma gelerek: "Allah Ebû Bekir'e rahmet etsin. Hem sana laf söylüyor hem de seni Allah Rasûlü'ne şikayet etmeye gidiyor" dediler. Ben kendilerine: "Siz onun kim olduğunu biliyor musunuz? O kişi Ebû Bekir Sıddîk'tır. Peygamber'in en yakın dostudur. Müslümanların büyüğüdür. Yapmayın! Yoksa sizi yanımda görürse sizin bana onun aleyhinde yardıma*

---

[999] Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 5, (Hadis No: 3657).

[1000] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII/111-115, (Hadis No: 16577); Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, II/188, (Hadis No: 2718).

geldiğinizi düşünerek kızar. Bunu Allah Rasûlü'ne anlatırsa o da kızar. O ikisinin kızması sebebiyle Allah da kızar. Neticede Rebîa helak olur" dedim. Onlar: "Peki ne yapmamızı istersin?" diye sorunca ben: "dönün gidin!" dedim. Ebû Bekir (ra) Allah Rasûlü'ne (sav) giderken ben de peşi sıra onu takip ettim. Allah Rasûlü'nün huzuruna vardığımızda Ebû Bekir olup biteni anlattı. Allah Rasûlü başını bana çevirerek: "Ey Rebîa! Ebû Bekir Sıddîk'la aranızdaki mesele nedir?" diye sordu. Ben de olup biteni aynı şekilde anlatarak: "bana hoşlanmayacağım bir söz söyledi, ardından da: "sen de aynı sözü bana söyle, böylece aramızda kısas yapmış olalım" dedi." dedim. Allah Rasûlü (sav): "Evet, doğru yapmışsın. O sözü söyleme ancak ona, "Ey Ebû Bekir! Allah seni bağışlasın" de!" buyurdu. Ben de: "Ey Ebû Bekir! Allah seni bağışlasın" dedim. Bunun üzerine Ebû Bekir (Allah ona rahmet etsin) ağlayarak ayrıldı."[1001]

Yaşanan olayı anlatan rivayetlerde Ebû Bekir'in (ra), din kardeşi ve arkadaşı Rebîa'ya hoşlanmayacağı bir söz sarf ettiği, ardından da onun kalbini kırıp incitmesi sebebiyle pişman olduğu belirtilmiştir. Aynı sözü kendisine söylemesini ve bu sayede ödeşmeyi istemesi de bu uygunsuz davranışının vebalinden ve hissettiği pişmanlık duygusundan kurtulmak için ortaya koyduğu arayışın bir göstergesidir.

[1001] Tayâlisî, *Müsned*, II/494, (Hadis No: 1270); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, V/58, (Hadis No: 4577). Arapça metin için Bkz. EK 1/61.

SONUÇ

Diğer bütün duygularda olduğu gibi pişmanlık duygusu da bir sebebe bağlı olarak gelişir. Bir başka deyişle pişmanlık duygusu; bireyin işlediği bir fiilin ya da eylemsizlik halinin olumsuz sonucunu gördüğünde ortaya çıkan bir his, düşünce ve duygusal bir değişimdir. Bu olumsuzluk; bireyin kendi iç dünyasıyla alakalı olabileceği gibi, yüce yaratıcıyla ya da içinde bulunduğu çevreyle de alakalı olabilir. Başka bir açıdan bu değişim; işlediği fiilin dinî, hukukî ya da ahlakî konumuna, günahının ya da cezasının boyutuna, kişinin elde ettiği sonuçlara ve başkalarının olaya vukufiyeti gibi hususlara bağlı olarak farklılık arz edebilir.

Dinî, hukukî ya da ahlakî alanda ortaya konulan kaide ve kuralların temel amacı, toplum içinde yaşayan fertlerin kendisine, birbirlerine, topluma ve Allah'a karşı hareket tarzlarını ve ilişkilerini düzenlemek, böylece toplum nizamını temin etmektir. Dinî veya hukukî alanda günah ya da suç sayılan ya da günah veya suç olmamakla birlikte ahlâkî olarak yanlış kabul edilen bir fiili işleyen kişi; Allah'a, kendisine ya da topluma karşı sorumluluğunu yerine getirmediği için kalbinde bir üzüntü duyar ve pişmanlık yaşar. Onu pişmanlık yaşamaya sevk eden zahirî sebep, işlediği fiilin kötü olması; arka planında bulunan asıl sebep ise bu kötü fiilin sonucunda ortaya çıkacak müeyyidelerle muhatap olmasıdır. Bu müeyyideler, iyi bir kul olamadığı için yüce yaratıcı ile olan ilişkisinin bozulması ve cezalandırılma korkusu gibi dinî ve uhrevî müeyyideler olabileceği gibi; toplum nezdinde küçük düşme ve itibar kaybı gibi sosyal müeyyideler; veya kendi standartlarını çiğnemesi sebebiyle süper ego ya da üst benlik tarafından ortaya konulan vicdanî müeyyideler de olabilir. Sonuçta bu müeyyidelerin her birisi, bireyde farklı hislerin, düşüncelerin ve duygu değişikliklerinin ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir. Bazı durumlarda bunlardan sadece bir tanesi ortaya çıkarken, bazılarında ise birden fazlasının ya da tamamının ortaya çıkması da mümkündür.

Kur'an ve sünnette yer alan pişmanlık sahnelerini incelediğimizde, bu duyguyu yaşayan insan tiplerinin başında, "Allah ile ruhsal ilişkisinin bozulduğu" hissine kapılanların geldiğini görürüz. Özellikle dinî duyarlılığa sahip kişilerde ortaya çıkan bu his, işlediği günah sebebiyle cezalandırılmak korkusu yanında, Allah'a layık bir kul olmadığı için onun rahmetinden ve yardımından mahrum kalma korkusuyla ortaya çıkar. Böyle durumlarda birey, dinî duygularında ve ibadet etme arzusunda sorumsuzluk; hayatını inancı ve ahlâkî değerleri doğrultusunda yaşama gayretinde

gevşeklik ve inandığı varlık olan Allah ile arasındaki manevi iletişimde zayıflık hissetmeye başlar. Bu duyguların akabinde kul, bir taraftan işlediği günahın ortaya çıkardığı zararı telafi etmek, diğer taraftan da Allah ile arasında oluşan perdeyi kaldırmak, zayıflayan iletişimi ve ruhî bağı kuvvetlendirmek, onunla barışmak, onu yeniden kazanmak, onun sevgisine ve eşsiz rahmetine yeniden ulaşabilmek ve ahiret hayatında affına mazhar olabilmek amacıyla tövbeye yönelir. Kur'an ve hadislerde yer alan pişmanlık ve tövbe sahnelerinin tamamında bu duygunun hâkim olduğu görülür. Özellikle, haddi gerektiren bir günah işleyip ardından pişmanlık yaşayan, hayatı pahasına da olsa işlediği günahın manevi kirinden arınıp temizlenmeyi isteyen, bu sayede Allah'la arasındaki manevi bağı kuvvetlendirip O'nun rahmetine ulaşmayı arzulayan Mâiz b. Mâlik ve Cüheyneli kadının yaşadığı pişmanlık bunun en güzel örnekleridir.

Pişmanlık yaşayan insanlarda gelişen diğer bir his, "kendini kınama" hissidir. Genellikle dinî ve ahlâkî ilkelerin çiğnenmesi neticesinde ortaya çıkmakla birlikte, kaynağının büyük çoğunluğunu dinî ve ahlakî ilkelerin oluşturduğu hukukî kuralların çiğnenmesi neticesinde de bu hissin yaşanması çoğu zaman kaçınılmazdır. Sorumlu olduğu alanlarda belli bir yetkinliğe ulaşan, yaşamını bu alanlarda ortaya konulan ilkelere bağlı kalarak şekillendirmeye çalışan inançlı birey; davranışlarının, bu ikelerle uygunluğunu denetleme ihtiyacı duyar. Sadece kötü fiilleri sebebiyle değil, iyi olsun kötü olsun işlediği her fiil sebebiyle kendisini hesaba çekip değerlendirme yapma gereği hisseder. Bireyin bu davranışı aslında bir çeşit nefis muhasebesidir ve böyle kimselerin nefsi Kur'an'da, "Nefs-i levvâme" kavramıyla karşılık bulmuştur. Bu nefis kötülük işlediğinde, kendisine zarar verecek bir şeyi yaptığı için kendisini kınayıp pişmanlık yaşadığı gibi, iyilik yaptığında da elinde imkân olduğu halde neden daha fazlasını yapmadığı için kendisini eleştirir ve pişmanlık yaşar. Sonuçta birey, bu sırada devreye giren vicdanın kınamasına, ayıplamasına ve acı sitemlerine maruz kalır. Özellikle bireyin işlediği kötü fiilin başkaları tarafından görülmeyip gizli kaldığı ya da işlenen kötü fiil sebebiyle başkalarının zarar gördüğü durumlarda oldukça kuvvetli bir şekilde devreye giren vicdan, işlenen bu kötü fiilin olumsuz sonuçlarından bireyi sorumlu tutar ve onu cezalandırır. Allah'la ruhsal ilişkisinin bozulduğu hissine kapılanların büyük çoğunluğunun aynı zamanda kendini kınama hissini de yaşadıklarına şahit olunur. Kardeşini öldürdükten sonra onun cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için gönderilen karganın yeri eşelediğini gören ve ardından; "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?" diyerek hayıflanıp

pişmanlık yaşayan Kâbil'in; Kârûn'a imrenerek onun gibi zengin olmak isteyenlerin; Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeyip fakirin hakkını vermeyen bahçe sahiplerinin; Yûsuf'un kardeşlerinin; Hz. Ebu Bekir'in ve yabancı bir kadını öpen sahabinin yaşadığı pişmanlıklar bu kategoride değerlendirilebilir.

Pişmanlık yaşayan insan tiplerinden bir diğeri, "benlik çatışması" yaşayanlardır. İnsanın, gerek dinî gerekse sosyal hayatta, olmak ya da ulaşmak istediği birtakım hedefleri ve idealleri vardır. Tüm bunlar insandaki ideal benlik duygusuyla ifade edilir. İdeal ben; hedeflerimizi, olmaya çalıştığımız kişiyi ve kendimiz için belirlediğimiz hedefleri temsil eder. Gerçek ben ise; yapabildiklerimizi, gerçekten olduğumuz kişiyi, davranışlarımızı, zayıf ve güçlü yönlerimizi temsil eder yani gerçek bizi gösterir. Bu iki benlik zihinsel arka planda sürekli olarak diyalog halindedir. Bu diyalogda "ideal ben"in sesini duymak genellikle daha yapıcı ve sağlıklıdır. Buna karşılık insanın ideal benliği bazen, yaşamında ve deneyimlerinde ortaya çıkan gerçek benliğiyle tutarsızlık gösterebilir. Böyle durumlarda gerçek ben ile ideal ben arasında çatışma yaşanıyor demektir. Yaşanan bu iç çatışmalar bir zaman sonra bireyi rahatsız etmeye başlar. Neticede bireyin kendisini ikiyüzlü hissetmesine, pişmanlık ve suçluluk duygusuna kapılarak hayal kırıklıkları yaşamasına sebep olur. Aslında tüm insanların, ideal benlikleri ile gerçek benlikleri arasında makul bir fark mutlaka bulunur. Ancak bu makuliyet ya da tolere edilebilirlik seviyesi, kişiden kişiye farklılık gösterir. Bazılarına göre normal ve makul görülen farklar, diğerlerine göre anormal ya da tolere edilebilir sınırın üstünde kabul edilebilir ya da o şekilde algılanır. Nasıl olması gerektiğiyle nasıl olduğu arasındaki farkı görmesi, bireyi düşünmeye ve nerede yanlış yaptığını bulmak için çaba sarf etmeye sevk eder. Ashaptan Hanzala el-Üseyyidî'nin, Hz. Peygamber'in huzurundayken takındığı tavrı ve yaşadığı halet-i ruhiyeyi, onun yanından ayrıldıktan sonra devam ettiremediğinden dert yanarak kendini ikiyüzlü ya da münafık olmakla suçlaması bunun en güzel örneğidir. Diğer yandan, savaşa katılması gerektiğini söyleyen "ideal ben"i ile imkanı olduğu halde savaşa katılmayan "gerçek ben"i arasındaki çetin mücadelenin merkezinde yer alan Ka'b b. Malik'in yaşadığı pişmanlık da buna örnek gösterilebilir.

Benlik çatışmasının bir sonraki adımı "kendisiyle çelişme" halidir. Benlik çatışmasında birey, olmaya çalıştığı kişiyi ve kendisi için belirlediği hedefleri bilir ancak bunun gereklerini yerine getirmekte zayıflık gösterir. Kendisiyle çelişme hali ise, bireyin kabul edip içselleştirdiği değerlerin, konuştuğu sözlerin ve ortaya koyduğu eylemlerin birbirine uygun olmaması, muhalefet etmesi halidir. Ait olduğu ya da

mensubu bulunduğu sistemin ortaya koyduğu kuralları kabul edip özümseyen birey, yaşamını bu kurallara uygun devam ettirdiğinde huzurlu ve dingin bir hayat yaşadığı gibi yüce yaratıcı ve toplum nezdinde de değerli ve saygın bir konum elde eder. Buna karşılık bireyin, bu normlara ya da bu normlar aracılığıyla ortaya konulan değerlere aykırı hareket etmesi; kendini ayıplamasına, değersiz görmesine, öz saygısını yitirmesine ve pişmanlık yaşamasına sebebiyet verecek bununla birlikte yüce yaratıcı ve toplum nezdinde değerini ve saygınlığını yitirmesine sebep olacaktır. Bu noktada Hz. Ebu Bekir'in yaşadığı pişmanlık, kendisiyle çelişme haline en güzel örnektir. Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşı, Müslümanların büyüğü ve toplum içinde de saygın bir konuma sahip olan Hz. Ebu Bekir, yaptığı davranışın inandığı değerlerle çeliştiğini anlamış, bu durumu kendisine ve sahip olduğu bu konuma yakıştıramamış ve pişmanlık yaşamıştı.

Pişmanlık yaşayan bireyde ortaya çıkan bir diğer halin de "sosyal ilişkilerinde gerilim yaşama" hali olduğu görülmüştür. Birey, toplum tarafından genel kabul gören değer yargılarını ve ahlak ilkelerini çiğneyip bu ilkelere muhalefet ettiğinde, hem vicdanı tarafından hem de toplum tarafından baskıya maruz kalır. Bu durum, işlenen kötü fiilin gizli kalmayıp toplum tarafından bilinir hale gelmesi durumunda daha etkin bir şekilde yaşanır. Çünkü insanı günah ve kötülük işlemekten alıkoyan en kuvvetli etkenlerden biri de ondaki utanma duygusudur. Bu duygu insanın; Allah'tan, insanlardan ve kendi nefsinden utanması şeklinde tezahür eder. Bireyin, her an Allah'ın gözetimi altında olduğu bilinciyle hareket edip günah ve suç sayılan fiillerden uzak durması esastır. Ancak kulun, bu bilinci her zaman canlı tutması ve günah işlemekten tamamen uzak durması mümkün değildir. Bu durumda birey, işleyeceği kötü fiilin hiç değilse insanlar tarafından görülüp bilinmemesini arzu eder. Gizlice işlenen günahlar, bireye günahkârlık, suçluluk, huzursuzluk, Allah ile arasındaki manevi bağda zayıflık ve O'nun tarafından cezalandırılma korkusu gibi duygular yaşatsa da bunlar genellikle bireyin içten içe yaşadığı duygulardır ve onun sosyal ilişkilerine zarar vermeyebilir. Ancak işlediği fiilin insanlar tarafından görülüp bilinmesini istemediği halde bu arzusu gerçekleşmez ve suçu açığa çıkacak olursa, birey yukarıda bahsettiğimiz duygular yanında insanlardan utanma, toplum tarafından kınanma, boykot edilme, dışlanma ve sosyal statü kaybı gibi endişeler de yaşar. Hatta bunlar endişe olmaktan çıkıp bizzat uygulamaya da konulabilir. Neticede ortaya çıkan bu durum kişinin sosyal ilişkilerinde gerilim yaşamasına sebebiyet verir. Bu aşamada bireyin zamanı geriye alması, ortaya çıkan bu kötü durumu insanların hafızalarından silmesi ya da hayatından bir yaprak gibi

koparıp atması mümkün değildir. Bu noktada çaresizlik yaşayan birey, kötü fiilinin ortaya çıkardığı pişmanlık duygusundan ve sosyo-psikolojik baskılardan kurtulmak için olumsuz davranışlardan vazgeçerek, olumlu ve üstün kabul edilen ahlâkî değerleri yaşamaya ve tövbeye yönelebilir. Tebük seferine katılmayan Ka'b b. Malik'e toplum tarafından uygulanan baskı ve boykot neticesinde Ka'b'ın yaşadığı pişmanlık bu durumun en güzel örneğidir.

Pişmanlık yaşayan insan tiplerine yönelik olarak yaptığımız bu psikolojik tahlillerin bir benzeri, tövbekâr insan tiplerinde de mevcuttur. İnsanın ibadet ve sâlih amel cinsinden yaptığı her bir davranışın belli bir gayesi olduğu gibi, tövbe fiilinin de belli bir gayesi vardır. Bu gaye; işlenen günahın manevi kirinden arınmak, çaresizlikle ortaya konulan arayışlara bir çıkış yolu bulmak ve yeniden günaha düşmemek için samimi bir karar almaktır. Bir başka açıdan tövbe, insanın elest bezminde Allah Teâlâ ile yaptığı ahdini tazelemesi, imanını olgunlaştırarak fıtrat çizgisine yeniden dönme çabasıdır. Kulun, fıtratına yerleştirilen ahid şuurundan uzaklaşarak günah işlemesi; onun imanının zayıflamasına, Allah Teâlâ ile arasındaki manevi bağın zedelenmesine ve O'ndan uzaklaşmasına sebebiyet verir. Allah ile arasındaki manevi bağın zayıfladığını hisseden kul; kalbinde bir huzursuzluk ve pişmanlık hisseder, O'nun lütuf ve kereminden mahrum kalma korkusu yaşar. Dolayısıyla birey, her daim Allah'ın rahmetine ve korumasına muhtaç olduğunu kavrayarak bu uzaklaşmaya bir son vermek, O'na yakınlaşmak, O'nun lütuf keremine nail olmak, imanını ve kulluğunu olgunlaştırmak ve kaybettiği huzura yeniden kavuşmak gayesiyle tövbeye yönelir. Tövbe, bu amaçlardan sadece biri için yapılabileceği gibi birden fazlası ya da tamamı için de yapılabilir. Bu amaçlar, tövbe etme ihtiyacı hisseden bireyin dinî duygularının seviyesine, ahlâkî değerleri doğrultusunda yaşama gayretine, işlediği fiile, bu fiil sonrasında yaşadığı psikososyal gelişmelere ve tövbe sonrasında elde etmek istediği kazanımlara göre farklılık arzedebilir.

Tövbe etme ihtiyacı hisseden insan tiplerinin neredeyse tamamı, işlediği günahın manevi kirlerinden "arınmak" amacıyla tövbeye yönelir. Esasen tövbe etmenin en büyük ve en temel amacı da budur. Çünkü bireyin işlediği günahı temizleyip onu arındıracak tek yol tövbe etmektir. Tövbe, nefsin günah ile kirlenip kararmasına ve kalbin katılaşmasına engel olacağı gibi kulun, işlediği günahın manevi kirinden arınmasına, kalbinin temizlenip cilalanmasına ve bu sayede günah sebebiyle yaşadığı manevi kirlilik ve huzursuzluk hissinden kurtularak temizlenmiş olduğu hissini yaşamasına vesile olacaktır.

Tövbeye yönelen bireylerin ulaşmak istediği bir diğer gaye "sakınma" arzusudur. Sakınma, genel olarak kişinin, Allah'a karşı gelmekten kendini koruması, kulluk görevinde sebat göstermesi ve sorumluklarını yerine getirmesi olarak anlaşılmalıdır. Bununla birlikte insan, kendisine korku veren şeylerden uzak kalmak ve kendisini korumak için de dua, sâlih amel ve tövbe gibi farklı vesilelerle sakınmada bulunabilir. Tövbenin şartları arasında bulunan; "bir daha günaha dönmeyeceğine dair kesin karar vermek, bu konuda azim ve sebat göstermek" maddesi, tövbenin aynı zamanda sakınma maksadıyla yapılması gerektiğine işaret etmektedir. Bu durumda birey, işlediği bir günahın manevi kirinden arınmak ve aynı günahı yeniden işlemekten sakınmak maksadıyla tövbeye yönelebileceği gibi, henüz işlemediği bir günahı işlemekten sakınmak, günaha götürecek yolları kapatmak ve bu konuda azim ve sebat göstermek maksadıyla da tövbe edebilir.

Akıl ve irade yeteneklerine sahip olan insanoğlu, zaman zaman bu dünyada varoluşunun nedenini, hayatına anlam veren değerleri ve idealleri sorgulayarak cevap bulma arayışına girer. Bu arayış aynı zamanda insanın kendini tanıma ve özüne ulaşma çabasıdır. Bu kapsamda insanın, yanlış bir fiil işlediğinde ya da kendisini mutsuz eden bir durumla karşılaştığında bu yanlışı telafi etmek ve kendisini mutsuz eden durumun sebebini tespit ederek tedbir almak için arayış içerisine girip çaba sarf etmesi onun fıtratının bir gereğidir. Bununla birlikte insanın iyiye ve güzele ulaşma yönündeki arayış ve gayreti sadece olumsuz durumlarla karşılaştığında değil, mevcut hali olumlu ve yeterli olmakla birlikte durumunu daha iyi hale getirme arzusuyla da ortaya çıkabilir. Bu süreçte birey, işlediği hatadan duyduğu pişmanlığı azaltmak, vicdanını rahatlatabilmek, Allah ile olan ilişkisini düzene koyarak O'nunla arasındaki manevi bağı kuvvetlendirmek ve hatasının kötü sonuçlarını telafi etmek için sergilediği "arayış" neticesinde tövbeye yönelir. Araştırmamızda yer alan pişmanlık ve tövbe örneklerinden Maiz'in, Cüheyne'li kadının ve yabancı bir kadını öpen sahabinin yaşadıkları pişmanlık ve kurtuluş arayışları bu kapsamda değerlendirilebilir. Hatta arkadaşına söylediği kötü söz sebebiyle pişmanlık yaşayan ve çaresizlik içerisinde arkadaşından kendisine kısas uygulamasını isteyen Hz. Ebû Bekir'in sergilediği tavır da bir tür "arayış" tövbesidir. Çünkü o, tövbesinin kabulünün ve işlediği fiilin affının, ancak kısas veya helallik talep etmekle mümkün olabileceğini düşünmüştür.

Tövbenin bir diğer amacı da insanın "huzura kavuşma" arzusudur. İnanan birey, kötü bir fiil işlediğinde suçluluk, utanma, huzursuzluk ve stres gibi psikolojik haller yanında, toplum tarafından kınanma, boykot edilme, dışlanma ve sosyal statü kaybı gibi

endişeler de yaşamaya başlar. Bu noktaya gelen birey, yaşadığı huzursuzluk hissinin ortaya çıkardığı iç çatışmalardan kurtulmak amacıyla tövbeye yönelebilir. Tövbe öncesinde içinde fırtınalar koparan iç çatışmalar ve huzursuzluk hissi, tövbeyle birlikte yerini huzur ve sükûnete bırakacak, "hiç günah işlememiş gibi" olmanın sunduğu ruhsal dinginlik, sükûnet ve arınmışlık hissi sayesinde varlık sebebini, hayatına anlam veren değerleri ve bu doğrultuda kendisi için belirlediği hedefleri ve idealleri yeniden hatırlayacaktır. Huzur, tövbe eden insanlarda görülen en olumlu değişim ve kazanımdır. Tövbeden sonra ortaya çıkan bu his; bireyin kendisi, sosyal çevresi ve yüce yaratıcısı ile olan düşünce ve ilişkilerindeki değişim ve gelişimle alakalıdır. Tövbe eden bireyin benliğinde meydana gelen bu değişim ve gelişim onun sosyal yaşantısına ve toplumla ilişkilerine de olumlu katkı sağlayacaktır. Tövbe sayesinde birey sosyo-psikolojik baskı ve uygulamalardan, iç dünyasında yaşadığı huzursuzluk hissinden kurtulacak, içinde yaşadığı toplumla ve toplumun değer yargılarıyla yeniden bütünleşme imkânı bulacaktır. Doksan dokuz kişiyi öldüren adamın, Maiz'in, Cüheyne'li kadının, cariyesinin yüzüne vuran ve yabancı bir kadını öpen sahabilerin sergiledikleri pişmanlık ve tövbe örnekleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Onların, işledikleri fiiller akabinde sergiledikleri çaba, yaşadıkları huzursuzluk hissinden kurtulup huzur ve dinginliğe ulaşma çabasıdır.

Tövbekâr insan tiplerinde görülen bir diğer tövbe çeşidi de "olgunlaşma" tövbesidir. İnsanın, "ahsen-i takvim" olarak yaratılmış olması onun; en güzel, en mükemmel ve en seçkin canlı olarak yaratılmış olmasını ifade etmekle birlikte bu durum, onun başlangıçtan yani doğumundan itibaren mükemmeliyet ve olgunlukta nihai noktada olduğu anlamına gelmez. Dünya hayatı boyunca fiziksel ve ruhsal alanda bir değişim ve tekâmül (olgunlaşma) sürecine tabi olan insan, en güzel şekilde yaratılmış olması sayesinde kendisine bahşedilen özellikleri ve yetenekleri kullanarak zayıf yönlerini kuvvetlendirmekte, en iyiye ve en mükemmele ulaşma arzusu taşımaktadır. O, sünnetullah dediğimiz yüce yaratıcının koymuş olduğu kurallar gereği bebeklik, çocukluk, gençlik, orta yaşlılık ve ihtiyarlık gibi değişim, gelişim ve olgunlaşma evreleri geçirir. Bu evrelerde yaşanan fiziksel değişim ve gelişim, yaratılıştan gelen genetik kodlar aracılığıyla gerçekleştiğinden her insanda genel olarak aynıdır ve müdahale etmek mümkün değildir. Ancak insanın zihinsel ve ruhsal alanda yaşadığı gelişim ve olgunlaşma süreci kişiden kişiye farklılık gösterir. Bu farklılığın temelinde insanın aldığı eğitim seviyesi, sahip olduğu inancı, yaşam tarzı, sosyal çevresi, arzuları, idealleri ve tüm bu unsurlarla alakalı olarak ortaya koyduğu fiil ve davranışları

yatmaktadır. Yaratılışta saf ve temiz olan fıtrat, sonradan alacağı eğitim, terbiye, çevre ve şartlara göre ya bozulur ya da güzel bir gelişme göstererek olgunlaşır. İyi ve güzel davranışlar insanı olumlu etkilerken; kötü ve çirkin davranışlar ise olumsuz etkileyecektir. Bu noktada sâlih ameller, insan karakteri üzerinde düzenleyici, sağlamlaştırıcı ve yönlendirici birtakım olumlu etkiler ortaya çıkaracaktır. Yaratıcısına tam bir teslimiyetle bağlanan ve ibadet eden insan, kötülüklerden kaçınarak kendisine olan güvenini artırır, ruhsal destek kazanır, kişiliğini sağlamlaştırır; sabrını, olumlu yaşam felsefesini ve sevincini geliştirir. Bu sayede zayıf yönlerini güçlendirir, karakterini ve kişiliğini olgunlaştırır. Gerçekte insan, tam bir teslimiyet ve devamlılık içerisinde yaptığı sâlih ameller ve iyilikler sayesinde son durağı olmayan bir tekâmül yolculuğuna çıkar. Bu esnada insan; derin düşünme, ince anlayış, iyilik yapma, günahlardan korunma ve sakınma duyguları kazanır. Hayat devam ettiği sürece bu tekâmül yolculuğu da devam eder. Tövbe genel anlamda, işlenen bir günahın ardından yapılması gereken bir davranış olmakla birlikte, kulun herhangi bir günah işlemeden tövbe etmesi de mümkündür. Çünkü tövbe kullukta kemâlin yani olgunluğun bir gereğidir. Bu noktada Hz. Peygamber'in, günahlardan uzak durduğu halde Allah Teâlâ karşısında kullukta olgun bir tavır sergilemesi, her şeye rağmen ibadetlerini tam ve yeterli görmeyip O'nun rahmetine ve bağışlamasına muhtaç olduğunu beyan etmesi "olgunlaşma" tövbesinin en güzel örneğidir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulbaki, Muhammed Fuad, *El-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, Çağrı yayınları, İstanbul, 1990.

Ahmed b. Hanbel, (ö. 241/855), *Müsned,* Tahk: Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, Beyrut, 1421/2001.

Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, DİBY, No. 31/16, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, Yedinci Baskı, 1969.

Aksöz, Tuncay, "İnsan Benliğinin Arınması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c.XVII, Sayı: 31, s.81-101.

Albayrak, Kadir, "Dinlerde Günah Kavramı ve Kurtuluş Yolları", *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2002, c.4, s.87-107.

Âlûsî, Şehabüddin Mahmud b. Abdullah, (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*, I-XVI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1415/1995.

Arı, Mehmet Sâlih, "Üsâme b. Zeyd", *DİA*, XLII/361-363.

Arıcı, Handan Yalvaç, *Kur'an'da Pişmanlık Psikolojisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.8-9.

Aydın, Fuat, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Yıl:1, c.1, Sayı:1, s.71-101.

Aydın, Ali Rıza, "İnanma İhtiyacı ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), Sayı: 3, s.87-99.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed, (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XXV, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî (ö. 474/1081), *el-Müntekâ*, I-VII, Matbaatü's-Saade, Mısır, Birinci baskı, 1332/1194.

Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*, I-IV, Dâru'l-Vatan, Riyad, ts.

Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayınları, Ankara, 2012.

Bardakoğlu, Ali, "Hak", *DİA*, XV/139-151.

Bayram, Abdullah, "Ehl-i Kitaba Yaklaşımı Temelinde Kur'an'ın Allah İnancı Açısından Hıristiyanlığa Yaptığı Diyalog Çağrısı ve Bunun Dünya Barışına

Katkısı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c.2, Sayı: 4, s.196-232.

Bebek, Adil, "Günah", *DİA*, XIV/282-285.

----------, "Mağfiret", *DİA*, XXVII/313-314.

Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ, (ö. 516/1122), *Meâlimü't-Tenzil*, I-V, Tahk. Abdurrezzak el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1420/1999.

----------, *Şerhu's-Sünne*, I-IV, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, İkinci Baskı, 1403/1983.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b. Dâvûd (ö. 279/893), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I-XIII, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

Beydâvî, Nasıru'd-Din Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-V, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Birinci Baskı, 1418/1998.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *el-Ba's ve'n-Nüşûr*, el-Hademât ve'l-Ebhâsü's-Sekafiyye, Beyrut, 1406/1986.

----------, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Üçüncü Baskı, 1424/2003.

----------, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, Üçüncü baskı, 1996.

----------, *Şuabü'l-İman*, I-XIV, Mektebetü'r-Rüşd, Birinci Baskı, Riyad, 1423/2003.

----------, *es-Sünenü's-Sağîr*, I-IV, Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Karaçi/Pakistan, Birinci Baskı, 1410/1989.

Birışık, Abdulhamit, "Kur'an", *DİA*, XXVI/383-387.

Boynukalın, Ertuğrul, "Yemin", *DİA*, XLIII/41-420.

Boynukalın, Mehmet, "Suç", *DİA*, XXXVII/453-457.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö. 256/870), *el-Edebü'l-Müfred*, Tahk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1409/1989.

----------, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I/VIII, Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, ts.

----------, *Sahih*, I-IX, Dâru Tavkı'n-Necât, yy., 1422/2001.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-V, Tahk.

Muhammed Sâdık Kamhavî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1992.

Ceylan, Davut, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dinî Yaklaşımlar", *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 2017, Sayı 3, s.185-199.

Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, 25'inci Baskı, İstanbul, ts.

Çağrıcı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, II/1-9.

Çelebi, İlyas, "Şeytan", *DİA*, XXXIX/99-101.

Çelik, Tâhâ, "Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: "Affı Olmayan Günahlar" Meselesi", *Bilimname*, XLIV, 2021/1, 131-161.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed, (ö. 385/995), *Sünen*, I-V, Tahk. Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1424/2004.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman et-Temîmî, (ö. 255/869), *Sünen*, I-IV, Daru'l-Muğni li'n-Neşr ve't-Tevzi', Birinci Baskı, Suudi Arabistan, 1412/2000.

Demir, Osman, "Vicdan", *DİA*, XLIII/100-102.

Demirci, Kürşat, "Hinduizm", *DİA*, XVIII/112-116.

----------, "Şintoizm", *DİA*, XXXIX/177-179.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, 11. Baskı 1996.

Dönmez, İbrahim Kafi, "Amel", *DİA*, III/16-20.

Durmuş, Zülfikar, "Kur'ân-ı Kerîm'de Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri", *Umde Dinî Tetkikler Dergisi*, c.2, Sayı: 1, Temmuz 2019, s.9-47.

Ebû Avâne, Ya'kûb b. İshak b. İbrahim el-İsferâyinî (ö. 316/929), *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muharrec alâ Sahîhi Müslim (Müstahrec)*, I-XX, el-Câmiatü'l-İslâmî, Suudi Arabistan, Birinci Baskı, 1435/2014.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'ab el-Ezdî es-Sicistânî, (ö. 275/889), *Sünen*, I-IV, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyan Esiruddin el-Endelüsi (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-Muhit*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1420/1999.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsılî (ö.307/919), *Müsned*, I-XIII, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Şam, 1404/1984.

Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsıru'd-Dîn (ö. 1420/1999), *Daîfü Süneni't-Tirmizî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991.

----------, *Daîfü'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, el-Mektebetü'l-İslâmî, yy., ts.

----------, *Sahîhu'l-Câmii's-Sağîr ve Ziyâdetühü*, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî, yy., ts.

----------, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'z-Zaîfe ve'l-Mevzûa ve Eseruhe's-Seyyii fi'l-Ümme*, I-XIV, Dâru'l-Meârif, Riyad, Birinci Baskı, 1412/1992.

----------, *Silsiletü'l-Ehadisi's-Sahiha*, I-VI, Birinci Baskı, Mektebetü'l-Mearif li'n-Neşri ve't-Tevzî', Riyad, 1415/1995-1422/2002.

Erenay, Hayri, *Kur'an'da İtiraf ve Pişmanlık Olgusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Sivas, 2018.

Fayda, Mustafa, "Ebû Bekir", *DİA*, X/101-108.

Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyau Ulumi'd-Din*, I-IV, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2002.

Grabus, Merzuk, *Hz. Peygamber'in Mekke Müşrikleri Dışındaki Arap Kabileleri ile Münasebetleri (Medine Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2011.

Güç, Ahmet, "Konfüçyüsçülük", *DİA*, XXVI/167-170.

Gürkan, Salime Leyla, "Vaftiz", *DİA*, XVII/424-426.

Hacızade, Naile, *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*, Çizgi Kitabevi, Birinci Baskı, Konya, 2012.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1411/1990.

Harman, Ömer Faruk, "Nuh", *DİA*, XXXIII/224-227.

----------, "Süleyman", *DİA*, XXXVIII/56-60.

----------, "Yûnus", *DİA*, XLIII/597-599.

Hatib et-Tebrizî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah, (ö. 741/1340), *Mişkatü'l-Mesabih*, I-III, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut, Üçüncü Baskı, 1985.

Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. el-Hattâb, (ö. 388/998), *Meâlimü's-Sünen*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Halep, Birinci Baskı, 1351/1932.

Hemmâm b. Münebbih, Ebû Ukbe es-San'ânî, (ö. 132/750), *Sahifetü Hemmâm b. Münebbih*, Mektebetü'l-İslâmî, Birinci Baskı, Beyrut, 1407/1987.

Heysemi, Ebû'l-Hasen Nuruddin Ali b. Ebû Bekr b. Süleyman, (ö. 807/1405), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, I-X, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, 1414/1994.

Hökelekli, Hayati, "Fıtrat", *DİA*, XIII/47-48.

----------, *Din Psikolojisi*, TDVY, Üçüncü Baskı, Ankara, 1998.

Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Alî b. Osmân el-Kazvînî el-Hücvîrî (ö. 465/1072), *Keşfü'l-Mahcûb*, I-II, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekafe, Kahire, 2007.

Iclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (ö. 261/875), *Târihu's-Sikât*, I-II, Mektebetü'd-Dâr, Medine, Birinci Baskı, 1405/1985.

İbn Abdülberr, Ebû Ömer Cemalüddin Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî (ö. 463/1071), *et-Temhîd*, I-XVII, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, Londra, Birinci Baskı, 1439/2017.

İbn Adî, Ebû Ahmed b. Adî b. Abdullah el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1418/1997.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir et-Tûnisî (1879-1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tunus, 1984.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Abdurrahman b. Temâm el-Endelüsî el-Muhâribî (ö. 541/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz*, I-VI, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1422/2002

İbn Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî, (ö.449/1057), *Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-X, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1423/2003.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Beyrut, 1271/1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (ö. 235/849), *Musannef*, I-VII, Mektebetü'r-Rüşd, Birinci Baskı, Riyad, 1409/1988.

İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyan b. Kays el-Bağdadi, (ö. 281/894), "*Tövbe*", Mektebetü'l-Kur'an, Mısır, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed ei-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1379/1959.

İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hıbbân*, I-XVIII, Tahk. Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, Birinci Baskı, 1408/1988.

----------, *es-Sikât*, I-IX, Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1393/1973.

----------, *Kitabü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'z-Zuafâ ve'l-Metrûkîn*, I-III, Dâru'l-Va'y, Halep, Birinci Baskı, 1396/1976.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, I-VIII, Dâr Tîbe, İkinci Baskı, Riyad, 1420/1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, İkinci Baskı, 1419/1999.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, (ö. 273/887), *Sünen*, I-II, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabi, yy., ts.

İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükram (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Daru Sadır, Beyrut, ts.

İbn Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârekel-Mervezî, (ö. 181/797), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rakâik*, Tahk. Habibu'r-Rahmân el-A'zamî, Hindistan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Hindistan, 1419/1998.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), *Tabakât (et-Tabakâtü'l-Kebîr)*, I-XI, Mektebetü'l-Hânci, Kahire, Birinci Baskı, 1421/2001.

İbn Teymiye, Şeyhu'l-İslam Takiyyüddin Ahmed (ö. 728/1328), *Tövbe*, Mektebetü't-Türasi'l-İslami, Kahire, ts.

Er, Nurhan, "Duygu Durum Sıfat Çiftleri Listesi", *Psikoloji Çalışmaları*, 2012, c.26, s.21-44.

İsfahânî, Râğıb, (ö.425 h.), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Mekke, ts.

----------, *Müfredâtü Elfazı'l-Kur'an*, 4. Baskı, Daru'l-Kalem, Dımeşk, 1430/2009.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149), *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, I-VIII, Tahk. Yahya İsmail, Dâru'l-Vefâ, Mısır, Birinci Baskı, 1419/1998.

Harman, Ömer Faruk, "Günah", *DİA*, XIV/278-282.

Kallek, Cengiz, "Meks", *DİA*, XXVIII/ 583-588.

Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, yy., ts.

Kandemir, M. Yaşar, "Cevâmiu'l-Kelim", DİA, VII/440.

Karaali, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I-III, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996.

Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Ebi Bekr (ö. 923/1517), *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, el-Matbatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Yedinci Baskı, Mısır, 1323/1905.

Katar, Mehmet, "Dinlerde Kefaret Anlayışı", *Dinî Araştırmalar*, 1998, c.1, Sayı: 1, s.44-58.

----------, "Tövbe", *DİA*, XLI/285-288.

Kavaklıoğlu, Mahmut, "Sergilediği Beden Dili Açısından Hz. Peygamber", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/2, c.III, Sayı: 6, s.49-80.

Kaya, Remzi, "Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c.11, Sayı: 2, s.31-58.

Kobya, Murat, *Sosyal Bilimlerin Davranış Kuramları İle Dini İlimlerin Amel Nazariyelerinin Karşılaştırılması*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012.

Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Komisyon, *Türkçe Sözlük*, I-II, TDK (Türk Dil Kurumu), Ankara, 1988.

Köse, Ali, "Günah", *DİA*, XIV/285-286.

Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer, (ö. 464/1062), *Müsnedü'ş-Şihâb*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, İkinci Baskı, Beyrut, 1407/1986.

Kurt, Yaşar, "Kur'an'da Fıtrat Kavramı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V (2005), Sayı: 2, s. 71-104.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, (ö. 671/1273), *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, I-XX, Daru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Kahire, 1964.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin (ö. 465/1072), *er-Risale (Tasavvufun İlkeleri)*, Terc. Tahsin Yazıcı, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1978.

----------, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I-II, Daru'l-Meârif, Kahire, ts.

Kutsal Kitap (Yeni Dünya Çevirisi), ABD, 2019.

Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *Muvatta*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1406/1985.

Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, yy., 1986.

----------, "*el-Ahkâmu's-Sultaniyye*", Çev: Ali Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul,

1976.

Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî, (ö. 536/1141), *el-Mu'lim bi Fevâid-i Müslim*, I-III, Dâru't-Tûnisiyye Li'n-Neşr, İkinci Baskı, Tunus, 1988-1991.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahman b. Yûsuf, (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1400/1980.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Camii's-Sağîr*, I-VI, Dâru'l-Marife, Beyrut, İkinci Baskı, 1391/1972.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburî (ö. 261/875), *Sahih*, I-V, Tahk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991.

Necati, Muhammed Osman, *Hadis ve Psikoloji*, Çev. Mustafa Işık, Fecr Yayınları:68, Üçüncü Baskı, Ankara, 2016.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübra*, I-XII, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, Birinci Baskı, 1421/2001.

----------, *Sünen (es-Sünenü's-Suğrâ)*, I-IX, Tahk. Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, Halep, İkinci Baskı, 1406/1986.

Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-III, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, Birinci Baskı, 1419/1998.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, (ö. 676/1277), *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, I-XVIII, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, İkinci Baskı, 1392 h.

Nisabûrî; Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyn el-A'rec en-Nîsâbûrî (ö. 730/1329 [?]), *Ğarâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân*, I-VI, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1416/1995.

Saygın, Oğuz – Layiç, Şafak, *Resimli Beden Dili*, 4x4 Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.77.

Öğüt, Salim, "Ef'âl-i Mükellefîn", *DİA*, X/452.

Öz, Ahmet, "Kur'an'da Hz. Muhammed'e Yapılan İkazlar", *Marife*, Kış 2011 s. 55-76.

Özçelik, Harun, "Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları", *Atatürk*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 34, Erzurum, 2010, s.139-166.

Özdemir, Nida, *Suçluluk ve Pişmanlık Yaşantısının Dine Yönelim Üzerindeki Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Parlatır, İsmail, *Atasözleri ve Deyimler II Deyimler*, Yargı Yayınları, Ankara, 2010.

Râzî, Ebû Abdullah Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hasan b. El-Huseyn et-Teymî (ö. 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, I-XXXII, Üçüncü Baskı, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, 1420/2000.

Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (ö.427/1035), *el-Keşfü ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*, I-X, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut, Birinci Baskı, 1422/2002.

Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Bennâ, (ö. 1378/1958), *el-Fethu'r-Rabbânî li Tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, I-XXIV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, İkinci Baskı, Beyrut, ts.

Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Mervezî (ö.489/1096), *Tefsiru'l-Kur'an*, I-VI, Dâru'l-Vatan, Riyad, Birinci Baskı, 1418/1997.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983), *Bahru'l-Ulûm (Tefsiru Semerkandi)*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1413/1993

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]), *Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1414/1993.

Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726), *Haşiyetü's-Sindî Alâ Süneni İbn Mâce*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, ts.

Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778), *Tefsîru's-Sevrî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1403/1983.

Süyutî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, (ö. 911/1505), *ed-Dîbâc Alâ Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, I-VI, Dâru İbn Affân, Suudî Arabistan, Birinci Baskı, 1416/1996.

Şaban, Zekiyyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkh)*, Çev. İbrahim Kafi Dönmez, TDVY/45, Ankara, 1996.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, (ö. 204/820), *er-Risâle*, Thk.: Ahmed Muhammed Şâkir, Matbaatü Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Mısır, Birinci Baskı, 1357/1938.

Şatıbî, Ebû İshak, İbrahim b. Musa b. Muhammed, (ö. 790/1388), *el-Muvafakat*

(İslami İlimler Metodolojisi), Çev. Mehmet Erdoğan, I-IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*, I-VI, Daru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, Birinci Baskı, 1414/1993.

----------, *Neylü'l-Evtar*, I-XIII, Daru'l-Hadis, Mısır, 1413/1993.

Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lugat*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1994, s.488.

Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî (ö. 360/971), *Dua*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, 1413/1992.

----------, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, Dâru'l-Harameyn, Kahire, ts.

----------, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I-II, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1405/1985.

----------, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, Mektebetü İbn Teymiye, İkinci Baskı, Kahire, ts.

----------, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1405/1984, I/301, (Hadis No: 526).

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö. 310/923), *Camiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, Daru't-Terbiye ve't-Türas, Mekke, ts.

----------, *Tarih*, I-XI, Dâru't-Türâs, Beyrut, İkinci Baskı, 1387/1968.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (ö. 321/933), *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, I-XVI, Tahk. Şuayb el-Arnavûd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Birinci Baskı, 1415/1994.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd bin el-Cârûd, (ö. 204/819), *Müsned*, I-IV, Dâru Hicr, Mısır, Birinci Baskı, 1419/1999.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdullâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343), *Şerhu't-Tîbî Alâ Mişkâti'l-Mesâbîh*, Tahk. Abdülhamîd Hindâvî, I-XIII, Mektebetü Nezzâv Mustafa el-Bâz, Mekke-Riyad, 1417/1997.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra b. Musa b. Dahhâk, (ö. 279/892), *Sünen*, I-V, Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, İkinci Baskı, 1395/1975.

Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *DİA*, XLI/278-283.

Tunç, Cihad, "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.24, Sayı: 1, Ocak 1981, s.389-412.

Tümer, Günay, "Asli Günah", *DİA*, III/496-497.

Uludağ, Süleyman, "Amel", *DİA*, III/13-16.

----------, "Nefis", *DİA*, XXXII/526-529.

----------, "Takva", DİA, XXXIX/484-486.

----------, "Tövbe", *DİA*, XLI/284-285.

Yahya b. Adî, Ebû Zekeriyyâ, (ö. 364/975), *Tehzibü'l-Ahlak*, Çev. Harun Kuşlu, Editör. İlhan Kutluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Birinci Baskı, İstanbul, 2013.

Yalın, Sâlih, "Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlâkî Sorumluluk", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:38 Yıl: 2015/1, s.209-225.

Yapıcı, Asım, "Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe", *Diyanet Dergisi*, Aralık 2018, Sayı:336.

----------, *İslam'da Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 70-73.

Yaran, Rahmi, "Kefaret", *DİA*, XXV/179-182.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidayet", *DİA*, XVII/473477.

----------, "Peygamber", *DİA*, XXXIV/257-262.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Sadeleştirme: Kurul, I-X, ts., Ankara, III/514-515.

Yılmaz, Muhammet, "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2002, s.155-189.

Yiğit, Yaşar, "İslam Ceza Hukukunda Af ve Pişmanlığın (Tevbe) Cezalara Etkisi", *Diyanet İlmi Dergi*, 2001/3, c.37, s.61-74.

Zemahşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, (ö. 538/1144), *el-Keşşâf*, I-IV, Dârul-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1407/1986

EKLER

EK 1. Başlıklara Konu Olan Rivayetlerin Arapça Metinleri

EK 1/ 1

حَدَّثَنَا كَثِيرُ بْنُ هِشَامٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا فُرَاتٌ عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ، عَنْ زِيَادِ بْنِ الْجَرَّاحِ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَعْقِلٍ، قَالَ: كَانَ أَبِي عِنْدَ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ، فَسَمِعَهُ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " النَّدَمُ تَوْبَةٌ"

EK 1/ 2

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ الْحَرَّانِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَمْرِو بْنِ مَالِكٍ النُّكْرِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي، يُحَدِّ ُ، عَنْ أَبِي الْجَوْزَاءِ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "كَفَّارَةُ الذَّنْبِ النَّدَامَةُ"

EK 1/ 3

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْعَامِرِيُّ الْكُوفِيُّ، ثنا أَحْمَدُ بْنُ يُونُسَ، ثنا الْحَسَنُ بْنُ صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعْدٍ الْبَقَّالِ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَعْقِلٍ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:"مَنْ أَخْطَأَ بِخَطِيئَةٍ، وَأَذْنَبَ ذَنْبًا، ثُمَّ نَدِمَ فَهُوَ كَفَّارَتُهُ"

EK 1/ 4

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ بَشَّارِ بْنِ كِدَامٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"إِنَّمَا الْحَلِفُ حِنْثٌ أَوْ نَدَمٌ"

EK 1/ 5

حَدَّثَنَا حَجَّاجٌ، قَالَ: قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ، أَخْبَرَنِي زِيَادُ بْنُ سَعْدٍ، أَنَّ صَالِحًا، مَوْلَى التَّوْأَمَةِ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ، سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"إِذَا قَعَدَ الْقَوْمُ فِي الْمَجْلِسِ، ثُمَّ قَامُوا وَلَمْ يَذْكُرُوا اللَّهَ فِيهِ، كَانَتْ عَلَيْهِمْ فِيهِ حَسْرَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ"

EK 1/ 6

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ عَمْرٍو، حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي سَلَّامٍ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ حَدَّثَهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:"اقْرَءُوا الْقُرْآنَ؛ فَإِنَّهُ شَافِعٌ لِأَصْحَابِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ اقْرَءُوا الزَّهْرَاوَيْنِ: الْبَقَرَةَ، وَآلَ عِمْرَانَ؛ فَإِنَّهُمَا يَأْتِيَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُمَا غَمَامَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا غَيَايَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا فِرْقَانِ مِنْ طَيْرٍ صَوَافَّ يُحَاجَّانِ عَنْ أَهْلِهِمَا" . ثُمَّ قَالَ:"اقْرَءُوا الْبَقَرَةَ؛ فَإِنَّ أَخْذَهَا بَرَكَةٌ وَتَرْكَهَا حَسْرَةٌ وَلَا يَسْتَطِيعُهَا الْبَطَلَةُ"

EK 1/ 7

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي ذِئْبٍ، عَنِ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "إِنَّكُمْ سَتَحْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ، وَسَتَصِيرُ نَدَامَةً وَحَسْرَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَنِعْمَتِ الْمُرْضِعَةُ، وَبِئْسَتِ الْفَاطِمَةُ."

EK 1/ 8

حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ، عَنْ لُقْمَانَ بْنِ عَامِرٍ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ:" مَا مِنْ رَجُلٍ يَلِي أَمْرَ عَشَرَةٍ فَمَا فَوْقَ ذَلِكَ إِلَّا أَتَى اللهَ مَغْلُولًا، يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَدُهُ إِلَى عُنُقِهِ فَكَّهُ بِرُّهُ أَوْ أَوْبَقَهُ إِثْمُهُ أَوَّلُهَا مَلَامَةٌ، وَأَوْسَطُهَا نَدَامَةٌ وَآخِرُهَا خِزْيٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ "

EK 1/ 9

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ شُعَيْبِ بْنِ اللَّيْثِ، حَدَّثَنِي أَبِي شُعَيْبُ بْنُ اللَّيْثِ، حَدَّثَنِي اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ، حَدَّثَنِي يَزِيدُ بْنُ أَبِي حَبِيبٍ، عَنْ بَكْرِ بْنِ عَمْرٍو، عَنِ الْحَارِ ِ بْنِ يَزِيدَ الْحَضْرَمِيِّ، عَنِ ابْنِ حُجَيْرَةَ الْأَكْبَرِ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ،

أَلَا تَسْتَعْمِلُنِي؟ قَالَ: فَضَرَبَ بِيَدِهِ عَلَى مَنْكِبِي، ثُمَّ قَالَ:"يَا أَبَا ذَرٍّ، إِنَّكَ ضَعِيفٌ، وَإِنَّهَا أَمَانَةُ، وَإِنَّهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ خِزْيٌ وَنَدَامَةٌ، إِلَّا مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا، وَأَدَّى الَّذِي عَلَيْهِ فِيهَا"

EK 1/ 10

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عُثْمَانَ بْنِ حَمَّادِ بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانَ بْنِ النُّعْمَانَ بْنِ بَشِيرِ بْنِ سَعْدٍ الْأَنْصَارِيِّ، ثَنَا عُبْدُ الْقُدُّوسِ بْنُ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ عَبْدِ الْقُدُّوسِ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ جَدِّي، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"مَا خَابَ مَنِ اسْتَخَارَ، وَلَا نَدِمَ مَنِ اسْتَشَارَ، وَلَا عَالَ مَنِ اقْتَصَدَ"

EK 1/ 11

حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا جَرِيرٌ، عَنْ مَنْصُورٍ، حَدَّثَنِي سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ، أَوْ قَالَ: حَدَّثَنِي الحَكَمُ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: أَمَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبْزَى، قَالَ: سَلْ ابْنَ عَبَّاسٍ، عَنْ هَاتَيْنِ الآيَتَيْنِ مَا أَمْرُهُمَا {وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالحَقِّ} [الأنعام: ١٥١]، {وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا} [النساء: ٩٣] فَسَأَلْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ فَقَالَ:" لَمَّا أُنْزِلَتِ الَّتِي فِي الفُرْقَانِ، قَالَ: مُشْرِكُو أَهْلِ مَكَّةَ: فَقَدْ قَتَلْنَا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ، وَدَعَوْنَا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ، وَقَدْ أَتَيْنَا الفَوَاحِشَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ: {إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ} [مريم: ٦٠]. الآيَةَ، فَهَذِهِ لِأُولَئِكَ، وَأَمَّا الَّتِي فِي النِّسَاءِ: الرَّجُلُ إِذَا عَرَفَ الإِسْلاَمَ وَشَرَائِعَهُ، ثُمَّ قَتَلَ فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ "، فَذَكَرْتُهُ لِمُجَاهِدٍ فَقَالَ:"إِلَّا مَنْ نَدِمَ"

EK 1/ 12

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصِ بْنِ غِيَا□، حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الأَعْمَشُ، حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" يُؤْتَى بِالْمَوْتِ كَهَيْئَةِ كَبْشٍ أَمْلَحَ، فَيُنَادِي مُنَادٍ: يَا أَهْلَ الجَنَّةِ، فَيَشْرَئِبُّونَ وَيَنْظُرُونَ، فَيَقُولُ: هَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا؟ فَيَقُولُونَ: نَعَمْ، هَذَا المَوْتُ، وَكُلُّهُمْ قَدْ رَآهُ، ثُمَّ يُنَادِي: يَا أَهْلَ النَّارِ، فَيَشْرَئِبُّونَ وَيَنْظُرُونَ، فَيَقُولُ: وهَلْ تَعْرِفُونَ هَذَا؟ فَيَقُولُونَ: نَعَمْ، هَذَا المَوْتُ، وَكُلُّهُمْ قَدْ رَآهُ، فَيُذْبَحُ ثُمَّ يَقُولُ: يَا أَهْلَ الجَنَّةِ خُلُودٌ فَلاَ مَوْتَ، وَيَا أَهْلَ النَّارِ خُلُودٌ فَلاَ مَوْتَ، ثُمَّ قَرَأَ: {وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ}، وَهَؤُلاَءِ فِي غَفْلَةٍ أَهْلُ الدُّنْيَا {وَهُمْ لاَ يُؤْمِنُونَ}"

EK 1/ 13

حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ أَسَدٍ، أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا عُمَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّهُ حَدَّثَهُ: عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" إِذَا صَارَ أَهْلُ الجَنَّةِ إِلَى الجَنَّةِ، وَأَهْلُ النَّارِ إِلَى النَّارِ، جِيءَ بِالْمَوْتِ حَتَّى يُجْعَلَ بَيْنَ الجَنَّةِ وَالنَّارِ، ثُمَّ يُذْبَحُ، ثُمَّ يُنَادِي مُنَادٍ: يَا أَهْلَ الجَنَّةِ لَا مَوْتَ، وَيَا أَهْلَ النَّارِ لَا مَوْتَ، فَيَزْدَادُ أَهْلُ الجَنَّةِ فَرَحًا إِلَى فَرَحِهِمْ، وَيَزْدَادُ أَهْلُ النَّارِ حُزْنًا إِلَى حُزْنِهِمْ "

EK 1/ 14

حَدَّثَنَا سُوَيْدُ بْنُ نَصْرٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ، قَالَ: أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ عُبَيْدِ اللهِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي، يَقُولُ: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ، يَقُولُ: " قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا مِنْ أَحَدٍ يَمُوتُ إِلاَّ نَدِمَ،" قَالُوا:" وَمَا نَدَامَتُهُ يَا رَسُولَ اللهِ؟" قَالَ:" إِنْ كَانَ مُحْسِنًا نَدِمَ أَنْ لاَ يَكُونَ ازْدَادَ، وَإِنْ كَانَ مُسِيئًا نَدِمَ أَنْ لاَ يَكُونَ نَزَعَ."

EK 1/ 15

أخبرنا أبو الحسين بن الفضل القطان أخبرنا عبد الله بن جعفر، حدثنا يعقوب ابن سفيان قال روي عن معاذ بن جبل قال: قال رسولو الله - ﷺ -:"ليس يتحسّر أهل الجنة إلاَّ على ساعةٍ مرّت بهم لم يذكروا الله فيها"

EK 1/ 16

حَدَّثَنَا أَسْوَدُ، أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرٍ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " كُلُّ أَهْلِ النَّارِ يَرَى مَقْعَدَهُ مِنَ الْجَنَّةِ، فَيَقُولُ: لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي. فَيَكُونُ عَلَيْهِ حَسْرَةً " قَالَ: " وَكُلُّ أَهْلِ الْجَنَّةِ يَرَى مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ، فَيَقُولُ: لَوْلَا أَنَّ اللَّهَ هَدَانِي. قَالَ: فَيَكُونُ لَهُ شُكْرًا"

EK 1/ 17
حَدَّثَنَا أَبُو اليَمَانِ، أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزِّنَادِ، عَنِ الأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ''لاَ يَدْخُلُ أَحَدٌ الجَنَّةَ إِلَّا أُرِيَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ لَوْ أَسَاءَ، لِيَزْدَادَ شُكْرًا، وَلاَ يَدْخُلُ النَّارَ أَحَدٌ إِلَّا أُرِيَ مَقْعَدَهُ مِنَ الجَنَّةِ لَوْ أَحْسَنَ، لِيَكُونَ عَلَيْهِ حَسْرَةً''

EK 1/ 18
وَحَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْحَنْظَلِيُّ، أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ، عَنْ أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُسَمِّي لَنَا نَفْسَهُ أَسْمَاءً، فَقَالَ:'' أَنَا مُحَمَّدٌ، وَأَحْمَدُ، وَالْمُقَفِّي، وَالْحَاشِرُ، وَنَبِيُّ التَّوْبَةِ، وَنَبِيُّ الرَّحْمَةِ ''

EK 1/ 19
حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُبَيْرِ بْنِ مُطْعِمٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:'' لِي خَمْسَةُ أَسْمَاءٍ: أَنَا مُحَمَّدٌ، وَأَنَا أَحْمَدُ، وَأَنَا الْمَاحِي، الَّذِي يَمْحُو اللَّهُ بِيَ الْكُفْرَ، وَأَنَا الْحَاشِرُ الَّذِي يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى قَدَمِي، وَأَنَا الْعَاقِبُ ''

EK 1/ 20
حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ، حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا قَتَادَةُ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:'' لَلَّهُ أَشَدُّ فَرَحًا بِتَوْبَةِ عَبْدِهِ مِنْ أَحَدِكُمْ أَنْ يَسْقُطَ عَلَى بَعِيرِهِ، وَقَدْ أَضَلَّهُ بِأَرْ ۖ فَلَاةٍ''

EK 1/ 21
وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَيَفْرَحُ أَحَدُكُمْ بِرَاحِلَتِهِ إِذَا ضَلَّتْ مِنْهُ ثُمَّ وَجَدَهَا؟» قَالُوا: نَعَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ:''وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَلَّهُ أَشَدُّ فَرَحًا بِتَوْبَةِ عَبْدِهِ إِذَا تَابَ مِنْ أَحَدِكُمْ بِرَاحِلَتِهِ إِذَا وَجَدَهَا''

EK 1/ 22
حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا شَبَابَةُ قَالَ: حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:'' إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ أَحَدِكُمْ مِنْهُ بِضَالَّتِهِ، إِذَا وَجَدَهَا''

EK 1/ 23
حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الصَّبَّاحِ، وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ يُونُسَ، حَدَّثَنَا عِكْرِمَةُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، حَدَّثَنَا أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ وَهُوَ عَمُّهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:'' لَلَّهُ أَشَدُّ فَرَحًا بِتَوْبَةِ عَبْدِهِ حِينَ يَتُوبُ إِلَيْهِ، مِنْ أَحَدِكُمْ كَانَ عَلَى رَاحِلَتِهِ بِأَرْ ۖ فَلَاةٍ، فَانْفَلَتَتْ مِنْهُ وَعَلَيْهَا طَعَامُهُ وَشَرَابُهُ، فَأَيِسَ مِنْهَا، فَأَتَى شَجَرَةً، فَاضْطَجَعَ فِي ظِلِّهَا، قَدْ أَيِسَ مِنْ رَاحِلَتِهِ، فَبَيْنَا هُوَ كَذَلِكَ إِذَا هُوَ بِهَا، قَائِمَةً عِنْدَهُ، فَأَخَذَ بِخِطَامِهَا، ثُمَّ قَالَ مِنْ شِدَّةِ الْفَرَحِ: اللهُمَّ أَنْتَ عَبْدِي وَأَنَا رَبُّكَ، أَخْطَأَ مِنْ شِدَّةِ الْفَرَحِ ''

EK 1/ 24
حَدَّثَنِي سُوَيْدُ بْنُ سَعِيدٍ، حَدَّثَنَا حَفْصُ بْنُ مَيْسَرَةَ، حَدَّثَنِي زَيْدُ بْنُ أَسْلَمَ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ:'' قَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي، وَأَنَا مَعَهُ حَيْثُ يَذْكُرُنِي، وَاللهِ لَلَّهُ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ عَبْدِهِ مِنْ أَحَدِكُمْ يَجِدُ ضَالَّتَهُ بِالْفَلَاةِ، وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شِبْرًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا، وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذِرَاعًا، تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ بَاعًا، وَإِذَا أَقْبَلَ إِلَيَّ يَمْشِي، أَقْبَلْتُ إِلَيْهِ أُهَرْوِلُ''

EK 1/ 25
حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ الدَّارِمِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرَّقَاشِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا وُهَيْبُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ، عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:''التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ، كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ''

EK 1/ 26

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ بُدَيْلٍ الْيَامِيُّ، ثنا سَلْمُ بْنُ سَالِمٍ، ثنا سَعِيدٌ الْحِمْصِيُّ، عَنْ عَاصِمٍ الْحِذَامِيِّ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ، وَالْمُسْتَغْفِرُ مِنَ الذَّنْبِ وَهُوَ مُقِيمٌ كَالْمُسْتَهْزِئِ بِرَبِّهِ، وَمَنْ أَذَى مُسْلِمًا كَانَ عَلَيْهِ مِنَ الْإِثْمِ مِثْلُ كَذَا وَكَذَا" ذَكَرَ شَيْئًا.

EK 1/ 27

حَدَّثَنَا، زَيْدُ بْنُ الْحُبَابِ، عَنْ، عَلِيِّ بْنِ مَسْعَدَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا، قَتَادَةُ، عَنْ، أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"كُلُّ ابْنِ آدَمَ خَطَّاءٌ وَخَيْرُ الْخَطَّائِينَ التَّوَّابُونَ "

EK 1/ 28

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عُبَيْدَةَ، يُحَدِّ عَنْ أَبِي مُوسَى، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:"إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يَبْسُطُ يَدَهُ بِاللَّيْلِ لِيَتُوبَ مُسِيءُ النَّهَارِ، وَيَبْسُطُ يَدَهُ بِالنَّهَارِ لِيَتُوبَ مُسِيءُ اللَّيْلِ، حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا"

EK 1/ 29

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَبْدِ الْوَهَّابِ بْنِ نَجْدَةَ الْحَوْطِيُّ، ثنا أَبِي ح، وَحَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ زِيَادِ بْنِ زَكَرِيَّا الْأَيَادِيُّ، ثنا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ نَجْدَةَ الْحَوْطِيُّ، ح وَحَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ إِسْحَاقَ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ زَبْرِيقٍ الْحِمْصِيُّ، ثنا عَمِّي مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ ح، وَحَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْفِرْيَابِيُّ، ثنا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ الْعَلَاءِ الْحِمْصِيُّ، قَالُوا: ثنا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ، عَنْ عَاصِمِ بْنِ رَجَاءِ بْنِ حَيْوَةَ، عَنْ عُرْوَةَ بْنِ رُوَيْمٍ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:"إِنَّ صَاحِبَ الشِّمَالِ لَيَرْفَعُ الْقَلَمَ سِتَّ سَاعَاتٍ عَنِ الْعَبْدِ الْمُسْلِمِ الْمُخْطِئِ أَوِ الْمُسِيءِ، فَإِنْ نَدِمَ وَاسْتَغْفَرَ اللهَ مِنْهَا أَلْقَاهَا، وَإِلَّا كُتِبَتْ وَاحِدَةً"

EK 1/ 30

حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْفِرْيَابِيُّ، ثنا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي السَّرِيِّ الْعَسْقَلَانِيُّ، ثنا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ ثَوْرِ بْنِ يَزِيدَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" صَاحِبُ الْيَمِينِ أَمِينٌ عَلَى صَاحِبِ الشِّمَالِ، فَإِذَا عَمِلَ حَسَنَةً أَثْبَتَهَا، وَإِذَا عَمِلَ سَيِّئَةً قَالَ لَهُ صَاحِبُ الْيَمِينِ: امْكُثْ سِتَّ سَاعَاتٍ، فَإِنِ اسْتَغْفَرَ لَمْ يَكْتُبْ عَلَيْهِ، وَإِلَّا أَثْبَتَ عَلَيْهِ سَيِّئَةً "

EK 1/ 31

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُونُسَ الْعُصْفُرِيُّ الْبَصْرِيُّ، ثنا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ السَّوَّاقُ الْعَبْدِيُّ، ثنا عَبْدُ الْقَاهِرِ بْنُ شُعَيْبٍ، ثنا جَعْفَرُ بْنُ الزُّبَيْرِ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِي أُمَامَةَ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:" صَاحِبُ الْيَمِينِ أَمِينٌ عَلَى صَاحِبِ الشِّمَالِ، فَإِذَا عَمِلَ الْعَبْدُ حَسَنَةً كَتَبَهَا بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، وَإِذَا عَمِلَ سَيِّئَةً، وَأَرَادَ صَاحِبُ الشِّمَالِ أَنْ يَكْتُبَهَا قَالَ لَهُ صَاحِبُ الْيَمِينِ: أَمْسِكْ عَنْهَا، فَيُمْسِكُ عَنْهَا، فَإِنِ اسْتَغْفَرَ اللهَ لَمْ يَكْتُبْ، وَإِنْ سَكَتَ كُتِبَتْ عَلَيْهِ "

EK 1/ 32

حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ، ثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَوْفٍ الطَّائِيُّ، ثَنَا أَبُو الْمُغِيرَةِ، ثَنَا سَعِيدُ بْنُ سِنَانٍ، حَدَّثَتْنِي أُمُّ الشَّعْثَاءِ، عَنْ أُمِّ عِصْمَةَ الْعَوْصِيَّةِ، وَكَانَتْ قَدْ أَدْرَكَتْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَعْمَلُ ذَنْبًا إِلَّا وَقَفَ الْمَلَكُ الْمُوَكَّلُ بِإِحْصَاءِ ذُنُوبِهِ ثَلَا ساعَاتٍ فَإِنِ اسْتَغْفَرَ اللَّهَ مِنْ ذَنْبِهِ ذَلِكَ فِي شَيْءٍ مِنْ تِلْكَ السَّاعَاتِ لَمْ يُوقِفْهُ عَلَيْهِ وَلَمْ يُعَذِّبْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ " هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ

EK 1/ 33

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَيَّاشٍ، وَعِصَامُ بْنُ خَالِدٍ قَالَا: حَدَّثَنَا ابْنُ ثَوْبَانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ مَكْحُولٍ، عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:" إِنَّ اللهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ مَا لَمْ يُغَرْغِرْ"

EK 1/ 34

حَدَّثَنَا حُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ، أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُطَرِّفٍ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْبَيْلَمَانِيِّ، قَالَ: اجْتَمَعَ أَرْبَعَةٌ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ أَحَدُهُمْ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:" إِنَّ اللهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ قَبْلَ أَنْ يَمُوتَ بِيَوْمٍ "فَقَالَ الثَّانِي:"آنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟" قَالَ: "نَعَمْ. " قَالَ: وَأَنَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " إِنَّ اللهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ قَبْلَ أَنْ يَمُوتَ بِنِصْفِ يَوْمٍ" فَقَالَ الثَّالِثُ: "آنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟" قَالَ: "نَعَمْ. " قَالَ: وَأَنَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " إِنَّ اللهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ قَبْلَ أَنْ يَمُوتَ بِضَحْوَةٍ " قَالَ الرَّابِعُ: "آنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟" قَالَ: "نَعَمْ. " وَأَنَا سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " إِنَّ اللهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ الْعَبْدِ مَا لَمْ يُغَرْغِرْ بِنَفَسِهِ".

EK 1/ 35

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، وَمُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ - وَاللَّفْظُ لِابْنِ الْمُثَنَّى - قَالَا: حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ هِشَامٍ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ أَبِي الصِّدِّيقِ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، أَنَّ نَبِيَّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " كَانَ فِيمَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ رَجُلٌ قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ نَفْسًا، فَسَأَلَ عَنْ أَعْلَمِ أَهْلِ الْأَرْ ◌ فَدُلَّ عَلَى رَاهِبٍ، فَأَتَاهُ فَقَالَ: إِنَّهُ قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ نَفْسًا، فَهَلْ لَهُ مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَقَالَ: لَا، فَقَتَلَهُ، فَكَمَّلَ بِهِ مِائَةً، ثُمَّ سَأَلَ عَنْ أَعْلَمِ أَهْلِ الْأَرْ ◌ فَدُلَّ عَلَى رَجُلٍ عَالِمٍ، فَقَالَ: إِنَّهُ قَتَلَ مِائَةَ نَفْسٍ، فَهَلْ لَهُ مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَقَالَ: نَعَمْ، وَمَنْ يَحُولُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ التَّوْبَةِ؟ انْطَلِقْ إِلَى أَرْ ◌ كَذَا وَكَذَا، فَإِنَّ بِهَا أُنَاسًا يَعْبُدُونَ اللهَ فَاعْبُدِ اللهَ مَعَهُمْ، وَلَا تَرْجِعْ إِلَى أَرْضِكَ، فَإِنَّهَا أَرْ ◌ سَوْءٍ، فَانْطَلَقَ حَتَّى إِذَا نَصَفَ الطَّرِيقَ أَتَاهُ الْمَوْتُ، فَاخْتَصَمَتْ فِيهِ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ وَمَلَائِكَةُ الْعَذَابِ، فَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ: جَاءَ تَائِبًا مُقْبِلًا بِقَلْبِهِ إِلَى اللهِ، وَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الْعَذَابِ: إِنَّهُ لَمْ يَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ، فَأَتَاهُمْ مَلَكٌ فِي صُورَةِ آدَمِيٍّ، فَجَعَلُوهُ بَيْنَهُمْ، فَقَالَ: قِيسُوا مَا بَيْنَ الْأَرْضَيْنِ، فَإِلَى أَيَّتِهِمَا كَانَ أَدْنَى فَهُوَ لَهُ، فَقَاسُوهُ فَوَجَدُوهُ أَدْنَى إِلَى الْأَرْ ◌ الَّتِي أَرَادَ، فَقَبَضَتْهُ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ "

EK 1/ 36

حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ حُمَيْدِ بْنِ كَاسِبٍ الْمَدَنِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ بُرْقَانَ، عَنْ يَزِيدَ بْنِ الْأَصَمِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:"لَوْ أَخْطَأْتُمْ حَتَّى تَبْلُغَ خَطَايَاكُمُ السَّمَاءَ، ثُمَّ تُبْتُمْ، لَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ"

EK 1/ 37

حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ أَبُو دَاوُدَ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ ثَابِتِ بْنِ ثَوْبَانَ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ مَكْحُولٍ، عَنِ ابْنِ نُعَيْمٍ، حَدَّثَهُ، أَنَّ أَبَا ذَرٍّ، حَدَّثَهُمْ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:"إِنَّ اللَّهَ يَقْبَلُ تَوْبَةَ عَبْدِهِ، أَوْ يَغْفِرُ لِعَبْدِهِ، مَا لَمْ يَقَعِ الْحِجَابُ" قِيلَ: وَمَا وُقُوعُ الْحِجَابِ؟ قَالَ:" تَخْرُجُ النَّفْسُ، وَهِيَ مُشْرِكَةٌ"

EK 1/ 38

حَدَّثَنَا عَارِمٌ، حَدَّثَنَا مَهْدِيُّ بْنُ مَيْمُونٍ، حَدَّثَنَا غَيْلَانُ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ مَعْدِي كَرِبَ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْوِيهِ عَنْ رَبِّهِ قَالَ: "ابْنَ آدَمَ، إِنَّكَ مَا دَعَوْتَنِي وَرَجَوْتَنِي غَفَرْتُ لَكَ عَلَى مَا كَانَ فِيكَ، ابْنَ آدَمَ، إِنْ تَلْقَنِي بِقُرَابِ الْأَرْ ◌ خَطَايَا لَقِيتُكَ بِقُرَابِهَا مَغْفِرَةً بَعْدَ أَنْ لَا تُشْرِكَ بِي شَيْئًا، ابْنَ آدَمَ إِنَّكَ إِنْ تُذْنِبْ حَتَّى يَبْلُغَ ذَنْبُكَ عَنَانَ السَّمَاءِ، ثُمَّ تَسْتَغْفِرْنِي أَغْفِرْ لَكَ وَلَا أُبَالِي"

EK 1/ 39

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا وَكِيعٌ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنِ الْمَعْرُورِ بْنِ سُوَيْدٍ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" يَقُولُ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَأَزِيدُ، وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَجَزَاؤُهُ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا أَوْ أَغْفِرُ وَمَنْ تَقَرَّبَ مِنِّي شِبْرًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ ذِرَاعًا، وَمَنْ تَقَرَّبَ مِنِّي ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا، وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً، وَمَنْ لَقِيَنِي بِقُرَابِ الْأَرْ ◌ خَطِيئَةً لَا يُشْرِكُ بِي شَيْئًا لَقِيتُهُ بِمِثْلِهَا مَغْفِرَةً "

EK 1/ 40

حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سُوقَةَ، عَنْ أَبِي بَكْرِ بْنِ حَفْصٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: أَتَى رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلٌ، فَقَالَ: ”يَا رَسُولَ اللهِ، إِنِّي أَذْنَبْتُ ذَنْبًا كَبِيرًا، فَهَلْ لِي تَوْبَةٌ؟“ فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:”أَلَكَ وَالِدَانِ؟“ قَالَ: ”لَا“، قَالَ: ”فَلَكَ خَالَةٌ؟“، قَالَ: ”نَعَمْ“، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ”فَبِرَّهَا إِذًا.“

EK 1/ 41

حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ الْحُلْوَانِيُّ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ، حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: ”يَا رَسُولَ اللهِ أَصَبْتُ حَدًّا فَأَقِمْهُ عَلَيَّ“، قَالَ: ”وَحَضَرَتِ الصَّلَاةُ فَصَلَّى مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا قَضَى الصَّلَاةَ قَالَ: ”يَا رَسُولَ اللهِ إِنِّي أَصَبْتُ حَدًّا، فَأَقِمْ فِيَّ كِتَابَ اللهِ“، قَالَ: ”هَلْ حَضَرْتَ الصَّلَاةَ مَعَنَا؟“ قَالَ: ”نَعَمْ“، قَالَ: ”قَدْ غُفِرَ لَكَ“

EK 1/ 42

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ عُثْمَانَ بْنِ الْمُغِيرَةِ الثَّقَفِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ رَبِيعَةَ الْأَسَدِيِّ، عَنْ أَسْمَاءَ بْنِ الْحَكَمِ الْفَزَارِيِّ، قَالَ: سَمِعْتُ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: كُنْتُ رَجُلًا إِذَا سَمِعْتُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَدِيثًا نَفَعَنِي اللَّهُ مِنْهُ بِمَا شَاءَ أَنْ يَنْفَعَنِي، وَإِذَا حَدَّثَنِي أَحَدٌ مِنْ أَصْحَابِهِ اسْتَحْلَفْتُهُ، فَإِذَا حَلَفَ لِي صَدَّقْتُهُ، قَالَ: وَحَدَّثَنِي أَبُو بَكْرٍ وَصَدَقَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: " مَا مِنْ عَبْدٍ يُذْنِبُ ذَنْبًا، فَيُحْسِنُ الطُّهُورَ، ثُمَّ يَقُومُ فَيُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ، ثُمَّ يَسْتَغْفِرُ اللَّهَ، إِلَّا غَفَرَ اللَّهُ لَهُ، ثُمَّ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ: {وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ} [آل عمران: 135] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

EK 1/ 43

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بَزِيعٍ قَالَ: حَدَّثَنَا يَزِيدُ وَهُوَ ابْنُ زُرَيْعٍ قَالَ: أَنْبَأَنَا دَاوُدُ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كَانَ رَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ أَسْلَمَ ثُمَّ ارْتَدَّ وَلَحِقَ بِالشِّرْكِ، ثُمَّ تَنَدَّمَ فَأَرْسَلَ إِلَى قَوْمِهِ، سَلُوا لِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَلْ لِي مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَجَاءَ قَوْمُهُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: إِنَّ فُلَانًا قَدْ نَدِمَ وَإِنَّهُ أَمَرَنَا أَنْ نَسْأَلَكَ: هَلْ لَهُ مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَنَزَلَتْ:”{كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ} إِلَى قَوْلِهِ {غَفُورٌ رَحِيمٌ}“ فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ فَأَسْلَمَ.

EK 1/ 44

حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الْعَتَكِيُّ، وَأَبُو كَامِلٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ نَافِعٍ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:” كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ، وَكُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ، وَمَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فِي الدُّنْيَا فَمَاتَ وَهُوَ يُدْمِنُهَا لَمْ يَتُبْ، لَمْ يَشْرَبْهَا فِي الْآخِرَةِ “

EK 1/ 45

حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا هَمَّامٌ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، فَإِنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، فَإِنْ عَادَ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، فَإِنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، فَإِنْ عَادَ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، فَإِنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ، فَإِنْ عَادَ الرَّابِعَةَ، لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، فَإِنْ تَابَ لَمْ يَتُبِ اللَّهُ عَلَيْهِ، وَكَانَ حَقًّا عَلَى اللَّهِ أَنْ يَسْقِيَهُ مِنْ طِينَةِ الْخَبَالِ» قِيلَ: يَا أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ، وَمَا طِينَةُ الْخَبَالِ؟ قَالَ: صَدِيدُ أَهْلِ النَّارِ.

EK 1/ 46

حَدَّثَنَا يَزِيدُ، أَخْبَرَنَا هَمَّامُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي عَمْرَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:” أَنَّ رَجُلًا أَذْنَبَ ذَنْبًا، فَقَالَ: رَبِّ، إِنِّي أَذْنَبْتُ ذَنْبًا - أَوْ قَالَ: عَمِلْتُ عَمَلًا ذَنْبًا - فَاغْفِرْهُ. فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ: عَبْدِي عَمِلَ ذَنْبًا، فَعَلِمَ أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذُ بِهِ، قَدْ غَفَرْتُ لِعَبْدِي. ثُمَّ عَمِلَ ذَنْبًا آخَرَ - أَوْ قَالَ: أَذْنَبَ ذَنْبًا آخَرَ - فَقَالَ: رَبِّ، إِنِّي عَمِلْتُ ذَنْبًا فَاغْفِرْهُ. فَقَالَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: عَلِمَ عَبْدِي أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ

وَيَأْخُذُ بِهِ، قَدْ غَفَرْتُ لِعَبْدِي. ثُمَّ عَمِلَ ذَنْبًا آخَرَ - أَوْ أَذْنَبَ ذَنْبًا آخَرَ - فَقَالَ: رَبِّ إِنِّي عَمِلْتُ ذَنْبًا فَاغْفِرْهُ. فَقَالَ: عَلِمَ عَبْدِي أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذُ بِهِ، قَدْ غَفَرْتُ لِعَبْدِي، ثُمَّ عَمِلَ ذَنْبًا آخَرَ - أَوْ قَالَ: أَذْنَبَ ذَنْبًا آخَرَ - فَقَالَ: رَبِّ إِنِّي عَمِلْتُ ذَنْبًا فَاغْفِرْهُ، قَالَ: عَبْدِي عَلِمَ أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذُ بِهِ: أُشْهِدُكُمْ أَنِّي قَدْ غَفَرْتُ لِعَبْدِي، فَلْيَعْمَلْ مَا شَاءَ ‘‘

EK 1/ 47

أَخْبَرَكُمْ أَبُو عُمَرَ بْنُ حَيَوَيْهِ قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ، قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو النَّضْرِ عَمْرُو بْنُ حُمْرَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرٍو، عَنْ أَبِي سَلَمَةَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’إِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ‘‘

EK 1/ 48

وحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَلَاءِ الْهَمْدَانِيُّ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَعْلَى وَهُوَ ابْنُ الْحَارِ الْمُحَارِبِيُّ، عَنْ غَيْلَانَ وَهُوَ ابْنُ جَامِعٍ الْمُحَارِبِيُّ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: جَاءَ مَاعِزُ بْنُ مَالِكٍ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، طَهِّرْنِي، فَقَالَ:’’وَيْحَكَ، ارْجِعْ فَاسْتَغْفِرِ اللهَ وَتُبْ إِلَيْهِ‘‘، قَالَ: فَرَجَعَ غَيْرَ بَعِيدٍ، ثُمَّ جَاءَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، طَهِّرْنِي، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’وَيْحَكَ، ارْجِعْ فَاسْتَغْفِرِ اللهَ وَتُبْ إِلَيْهِ‘‘، قَالَ: فَرَجَعَ غَيْرَ بَعِيدٍ، ثُمَّ جَاءَ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، طَهِّرْنِي، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مِثْلَ ذَلِكَ حَتَّى إِذَا كَانَتِ الرَّابِعَةُ، قَالَ لَهُ رَسُولُ اللهِ:’’فِيمَ أُطَهِّرُكَ؟‘‘ فَقَالَ: مِنَ الزِّنَى، فَسَأَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’أَبِهِ جُنُونٌ؟‘‘ فَأُخْبِرَ أَنَّهُ لَيْسَ بِمَجْنُونٍ، فَقَالَ:’’أَشَرِبَ خَمْرًا؟‘‘ فَقَامَ رَجُلٌ فَاسْتَنْكَهَهُ، فَلَمْ يَجِدْ مِنْهُ رِيحَ خَمْرٍ، قَالَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’أَزَنَيْتَ؟‘‘ فَقَالَ: نَعَمْ، فَأَمَرَ بِهِ فَرُجِمَ، فَكَانَ النَّاسُ فِيهِ فِرْقَتَيْنِ، قَائِلٌ يَقُولُ: لَقَدْ هَلَكَ، لَقَدْ أَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ، وَقَائِلٌ يَقُولُ: مَا تَوْبَةٌ أَفْضَلَ مِنْ تَوْبَةِ مَاعِزٍ، أَنَّهُ جَاءَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَوَضَعَ يَدَهُ فِي يَدِهِ، ثُمَّ قَالَ: اقْتُلْنِي بِالْحِجَارَةِ، قَالَ: فَلَبِثُوا بِذَلِكَ يَوْمَيْنِ أَوْ ثَلَاثَةً، ثُمَّ جَاءَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُمْ جُلُوسٌ، فَسَلَّمَ ثُمَّ جَلَسَ، فَقَالَ:’’اسْتَغْفِرُوا لِمَاعِزِ بْنِ مَالِكٍ‘‘، قَالَ: فَقَالُوا: غَفَرَ اللهُ لِمَاعِزِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’لَقَدْ تَابَ تَوْبَةً لَوْ قُسِمَتْ بَيْنَ أُمَّةٍ لَوَسِعَتْهُمْ‘‘

EK 1/ 49

حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ أَبِي الْمُهَلَّبِ، عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ، أَنَّ امْرَأَةً مِنْ جُهَيْنَةَ اعْتَرَفَتْ عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِزِنًا وَقَالَتْ: أَنَا حُبْلَى، فَدَعَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَلِيَّهَا فَقَالَ:’’أَحْسِنْ إِلَيْهَا، فَإِذَا وَضَعَتْ فَأْتِنِي‘‘ . فَفَعَلَ، فَأَمَرَ بِهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَشُكَّتْ عَلَيْهَا ثِيَابُهَا، ثُمَّ أَمَرَ بِرَجْمِهَا، فَرُجِمَتْ، ثُمَّ صَلَّى عَلَيْهَا. فَقَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ: يَا رَسُولَ اللَّهِ رَجَمْتَهَا، ثُمَّ تُصَلِّي عَلَيْهَا؟ فَقَالَ: ’’لَقَدْ تَابَتْ تَوْبَةً لَوْ قُسِمَتْ بَيْنَ سَبْعِينَ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ لَوَسِعَتْهُمْ، وَهَلْ وَجَدْتَ شَيْئًا أَفْضَلَ مِنْ أَنْ جَادَتْ بِنَفْسِهَا لِلَّهِ؟‘‘

EK 1/ 50

حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، حَدَّثَنَا بَشِيرٌ، حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: كُنْتُ جَالِسًا عِنْدَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَجَاءَتْهُ امْرَأَةٌ مِنْ غَامِدٍ فَقَالَتْ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، إِنِّي قَدْ زَنَيْتُ، وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ تُطَهِّرَنِي. فَقَالَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:’’ارْجِعِي‘‘ . فَلَمَّا أَنْ كَانَ مِنَ الْغَدِ أَتَتْهُ أَيْضًا فَاعْتَرَفَتْ عِنْدَهُ بِالزِّنَا فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنِّي قَدْ زَنَيْتُ، وَأَنَا أُرِيدُ أَنْ تُطَهِّرَنِي. فَقَالَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ’’ارْجِعِي‘‘ . فَلَمَّا أَنْ كَانَ مِنَ الْغَدِ أَتَتْهُ أَيْضًا فَاعْتَرَفَتْ عِنْدَهُ بِالزِّنَا فَقَالَتْ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، طَهِّرْنِي فَلَعَلَّكَ أَنْ تَرْدُدْنِي كَمَا رَدَدْتَ مَاعِزَ بْنَ مَالِكٍ فَوَاللَّهِ إِنِّي لَحُبْلَى. فَقَالَ لَهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ’’ارْجِعِي حَتَّى تَلِدِي‘‘ . فَلَمَّا وَلَدَتْ جَاءَتْ بِالصَّبِيِّ تَحْمِلُهُ فَقَالَتْ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، هَذَا قَدْ وَلَدْتُ. قَالَ: ’’فَاذْهَبِي فَأَرْضِعِيهِ حَتَّى تَفْطِمِيهِ‘‘ . فَلَمَّا فَطَمَتْهُ جَاءَتْ بِالصَّبِيِّ فِي يَدِهِ كِسْرَةُ خُبْزٍ قَالَتْ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، هَذَا قَدْ فَطَمْتُهُ، فَأَمَرَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالصَّبِيِّ فَدَفَعَهُ إِلَى رَجُلٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَأَمَرَ بِهَا فَحُفِرَ لَهَا حُفْرَةٌ فَجُعِلَتْ فِيهَا إِلَى صَدْرِهَا، ثُمَّ

أَمَرَ النَّاسَ أَنْ يَرْجُمُوهَا، فَأَقْبَلَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ بِحَجَرٍ فَرَمَى رَأْسَهَا، فَنَضَحَ الدَّمُ عَلَى وَجْنَةِ خَالِدٍ فَسَبَّهَا، فَسَمِعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَبَّهُ إِيَّاهَا فَقَالَ: ”مَهْلًا يَا خَالِدُ بْنَ الْوَلِيدِ لَا تَسُبَّهَا فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَقَدْ تَابَتْ تَوْبَةً لَوْ تَابَهَا صَاحِبُ مَكْسٍ لَغُفِرَ لَهُ“ فَأَمَرَ بِهَا فَصَلَّى عَلَيْهَا وَدُفِنَتْ

EK 1/ 51

حَدَّثَنَا حَسَنٌ، حَدَّثَنَا ابْنُ لَهِيعَةَ، حَدَّثَنِي حُيَيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحُبُلِيِّ، حَدَّثَهُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ امْرَأَةً، سَرَقَتْ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَجَاءَ بِهَا الَّذِينَ سَرَقَتْهُمْ، فَقَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ هَذِهِ الْمَرْأَةَ سَرَقَتْنَا، قَالَ قَوْمُهَا: فَنَحْنُ نَفْدِيهَا - يَعْنِي أَهْلَهَا -، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:”اقْطَعُوا يَدَهَا“ ، فَقَالُوا: نَحْنُ نَفْدِيهَا بِخَمْسِ مِائَةِ دِينَارٍ، قَالَ: ”اقْطَعُوا يَدَهَا“ ، قَالَ:”فَقُطِعَتْ يَدُهَا الْيُمْنَى“ ، فَقَالَتِ الْمَرْأَةُ: هَلْ لِي مِنْ تَوْبَةٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: ”نَعَمْ، أَنْتِ الْيَوْمَ مِنْ خَطِيئَتِكِ كَيَوْمِ وَلَدَتْكِ أُمُّكِ“ ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي سُورَةِ الْمَائِدَةِ {فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ} [المائدة: 39] إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

EK 1/ 52

وحَدَّثَنِي أَبُو الطَّاهِرِ، وَحَرْمَلَةُ بْنُ يَحْيَى، وَاللَّفْظُ لِحَرْمَلَةَ، قَالَا: أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي يُونُسُ بْنُ يَزِيدَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّ قُرَيْشًا أَهَمَّهُمْ شَأْنُ الْمَرْأَةِ الَّتِي سَرَقَتْ فِي عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةِ الْفَتْحِ، فَقَالُوا: مَنْ يُكَلِّمُ فِيهَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ فَقَالُوا: وَمَنْ يَجْتَرِئُ عَلَيْهِ إِلَّا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، حِبُّ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأُتِيَ بِهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكَلَّمَهُ فِيهَا أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، فَتَلَوَّنَ وَجْهُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ:”أَتَشْفَعُ فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللهِ؟“، فَقَالَ لَهُ أُسَامَةُ: اسْتَغْفِرْ لِي يَا رَسُولَ اللهِ، فَلَمَّا كَانَ الْعَشِيُّ، قَامَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاخْتَطَبَ، فَأَثْنَى عَلَى اللهِ بِمَا هُوَ أَهْلُهُ، ثُمَّ قَالَ: ”أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمِ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ، وَإِذَا سَرَقَ فِيهِمِ الضَّعِيفُ أَقَامُوا عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَإِنِّي وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا“، ثُمَّ أَمَرَ بِتِلْكَ الْمَرْأَةِ الَّتِي سَرَقَتْ، فَقُطِعَتْ يَدُهَا، قَالَ يُونُسُ: قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: قَالَ عُرْوَةُ: قَالَتْ عَائِشَةُ: فَحَسُنَتْ تَوْبَتُهَا بَعْدُ، وَتَزَوَّجَتْ، وَكَانَتْ تَأْتِينِي بَعْدَ ذَلِكَ فَأَرْفَعُ حَاجَتَهَا إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

EK 1/ 53

حَدَّثَنِي أَبُو الطَّاهِرِ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرِو بْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ سَرْحٍ مَوْلَى بَنِي أُمَيَّةَ، أَخْبَرَنِي ابْنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يُونُسُ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، قَالَ: ثُمَّ غَزَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَزْوَةَ تَبُوكَ، وَهُوَ يُرِيدُ الرُّومَ وَنَصَارَى الْعَرَبِ بِالشَّامِ ، قَالَ ابْنُ شِهَابٍ: فَأَخْبَرَنِي عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ، أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ كَعْبٍ كَانَ قَائِدَ كَعْبٍ، مِنْ بَنِيهِ، حِينَ عَمِيَ، قَالَ: سَمِعْتُ كَعْبَ بْنَ مَالِكٍ يُحَدِّ حَدِيثَهُ حِينَ تَخَلَّفَ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ، قَالَ كَعْبُ بْنُ مَالِكٍ: لَمْ أَتَخَلَّفْ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةٍ غَزَاهَا قَطُّ، إِلَّا فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ، غَيْرَ أَنِّي قَدْ تَخَلَّفْتُ فِي غَزْوَةِ بَدْرٍ وَلَمْ يُعَاتِبْ أَحَدًا تَخَلَّفَ عَنْهُ، إِنَّمَا خَرَجَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ يُرِيدُونَ عِيرَ قُرَيْشٍ، حَتَّى جَمَعَ اللهُ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ عَدُوِّهِمْ، عَلَى غَيْرِ مِيعَادٍ، وَلَقَدْ شَهِدْتُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ الْعَقَبَةِ، حِينَ تَوَاثَقْنَا عَلَى الْإِسْلَامِ، وَمَا أُحِبُّ أَنَّ لِي بِهَا مَشْهَدَ بَدْرٍ، وَإِنْ كَانَتْ بَدْرٌ أَذْكَرَ فِي النَّاسِ مِنْهَا، وَكَانَ مِنْ خَبَرِي، حِينَ تَخَلَّفْتُ عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَزْوَةِ تَبُوكَ أَنِّي لَمْ أَكُنْ قَطُّ أَقْوَى وَلَا أَيْسَرَ مِنِّي حِينَ تَخَلَّفْتُ عَنْهُ فِي تِلْكَ الْغَزْوَةِ، وَاللهِ مَا جَمَعْتُ قَبْلَهَا رَاحِلَتَيْنِ قَطُّ، حَتَّى جَمَعْتُهُمَا فِي تِلْكَ الْغَزْوَةِ، فَغَزَاهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي حَرٍّ شَدِيدٍ وَاسْتَقْبَلَ سَفَرًا بَعِيدًا وَمَفَازًا، وَاسْتَقْبَلَ عَدُوًّا كَثِيرًا، فَجَلَا لِلْمُسْلِمِينَ أَمْرَهُمْ لِيَتَأَهَّبُوا أُهْبَةَ غَزْوِهِمْ، فَأَخْبَرَهُمْ بِوَجْهِهِمِ الَّذِي يُرِيدُ، وَالْمُسْلِمُونَ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَثِيرٌ، وَلَا يَجْمَعُهُمْ كِتَابُ حَافِظٍ - يُرِيدُ بِذَلِكَ الدِّيوَانَ - قَالَ كَعْبٌ: فَقَلَّ رَجُلٌ يُرِيدُ أَنْ يَتَغَيَّبَ، يَظُنُّ أَنَّ ذَلِكَ سَيَخْفَى لَهُ، مَا لَمْ يَنْزِلْ فِيهِ وَحْيٌ

مِنَ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَغَزَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تِلْكَ الْغَزْوَةَ حِينَ طَابَتِ الثِّمَارُ وَالظِّلَالُ، فَأَنَا إِلَيْهَا أَصْعَرُ، فَتَجَهَّزَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ مَعَهُ، وَطَفِقْتُ أَغْدُو لِكَيْ أَتَجَهَّزَ مَعَهُمْ، فَأَرْجِعُ وَلَمْ أَقْضِ شَيْئًا، وَأَقُولُ فِي نَفْسِي: أَنَا قَادِرٌ عَلَى ذَلِكَ، إِذَا أَرَدْتُ، فَلَمْ يَزَلْ ذَلِكَ يَتَمَادَى بِي حَتَّى اسْتَمَرَّ بِالنَّاسِ الْجِدُّ، فَأَصْبَحَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَادِيًا وَالْمُسْلِمُونَ مَعَهُ، وَلَمْ أَقْضِ مِنْ جَهَازِي شَيْئًا، ثُمَّ غَدَوْتُ فَرَجَعْتُ وَلَمْ أَقْضِ شَيْئًا، فَلَمْ يَزَلْ ذَلِكَ يَتَمَادَى بِي حَتَّى أَسْرَعُوا وَتَفَارَطَ الْغَزْوُ، فَهَمَمْتُ أَنْ أَرْتَحِلَ فَأُدْرِكَهُمْ، فَيَا لَيْتَنِي فَعَلْتُ، ثُمَّ لَمْ يُقَدَّرْ ذَلِكَ لِي، فَطَفِقْتُ، إِذَا خَرَجْتُ فِي النَّاسِ، بَعْدَ خُرُوجِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَحْزُنُنِي أَنِّي لَا أَرَى لِي أُسْوَةً إِلَّا رَجُلًا مَغْمُوصًا عَلَيْهِ فِي النِّفَاقِ، أَوْ رَجُلًا مِمَّنْ عَذَرَ اللهُ مِنَ الضُّعَفَاءِ، وَلَمْ يَذْكُرْنِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى بَلَغَ تَبُوكَ فَقَالَ: وَهُوَ جَالِسٌ فِي الْقَوْمِ بِتَبُوكَ «مَا فَعَلَ كَعْبُ بْنُ مَالِكٍ؟» قَالَ رَجُلٌ مِنْ بَنِي سَلِمَةَ يَا رَسُولَ اللهِ حَبَسَهُ بُرْدَاهُ وَالنَّظَرُ فِي عِطْفَيْهِ، فَقَالَ لَهُ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ: بِئْسَ مَا قُلْتَ، وَاللهِ يَا رَسُولَ اللهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ إِلَّا خَيْرًا، فَسَكَتَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبَيْنَمَا هُوَ عَلَى ذَلِكَ رَأَى رَجُلًا مُبَيِّضًا يَزُولُ بِهِ السَّرَابُ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كُنْ أَبَا خَيْثَمَةَ» فَإِذَا هُوَ أَبُو خَيْثَمَةَ الْأَنْصَارِيُّ، وَهُوَ الَّذِي تَصَدَّقَ بِصَاعِ التَّمْرِ حِينَ لَمَزَهُ الْمُنَافِقُونَ ، فَقَالَ كَعْبُ بْنُ مَالِكٍ: فَلَمَّا بَلَغَنِي أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ تَوَجَّهَ قَافِلًا مِنْ تَبُوكَ، حَضَرَنِي بَثِّي، فَطَفِقْتُ أَتَذَكَّرُ الْكَذِبَ وَأَقُولُ: بِمَ أَخْرُجُ مِنْ سَخَطِهِ غَدًا؟ وَأَسْتَعِينُ عَلَى ذَلِكَ كُلَّ ذِي رَأْيٍ مِنْ أَهْلِي، فَلَمَّا قِيلَ لِي: إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَظَلَّ قَادِمًا، زَاحَ عَنِّي الْبَاطِلُ، حَتَّى عَرَفْتُ أَنِّي لَنْ أَنْجُوَ مِنْهُ بِشَيْءٍ أَبَدًا، فَأَجْمَعْتُ صِدْقَهُ، وَصَبَّحَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَادِمًا، وَكَانَ إِذَا قَدِمَ مِنْ سَفَرٍ، بَدَأَ بِالْمَسْجِدِ فَرَكَعَ فِيهِ رَكْعَتَيْنِ، ثُمَّ جَلَسَ لِلنَّاسِ، فَلَمَّا فَعَلَ ذَلِكَ جَاءَهُ الْمُخَلَّفُونَ، فَطَفِقُوا يَعْتَذِرُونَ إِلَيْهِ، وَيَحْلِفُونَ لَهُ، وَكَانُوا بِضْعَةً وَثَمَانِينَ رَجُلًا، فَقَبِلَ مِنْهُمْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَانِيَتَهُمْ، وَبَايَعَهُمْ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمْ، وَوَكَلَ سَرَائِرَهُمْ إِلَى اللهِ، حَتَّى جِئْتُ، فَلَمَّا سَلَّمْتُ تَبَسَّمَ تَبَسُّمَ الْمُغْضَبِ، ثُمَّ قَالَ: «تَعَالَ» فَجِئْتُ أَمْشِي حَتَّى جَلَسْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ، فَقَالَ لِي: «مَا خَلَّفَكَ؟ أَلَمْ تَكُنْ قَدِ ابْتَعْتَ ظَهْرَكَ؟» قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنِّي، وَاللهِ لَوْ جَلَسْتُ عِنْدَ غَيْرِكَ مِنْ أَهْلِ الدُّنْيَا، لَرَأَيْتُ أَنِّي سَأَخْرُجُ مِنْ سَخَطِهِ بِعُذْرٍ، وَلَقَدْ أُعْطِيتُ جَدَلًا، وَلَكِنِّي وَاللهِ لَقَدْ عَلِمْتُ، لَئِنْ حَدَّثْتُكَ الْيَوْمَ حَدِيثَ كَذِبٍ تَرْضَى بِهِ عَنِّي لَيُوشِكَنَّ اللهُ أَنْ يُسْخِطَكَ عَلَيَّ وَلَئِنْ حَدَّثْتُكَ حَدِيثَ صِدْقٍ تَجِدُ عَلَيَّ فِيهِ، إِنِّي لَأَرْجُو فِيهِ عُقْبَى اللهِ، وَاللهِ مَا كَانَ لِي عُذْرٌ، وَاللهِ مَا كُنْتُ قَطُّ أَقْوَى وَلَا أَيْسَرَ مِنِّي حِينَ تَخَلَّفْتُ عَنْكَ، قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَمَّا هَذَا، فَقَدْ صَدَقَ، فَقُمْ حَتَّى يَقْضِيَ اللهُ فِيكَ» فَقُمْتُ، وَثَارَ رِجَالٌ مِنْ بَنِي سَلِمَةَ فَاتَّبَعُونِي، فَقَالُوا لِي: وَاللهِ مَا عَلِمْنَاكَ أَذْنَبْتَ ذَنْبًا قَبْلَ هَذَا، لَقَدْ عَجَزْتَ فِي أَنْ لَا تَكُونَ اعْتَذَرْتَ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بِمَا اعْتَذَرَ بِهِ إِلَيْهِ الْمُخَلَّفُونَ، فَقَدْ كَانَ كَافِيَكَ ذَنْبَكَ، اسْتِغْفَارُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَكَ، قَالَ: فَوَاللهِ مَا زَالُوا يُؤَنِّبُونِي حَتَّى أَرَدْتُ أَنْ أَرْجِعَ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأُكَذِّبَ نَفْسِي، قَالَ ثُمَّ قُلْتُ لَهُمْ: هَلْ لَقِيَ هَذَا مَعِي مِنْ أَحَدٍ؟ قَالُوا: نَعَمْ، لَقِيَهُ مَعَكَ رَجُلَانِ، قَالَا مِثْلَ مَا قُلْتَ، فَقِيلَ لَهُمَا مِثْلَ مَا قِيلَ لَكَ، قَالَ قُلْتُ: مَنْ هُمَا؟ قَالُوا: مُرَارَةُ بْنُ الرَّبِيعَةَ الْعَامِرِيُّ وَهِلَالُ بْنُ أُمَيَّةَ الْوَاقِفِيُّ، قَالَ: فَذَكَرُوا لِي رَجُلَيْنِ صَالِحَيْنِ قَدْ شَهِدَا بَدْرًا، فِيهِمَا أُسْوَةٌ، قَالَ: فَمَضَيْتُ حِينَ ذَكَرُوهُمَا لِي، قَالَ وَنَهَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمُسْلِمِينَ عَنْ كَلَامِنَا، أَيُّهَا الثَّلَاثَةُ، مِنْ بَيْنِ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهُ، قَالَ: فَاجْتَنَبَنَا النَّاسُ، وَقَالَ: تَغَيَّرُوا لَنَا حَتَّى تَنَكَّرَتْ لِي فِي نَفْسِيَ الْأَرْ ، فَمَا هِيَ بِالْأَرْ الَّتِي أَعْرِفُ، فَلَبِثْنَا عَلَى ذَلِكَ خَمْسِينَ لَيْلَةً، فَأَمَّا صَاحِبَايَ فَاسْتَكَانَا وَقَعَدَا فِي بُيُوتِهِمَا يَبْكِيَانِ، وَأَمَّا أَنَا فَكُنْتُ أَشَبَّ الْقَوْمِ وَأَجْلَدَهُمْ، فَكُنْتُ أَخْرُجُ فَأَشْهَدُ الصَّلَاةَ وَأَطُوفُ فِي الْأَسْوَاقِ وَلَا يُكَلِّمُنِي أَحَدٌ، وَآتِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأُسَلِّمُ عَلَيْهِ، وَهُوَ فِي مَجْلِسِهِ بَعْدَ الصَّلَاةِ، فَأَقُولُ فِي نَفْسِي: هَلْ حَرَّكَ شَفَتَيْهِ بِرَدِّ السَّلَامِ، أَمْ لَا؟ ثُمَّ أُصَلِّي قَرِيبًا مِنْهُ وَأُسَارِقُهُ النَّظَرَ، فَإِذَا أَقْبَلْتُ عَلَى صَلَاتِي نَظَرَ إِلَيَّ وَإِذَا الْتَفَتُّ نَحْوَهُ أَعْرَ عَنِّي، حَتَّى إِذَا طَالَ ذَلِكَ عَلَيَّ مِنْ جَفْوَةِ الْمُسْلِمِينَ، مَشَيْتُ حَتَّى تَسَوَّرْتُ جِدَارَ حَائِطِ أَبِي قَتَادَةَ، وَهُوَ ابْنُ عَمِّي، وَأَحَبُّ النَّاسِ

إِلَيَّ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَوَاللهِ مَا رَدَّ عَلَيَّ السَّلَامَ. فَقُلْتُ لَهُ: يَا أَبَا قَتَادَةَ أَنْشُدُكَ بِاللهِ هَلْ تَعْلَمَنَّ أَنِّي أُحِبُّ اللهَ وَرَسُولَهُ؟ قَالَ: فَسَكَتَ، فَعُدْتُ فَنَاشَدْتُهُ، فَسَكَتَ، فَعُدْتُ فَنَاشَدْتُهُ، فَقَالَ: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، فَفَاضَتْ عَيْنَايَ، وَتَوَلَّيْتُ، حَتَّى تَسَوَّرْتُ الْجِدَارَ، فَبَيْنَا أَنَا أَمْشِي فِي سُوقِ الْمَدِينَةِ، إِذَا نَبَطِيٌّ مِنْ نَبَطِ أَهْلِ الشَّامِ، مِمَّنْ قَدِمَ بِالطَّعَامِ يَبِيعُهُ بِالْمَدِينَةِ، يَقُولُ: مَنْ يَدُلُّ عَلَى كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: فَطَفِقَ النَّاسُ يُشِيرُونَ لَهُ إِلَيَّ، حَتَّى جَاءَنِي فَدَفَعَ إِلَيَّ كِتَابًا مِنْ مَلِكِ غَسَّانَ، وَكُنْتُ كَاتِبًا، فَقَرَأْتُهُ فَإِذَا فِيهِ: أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّهُ قَدْ بَلَغَنَا أَنَّ صَاحِبَكَ قَدْ جَفَاكَ، وَلَمْ يَجْعَلْكَ اللهُ بِدَارِ هَوَانٍ وَلَا مَضْيَعَةٍ، فَالْحَقْ بِنَا نُوَاسِكَ، قَالَ فَقُلْتُ: حِينَ قَرَأْتُهَا: وَهَذِهِ أَيْضًا مِنَ الْبَلَاءِ فَتَيَامَمْتُ بِهَا التَّنُّورَ فَسَجَرْتُهَا بِهَا، حَتَّى إِذَا مَضَتْ أَرْبَعُونَ مِنَ الْخَمْسِينَ، وَاسْتَلْبَثَ الْوَحْيُ، إِذَا رَسُولُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْتِينِي، فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْمُرُكَ أَنْ تَعْتَزِلَ امْرَأَتَكَ، قَالَ: فَقُلْتُ: أُطَلِّقُهَا أَمْ مَاذَا أَفْعَلُ؟ قَالَ: لَا، بَلِ اعْتَزِلْهَا، فَلَا تَقْرَبَنَّهَا، قَالَ: فَأَرْسَلَ إِلَى صَاحِبَيَّ بِمِثْلِ ذَلِكَ، قَالَ: فَقُلْتُ لِامْرَأَتِي: الْحَقِي بِأَهْلِكِ فَكُونِي عِنْدَهُمْ حَتَّى يَقْضِيَ اللهُ فِي هَذَا الْأَمْرِ، قَالَ: فَجَاءَتِ امْرَأَةُ هِلَالِ بْنِ أُمَيَّةَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَتْ لَهُ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّ هِلَالَ بْنَ أُمَيَّةَ شَيْخٌ ضَائِعٌ لَيْسَ لَهُ خَادِمٌ، فَهَلْ تَكْرَهُ أَنْ أَخْدُمَهُ؟ قَالَ: «لَا، وَلَكِنْ لَا يَقْرَبَنَّكِ» فَقَالَتْ: إِنَّهُ، وَاللهِ مَا بِهِ حَرَكَةٌ إِلَى شَيْءٍ، وَوَاللهِ مَا زَالَ يَبْكِي مُنْذُ كَانَ مِنْ أَمْرِهِ مَا كَانَ، إِلَى يَوْمِهِ هَذَا، قَالَ: فَقَالَ لِي بَعْضُ أَهْلِي: لَوِ اسْتَأْذَنْتَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي امْرَأَتِكَ؟ فَقَدْ أَذِنَ لِامْرَأَةِ هِلَالِ بْنِ أُمَيَّةَ أَنْ تَخْدُمَهُ، قَالَ: فَقُلْتُ: لَا أَسْتَأْذِنُ فِيهَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَا يُدْرِينِي مَاذَا يَقُولُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا اسْتَأْذَنْتُهُ فِيهَا، وَأَنَا رَجُلٌ شَابٌّ، قَالَ: فَلَبِثْتُ بِذَلِكَ عَشْرَ لَيَالٍ، فَكَمُلَ لَنَا خَمْسُونَ لَيْلَةً مِنْ حِينَ نُهِيَ عَنْ كَلَامِنَا، قَالَ ثُمَّ صَلَّيْتُ صَلَاةَ الْفَجْرِ صَبَاحَ خَمْسِينَ لَيْلَةً، عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِنَا فَبَيْنَا أَنَا جَالِسٌ عَلَى الْحَالِ الَّتِي ذَكَرَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنَّا، قَدْ ضَاقَتْ عَلَيَّ نَفْسِي وَضَاقَتْ عَلَيَّ الْأَرْ ۖ بِمَا رَحُبَتْ، سَمِعْتُ صَوْتَ صَارِخٍ أَوْفَى عَلَى سَلْعٍ يَقُولُ بِأَعْلَى صَوْتِهِ: يَا كَعْبَ بْنَ مَالِكٍ أَبْشِرْ، قَالَ: فَخَرَرْتُ سَاجِدًا وَعَرَفْتُ أَنْ قَدْ جَاءَ فَرَجٌ، قَالَ: فَآذَنَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّاسَ بِتَوْبَةِ اللهِ عَلَيْنَا، حِينَ صَلَّى صَلَاةَ الْفَجْرِ، فَذَهَبَ النَّاسُ يُبَشِّرُونَنَا، فَذَهَبَ قِبَلَ صَاحِبَيَّ مُبَشِّرُونَ، وَرَكَضَ رَجُلٌ إِلَيَّ فَرَسًا، وَسَعَى سَاعٍ مِنْ أَسْلَمَ قِبَلِي، وَأَوْفَى الْجَبَلَ، فَكَانَ الصَّوْتُ أَسْرَعَ مِنَ الْفَرَسِ، فَلَمَّا جَاءَنِي الَّذِي سَمِعْتُ صَوْتَهُ يُبَشِّرُنِي، فَنَزَعْتُ لَهُ ثَوْبَيَّ فَكَسَوْتُهُمَا إِيَّاهُ بِبِشَارَتِهِ، وَاللهِ مَا أَمْلِكُ غَيْرَهُمَا يَوْمَئِذٍ، وَاسْتَعَرْتُ ثَوْبَيْنِ فَلَبِسْتُهُمَا، فَانْطَلَقْتُ أَتَأَمَّمُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَتَلَقَّانِي النَّاسُ فَوْجًا فَوْجًا، يُهَنِّئُونِي بِالتَّوْبَةِ وَيَقُولُونَ: لِتَهْنِئْكَ تَوْبَةُ اللهِ عَلَيْكَ حَتَّى دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ، فَإِذَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ وَحَوْلَهُ النَّاسُ، فَقَامَ طَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللهِ يُهَرْوِلُ حَتَّى صَافَحَنِي وَهَنَّأَنِي، وَاللهِ مَا قَامَ رَجُلٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ غَيْرُهُ، قَالَ فَكَانَ كَعْبٌ لَا يَنْسَاهَا لِطَلْحَةَ . قَالَ كَعْبٌ: فَلَمَّا سَلَّمْتُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَهُوَ يَبْرُقُ وَجْهُهُ مِنَ السُّرُورِ وَيَقُولُ: «أَبْشِرْ بِخَيْرِ يَوْمٍ مَرَّ عَلَيْكَ مُنْذُ وَلَدَتْكَ أُمُّكَ» قَالَ فَقُلْتُ: أَمِنْ عِنْدِكَ؟ يَا رَسُولَ اللهِ أَمْ مِنْ عِنْدِ اللهِ فَقَالَ: «لَا، بَلْ مِنْ عِنْدِ اللهِ» وَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا سُرَّ اسْتَنَارَ وَجْهُهُ، كَأَنَّ وَجْهَهُ قِطْعَةُ قَمَرٍ، قَالَ: وَكُنَّا نَعْرِفُ ذَلِكَ، قَالَ: فَلَمَّا جَلَسْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّ مِنْ تَوْبَتِي أَنْ أَنْخَلِعَ مِنْ مَالِي صَدَقَةً إِلَى اللهِ وَإِلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَمْسِكْ بَعْضَ مَالِكَ، فَهُوَ خَيْرٌ لَكَ» قَالَ: فَقُلْتُ: فَإِنِّي أُمْسِكُ سَهْمِيَ الَّذِي بِخَيْبَرَ، قَالَ: وَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّ اللهَ إِنَّمَا أَنْجَانِي بِالصِّدْقِ، وَإِنَّ مِنْ تَوْبَتِي أَنْ لَا أُحَدِّ ۖ إِلَّا صِدْقًا مَا بَقِيتُ، قَالَ: فَوَاللهِ مَا عَلِمْتُ أَنَّ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَبْلَاهُ اللهُ فِي صِدْقِ الْحَدِيثِ، مُنْذُ ذَكَرْتُ ذَلِكَ لِرَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى يَوْمِي هَذَا، أَحْسَنَ مِمَّا أَبْلَانِي اللهُ بِهِ، وَاللهِ مَا تَعَمَّدْتُ كَذِبَةً مُنْذُ قُلْتُ ذَلِكَ لِرَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِلَى يَوْمِي هَذَا، وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَحْفَظَنِي اللهُ فِيمَا بَقِيَ، قَالَ: فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: {لَقَدْ تَابَ اللهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ، إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ، وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا حَتَّى إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْ ۖ بِمَا رَحُبَتْ

وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنْفُسُهُمْ} حَتَّى بَلَغَ: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ} [التوبة: 119]، قَالَ كَعْبٌ: وَاللهِ مَا أَنْعَمَ اللهُ عَلَيَّ مِنْ نِعْمَةٍ قَطُّ، بَعْدَ إِذْ هَدَانِي اللهُ لِلْإِسْلَامِ، أَعْظَمَ فِي نَفْسِي، مِنْ صِدْقِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنْ لَا أَكُونَ كَذَبْتُهُ فَأَهْلِكَ كَمَا هَلَكَ الَّذِينَ كَذَبُوا، إِنَّ اللهَ قَالَ لِلَّذِينَ كَذَبُوا، حِينَ أَنْزَلَ الْوَحْيَ، شَرَّ مَا قَالَ لِأَحَدٍ. وَقَالَ اللهُ: {سَيَحْلِفُونَ بِاللهِ لَكُمْ إِذَا انْقَلَبْتُمْ إِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ، فَأَعْرِضُوا عَنْهُمْ، إِنَّهُمْ رِجْسٌ، وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ، يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ، فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ، فَإِنَّ اللهَ لَا يَرْضَى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ} [التوبة: 96]، قَالَ كَعْبٌ: كُنَّا خُلِّفْنَا أَيُّهَا الثَّلَاثَةُ عَنْ أَمْرِ أُولَئِكَ الَّذِينَ قَبِلَ مِنْهُمْ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ حَلَفُوا لَهُ، فَبَايَعَهُمْ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمْ وَأَرْجَأَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْرَنَا حَتَّى قَضَى اللهُ فِيهِ، فَبِذَلِكَ قَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا، وَلَيْسَ الَّذِي ذَكَرَ اللهُ مِمَّا خُلِّفْنَا، تَخَلُّفَنَا عَنِ الْغَزْوِ، وَإِنَّمَا هُوَ تَخْلِيفُهُ إِيَّانَا، وَإِرْجَاؤُهُ أَمْرَنَا، عَمَّنْ حَلَفَ لَهُ وَاعْتَذَرَ إِلَيْهِ فَقَبِلَ مِنْهُ.»

EK 1/ 54

حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ زُرَارَةَ، حَدَّثَنَا هُشَيْمٌ، حَدَّثَنَا حُصَيْنٌ، حَدَّثَنَا أَبُو ظِبْيَانَ قَالَ: سَمِعْتُ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدِ بْنِ حَارِثَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا يُحَدِّثُ قَالَ:"بَعَثَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى الْحُرَقَةِ مِنْ جُهَيْنَةَ، قَالَ: فَصَبَّحْنَا الْقَوْمَ فَهَزَمْنَاهُمْ، قَالَ: وَلَحِقْتُ أَنَا وَرَجُلٌ مِنَ الْأَنْصَارِ رَجُلًا مِنْهُمْ، قَالَ: فَلَمَّا غَشِينَاهُ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، قَالَ: فَكَفَّ عَنْهُ الْأَنْصَارِيُّ، فَطَعَنْتُهُ بِرُمْحِي حَتَّى قَتَلْتُهُ، قَالَ: فَلَمَّا قَدِمْنَا بَلَغَ ذَلِكَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فَقَالَ لِي: يَا أُسَامَةُ، أَقَتَلْتَهُ بَعْدَمَا قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّمَا كَانَ مُتَعَوِّذًا، قَالَ: أَقَتَلْتَهُ بَعْدَ أَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، قَالَ: فَمَا زَالَ يُكَرِّرُهَا عَلَيَّ، حَتَّى تَمَنَّيْتُ أَنِّي لَمْ أَكُنْ أَسْلَمْتُ قَبْلَ ذَلِكَ الْيَوْمِ."

EK 1/ 55

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ خِرَاشٍ، حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ، حَدَّثَنَا مُعْتَمِرٌ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يُحَدِّثُ أَنَّ خَالِدًا الْأَثْبَجَ ابْنَ أَخِي صَفْوَانَ بْنِ مُحْرِزٍ، حَدَّثَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مُحْرِزٍ، أَنَّهُ حَدَّثَ أَنَّ جُنْدَبَ بْنَ عَبْدِ اللهِ الْبَجَلِيَّ بَعَثَ إِلَى عَسْعَسِ بْنِ سَلَامَةَ زَمَنَ فِتْنَةِ ابْنِ الزُّبَيْرِ، فَقَالَ: اجْمَعْ لِي نَفَرًا مِنْ إِخْوَانِكَ حَتَّى أُحَدِّثَهُمْ، فَبَعَثَ رَسُولًا إِلَيْهِمْ، فَلَمَّا اجْتَمَعُوا جَاءَ جُنْدَبٌ وَعَلَيْهِ بُرْنُسٌ أَصْفَرُ، فَقَالَ: تَحَدَّثُوا بِمَا كُنْتُمْ تَحَدَّثُونَ بِهِ حَتَّى دَارَ الْحَدِيثُ، فَلَمَّا دَارَ الْحَدِيثُ إِلَيْهِ حَسَرَ الْبُرْنُسَ عَنْ رَأْسِهِ، فَقَالَ: إِنِّي أَتَيْتُكُمْ وَلَا أُرِيدُ أَنْ أُخْبِرَكُمْ عَنْ نَبِيِّكُمْ، إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ بَعْثًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَى قَوْمٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، وَإِنَّهُمُ الْتَقَوْا فَكَانَ رَجُلٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ إِذَا شَاءَ أَنْ يَقْصِدَ إِلَى رَجُلٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ قَصَدَ لَهُ فَقَتَلَهُ، وَإِنَّ رَجُلًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ قَصَدَ غَفْلَتَهُ، قَالَ: وَكُنَّا نُحَدَّثُ أَنَّهُ أُسَامَةُ بْنُ زَيْدٍ، فَلَمَّا رَفَعَ عَلَيْهِ السَّيْفَ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ فَقَتَلَهُ، فَجَاءَ الْبَشِيرُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَسَأَلَهُ فَأَخْبَرَهُ، حَتَّى أَخْبَرَهُ خَبَرَ الرَّجُلِ كَيْفَ صَنَعَ، فَدَعَاهُ فَسَأَلَهُ فَقَالَ:"لِمَ قَتَلْتَهُ؟" قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَوْجَعَ فِي الْمُسْلِمِينَ، وَقَتَلَ فُلَانًا وَفُلَانًا، وَسَمَّى لَهُ نَفَرًا، وَإِنِّي حَمَلْتُ عَلَيْهِ، فَلَمَّا رَأَى السَّيْفَ قَالَ: لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ، قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَقَتَلْتَهُ؟" قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: "فَكَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟" قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، اسْتَغْفِرْ لِي، قَالَ: "وَكَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؟" قَالَ: فَجَعَلَ لَا يَزِيدُهُ عَلَى أَنْ يَقُولَ: "كَيْفَ تَصْنَعُ بِلَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ إِذَا جَاءَتْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ"

EK 1/ 56

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنِي الْحَجَّاجُ بْنُ أَبِي عُثْمَانَ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ هِلَالِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ الْحَكَمِ السُّلَمِيِّ، قَالَ: ... وَكَانَتْ لِي جَارِيَةٌ تَرْعَى غَنَمًا لِي فِي قِبَلِ أُحُدٍ وَالْجَوَّانِيَّةِ، فَاطَّلَعْتُهَا ذَاتَ يَوْمٍ، فَإِذَا الذِّئْبُ قَدْ ذَهَبَ بِشَاةٍ مِنْ غَنَمِهَا، وَأَنَا رَجُلٌ مِنْ بَنِي آدَمَ آسَفُ كَمَا يَأْسَفُونَ، لَكِنِّي صَكَكْتُهَا صَكَّةً، فَأَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَعَظَّمَ ذَلِكَ عَلَيَّ، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَفَلَا أُعْتِقُهَا؟ قَالَ:" ائْتِنِي بِهَا " فَأَتَيْتُهُ بِهَا

فَقَالَ لَهَا: " أَيْنَ اللهُ؟ " فَقَالَتْ: فِي السَّمَاءِ، قَالَ: " مَنْ أَنَا؟ " قَالَتْ: أَنْتَ رَسُولُ اللهِ، قَالَ: " أَعْتِقْهَا، فَإِنَّهَا مُؤْمِنَةٌ " وَقَالَ مَرَّةً: " هِيَ مُؤْمِنَةٌ، فَأَعْتِقْهَا "

EK 1/ 57

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنِ الْحَجَّاجِ الصَّوَّافِ، حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي كَثِيرٍ، عَنْ هِلَالِ بْنِ أَبِي مَيْمُونَةَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ الْحَكَمِ السُّلَمِيِّ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، جَارِيَةٌ لِي صَكَكْتُهَا صَكَّةً، فَعَظَّمَ ذَلِكَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: أَفَلَا أُعْتِقُهَا؟ قَالَ:"ائْتِنِي بِهَا"، قَالَ: فَجِئْتُ بِهَا، قَالَ: "أَيْنَ اللَّهُ؟" قَالَتْ: فِي السَّمَاءِ، قَالَ: "مَنْ أَنَا؟" قَالَتْ: أَنْتَ رَسُولُ اللَّهِ، قَالَ:"أَعْتِقْهَا فَإِنَّهَا مُؤْمِنَةٌ."

EK 1/ 58

مَالِكٌ عَنْ هِلَالِ بْنِ أُسَامَةَ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْحَكَمِ؛ أَنَّهُ قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّ جَارِيَةً لِي كَانَتْ تَرْعَى غَنَماً لِي. فَجِئْتُهَا وَقَدْ فَقَدَتْ شَاةً مِنَ الْغَنَمِ. فَسَأَلْتُهَا عَنْهَا، فَقَالَتْ: أَكَلَهَا الذِّئْبُ. فَأَسِفْتُ عَلَيْهَا، وَكُنْتُ مِنْ بَنِي آدَمَ فَلَطَمْتُ وَجْهَهَا. وَعَلَيَّ رَقَبَةٌ. أَفَأُعْتِقُهَا؟ فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:"أَيْنَ اللَّهُ؟" فَقَالَتْ: فِي السَّمَاءِ. فَقَالَ: "مَنْ أَنَا؟" فَقَالَتْ: أَنْتَ رَسُولُ اللهِ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَعْتِقْهَا."

EK 1/ 59

حَدَّثَنَا يَحْيَى، عَنِ التَّيْمِيِّ، عَنْ أَبِي عُثْمَانَ، عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ: أَنَّ رَجُلًا أَصَابَ مِنَ امْرَأَةٍ قُبْلَةً، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْأَلُهُ عَنْ كَفَّارَتِهَا، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: {أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ} [هود: 114] ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ أَلِي هَذِهِ؟ قَالَ:" لِمَنْ عَمِلَ كَذَا مِنْ أُمَّتِي "

EK 1/ 60

حَدَّثَنَا مُؤَمَّلٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ يُوسُفَ بْنِ مِهْرَانَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ امْرَأَةً مُغِيبًا أَتَتْ رَجُلًا تَشْتَرِي مِنْهُ شَيْئًا، فَقَالَ: ادْخُلِي الدَّوْلَجَ حَتَّى أُعْطِيَكِ، فَدَخَلَتْ، فَقَبَّلَهَا وَغَمَزَهَا، فَقَالَتْ: وَيْحَكَ إِنِّي مُغِيبٌ، فَتَرَكَهَا، وَنَدِمَ عَلَى مَا كَانَ مِنْهُ، فَأَتَى عُمَرَ، فَأَخْبَرَهُ بِالَّذِي صَنَعَ، فَقَالَ: وَيْحَكَ، فَلَعَلَّهَا مُغِيبٌ قَالَ: فَإِنَّهَا مُغِيبٌ، قَالَ: فَانْتِ أَبَا بَكْرٍ، فَاسْأَلْهُ فَأَتَى أَبَا بَكْرٍ، فَأَخْبَرَهُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: وَيْحَكَ لَعَلَّهَا مُغِيبٌ قَالَ: فَإِنَّهَا مُغِيبٌ قَالَ: فَانْتِ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَخْبِرْهُ، فَأَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:" لَعَلَّهَا مُغِيبٌ " قَالَ: فَإِنَّهَا مُغِيبٌ، فَسَكَتَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَنَزَلَ الْقُرْآنُ {وَأَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ اللَّيْلِ} [هود: 114] إِلَى قَوْلِهِ: {لِلذَّاكِرِينَ} [هود: 114] ، قَالَ: فَقَالَ الرَّجُلُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَهِيَ فِيَّ خَاصَّةً، أَوْ فِي النَّاسِ عَامَّةً؟ قَالَ: فَقَالَ عُمَرُ: لَا وَلا نَعْمَةَ عَيْنٍ لَكَ، بَلْ هِيَ لِلنَّاسِ عَامَّةً، قَالَ: فَضَحِكَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ:" صَدَقَ عُمَرُ . "

EK 1/ 61

حَدَّثَنَا أَبُو يَزِيدَ الْقَرَاطِيسِيُّ، ثنا أَسَدُ بْنُ مُوسَى، ح وَحَدَّثَنَا يُوسُفُ الْقَاضِي، ثنا عَمْرُو بْنُ مَرْزُوقٍ قَالَا: ثنا مُبَارَكُ بْنُ فَضَالَةَ، ثنا أَبُو عِمْرَانَ الْجَوْنِيُّ، عَنْ رَبِيعَةَ الْأَسْلَمِيِّ قَالَ: كُنْتُ أَخْدُمُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَعْطَانِي أَرْضًا، وَأَعْطَى أَبَا بَكْرٍ أَرْضًا، وَجَاءَتِ الدُّنْيَا، فَاخْتَلَفْنَا فِي عِذْقِ نَخْلَةٍ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: هِيَ فِي حَدِّ أَرْضِي، وَقُلْتُ أَنَا: هِيَ فِي حَدِّي، وَكَانَ بَيْنِي وَبَيْنَ أَبِي بَكْرٍ كَلَامٌ، فَقَالَ لِي أَبُو بَكْرٍ كَلِمَةً كَرِهْتُهَا، وَنَدِمَ، فَقَالَ لِي: يَا رَبِيعَةُ رُدَّ عَلَيَّ مِثْلَهَا حَتَّى يَكُونَ قِصَاصًا، قُلْتُ: لَا أَفْعَلُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: لَتَقُولَنَّ أَوْ لَأَسْتَعْدِيَنَّ عَلَيْكَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قُلْتُ: مَا أَنَا بِفَاعِلٍ، قَالَ: وَرَفَضَ الْأَرْ ، فَانْطَلَقَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَانْطَلَقْتُ أَتْلُوهُ، فَجَاءَ أُنَاسٌ مِنْ أَسْلَمَ، فَقَالُوا: رَحِمَ اللهُ أَبَا بَكْرٍ فِي أَيِّ شَيْءٍ يَسْتَعْدِي عَلَيْكَ رَسُولَ اللهِ وَهُوَ الَّذِي

قَالَ لَكَ مَا قَالَ؟ فَقُلْتُ: أَتَدْرُونَ مَنْ هَذَا؟ هَذَا أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ، وَهُوَ ثَانِي اثْنَيْنِ، هُوَ ذُو شَيْبَةَ الْمُسْلِمِينَ فَإِيَّاكُمْ، يَلْتَفِتُ فَيَرَاكُمٍ تَنْصُرُونِي عَلَيْهِ، فَيَغْضَبُ فَيَأْتِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَيَغْضَبُ لِغَضَبِهِ، فَيَغْضَبُ اللهُ لِغَضَبِهِمَا، فَيَهْلِكُ رَبِيعَةُ، قَالُوا: فَمَا تَأْمُرُنَا؟ قَالَ: ارْجِعُوا، فَانْطَلَقَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَبِعْتُهُ وَحْدِي، وَجَعَلْتُ أَتْلُوا حَتَّى أَتَى النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَحَدَّثَهُ الْحَدِيثَ كَمَا كَانَ، فَرَفَعَ إِلَيَّ رَأْسَهُ فَقَالَ:"يَا رَبِيعَةُ مَا لَكَ وَلِلصِّدِّيقِ؟" قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ كَانَ كَذَا وَكَانَ كَذَا: فَقَالَ لِي كَلِمَةً كَرِهْتُهَا، فَقَالَ لِي: قُلْ كَمَا قُلْتُ لَكَ حَتَّى يَكُونَ قِصَاصًا، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَجَلْ فَلَا تُرَدَّ عَلَيْهِ، وَلَكِنْ قُلْ غَفَرَ اللهُ لَكَ يَا أَبَا بَكْرٍ غَفَرَ اللهُ لَكَ يَا أَبَا بَكْرٍ" قَالَ: فَوَلَّى أَبُو بَكْرٍ رَحْمَةُ اللهِ وَهُوَ يَبْكِي.